



Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΕΣ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.1	Μεθοδολογικές επιλογές	100
1.2	Οι συμμετέχοντες στην έρευνα	103
1.3	Η ερευνητική διαδικασία	104
1.4	Το ερευνητικό υλικό	106
1.5	Τεχνικές επεξεργασίας δεδομένων	125

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ «ΕΑΥΤΟΥ» ΚΑΙ «ΑΛΛΩΝ»

2.1	Εισαγωγή	130
2.2	Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου» από ενήλικες και παιδιά	133
2.2.1.	Η πρόσληψη του εθνικού «εαυτού»	133
2.2.2.	Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ετερότητας: οι «σημαντικοί εθνικοί άλλοι»	162
2.2.3.	Οι μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα: περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων και διαφοροποιήσεις	167
2.3	Συζήτηση	183

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΑΠΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΟΔΑΠΟΥΣ ΜΑΘΗΤΕΣ

3.1.	Εισαγωγή	191
3.2.	Το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης της πατρίδας	197
3.3.	Η οργάνωση της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα	201
3.4.	Διαφοροποιημένες κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα: «-inter» και «-intra»	207
3.5.	Συζήτηση	216

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ευχαριστίες	7
Εισαγωγή	9

Μ Ε Ρ Ο Σ Π Ρ Ω Τ Ο

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΝΟΥ

1.1	Το έθνος και η εθνική ταυτότητα	30
1.2	Η εθνική ταυτότητα ως μία μορφή κοινωνικής ταυτότητας	43
1.3	Εθνική ταυτότητα και θεωρίες της κοινής λογικής	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

2.1	Η κατασκευή της ταυτότητας	62
2.2	Η κατασκευή της ετερότητας	67
2.3	Η απειλή της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας	74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

3.1	Η έννοια της σύγκρουσης	81
3.2	Η σύγκρουση στις διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής	85
3.3	Επεξεργασία της σύγκρουσης και κοινωνιοψυχολογική ταυτότητα	92

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

4.1	Εισαγωγή	220
4.2	Ο Έλληνας πολίτης	233
4.3	Απειλή εθνικής ταυτότητας	257
4.4	Στάσεις προς εθνικούς άλλους	271
4.5.	Συζήτηση	305

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

5.1	Εισαγωγή	318
5.2	Ελληνική εθνική ταυτότητα και εθνικές πρακτικές: η περίπτωση των μεταναστών	330
5.3	Εθνική ταυτότητα, κοινωνιογνωστική σύγκρουση και αλλαγή στάσεων	346
5.4	Ιδεολογική απόσταση, εθνική ταύτιση και επαναπροσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας	357
5.5	Μετανάστες: «δεν τους αντιπαθούμε ούτε και τους αγαπάμε» !	361
5.6	Συζήτηση	365

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	371
---------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	385
---	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΠΙΝΑΚΕΣ	411
------------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	431
---------------------	-----

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τώρα που η διδακτορική διατριβή έφτασε στο τέλος της, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όλους εκείνους που συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή της.

Ένα θερμό ευχαριστώ στην αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Άννα Μαντόγλου, επιβλέπουσα της διατριβής, η οποία σε όλη τη διάρκεια της έρευνας από την αρχική ανάθεση του θέματος μέχρι τη γλωσσική επεξεργασία του τελικού κειμένου της διατριβής συνέβαλε καθοριστικά και με μεγάλη γενναιοδωρία. Εκτός από την επιστημονική της καθοδήγηση σε όλα τα στάδια της εργασίας μου, με ενθάρρυνε να αντιμετωπίζω τα προβλήματα που προέκυπταν δείχνοντάς μου σταθερή υποστήριξη και εμπιστοσύνη. Κυρίως, όμως, της είμαι ευγνώμων για την έμπνευση που μου έδωσε δουλεύοντας και συζητώντας μαζί της.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την αναπληρώτρια καθηγήτρια και μέλος της Τριμελούς Επιτροπής κ. Αλεξάνδρα Χαντζή για τις κριτικές της υποδείξεις και συμβουλές, οι οποίες με βοήθησαν να εκφράσω τις απόψεις μου με μεγαλύτερη σαφήνεια. Την ευχαριστώ ιδιαίτερα για τη ζεστή και φιλική ατμόσφαιρα που μου προσέφερε κατά τη συνεργασία μας.

Θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή και μέλος της Τριμελούς Επιτροπής κ. Στάμο Παπαστάμου, του οποίου το πλούσιο συγγραφικό και ερευνητικό έργο αποτέλεσε για μένα οδηγό για την κατανόηση της κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας και της πειραματικής έρευνας.

Τέλος, θα ήθελα να αναφερθώ στο σύζυγό μου Γιάννη Τοπτσόγλου και στα παιδιά μου Ράνια και Αλέξανδρο που στάθηκαν δίπλα μου με υπομονή και με υποστήριξαν σε όλη την προσπάθειά μου, κυρίως όμως σε περιόδους αβεβαιότητας και απογοήτευσης. Δεν υπάρχουν λόγια να εκφράσω την αγάπη και την ευγνωμοσύνη μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το έθνος, ο εθνικισμός, η εθνότητα, η εθνικότητα και η ιδιότητα του πολίτη είναι έννοιες, οι οποίες αποτέλεσαν και εξακολουθούν να αποτελούν αντικείμενο συζήτησης τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο των καθημερινών αλληλεπιδράσεων. Το εθνικό ανήκειν αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πλευρές του κοινωνικού μας κόσμου, η οποία θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη. Επιπλέον, καθετί που σχετίζεται με εθνικά φαινόμενα επηρεάζει τις σχέσεις και την επικοινωνία μας με τους άλλους ανθρώπους, αλλά και τις διεθνείς και διακρατικές σχέσεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι ορισμένες από τις πιο αιματηρές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στον πλανήτη μας την τελευταία δεκαετία έχουν την προέλευσή τους στον εθνοτικό προσδιορισμό. Ιδιαίτερα, σήμερα, εποχή της παγκοσμιοποίησης, θέματα που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα επανέρχονται πολύ συχνά στο προσκήνιο του θεωρητικού ενδιαφέροντος αλλά και των καθημερινών συζητήσεων. Μάλιστα, ένα από τα πιο κοινά ερωτήματα που εγείρεται στην εποχή μας είναι τι σημαίνει *«Είμαι Έλληνας, Γερμανός, Αλβανός, Τούρκος; κτλ.»*, καθώς και ποιες συνέπειες έχει αυτός ο προσδιορισμός για τις κοινωνικές και τις συμβολικές σχέσεις των ανθρώπων και τη μεταξύ τους επικοινωνία. Τα παραπάνω ερωτήματα, τα οποία θα μελετήσουμε υπό το πρίσμα της επιστήμης της Κοινωνικής Ψυχολογίας, θέτουν στο επίκεντρο του προβληματισμού μας το πώς οι άνθρωποι και οι ομάδες κατασκευάζουν και μοιράζονται τη γνώση και πώς τη μετασχηματίζουν σε πράξη εγκαθιδρύοντας την κοινωνική τους πραγματικότητα.

Ο Moscovici (1990) ισχυρίζεται ότι *«υπάρχουν πάρα πολλές επιστήμες οι οποίες μελετούν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αποκτούν, μοιράζονται και αναπαριστούν τη γνώση. Ωστόσο, η μελέτη του πώς και γιατί οι άνθρωποι μοιράζονται τη γνώση και επομένως εγκαθιδρύουν την κοινή τους πραγματικότητα, του πώς μετασχηματίζουν τις ιδέες σε πράξη είναι το συγκεκριμένο πρόβλημα της Κοινωνικής Ψυχολογίας»*. Σύμφωνα

με την κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση, η γνώση δεν είναι απλή περιγραφή ή αντιγραφή μιας κατάστασης πραγμάτων, αλλά ένα προϊόν που παράγεται πάντοτε μέσα από την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία. Το ενδιαφέρον, ωστόσο, επικεντρώνεται στις διαδικασίες εκείνες μέσω των οποίων δημιουργείται η γνώση, μετασχηματίζεται και προβάλλεται στον κοινωνικό κόσμο. Στις διαδικασίες αυτές κυρίαρχο ρόλο έχουν τα κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία σύμφωνα με το Moscovici (2000β), *«δημιουργούν την κοινωνική πραγματικότητα (η οποία είναι όντως η μόνη πραγματικότητα), ελέγχουν ο ένας τον άλλο και αναπτύσσουν δεσμούς αλληλεγγύης αλλά και τις μεταξύ τους διαφορές. Οι ιδεολογίες είναι τα προϊόντα τους, η επικοινωνία είναι ο δικός τους τρόπος συναλλαγής και κατανάλωσης και η γλώσσα είναι το ισχύον νόμισμά τους»* (σ. 114). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι τα κοινωνικά υποκείμενα προσεγγίζονται από το Moscovici όχι υπό μία δυαδική αντίληψη, η οποία αντιπαραθέτει το ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο σε ένα αντικείμενο που λειτουργεί ως ερέθισμα για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του υποκειμένου. Αντίθετα, τα υποκείμενα εγκαθιδρύουν μία σχέση τόσο μεταξύ τους όσο και με το αντικείμενο διακύβευσης. Με άλλα λόγια, η σχέση υποκειμένου – αντικειμένου διαμεσολαβείται από την παρέμβαση ενός άλλου υποκειμένου –πραγματικού ή συμβολικού– με αποτέλεσμα να δημιουργείται μία σύνθετη σχέση υποκειμένου προς υποκείμενο και υποκειμένων προς αντικείμενο.

Η προσέγγιση της γνώσης ως κοινωνικής κατασκευής, καθώς και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του κοινωνικού υποκειμένου μπορούν να αναδείξουν τη δομική και δυναμική φύση των φαινομένων που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα, αφού θέτουν στο επίκεντρο της ανάλυσης την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία των ανθρώπων. Τι είναι, λοιπόν, η εθνική ταυτότητα; Μήπως η σχέση των ανθρώπων με μία πατρίδα γενικά; Ή μήπως η σχέση με μία πολιτική κοινότητα που εξασφαλίζει την ανάπτυξη των πολιτικών τους δικαιωμάτων και της δημοκρατίας; Κατά πόσο η σχέση των κοινωνικών υποκειμένων με την πατρίδα τους διαμεσολαβεί τη σχέση τους με τους «εθνικούς άλλους»; Τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν πεδίο εκδήλωσης φαινομένων, όπως οι

διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής, η σύγκρουση, η κοινωνική ταυτότητα, η διαμόρφωση κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι διομαδικές σχέσεις, τα οποία αποτελούν αντικείμενο της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Ωστόσο, σκοπός της Κοινωνικής Ψυχολογίας δεν είναι απλώς η περιγραφή των φαινομένων που λαμβάνουν χώρα κατά την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία, αλλά η εξήγησή τους, δηλαδή η εύρεση των διασυνδέσεων μεταξύ των φαινομένων, καθώς και η αποκάλυψη των μηχανισμών στους οποίους οφείλεται η δομή και η μορφολογία τους (Doise, 1997, 2005). Πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε ότι η περιγραφή των φαινομένων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατύπωση εξηγήσεων, αφού μέσω αυτής μπορούν να εντοπιστούν οι εννοιολογικές εκείνες κατηγορίες, προκειμένου να διατυπωθούν ερευνητικά ερωτήματα που θα καθοδηγήσουν την εμπειρική έρευνα.

Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και συγκεκριμένα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας υπό ένα κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατασκευάζουν και κατανοούν την κοινωνική τους πραγματικότητα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο επιδρούν σε αυτή. Έννοιες, όπως έθνος, εθνότητα, εθνικότητα, ιδιότητα του πολίτη, εθνικισμός είναι άμεσα συνυφασμένες με την εθνική ταυτότητα των ατόμων και χρησιμοποιούνται ευρύτατα στην καθημερινή ζωή από τους απλούς ανθρώπους. Στο περιεχόμενο των εννοιών αυτών εμπεριέχονται απόψεις, πληροφορίες, εμπειρίες, αντικατοπτρίζονται σχέσεις και αποκρυσταλλώνονται οι κοινωνικο - ιστορικές συνθήκες και περιστάσεις. Ο Moscovici (1961/1999) επεξεργάστηκε θεωρητικά τον τρόπο με τον οποίο μία έννοια, αντικείμενο μελέτης μιας συγκεκριμένης επιστήμης, διαδίδεται σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμό, μετασχηματίζεται κατά τη διάρκεια της διάδοσής της και τελικά αλλάζει με τη σειρά της την αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους και τον κόσμο. Αυτή η ιδιαίτερη μορφή γνώσης, την οποία ο Moscovici ονόμασε κοινωνική αναπαράσταση, χαρακτήρισε ως «γνώση του κοινού νου» (common sense knowledge), ως σκέψη του «απλοϊκού σοφού», του

«κύριου καθένου» (Moscovici, 1995). Η σκέψη αυτή είναι ένα συλλογικό προϊόν, αφού έχει παραχθεί από την κοινότητα στην οποία ανήκει το άτομο, εκφράζει, με άλλα λόγια, την ταυτότητα της ομάδας που την παράγει, τα ενδιαφέροντα των μελών της και την ιστορία της.

Ο Moscovici (2000a) επεσήμανε τη σημασία που έχει ο κοινός νους για την κατανόηση της σκεπτόμενης κοινωνίας και μάλιστα υπογράμμισε ότι η μελέτη του κοινού νου πρέπει να είναι ο βασικός στόχος της έρευνας των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Ο Billig (1987), εισάγοντας τη ρητορική προσέγγιση στην Κοινωνική Ψυχολογία, θεωρεί τον κοινό νου (common sense) ως μία μορφή επιχειρηματολογίας. Κάθε άτομο, σύμφωνα με τον Billig είναι ένας ρήτορας, ο οποίος επιχειρηματολογεί είτε δημόσια σε ακροατήριο είτε σιωπηρά σκεπτόμενο. Με άλλα λόγια, ο κοινός νους είναι αποτέλεσμα μιας νοητικής –ρητορικής– δραστηριότητας, η οποία έχει δύο χαρακτηριστικά. Το πρώτο χαρακτηριστικό έγκειται στο περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας, το οποίο είναι εμποτισμένο στις αξίες και τις αντιλήψεις του κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου εντός του οποίου δρουν τα άτομα. Υπ' αυτήν την έννοια, η κοινωνική πραγματικότητα συντίθεται από αντιπαραθέσεις απόψεων που προέρχονται από την υποστήριξη αντικρουόμενων αρχών. Η λειτουργία των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί το άτομο είναι η αιτιολόγηση και η υποστήριξη της κατοχής μιας θέσης, καθώς και η άσκηση κριτικής στην αντίθετη θέση. Το δεύτερο χαρακτηριστικό του κοινού νου είναι η διλημματική του φύση. Ο Billig και οι συνεργάτες του (1988) ισχυρίζονται ότι η σκέψη του κάθε ανθρώπου αποτελείται από αντιφατικά θέματα, από τα οποία αναδύονται κοινωνικά διλήμματα. Έτσι, η καθημερινή σκέψη κινούμενη ανάμεσα σε εξισωτικές τάσεις και τον αυταρχισμό, την ισότητα και την προκατάληψη, τον ατομισμό και τη συλλογικότητα έρχεται αντιμέτωπη με συγκρούσεις και αποκτά όλο εκείνο το υλικό που επιτρέπει στο άτομο να σκέφτεται, να επιχειρηματολογεί και να συζητά. Με άλλα λόγια, τα θέματα του κοινού νου, αν και έχουν διαφορετική αφετηρία, αποσκοπούν στην απόδοση της ουσίας στο αντικείμενο της διακύβευσης, η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με ζητήματα ταυτότητας και εξουσίας. Ωστόσο, όπως

επισημαίνει ο Billig και οι συνεργάτες του, το ερώτημα που τίθεται είναι ποιες από τις απόψεις που συμμερίζονται τα άτομα οδηγούν στην εμφάνιση της διλημματικής σκέψης.

Η αντιφατικότητα του κοινού νου και κατ' επέκταση η διλημματική του φύση μπορεί να εντοπιστεί σε θέματα που αφορούν την εθνική ταυτότητα. Έτσι, πολύ συχνά γίνεται διάκριση ανάμεσα στον εθνικισμό και τον πατριωτισμό, που αντιμετωπίζονται στη βιβλιογραφία ως διαφορετικοί τύποι εθνικού φρονήματος. Συγκεκριμένα, ο Connor (1993) υποστηρίζει ότι ο πατριωτισμός παραπέμπει στην αγάπη για την πατρίδα, την οποία ορίζει ως την πολιτική εκείνη δομή που εξασφαλίζει τα πολιτικά δικαιώματα των ατόμων. Έτσι, ο πατριωτισμός εκλαμβάνεται ως η αγάπη για την ελευθερία την οποία εγγυάται η πατρίδα. Αντίθετα, ο εθνικισμός θεωρείται ως η αγάπη για το λαό, ο οποίος μοιράζεται την ίδια εθνοτική καταγωγή και θεωρείται ότι συνδέεται με την επιθετικότητα και την καταπίεση¹. Ωστόσο, ο Billig (1995) υποστηρίζει ότι πατριωτισμός και εθνικισμός αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, αφού και οι δύο έννοιες θέτουν όρια ανάμεσα σε «εμάς» και τους «άλλους». Επιπλέον, θεωρεί ότι η διάκριση πατριωτισμός / εθνικισμός εμπεριέχει ένα ρητορικό δίλημμα με το οποίο έρχονται αντιμέτωποι οι άνθρωποι όταν μιλούν για την εθνική τους ταυτότητα. Το δίλημμα αυτό συνίσταται στο ότι ενώ από τη μία πλευρά δέχονται το διαχωρισμό σε εθνικές ομάδες, από την άλλη πρέπει να αποφύγουν το στίγμα να χαρακτηριστούν ως ξενόφοβοι ή ρατσιστές. Το δίλημμα αυτό έγινε εμφανές στην έρευνα της Condor (2000), η οποία μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο οι Άγγλοι μιλούν για τη χώρα τους. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες δίσταζαν ή αρνούσαν να χρησιμοποιήσουν την εθνική κατηγορία «Άγγλος» ή «Βρετανός» φοβούμενοι ενδεχομένως να μη χαρακτηριστούν προκατειλημμένοι, ενώ η έκφραση εθνικής

¹ Οι παραπάνω ορισμοί έχουν την καταγωγή τους, ιστορικά, στον πολιτικό και τον πολιτισμικό εθνικισμό αντίστοιχα. Ο πολιτικός εθνικισμός έχει τις απαρχές του στο Διαφωτισμό και θεωρεί το έθνος ως μία κοινότητα στο επίκεντρο της οποίας βρίσκονται τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των ατόμων. Αντίθετα, ο πολιτισμικός εθνικισμός έχει τις ρίζες του στο ρομαντισμό και θεωρεί το έθνος ως μία εθνοτική - πολιτισμική κοινότητα (για ανασκόπηση βλ. σχετικά Θεοδωρίδης, 2004).

υπερηφάνειας από την πλευρά τους φάνηκε να ισοδυναμεί με έκφραση μισαλλοδοξίας.

Το περιεχόμενο των διλημάτων, όπως ήδη προαναφέρθηκε, είναι άμεσα συνυφασμένο με τα χαρακτηριστικά του κοινωνικο - ιστορικού πλαισίου. Επομένως, και τα διλήμματα που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την ανάπτυξη της συγκεκριμένης ταυτότητας και κατ' επέκταση με το περιεχόμενο των ιδεολογιών που σχετίζονται με αυτήν. Έτσι, τα επιχειρήματα που διατυπώνονται μπορεί να αποτελούν αναπαραστάσεις ή στοιχεία αναπαραστάσεων για την πατρίδα, τους συμπατριώτες ή την εθνική ταυτότητα γενικά που αντανακλούν τις ιδεολογίες που διαχρονικά αναπτύχθηκαν κατά τη συγκρότηση του συγκεκριμένου έθνους.

Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας υπό την έννοια της γνώσης του κοινού νου μπορεί να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία αντιλαμβάνεται τον «εαυτό» της και τους «άλλους», καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις, συμβάλλοντας ταυτόχρονα και στην ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους διαρθρώνεται το ατομικό με το κοινωνικό που βρίσκεται στο επίκεντρο του θεωρητικού ενδιαφέροντος της Κοινωνικής Ψυχολογίας.

Σκοπός της έρευνάς μας είναι η διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων των παιδιών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για την εθνική τους ταυτότητα και την ετερότητα υπό τις συνθήκες της πολιτισμικής πολλαπλότητας που επικρατούν στην εποχή μας. Ειδικότερα, σκοπός της έρευνας, σε ένα πρώτο επίπεδο, είναι η αποκάλυψη του περιεχομένου και της οργάνωσης των στοιχείων που συνθέτουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού σε τρεις ηλικιακές ομάδες (παιδιά 11-12 ετών, φοιτητές, ενήλικες), καθώς και των οργανωτικών αρχών που συνθέτουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους εθνικούς άλλους. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η έρευνά μας επικεντρώνεται στα παιδιά ηλικίας 11-12 ετών και στόχος της είναι να διερευνήσει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας σε σχέση με την εθνική καταγωγή (Έλληνες - αλλοδαποί / Έλληνες - Αλβανοί - Άλλες εθνικότητες). Επιπλέον, σκοπός της έρευνας είναι να μελετήσει

τις επιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου και συγκεκριμένα των ιδεολογιών και των πεποιθήσεων που κυκλοφορούν στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την εθνική ταυτότητα των μελών της, καθώς και τις επιδράσεις των αναπαραστάσεων περί «σημαντικών» εθνικών άλλων στην πρόσληψη του Έλληνα πολίτη και στις διαμαδικές σχέσεις. Τέλος, οι σκοποί της έρευνας επικεντρώνονται στη μελέτη της λειτουργίας της σύγκρουσης και των αποτελεσμάτων της στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων που αποτελούν μέλη πολυπολιτισμικών κοινωνιών, τα οποία όμως ανήκουν στην κυρίαρχη εθνική πλειοψηφία.

Οι βασικές υποθέσεις της έρευνάς μας είναι:

- Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας συντίθενται από στοιχεία που αντανακλούν τις γνώσεις, τις απόψεις, τις στάσεις και τις δοξασίες των Ελλήνων για την πατρίδα τους, την ιστορία τους, τους συμπατριώτες τους και τους άλλους που δεν ανήκουν στο δικό του έθνος και συμπυκνώνουν τη σχέση τους με την εθνική τους ομάδα.
- Οι οργανωτικές αρχές που προσδιορίζουν την ελληνική εθνική ταυτότητα διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία των συμμετεχόντων, αντικατοπτρίζοντας τα ενδιαφέροντα και το βαθμό εμπλοκής που απορρέει από κάθε ηλικιακή ομάδα.
- Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα διαφοροποιούνται ανάλογα με την εθνική υπαγωγή των συμμετεχόντων παιδιών. Παρά τις κοινές αναφορές και την επικοινωνία που εγκαθιδρύονται στο σχολικό πλαίσιο, αναμένεται να αναδυθούν δύο διαφορετικοί τρόποι σκέψης για την πατρίδα, οι οποίοι αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα την οποία βιώνουν οι δύο ομάδες των συμμετεχόντων παιδιών στην έρευνα.
- Το ιδεολογικό πλαίσιο που επικρατεί σε μία κοινωνία, καθώς και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου αναμένεται ότι:
 - θα λειτουργήσουν ως καθοδηγητικές αρχές, οι οποίες θα καθορίσουν το περιεχόμενο της έννοιας του Έλληνα πολίτη και μάλιστα θα προσδιορίσουν τις πλευρές της εθνικής

ταυτότητας που θα γίνουν ευκρινείς ανάλογα με την περίπτωση,

➤ θα αποτελέσουν πηγή απειλής, η πρόσληψη της οποίας θα είναι μεγαλύτερη, όταν υποβαθμίζονται σημαντικές διαστάσεις της εθνικής ταυτότητας, όπως είναι για παράδειγμα η μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού, καθώς επίσης και όταν οι εθνικοί άλλοι, είτε είναι γειτονικοί λαοί είτε κατοικούν εντός των ορίων του έθνους – κράτους, προσλαμβάνονται να απειλούν τη συνέχεια, την ομοιογένεια και τη διακριτότητα της εθνικής ενδοομάδας, και

➤ θα επηρεάσουν τις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους.

■ Τα όρια της κατηγορίας «έθνος» θα προσδιορίσουν το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που θα αναπτύξουν τα παιδιά αναφορικά με εθνικές πρακτικές, καθώς και την κατεύθυνση των στάσεών τους προς τους μετανάστες, ώστε να μη διαταραχθεί η ομοιογένεια της εθνικής ομάδας.

■ Οι στάσεις προς τους μετανάστες αναμένεται να χαρακτηρίζονται από κάποια αμφιθυμία, λόγω του κοινωνικού διλήμματος με το οποίο έρχονται αντιμέτωπα τα παιδιά: να υποστηρίξουν την πατρίδα τους, σε συμβολικό επίπεδο ή να φανούν ότι αντιτίθενται στον κανόνα ισότητας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

■ Η κατηγοριοποίηση των παιδιών στο επίπεδο της ενδοομάδας «ελληνικό έθνος» θα λειτουργήσει ως κατευθυντήρια γραμμή των στάσεών τους και επομένως η σύγκρουση με την οποία θα έρθουν αντιμέτωπα θα διευθετηθεί κατά τρόπο που να διασφαλίζει τη διατήρηση των ηγεμονικών αναπαραστάσεων που παραπέμπουν στην ομοιογενή, διαχρονική κοινότητα του ελληνικού έθνους.

Στο πλαίσιο ελέγχου των παραπάνω υποθέσεων, επιχειρήσαμε τέσσερις έρευνες, οι οποίες διαπερνώνται από τη βασική ιδέα ότι η εθνική ταυτότητα αποτελεί τον κύριο άξονα ταύτισης και διαφοροποίησης και, υπό την έννοια αυτή, δομεί τόσο τις διεθνείς σχέσεις όσο και τις σχέσεις κατά την καθημερινή αλληλεπίδραση.

Δύο είναι οι βασικές μεθοδολογικές επιλογές που υιοθετήσαμε. Η πρώτη μεθοδολογική επιλογή αφορά τον πληθυσμό στον οποίο διεξήχθη η έρευνά μας και ο οποίος ήταν παιδιά ηλικίας 11-12 ετών. Εξαιρεση αποτέλεσε μόνο ένας αριθμός ενηλίκων που συμπεριελήφθη στο αρχικό στάδιο της έρευνας. Οι Duneen & Lloyd (1990), οι οποίοι προσεγγίζουν την ανάπτυξη των ατόμων σε σχέση με τις υπάρχουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις, υποστηρίζουν ότι κάθε παιδί από τη στιγμή που γεννιέται έρχεται σε έναν κόσμο, όπου ήδη κυκλοφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις για την κοινότητα, το πολιτισμικό της υπόβαθρο, τις αξίες της, τον τρόπο σκέψης και τις απόψεις των μελών της, καθώς και τις σχέσεις και τις συμπεριφορές μεταξύ των ανθρώπων. Μέσα σε αυτό το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, όπου κυριαρχεί ένα συγκεκριμένο δίκτυο κοινωνικών αναπαραστάσεων, εντάσσεται το παιδί, αναπτύσσεται και κοινωνικοποιείται. Έτσι, η συγκεκριμένη μεθοδολογική επιλογή υπαγορεύθηκε από την πεποίθησή μας ότι τα παιδιά 11-12 ετών ζώντας και συμμετέχοντας στην ελληνική κοινωνία έχουν ενσωματώσει συγκεκριμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις εθνικής ταυτότητας και έχουν εγκαθιδρύσει μία σχέση με την πατρίδα τους, η οποία εκφράζει τόσο τη σχέση τους με την εθνική τους ομάδα, όσο και τη σχέση τους με τις άλλες εθνικές ομάδες. Στη σχέση αυτή ενσαρκώνεται ένα σύστημα αξιών και συμπυκνώνεται ένα δίκτυο σημασιών, που εκφράζουν την άποψη της δεδομένης κοινωνίας για τον εθνικό εαυτό και τους εθνικούς άλλους. Αυτή η σχέση εμπλουτίζεται και από το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης, βασικά στοιχεία της οποίας είναι το αναλυτικό πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων και τα αντίστοιχα διδακτικά βιβλία, όπου εμπεριέχονται, φανερά ή κεκαλυμμένα, στοιχεία για την πατρίδα, εικόνες εθνικού εαυτού και εθνικών άλλων. Τέτοια στοιχεία αναδύονται και από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα που επικρατεί στο σχολείο, η οποία επηρεάζεται από την παρουσία των αλλοδαπών μαθητών και από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους, καθώς και από τις αναπαραστάσεις του δασκάλου και συνακόλουθα από το λόγο περί πατρίδας, εθνικού εαυτού και εθνικών άλλων που αυτός εκφέρει. Επομένως, θεωρούμε ότι είναι

πολύ ενδιαφέρον να αποκαλύψουμε το περιεχόμενο της κοινωνικής σκέψης που έχουν τα παιδιά - μέλη της εθνικής πλειοψηφίας για την εθνική τους ταυτότητα και να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται τις αλλαγές που έχει επιφέρει η συμβίωση σε μία πολιτισμικά ανομοιογενή κοινωνία, η οποία ωστόσο είναι εθισμένη ιστορικά στην παραγωγή της ομοιότητας (Παπαταξιάρχης, 2006β).

Η δεύτερη μεθοδολογική επιλογή μας αφορά την εφαρμογή μιας πολυμεθοδολογικής, πολυδιάστατης προσέγγισης (συνεντεύξεις, δομημένο ερωτηματολόγιο και πειραματική έρευνα πεδίου) για τη μελέτη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Συγκεκριμένα, στην πρώτη πιλοτική φάση της έρευνας πραγματοποιήθηκαν 30 συνεντεύξεις, εκ των οποίων οι 20 έγιναν με αγόρια και κορίτσια, που φοιτούσαν στην Ε' και Στ' τάξη του δημοτικού σχολείου, ενώ οι 10 με φοιτητές και ενήλικους και των δύο φύλων, οι οποίες ανέδειξαν τις πτυχές του ζητήματος και βοήθησαν στην κατασκευή ενός ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο αυτό, σε μία δεύτερη φάση, αφού χορηγήθηκε δοκιμαστικά προκειμένου να επισημανθούν και να αντιμετωπιστούν πιθανά προβλήματα, δόθηκε σε 505 άτομα (183 παιδιά 11-12 ετών, 239 ενήλικους 26-56 ετών και φοιτητές 18-25 ετών). Η επιλογή της χρήσης ερωτηματολογίου στη συγκεκριμένη φάση της έρευνάς μας, υπαγορεύτηκε από το στόχο μας, ο οποίος επικεντρωνόταν στον εντοπισμό των οργανωτικών αρχών του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, καθώς και στην ανάδειξη των διαφοροποιητικών παραμέτρων στις διάφορες ηλικιακές ομάδες. Επίσης, στο πλαίσιο της δεύτερης ερευνητικής φάσης, δόθηκε μια ανοικτή ερώτηση σε 319 μαθητές ηλικίας 11-12 ετών (203 Έλληνες και 116 αλλοδαποί), προκειμένου να διερευνηθούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατριδας.

Στη συνέχεια, διενεργήσαμε πειραματική έρευνα πεδίου σε 545 παιδιά, προκειμένου να διερευνηθούν οι υποθέσεις που αφορούσαν τις συνέπειες που έχει το ιδεολογικό πλαίσιο και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του «άλλου» τόσο στο περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας όσο και στην πρόσληψη και την αξιολόγηση των εθνικών

άλλων. Συγκεκριμένα, τα παιδιά συμπλήρωναν ένα ερωτηματολόγιο, για την κατασκευή του οποίου ελήφθησαν υπόψη τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη δεύτερη φάση της έρευνας, αφού πρώτα διάβαζαν ένα κείμενο το οποίο εισήγαγε τις ανεξάρτητες μεταβλητές, δηλαδή το ιδεολογικό πλαίσιο και την εθνική ταυτότητα της εξωομάδας. Όσον αφορά το ιδεολογικό πλαίσιο, αυτό παρουσιάστηκε στα παιδιά μέσα από δύο κείμενα, στα οποία περιγράφεται η Ελλάδα είτε υπό το πρίσμα της μοναδικότητας του ελληνικού πολιτισμού και της αδιάσπαστης συνέχειας των Ελλήνων στο χώρο και το χρόνο είτε υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας, όπου άνθρωποι διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων μπορούν να συνυπάρξουν αρμονικά. Συγκεκριμένα, το πρώτο κείμενο (εθνοκεντρική οπτική) προσεγγίζει το ελληνικό έθνος υπό μία πολιτισμική αντίληψη (Brown, 1999), η οποία παραπέμπει στην κοινή κουλτούρα και την κοινή κληρονομιά. Ταυτόχρονα, γίνεται ευκρινής και τονίζεται ο πολιτισμός και η ιστορία των Ελλήνων, διαστάσεις που, όπως έχουν δείξει έρευνες σε Έλληνες εφήβους και σε παιδιά, θεωρούνται υψηλού κύρους και έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική εθνική ενδοομάδα (Μαντόγλου, 2005· Hantzi & Abakoumkin, 2000· Dragonas & Frahgoudaki, 1997).

Στο δεύτερο κείμενο (μη εθνοκεντρική οπτική) το ελληνικό έθνος προσεγγίζεται υπό μία πολιτειακή αντίληψη, η οποία συνδέεται κατά κύριο λόγο με δικαιώματα και υποχρεώσεις (Gellner, 1992). Επιπλέον, και στα δύο κείμενα γίνεται ευκρινής η παρουσία σημαντικών εθνικών άλλων είτε αυτοί κατοικούν στα όρια του ελληνικού έθνους - κράτους είτε εκτός αυτών των ορίων.

Η έννοια του σημαντικού εθνικού άλλου αναφέρεται σε ένα άλλο έθνος ή μία άλλη εθνική ομάδα, η οποία απειλεί ή προσλαμβάνεται να απειλεί είτε την πολιτισμική οντότητα της εθνικής ενδοομάδας είτε την ανεξαρτησία της είτε τη διακριτότητά της (Triantafyllidou, 1998). Το περιεχόμενο των κειμένων (ιδεολογικό πλαίσιο) και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου, το κοινωνικό πλαίσιο με άλλα λόγια στο οποίο δρουν τα άτομα, αναμένεται ότι θα λειτουργήσουν ως καθοδηγητικές αρχές οι οποίες θα καθορίσουν το περιεχόμενο της

έννοιας του Έλληνα πολίτη και μάλιστα θα προσδιορίσουν τις πλευρές της εθνικής ταυτότητας που θα γίνουν ευκρινείς ανάλογα με την *περίσταση*.

Κατά την τέταρτη και τελευταία φάση της έρευνας πραγματοποιήθηκε πείραμα σε 159 μαθητές ελληνικής καταγωγής 11-12 ετών, προκειμένου να εξεταστεί η λειτουργία της σύγκρουσης και τα αποτελέσματά της στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων που αποτελούν μέλη πολυπολιτισμικών κοινωνιών, τα οποία όμως ανήκουν στην κυρίαρχη εθνική πλειοψηφία. Το πείραμα περιελάμβανε δύο φάσεις. Κατά τη φάση του προτέστ τα παιδιά συμπλήρωναν ένα ερωτηματολόγιο, ενώ η πειραματική φάση λάμβανε χώρα οκτώ ημέρες μετά και γίνονταν οι πειραματικοί χειρισμοί. Τέλος, ακολουθούσε η συμπλήρωση του ίδιου ερωτηματολογίου, που είχε δοθεί σε αυτά κατά τη φάση του προτέστ.

Η επιλογή της πειραματικής έρευνας πεδίου στις δύο τελευταίες φάσεις της έρευνάς μας υπαγορεύθηκε από την επιθυμία μας να μελετήσουμε ορισμένα φαινόμενα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην αιτιακή τους αλληλουχία. Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι ένας κοινωνιοψυχολογικός πειραματισμός υποκαθιστά την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας και πολύ περισσότερο ότι συγκαλύπτει το γεγονός ότι τα πειραματικά υποκείμενα είναι *«υποκείμενα- πολίτες»* (Doise, 2005), τα οποία εμπλέκονται σε μία δυναμική κοινωνικών σχέσεων και κατέχουν συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνία. Κάθε πειραματισμός οφείλει να δημιουργήσει περιστάσεις οι οποίες να επιτρέπουν τη διάρθρωση του ατομικού με το κοινωνικό, έτσι ώστε να οριοθετησει καλύτερα τη λειτουργία και τις τροποποιήσεις των διαδικασιών του υπό μελέτη φαινομένου. Σύμφωνα με τον Abric (1995) η διάρθρωση μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού μπορεί να επιτευχθεί μέσω της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες εισήγαγαν μία νέα προσέγγιση στην πειραματική περίσταση. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, *«οι συμπεριφορές των υποκειμένων ή των ομάδων δεν καθορίζονται από τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά της κατάστασης, αλλά από την αναπαράσταση αυτής της κατάστασης»* (Abric, 1995, σ. 225). Υποστηρίζει, με άλλα λόγια, ο Abric ότι το άτομο ή η

ομάδα προσλαμβάνει μία κατάσταση που του προτείνεται και προσαρμόζεται σε αυτή με βάση συστήματα σκέψης και ερμηνευτικά σχήματα που έχουν ήδη εγκαθιδρυθεί εκ των προτέρων. Έτσι, στο πλαίσιο των πειραματικών ερευνών πεδίου που πραγματοποιήσαμε για την ελληνική εθνική ταυτότητα, δημιουργήσαμε πειραματικές συνθήκες, κατά τις οποίες ενεργοποιούνταν κάθε φορά διαφορετικές αναπαραστάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους ενεργοποιούσαν επιμέρους δυναμικές του τρίπολου πηγή- αντικείμενο-υποκείμενο (Pérez & Mugny, 1996). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση διαφορετικών κάθε φορά δυναμικών, οι οποίες ενέπλεκαν σε διαφορετικό βαθμό τις παραπάνω παραμέτρους και είτε ενεργοποιούσαν κάποιες διαδικασίες είτε παρεμπόδιζαν την εξέλιξή τους.

Ο βασικός προβληματισμός που διαπερνά την έρευνά μας αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι και οι ομάδες κατασκευάζουν, μοιράζονται και μετασχηματίζουν τη γνώση προκειμένου να κατανοήσουν τις εμπειρίες τους και να ερμηνεύσουν τον κόσμο στον οποίο ζουν. Ο προβληματισμός αυτός καθόρισε και τη δομή της εργασίας μας, η οποία αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος αποσαφηνίζονται οι θεωρητικοί όροι και οι εννοιολογικές κατηγορίες που έχουν σχέση με τις υποθέσεις της έρευνάς μας, ενώ στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται και αναλύονται τα ερευνητικά μας δεδομένα.

Συγκεκριμένα, το πρώτο μέρος, «*Εθνική ταυτότητα και Ετερότητα: Θεωρητικές και Εννοιολογικές Προσεγγίσεις*», συντίθεται από τρία κεφάλαια που παρουσιάζουν το θεωρητικό προβληματισμό της εθνικής ταυτότητας. Ειδικότερα, το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται την εθνική ταυτότητα προσεγγίζοντάς την από ποικίλες και διαφορετικές οπτικές γωνίες. Καταρχήν, παρουσιάζεται η έννοια του έθνους, η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με τη σύγχρονη κοινωνία, αφού χαρακτηρίζει την πολιτική της οργάνωση, συνδέεται με κοινωνικές συγκρούσεις και επηρεάζει την πορεία των διεθνών σχέσεων. Έτσι, στην παρουσίασή μας επιχειρείται μία αναδρομή στις σκέψεις που αρθρώθηκαν αναφορικά με το έθνος και παρουσιάζονται οι αλλαγές και οι μεταμορφώσεις τις οποίες υπέστη η έννοια με το πέρασμα των χρόνων. Ωστόσο, το έθνος συνιστά

και ένα πλαίσιο σκέψης που ορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τα πράγματα και «βλέπουμε» τον εαυτό μας και τον κόσμο. Στην εθνική ταυτότητα, επομένως, ενσωματώνονται, συμπυκνώνονται και εκφράζονται οι σχέσεις των ατόμων με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Υπ' αυτήν την έννοια, στη μελέτη της εθνικής ταυτότητας αρθρώνεται το θεωρητικό πεδίο της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας και των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Έτσι, σε ένα δεύτερο επίπεδο η εθνική ταυτότητα μελετάται ως μία μορφή κοινωνικής ταυτότητας, η έννοια της οποίας αποσαφηνίζεται, ενώ συζητούνται οι διαδικασίες της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης, οι οποίες, όπως επισημαίνουν οι Hogg & Abrams (1998), καθορίζουν τις παραμέτρους εντός των οποίων δρουν οι κοινωνικοϊστορικοί παράγοντες ή οι υποκειμενικές αντιλήψεις για αυτούς. Τέλος, η θεωρητική μας προσέγγιση συμπληρώνεται με την εξέταση της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες αποτελούν ένα είδος γνώσης, η οποία παράγεται μέσα από την αλληλεπίδραση και εκφράζεται πάντοτε σε σχέση με τα ενδιαφέροντα των ατόμων που εμπλέκονται σε αυτή. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι, με άλλα λόγια, άμεσα συνυφασμένες τόσο με την ατομική ιστορία κάθε ανθρώπου όσο και με την ιστορία της ομάδας ή της κατηγορίας στην οποία ανήκει, ενώ ως αποτέλεσμα διαδικασιών επικοινωνίας και κοινωνικής επιρροής συμβάλλουν στη συγκρότηση της κοσμοθεωρίας των ατόμων, με βάση την οποία αποδίδουν σημασίες στο περιβάλλον τους και καθοδηγούν τις πρακτικές τους.

Το *δεύτερο κεφάλαιο* της εργασίας μας πραγματεύεται τη σημασία και κατ' επέκταση τις συνέπειες που έχει ο προσδιορισμός ενός ατόμου ως μέλους μιας κοινωνικής ομάδας για την κατασκευή της ταυτότητας και της ετερότητας. Οι άνθρωποι προσδιορίζουν τον εαυτό τους κάνοντας κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες αντανακλούν την ιδιότητα του μέλους των ποικίλων και πολλαπλών κοινωνικών κατηγοριών στις οποίες ανήκουν. Ωστόσο, όλες αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες των οποίων τα άτομα είναι μέλη δεν έχουν ταυτόχρονα την ίδια σημασία, αλλά εξαρτώνται από το κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, μία κατηγορία μπορεί να είναι περισσότερο ή

λιγότερο σημαντική από μία άλλη σε μία συγκεκριμένη κοινωνική περίσταση. Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται ως Έλληνας και ταυτόχρονα ως χριστιανός ορθόδοξος. Η ταυτότητα του Έλληνα, όμως, ενδεχομένως να είναι περισσότερο ευκρινής, όταν το άτομο βρεθεί μπροστά στη σημαία της Ελλάδας, ενώ αν βρεθεί μέσα σε μία εκκλησία τότε ευκρινής θα γίνει η θρησκευτική του ταυτότητα. Η ευκρίνεια της κοινωνικής ταυτότητας που συμμερίζονται τα άτομα, επομένως, οδηγεί στην αποπροσωποποίηση της αυτοαντίληψης και ταυτόχρονα παράγει τη συμπεριφορά της ομάδας και συνακόλουθα συμβάλλει στην εκδήλωση της διομαδικής συμπεριφοράς. Ο ρόλος του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού πλαισίου προσδιορίζουν το περιεχόμενο των συγκριτικών τομέων, στη βάση των οποίων τα άτομα θα κάνουν τις εκτιμήσεις τους, ενώ καθορίζουν το περιεχόμενο της ταυτότητας και ταυτόχρονα συμβάλλουν στην απόδοση αξίας σε αυτό. Ωστόσο, ορισμένα από τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα καθημερινά μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο μπορεί να προσλαμβάνονται ως απειλητικά για την κοινωνιοψυχολογική ταυτότητα του ατόμου. Απειλή και ταυτότητα, επομένως, είναι δύο έννοιες άμεσα συνυφασμένες. Έτσι, το δεύτερο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την εξέταση της έννοιας της απειλής και συγκεκριμένα παρουσιάζεται η προβληματική κατά πόσο τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού πλαισίου μπορεί να συνιστούν πηγή απειλής για τα άτομα και τις ομάδες. Η Breakwell (1986, 2001) επισημαίνει ότι το κοινωνικό πλαίσιο χαρακτηρίζεται, εκτός από το περιεχόμενό του, και από τις διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, οι οποίες δημιουργούν το ιδεολογικό περιβάλλον, το οποίο εγκαθιδρύει τα συστήματα των αξιών και των πεποιθήσεων που συγκεκριμενοποιούν τόσο το περιεχόμενο της ταυτότητας όσο και την αξία της.

Το *τρίτο κεφάλαιο* του πρώτου μέρους της εργασίας μας παρουσιάζει την έννοια της σύγκρουσης στο πλαίσιο των διαδικασιών της κοινωνικής επιρροής, μέσω της οποίας τα άτομα ή οι ομάδες δημιουργούν, διατηρούν, διαδίδουν και αλλάζουν τον τρόπο σκέψης τους κατά τη

διάρκεια άμεσων ή συμβολικών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Η προβληματική που παρουσιάζεται στο κεφάλαιο αυτό στηρίζεται στη *Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης*, σύμφωνα με την οποία η σύγκρουση μπορεί να αποτελέσει έναν αποτελεσματικό μηχανισμό που θα οδηγήσει στην αλλαγή των εκτιμήσεων, των απόψεων και των συμπεριφορών που προσδιορίζουν τους κανόνες της κοινωνικής ζωής των ατόμων, των ομάδων και των κοινωνιών.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας μας, «*Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας: Ερευνητικά δεδομένα*», συντίθεται από πέντε κεφάλαια, στα οποία παρουσιάζονται και αναλύονται τα ερευνητικά μας δεδομένα.

Στο *πρώτο κεφάλαιο* παρουσιάζεται η μεθοδολογία που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζονται οι δύο βασικές μεθοδολογικές επιλογές μας, εκ των οποίων η πρώτη σχετίζεται με τη χρήση των πολλαπλών μεθόδων που χρησιμοποιήσαμε (συνεντεύξεις, δομημένο ερωτηματολόγιο και πειραματική έρευνα πεδίου) και η δεύτερη με τον ερευνητικό μας πληθυσμό (παιδιά 11-12 ετών). Επίσης, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που συμμετείχε στην έρευνα, αναλύεται το υλικό που χρησιμοποιήθηκε και περιγράφεται η διαδικασία της κατασκευής του. Τέλος, περιγράφεται η διαδικασία που ακολουθήσαμε σε όλες τις φάσεις της έρευνάς μας και παρουσιάζονται οι τεχνικές επεξεργασίας των ερευνητικών μας δεδομένων.

Το *δεύτερο κεφάλαιο* αναφέρεται στο περιεχόμενο της κοινωνικής γνώσης που κατασκευάζουν τα άτομα αναφορικά με την εθνική τους ταυτότητα και την ειρότητα σε μία πολιτισμικά ανομοιογενή κοινωνία. Το ενδιαφέρον μας στο κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται σε ένα πρώτο επίπεδο στο περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων των Ελλήνων, ενηλίκων και παιδιών, για την εθνική τους ταυτότητα υπό τις σημερινές συνθήκες της πολυπολιτισμικότητας. Ειδικότερα, διερευνώνται και αναλύονται οι οργανωτικές αρχές που συνθέτουν τον εθνικό εαυτό και εξετάζονται οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα των συμμετεχόντων. Επίσης, παρουσιάζονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις

για τους «σημαντικούς εθνικούς άλλους» και περιγράφονται οι οργανωτικές αρχές που τις συγκροτούν.

Στο *τρίτο κεφάλαιο*, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων για την πατρίδα Ελλήνων και αλλοδαπών παιδιών. Συγκεκριμένα, διερευνάται και αναλύεται η πρόσληψη της πατρίδας τόσο ως προς την εθνική καταγωγή των συμμετεχόντων παιδιών (Έλληνες – αλλοδαποί), όσο και εντός της ομάδας των αλλοδαπών παιδιών (Έλληνες – Αλβανοί – Άλλοι). Τα ερευνητικά μας αποτελέσματα αποκάλυψαν ότι τα άτομα ανάλογα με την εθνική τους καταγωγή τοποθετούνται διαφορετικά ως προς τη κοινή γνώση που εμπεριέχεται στην έννοια της πατρίδας. Αυτό μας οδήγησε στο να διατυπώσουμε υποθέσεις αναφορικά με τις επιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου της ελληνικής κοινωνίας και συγκεκριμένα των ιδεολογιών και πεποιθήσεων που κυκλοφορούν σε αυτή αναφορικά με την εθνική ταυτότητα των μελών της, καθώς και τις επιδράσεις των αναπαραστάσεων περί «σημαντικών» εθνικών άλλων στην πρόσληψη του Έλληνα πολίτη και στις διομαδικές σχέσεις. Τις υποθέσεις αυτές ελέγχουμε στο *τέταρτο κεφάλαιο*.

Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται να ενσωματώνουν στην εθνική τους ταυτότητα ένα περιεχόμενο, το οποίο αντανάκλα την έννοια του πολίτη που συγκροτήθηκε ιστορικά με την εδραίωση του έθνους – κράτους. Αυτή η αντίληψη διαπερνά και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τους άλλους και γενικότερα τον κόσμο. Ωστόσο, οι κοινωνικοϊστορικοί παράγοντες αλλάζουν, και μάλιστα σήμερα οι κοινωνικές αλλαγές που έχουν συμβεί στην ελληνική κοινωνία θέτουν στο προσκήνιο του προβληματισμού την πολιτισμική πολλαπλότητα. Στην εποχή μας, περισσότερο από άλλοτε, τίθεται η ανάγκη της επαναδιαπραγμάτευσης της διάκρισης «εμείς» και οι «άλλοι», καθώς και της αντιμετώπισης της απειλής του «μη οικείου» που φέρνει μαζί της η μετανάστευση και κατ' επέκταση η διαφορετικότητα που τη συνοδεύει. Το ερώτημα, επομένως, που ανέκυψε, και το οποίο διερευνάται στο *πέμπτο κεφάλαιο*, είναι με ποιες διαδικασίες τα άτομα – μέλη πολυπολιτισμικών κοινωνιών, τα

οποία όμως ανήκουν στην κυρίαρχη εθνική πλειοψηφία, θα μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις και τις πολυπλοκότητες της σύγχρονης κοινωνίας. Το ενδιαφέρον της έρευνάς μας στο κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στη λειτουργία της σύγκρουσης και στα αποτελέσματα που μπορεί να επιφέρει στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων, όταν τα όριά της είναι σαφή και ευκρινή. Η εργασία μας, τέλος, ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των *συμπερασμάτων*.

Στην εποχή μας, η πραγματικότητα που διαμορφώνουν η μετανάστευση, η αύξηση της διασποράς και η εξέλιξη της τεχνολογίας σε συνδυασμό με τη δημιουργία διαδικτυακών κοινοτήτων θέτουν στο επίκεντρο του θεωρητικού προβληματισμού ζητήματα που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα. Ιδιαίτερα για την Ελλάδα - χώρα όπου η εθνική ομοιογένεια κατέχει ιστορικά πρωτεύουσα θέση - τίθεται επιτακτικά η ανάγκη της αντιμετώπισης της απειλής του «μη οικείου» που φέρνει μαζί της η πολιτισμική πολλαπλότητα και κατ' επέκταση η διαφορετικότητα που τη συνοδεύει. Η έρευνά μας αναφορικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα υπό ένα κοινωνιοψυχολογικό «βλέμμα» συμβάλλει στο θεωρητικό προβληματισμό που αναπτύσσεται σχετικά με τα παραπάνω ζητήματα και συνεισφέρει στην πληρέστερη γνώση της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας.

ΜΕΡΟΣ

ΠΡΩΤΟ

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ:
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ**

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ ΤΟΥ
ΚΟΙΝΟΥ ΝΟΥ**

Η εθνική ταυτότητα θεωρείται μία από τις σημαντικότερες συλλογικές ταυτότητες που μοιράζονται οι άνθρωποι, ενώ η παρουσία της σε όλα σχεδόν τα πεδία δράσης των ανθρώπων και των κοινοτήτων είναι αδιαφιλονίκητη. Στο κεφάλαιο αυτό θα προσεγγίσουμε την εθνική ταυτότητα από ποικίλες και διαφορετικές οπτικές γωνίες. Καταρχήν, θα την εξετάσουμε σε σχέση με την έννοια του έθνους, κάνοντας μία αναδρομή στις αλλαγές και τις μεταμορφώσεις που υπέστη η έννοια με το πέρασμα των χρόνων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, θα προσεγγίσουμε την εθνική ταυτότητα ως μία μορφή κοινωνικής ταυτότητας, στην οποία ενσωματώνονται, συμπυκνώνονται και εκφράζονται οι σχέσεις των ατόμων με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Τέλος, θα μελετήσουμε την εθνική ταυτότητα ως ένα μέρος των θεωριών που κατασκευάζουν οι άνθρωποι προκειμένου να κατανοήσουν και να εξηγήσουν κοινωνικά φαινόμενα και συμπεριφορές.

1.1. Το έθνος και η εθνική ταυτότητα

Το έθνος αποτελεί μία πολύμορφη έννοια, η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με τη σύγχρονη κοινωνία, αφού χαρακτηρίζει την πολιτική της οργάνωση, συνδέεται με κοινωνικές συγκρούσεις και επηρεάζει την πορεία των διεθνών της σχέσεων. Επιπλέον, το έθνος αποτελεί μέρος του καθημερινού μας λόγου, αφού η παρουσία του ανιχνεύεται στις καθημερινές μας αλληλεπιδράσεις. Ταυτόχρονα, είναι και ένα πλαίσιο σκέψης που ορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τα πράγματα και «βλέπουμε» τον εαυτό μας και τον κόσμο. Το «ανήκειν» σε ένα έθνος θεωρείται τόσο φυσικό και αυτονόητο, ώστε ο Gellner (1992) υποστηρίζει ότι *«η ιδέα ενός ανθρώπου χωρίς έθνος μοιάζει να υποβάλει τη σύγχρονη φαντασία σε πολύ μεγαλύτερη δοκιμασία»* (σ. 21), ενώ ο Hobsbawm (1990) επισημαίνει ότι *«οι δύο τελευταίοι αιώνες της ανθρώπινης ιστορίας του πλανήτη Γη είναι αδύνατο να ερμηνευθούν αν δεν κατανοηθεί ο όρος «έθνος» και το λεξιλόγιο που προέρχεται από αυτόν. Αυτός ο όρος φαίνεται ότι εκφράζει κάτι σημαντικό στις ανθρώπινες υποθέσεις»* (σ. 11).

Πώς θα μπορούσε, επομένως, να οριστεί η έννοια του έθνους, που στην εποχή μας μοιάζει τόσο οικουμενική και ταυτόχρονα τόσο κανονιστική; Ο Gellner (1992) προσδιορίζει το περιεχόμενο της έννοιας με τη βοήθεια του παρακάτω ορισμού: *«Δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος, εάν και μόνο εάν: α) μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, όπου πολιτισμός σημαίνει με τη σειρά του ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας» και β) εάν αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλο ως μέλος του ίδιου έθνους»* (σ. 23). Με άλλα λόγια, ο Gellner υποστηρίζει ότι στο έθνος εμπεριέχονται δύο διαστάσεις. Η πρώτη διάσταση παραπέμπει σε αντικειμενικά – πολιτισμικά κριτήρια προσδιορισμού του έθνους και εκφράζεται με διάφορα στοιχεία, όπως αξίες-ιδέες, σύμβολα, πρακτικές, συμπεριφορές, φυλετικά, εδαφικά, θρησκευτικά και πολιτικά συστήματα επικοινωνίας και οικονομικά στοιχεία, ενώ η δεύτερη διάσταση είναι περισσότερο υποκειμενική – βουλησιαρχική και δίνει έμφαση στην έκφραση της θέλησης των μελών του έθνους για κοινή ζωή, που μπορεί να πάρει τη

μορφή της αφοσίωσης, του «πατριωτισμού», της πίστης σε μια εθνική ιδέα. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τα κριτήρια προσδιορισμού του έθνους, ο Gellner θεωρεί ότι τα έθνη είναι *«κατασκευάσματα των ανθρώπων πεπειθήσεων, δεσμών και μορφών αλληλεγγύης»* (Gellner, 1992, σ. 23).

Τις απόψεις του Gellner περί κατασκευής του έθνους συμμαρτυρεί και ο Hobsbawm (1990), ο οποίος, όμως, συσχετίζει το έθνος μόνο με ένα είδος σύγχρονου εδαφικού κράτους, το «εθνικό κράτος», γι' αυτό και θεωρεί άσκοπη κάθε συζήτηση περί έθνους και εθνικισμού, εκτός και εάν και τα δύο σχετίζονται με αυτό.

Σε αντίθεση με τον Gellner και τον Hobsbawm, ο Άντερσον (1997) εισάγει την έννοια της «φαντασιακής κοινότητας» για να αναφερθεί στο έθνος. Συγκεκριμένα, με τον όρο αυτό ορίζει μια κοινότητα ανθρώπων που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη. Το έθνος είναι κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο, *«επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δεν θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν»*, ενώ *«ανεξάρτητα από την ουσιαστική ανισότητα και εκμετάλλευση που κυριαρχεί σε κάθε κοινότητα, νοείται πάντα ως μία βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση»* (Άντερσον, 1997, σ. 26 και 28 αντίστοιχα). Επιπλέον, το έθνος συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως οριοθετημένο, γιατί έχει καθορισμένα σύνορα πέρα από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη, και ταυτόχρονα είναι κυρίαρχο, γιατί γεννήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση κατέστρεψαν τη νομιμότητα της ιεραρχικά οργανωμένης ελέω θεού μοναρχίας. Δύο είναι, με άλλα λόγια, τα βασικά στοιχεία του έθνους για τον Άντερσον, το «συνανήκειν» και οι «φαντασιακές κοινότητες». Τα δύο αυτά στοιχεία, όπως επισημαίνει ο Λιάκος (2005), συνιστούν το έθνος, ως *«μια συνείδηση και ένα συναίσθημα συνανήκειν σε μια κοινότητα της οποίας τα μέλη δε γνωρίζονται, η οποία δεν ορίζεται από τη συγγένεια, ούτε από τον τόπο καταγωγής, ούτε είναι δίκτυο συμφερόντων, ούτε κοινή θρησκευτική πίστη»* (σ. 87).

Η έννοια του έθνους διαμορφώθηκε ιστορικά κατά το 18^ο και, κυρίως, το 19^ο αιώνα και είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη δημιουργία των εθνικών κρατών (Hobsbawm, 1990). Έκτοτε, το έθνος και η ιδέα που το διαπερνά, ο εθνικισμός, εξαπλώθηκε ραγδαία, αν και κατά τη διάρκεια της πορείας του υπέστη αλλαγές και μεταμορφώσεις, οι οποίες ήταν άμεσα συνυφασμένες με το τι ήθελαν να κάνουν κάθε φορά οι άνθρωποι. Ο Hobsbawm (1990) αναφέρει ότι «οι έννοιες ... είναι ριζωμένες κοινωνικά, ιστορικά, και πρέπει να ερμηνευθούν βάσει αυτών των πραγματικών καταστάσεων» (σ. 22). Τι ήταν όμως εκείνο που έκανε δυνατή τη δημιουργία του έθνους; Σύμφωνα με τον Gellner (1992), η εμφάνιση της βιομηχανικής κοινωνίας επέφερε αποσύνθεση των παλιών παραδοσιακών δομών και απαιτήσε από τους ανθρώπους ομοιογένεια, προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στην έντονη κοινωνική κινητικότητα. Η προσπάθεια για την επιδίωξη της ομοιογένειας των ανθρώπων επιτεύχθη μέσα από μία καθολική εγγραματοσύνη, η οποία παρείχε στα άτομα ένα σύνολο ομοιόμορφων γνώσεων και δεξιοτήτων, που θεωρούνταν απαραίτητα στοιχεία για την επιβίωση στη σύγχρονη κοινωνία. Με άλλα λόγια, ο Gellner θεωρεί κομβικό σημείο στη δημιουργία του έθνους τη μετάβαση από τις αγροτικές στις βιομηχανικές κοινωνίες και το ρόλο της εκπαίδευσης στη νέα βιομηχανική κοινωνία που αναδείχτηκε. Αντίθετα, ο Άντερσον (1997) υποστηρίζει ότι το έθνος αντικατέστησε την παραδοσιακή οργάνωση της κοινωνίας, βασικό ρόλο στη συνοχή της οποίας έπαιζε η θρησκεία. Όμως, εκείνο που σύμφωνα με τον Άντερσον αποτέλεσε το βασικό στοιχείο για την παραγωγή των εθνών ήταν ο «έντυπος καπιταλισμός», δηλαδή όχι μόνο η τυπογραφία αλλά και η κυκλοφορία των εντύπων η οποία εξασφαλιζόταν μέσα από ένα σύστημα παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων (καπιταλισμός). Με άλλα λόγια, οι φανταστικές κοινότητες, σύμφωνα με τον Άντερσον, συγκροτήθηκαν σε έθνη κατά τη μετάβαση από το χειρόγραφο στον έντυπο λόγο, ο οποίος ανέδειξε τις τοπικές διαλέκτους και τις διέδωσε. Οι έντυπες γλώσσες παρήγαγαν ενοποιημένα πεδία ανταλλαγής και επικοινωνίας, πέρα από τα λατινικά και τις τοπικές διαλέκτους. Αυτή η διαδικασία παρείχε τις συνθήκες για τη δημιουργία εθνικής συνείδησης.

Οι απόψεις που παρουσιάσαμε παραπάνω αναφορικά με τη δημιουργία των εθνών, παρά την επικέντρωση σε διαφορετικά στοιχεία, συντείνουν σε ένα σημείο: τα έθνη είναι προϊόν των αλλαγών που προκλήθηκαν εξαιτίας της μετάβασης από τις παραδοσιακές, προνεωτερικές κοινωνίες στις νεωτερικές. Ωστόσο, ο Smith (2000), αν και συμμερίζεται ότι τα έθνη αποτελούν νεωτερικό φαινόμενο, εντούτοις υποστηρίζει ότι αυτά ταυτόχρονα είχαν και έχουν στενή σχέση με μία εθνοπολιτισμική κοινότητα που προϋπήρχε της δημιουργίας τους. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της κοινότητας είναι το κοινό όνομα, ο μύθος της κοινής καταγωγής, οι κοινές ιστορικές μνήμες, η πρόσδεση σε μια συγκεκριμένη πατρίδα και η αίσθηση αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του πληθυσμού της. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω στοιχείων παρέχει στα άτομα την αίσθηση ενός κοινού σκοπού και μιας κοινής ταυτότητας, της εθνικής ταυτότητας. Υπ' αυτήν την έννοια, *«το έθνος μπορεί να οριστεί ως ένας κατονομασμένος ανθρώπινος πληθυσμός που μοιράζεται μια ιστορική εδαφική επικράτεια, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, μια μαζική, δημόσια κουλτούρα, κοινή οικονομία και κοινά για όλα τα μέλη νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις»* (Smith, 2000, σ. 30). Τα έθνη, με άλλα λόγια, έχουν τις ρίζες τους στις εθνικές κοινότητες, οι οποίες αποτέλεσαν τον πυρήνα της δημιουργίας τους και το αυτονόητο χαρακτηριστικό της έννοιάς τους.

Τα έθνη είτε ως κατασκευάσματα είτε ως φαντασιακές κοινότητες συνιστούν μία πραγματικότητα, η οποία οργανώνει τη ζωή και τις σκέψεις μας. Το γεγονός ότι μία ομάδα ανθρώπων έχει ή θεωρείται ότι έχει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία την ξεχωρίζουν στο χώρο και το χρόνο από άλλες ομάδες, ανάλογα προσδιορισμένες, αποτελεί βασικό στοιχείο της εθνικιστικής ιδεολογίας. Αυτή ακριβώς η ιδέα της εθνικής ιδιαιτερότητας, που ταυτόχρονα παραπέμπει στη μοναδικότητα της ομάδας, επιβάλλει την πολιτική ενότητα του έθνους. Ο Gellner (1997) προσδιορίζει τον εθνικισμό ως *«μία πολιτική αρχή, η οποία υποστηρίζει την ευαρμόνιση της πολιτικής και της εθνικής οντότητας»* (σ. 13). Με άλλα λόγια, είναι νόμιμο για τον εθνικισμό τα όρια του έθνους να ταυτίζονται με τα όρια του κράτους. Αυτή η ταύτιση έχει γίνει μέρος

των κοινών μας πεποιθήσεων και του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζουμε το πολιτικό και πολιτισμικό μας περιβάλλον. Μάλιστα, η σημασία που αποδίδουμε στο γεγονός αυτό είναι τόσο μεγάλη, ώστε η παραβίαση ή η πραγματοποίηση αυτής της αρχής προκαλεί, σύμφωνα με τον Gellner, το αίσθημα της οργής ή της ικανοποίησης αντίστοιχα.

Η εθνική ιδιαιτερότητα, εκτός από την θεσμική της αναγνώριση (έθνος – κράτος), είναι στη βάση της πολιτισμική, αφού κάθε ορισμός του έθνους, όπως ήδη προαναφέραμε, δίνει προτεραιότητα σε πολιτισμικά διακριτικά στοιχεία υποβαθμίζοντας ή αποσιωπώντας άλλα στοιχεία μη πολιτισμικά. Έτσι, η μοναδικότητα του έθνους εγκαθιδρύεται στον πολιτισμό, ο οποίος τελικά αποδεικνύεται, σύμφωνα με την εθνικιστική ιδεολογία, να αποτελεί έναν παράγοντα διαίρεσης της ανθρωπότητας σε έθνη. Όπως και ο Άντερσον (1997) επισημαίνει, *«κανένα έθνος δε φαντάζεται τον εαυτό του να ταυτίζεται με την ανθρωπότητα»* (σ. 27). Με άλλα λόγια, τα έθνη παραπέμπουν διαχρονικά σε πολιτισμικά όρια ανάμεσα σε ανθρώπινες ομάδες, τα οποία με τη σειρά τους αναδεικνύουν τον πολιτισμικό χαρακτήρα του έθνους. Μία τρίτη παράμετρος, άμεσα συνυφασμένη με την πολιτική αναγνώριση του έθνους και με τη μοναδικότητά του, είναι η *«εθνική ιδέα»* ή το *«δανικό της ανεξαρτησίας»*, η οποία οδηγεί είτε στη δημιουργία είτε στη διατήρηση κράτους προς χάριν του έθνους (Λέκκας, 1996). Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η άρρηκτη συνένωση του πολιτισμικού με το πολιτικό στοιχείο.

Ποια, όμως, είναι τα κριτήρια τα οποία χρησιμοποιεί μία ομάδα προκειμένου να αποδείξει την εθνική της υπόσταση ή με άλλα λόγια την ύπαρξή της και την ταυτότητα του έθνους στο οποίο ανήκει; Η εθνικιστική ιδεολογία καταφεύγει στο συναίσθημα των ανθρώπων, το οποίο θεωρεί ως το ασφαλέστερο κριτήριο του εθνικού προσδιορισμού. Ο Renan το 1882 στη διάλεξή του με τίτλο *«Τι είναι έθνος»* αναφέρει ότι *«Η ύπαρξη του έθνους είναι (συγχωρέστε μου τη μεταφορά) ένα καθημερινό δημοψήφισμα»* (αναφέρεται στο Λέκκας, 1996, σ. 145, υποσ. 10), προσδιορίζοντας έτσι με πολύ σαφή τρόπο την καθημερινή δέσμευση των ανθρώπων με την εθνική τους ομάδα. Η αναγνώριση της αρχής ότι ένα

έθνος υπάρχει από τη στιγμή που οι άνθρωποι που ανήκουν σε αυτό το θεωρούν έθνος αποκαλύπτει τη σημασία του υποκειμενικού κριτηρίου, ιδιαίτερα όταν άλλα κριτήρια αντικειμενικά (γλώσσα, θρησκεία κτλ) χρησιμοποιούνται από αντίπαλα έθνη. Η αναγνώριση της παραπάνω αρχής και συνακόλουθα η συναισθηματική δέσμευση που αυτή συνεπάγεται δραστηριοποιεί τους ανθρώπους σε ενέργειες που ενδυναμώνουν την εθνική τους ταυτότητα.

Ο εθνικισμός, όμως, χρησιμοποιεί και τον πολιτισμό, τον οποίο θεωρεί ως ένα αντικειμενικό κριτήριο εθνικού προσδιορισμού. Το κριτήριο αυτό έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, αν σκεφτούμε πόσο τα διάφορα συστατικά στοιχεία του πολιτισμού συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση του κάθε ατόμου. Η γλώσσα και η θρησκεία αποτελούν δύο από τα σημαντικότερα πολιτισμικά κριτήρια αλλά και από τα πλέον προβληματικότερα, όπως επισημαίνει ο Λέκκας (1996). Η σημασία τους έγκειται στο ότι τις περισσότερες φορές τόσο η γλώσσα όσο και η θρησκεία εμπεριέχουν και όλα τα υπόλοιπα διακριτικά γνωρίσματα της ομάδας (εθνική καταγωγή, μύθοι, ήθη, έθιμα, παραδόσεις κτλ.).

Ειδικότερα, η γλώσσα έχει χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο εθνικού προσδιορισμού περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο στοιχείο. Η συχνή χρήση της μπορεί να κατανοηθεί σε ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο εξαιτίας της μικρότερης αμφισβήτησης που επισύρει η αναφορά σε αυτή, αφού σε πολλές περιπτώσεις η κοινή γλώσσα μπορεί να αποτελεί ένα στοιχείο ενίσχυσης της εθνικής συνοχής ή ενδυνάμωσης της εθνικής ομοιογένειας. Ωστόσο, η γλώσσα δεν αποτελεί ούτε το μοναδικό αλλά ούτε καν το αναγκαίο κριτήριο της εθνικής ταυτότητας (Hobsbawm, 1990), αφού η χρήση της εξαρτάται από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Η εθνικιστική ιδεολογία συστηματικά καλλιεργεί την ιδέα της γλωσσικής ιδιαιτερότητας, με αποτέλεσμα η γλώσσα από ένα απλό πολιτισμικό στοιχείο να μετατρέπεται σε κυρίαρχο εθνικό χαρακτηριστικό. Τα επιχειρήματα που επιστρατεύονται στην περίπτωση αυτή είναι η προστασία της εθνικής ομάδας από πολιτισμική αλλοτρίωση, η διατήρηση της εθνικής ομοιογένειας, η κατοχύρωση της πολιτικής ανεξαρτησίας του έθνους κτλ. Εντούτοις, πρέπει να

επισημανθεί ότι η επιδίωξη της ενιαίας γλώσσας, εκτός από την αναζήτηση μιας αυτόνομης εθνικής υπόστασης, εξυπηρετεί την ανάγκη καθιέρωσης κοινών επικοινωνιακών κωδικών, οι οποίοι διευκολύνουν την ομαλή λειτουργία της διοίκησης σε ολόκληρη την εθνική επικράτεια.

Ο ρόλος της θρησκείας στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, σε γενικές γραμμές, ήταν μάλλον υποβαθμισμένος σε σχέση με άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Εντούτοις, οι δεσμοί της θρησκείας με την εθνική συνείδηση δεν μπορούν να αγνοηθούν, αφού σε πολλές περιπτώσεις η θρησκεία προσλαμβάνεται ως παράγοντας εθνικού προσδιορισμού πρωταρχικής σημασίας (Hobsbawm, ό.π., σ. 99-107). Έτσι, η θρησκεία μπορεί να λειτουργεί κατά τρόπο που να εξασφαλίζει τη συνοχή που επιδιώκει η κοινότητα του έθνους.

Η θρησκεία χρησιμοποιείται από τον εθνικισμό ως θρησκευτικό συναίσθημα για τους δικούς του πολιτικούς λόγους, που σημαίνει ότι τα άτομα – μέλη του έθνους συσπειρώνονται και παρακινούνται για να επιτύχουν πρακτικούς και όχι εγκόσμιους στόχους, όπως για παράδειγμα η ανεξαρτησία του έθνους. Κάθε άνθρωπος, ακόμη και όταν προσδιορίζεται από τη θρησκευτική του πίστη, δεν παύει να είναι ένα κοινωνικό υποκείμενο, το οποίο δραστηριοποιείται και παρεμβαίνει σε ό,τι συμβαίνει γύρω του προσπαθώντας να διαμορφώσει το ίδιο την τύχη τη δική του αλλά και της ομάδας που ανήκει. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η θρησκεία έτσι όπως χρησιμοποιείται από τον εθνικισμό – για πολιτικούς, δηλαδή, λόγους- διαφέρει από τη λειτουργία της θρησκείας (αναλυτικά βλ. Λέκκας, ό.π., σ. 178 -194). Τέλος, ο ρόλος της θρησκείας στον εθνικό προσδιορισμό γίνεται σημαντικότερος, όταν συνδέεται με τη γλώσσα. Αυτό παρατηρείται στις περιπτώσεις εκείνες που η εθνική γλώσσα έχει εκφράσει τα βασικά άρθρα της εθνικής θρησκείας, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στον ελληνικό εθνικισμό.

Πώς όμως επιτυγχάνεται η χρήση των πολιτισμικών στοιχείων ως κριτηρίων εθνικής ταυτότητας; Ο Billig (1995) αναφέρεται στον κοινότοπο εθνικισμό (banal nationalism), που διαπερνά την καθημερινή ζωή των ανθρώπων κατά τρόπο που να θεωρείται πλέον τόσο φυσικός,

ώστε να περνά απαρατήρητος. Για παράδειγμα, η ανάρτηση της εθνικής σημαίας στα δημόσια κτίρια, οι διεθνείς αθλητικοί αγώνες, οι «εσωτερικές» και «εξωτερικές» ειδήσεις, τα δελτία καιρού, η δράση εθνικών συλλόγων κτλ. υπογραμμίζουν την εθνική ενότητα και αλληλεγγύη και προκαλούν έντονη συναισθηματική φόρτιση. Έτσι, η εθνική ταυτότητα ενδυναμώνεται, αφού υπερτονίζονται τα κοινά στοιχεία και αντίστροφα αποσιωπώνται οι όποιες διαφορές υπάρχουν στην εθνική ομάδα. Μάλιστα, ο Billig θέλοντας να δείξει πόσο φανερή είναι αυτή η διαδικασία της καθημερινής επιβεβαίωσης της εθνικής ταυτότητας, αναφέρεται στην έπαρση της σημαίας που γίνεται καθημερινά στα σχολεία των ΗΠΑ: *«Είναι μία τελετουργική επίδειξη εθνικής ενότητας. Τα παιδιά, γνωρίζοντας ότι αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ξεκινά η σχολική τους μέρα, θεωρούν δεδομένο ότι και τα υπόλοιπα παιδιά σε όλο το μήκος και το πλάτος της πατρίδας ξεκινούν τη μέρα τους με τον ίδιο τρόπο. Και το ίδιο έκαναν και οι γονείς τους και οι παππούδες τους, αν πήγαν σχολείο στις ΗΠΑ. Μπορεί μάλιστα να υποθέσουν ότι παντού στον κόσμο η σχολική μέρα ξεκινά κάπως έτσι.»* (Billig, 1995, σ. 50). Ο Smith (2000) επισημαίνει ότι οι τελετές, τα εθνικά σύμβολα και τα έθιμα συνιστούν τις πιο ισχυρές και ανθεκτικές όψεις του εθνικισμού στο χρόνο, αφού καθιστούν ορατές και σαφείς όλες τις βασικές ιδέες του έθνους. Ταυτόχρονα προκαλούν άμεσες συγκινησιακές αντιδράσεις σε όλα τα στρώματα της κοινότητας και παρέχουν σε κάθε μέλος του έθνους την αίσθηση της συμμετοχής στη ζωή, τα συναισθήματα και τις αξίες του.

Η παρουσία του έθνους, επομένως, στη ζωή μας συνιστά μία πραγματικότητα, η οποία γίνεται φανερή μέσω της εγκαθίδρυσης συγκεκριμένων αξιών και κωδίκων επικοινωνίας. Ωστόσο, οι προβαλλόμενες αξίες του έθνους, εκτός από τη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας του παρόντος έχουν και έναν άλλο εξίσου σημαντικό ρόλο: να συνδέσουν τα άτομα με το παρελθόν της εθνικής τους ομάδας και ταυτόχρονα να προδιαγράψουν μελλοντικές προοπτικές. Η αναζήτηση του παρελθόντος χαρακτηρίζει κάθε εθνικιστική ιδεολογία. Οι άνθρωποι καταφεύγουν στο παρελθόν για να αναζητήσουν στοιχεία και να εξάγουν συμπεράσματα που θα τους

βοηθήσουν να κατανοήσουν το παρόν και να σχεδιάσουν το μέλλον. Όμως, το παρελθόν δεν ταιριάζει πάντοτε και απόλυτα με αυτό που ισχύει στο παρόν, γι' αυτό αναπλάθεται και εξιδανικεύεται. Έτσι, νέες αλήθειες δημιουργούνται που, ωστόσο, εκλαμβάνονται ως δεδομένες και αυτονόητες. Ο Λέκκας (2001) αναφέρει ότι *«το σύγχρονο έθνος με τις παρελθοντικές του αναφορές μοιάζει σαν ένα μοντέρνο διαμέρισμα στολισμένο με αντίκες: αντίκες διαφορετικών ειδών και διαφορετικών εποχών, συχνά μάλιστα ετερόκλητες μεταξύ τους»* (σ. 20), εννοώντας ότι διάφορα στοιχεία αποσπάστηκαν επιλεκτικά από το παρελθόν και χρησιμοποιούνται στο παρόν σε νέα πλαίσια και για νέους στόχους. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι εκ των υστέρων αποδίδουν σημασίες στο παρελθόν, συμπληρώνουν τα κενά ώστε να υπογραμμίσουν τη συνέχεια του έθνους. Οι παραδόσεις επιτελούν μία τέτοιου είδους λειτουργία, δηλαδή υπερβαίνουν την ασυνέχεια του χρόνου. Ο Hobsbawm (2004) αντιμετωπίζει την παράδοση ως επινόηση και όχι ως επιβίωση, που συνδέει το παρελθόν με το παρόν. Η έννοια της επινοημένης παράδοσης αναφέρεται *«σε ένα σύνολο πρακτικών, οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά, από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν»* (Hobsbawm, 2004, σ. 9-10). Μέσω των επινοημένων παραδόσεων, δηλαδή, επιδιώκεται να συγκροτηθούν στο σύγχρονο κόσμο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μεταβολή και ανανέωση, κάποιες όψεις της κοινωνικής ζωής κατά τρόπο ώστε να μοιάζουν σταθερές και αμετάβλητες. Με άλλα λόγια, εισάγεται μία αντιστροφή του ιστορικού χρόνου, αφού το παρόν και οι ανάγκες του υπαγορεύουν την οργάνωση του παρελθόντος. Ενδεχομένως, αυτός να είναι και ο λόγος που το έθνος παρουσιάζει μία τόσο εντυπωσιακή προσαρμοστικότητα σε πολλές και αντιφατικές ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ή όπως παρατηρεί ο Λιάκος (2005) *«τα έθνη διαβάζονται όχι κοιτάζοντας προς το παρελθόν αλλά προς το μέλλον»* (σ. 149).

Η έννοια του έθνους είναι άμεσα συνυφασμένη με την έννοια του λαού. Σύμφωνα με τον Τσουκαλά (1999), το έθνος συγκροτείται ως μία πολιτική κοινότητα, η οποία έχει συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια και ένα λαό. Τα άτομα που αποτελούν το λαό έχουν ίσα δικαιώματα και έχουν παραχωρήσει με ελεύθερη βούληση και κοινή συναίνεση την εξουσία σε μία κυβέρνηση. Η αρχή αυτή με βάση την οποία συγκροτείται το έθνος έχει τις απαρχές της στο Διαφωτισμό. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Τσουκαλάς, η παραπάνω αρχή είναι ανεπαρκής για να στηρίξει την αναπαραγωγή των εθνών. Έτσι, επιστρατεύεται το επιχείρημα του εθνικού πολιτισμού, ο οποίος εκφράζει το πνεύμα του λαού και παραπέμπει στη σύλληψη του έθνους ως μίας φυσικής κοινότητας, με αποτέλεσμα να θεωρείται *«συνώνυμη με προδοσία η ηθελημένη ή συνειδητή επιλογή μιας «α-παιρίας» ή «α-εθνίας»* (Τσουκαλάς, ό.π. σ. 265). Η ιδεολογική ταύτιση έθνους και λαού οφείλεται, σύμφωνα με το Λέκκα (2006), στην πλαστικότητα της έννοιας του έθνους αλλά και στην αοριστία που περικλείει η έννοια του λαού. Επισημαίνει μάλιστα, ότι στην έννοια του λαού συγκεκριμενοποιούνται στο παρόν οι αφηρημένες αρχές της κοινής ιστορικής καταγωγής και της πολιτισμικής ομοιότητας, με αποτέλεσμα την ενσωμάτωσή της μέσα στην ευρύτερη έννοια του έθνους.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, οι άνθρωποι προσδιορίζουν το έθνος στο οποίο ανήκουν στη βάση είτε υποκειμενικών είτε αντικειμενικών κριτηρίων είτε του μεταξύ τους συνδυασμού. Ωστόσο, εθνικός προσδιορισμός σημαίνει ότι ορίζω από τι συνίσταται το έθνος μου, και κατ' επέκταση ορίζω την εθνική μου ταυτότητα. Ταυτόχρονα, όμως, προσδιορίζω και τα στοιχεία που δεν εμπεριέχονται στο έθνος μου. Με άλλα λόγια, η κατασκευή του εθνικού εαυτού εμπεριέχει μέσα της και την κατασκευή του «άλλου». Αυτή η λειτουργία, δηλαδή, ο συνεχής εθνικός ετεροπροσδιορισμός εξαρτάται από τις ανάγκες και τους σκοπούς της ομάδας. Έτσι για παράδειγμα, αν οι ανάγκες του παρόντος καθιστούν απαραίτητη τη συσπείρωσή της ή την ενδυνάμωση της εθνικής ομοψυχίας, τότε οι άνθρωποι θα ενθαρρυνθούν να συμμετέχουν σε δραστηριότητες, ώστε να πραγματοποιηθούν οι εθνικοί στόχοι.

Αντίστοιχα, οι ανάγκες και οι σκοποί της ομάδας θα αντικατοπτριστούν και στην εικόνα του εθνικού άλλου, ο οποίος κατά περίπτωση μπορεί να προσδιοριστεί ως εθνικός εκθρόνος ή να θεωρηθεί άμεσα ή έμμεσα απειλητικός. Βέβαια, η εικόνα που κάθε φορά αποδίδεται στον «άλλο» απαιτεί αιτιολόγηση στο παρόν αλλά και τεκμηρίωση στο παρελθόν και πάντως σε κάθε περίπτωση πρέπει να βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις απόπειρες δικαίωσης των εκάστοτε εθνικιστικών διεκδικήσεων και με τον εκάστοτε συνδυασμό κριτηρίων για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Το έθνος, επομένως, παραπέμπει, όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, σε όρια ανάμεσα σε ανθρώπινες ομάδες, αφού το έθνος προσδιορίζει ποιος είναι μέλος της κοινότητας και ποιος είναι ο «άλλος». Άλλωστε, η φράση «*Αλβανέ, Αλβανέ, δε θα γίνεις Έλληνας ποτέ*», που ακούστηκε κατά την κατάκτηση του ευρωπαϊκού κυπέλλου του 2004 - όταν και οι Αλβανοί μετανάστες προσπάθησαν να συμμετάσχουν στους πανηγυρισμούς -, δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι ανάμεσα στον Έλληνα και τον Αλβανό υπάρχουν εθνικά όρια που οι τελευταίοι δε θα μπορέσουν να υπερβούν.

Το θέμα του «άλλου» στον εθνικό προσδιορισμό αποτελεί ένα μείζον θέμα για την εποχή μας, στην οποία η μετανάστευση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα. Ο Bhabha (1990) υποστηρίζει ότι τα έθνη που δημιουργήθηκαν μετά από την αποικιοκρατία συγκροτήθηκαν στη βάση της διαφοράς από τα κυρίαρχα έθνη. Με άλλα λόγια, τα έθνη αυτά δε συνιστούν μία φαντασιακή κοινότητα, υπό την έννοια που όρισε ο Άντερσον, αλλά αντίθετα μία ετεροκαθορισμένη κοινότητα, η οποία έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο έγκειται στο ότι τα έθνη αυτά συγκροτήθηκαν στη βάση της εδαφικής κυριαρχίας των αποίκων, και επιπλέον, σε αυτά οι αποικιοκρατούμενοι Ασιάτες ή Αφρικανοί ήταν το αντίθετο - το αρνητικό - του δυτικού λευκού κυρίαρχου. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι το μετα-αποικιακό έθνος συγκροτήθηκε στη βάση της αποικιοκρατίας μέσω, δηλαδή, της εσωτερικευσης των αξιών και των μηχανισμών των αποικιοκρατών, οι οποίοι ως κυρίαρχοι καταπίεζαν τους υποδεέστερους. Μία τέτοιου είδους ανάλυση του έθνους επιβάλλει να αντιμετωπίσουμε το έθνος και κατ' επέκταση την

κατασκευή του «άλλου» υπό μία άλλη οπτική γωνία, όχι δηλαδή ο «άλλος» ως αντίθεση στον εαυτό, αλλά ως μία κατασκευή στην οποία ο εαυτός προσλαμβάνει τον εαυτό του έτσι όπως τον «βλέπουν» οι άλλοι. Συγκεκριμένα, ο Bhabha ισχυρίζεται ότι τα μετα – αποικιακά εθνικά κράτη «αφηγούνται» την ιστορία τους είτε με τα μάτια της Δύσης είτε ως αντίδραση στο βλέμμα της. Η παραπάνω ανάλυση ενδεχομένως να βοηθά στο να προσεγγίσουμε το έθνος στο σύγχρονο κόσμο με μία άλλη οπτική γωνία: πώς οι μετανάστες, οι οποίοι αποτελούν μέλη μιας εθνικής ομάδας, βλέπουν το έθνος στο οποίο βρίσκονται; Ή τι συμβαίνει με τους Έλληνες της διασποράς: *«Είναι ίδια η κοινωνική εμπειρία του να δηλώνεσαι Έλληνας στη Γεωργία,, στην Ελλάδα και στη Φλόριδα;»* αναρωτιέται ο Λιάκος (2005, σ. 102), ενώ επισημαίνει ότι τέτοιου είδους ζητήματα θέτουν στο προσκήνιο τη συσχέτιση της αντίληψης του έθνους με τις καθημερινές πολιτικές αποφάσεις (π.χ. πρέπει να δοθούν χρήματα για την εκπαίδευση ενός παιδιού ελληνικής καταγωγής που ζει στο εξωτερικό ή για τα παιδιά των αλλοδαπών που ζουν στην Ελλάδα).

Συνοψίζοντας τις αναλύσεις περί έθνους, παρατηρούμε ότι κατά τη δεκαετία του '90 παρατηρήθηκε μία μετατόπιση του θεωρητικού ενδιαφέροντος από την κοινότητα του συνανήκειν και της οριζόντιας συντροφικότητας (Άντερσον, 1997) στην αφήγηση του έθνους ως μίας ετεροκαθορισμένης κοινότητας (Bhabha, 1990). Αυτό έχει συνέπειες για το εθνικό κράτος, αφού όπως είδαμε μέχρι τώρα το έθνος εκφραζόταν πολιτικά μέσα από τη συγκρότηση του κράτους. Σήμερα, ωστόσο, παρά το γεγονός ότι το εθνικό κράτος παραμένει πολιτικά κυρίαρχο, η σχέση κράτους – έθνους τείνει να αποδιαρθρωθεί. Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από την παγκοσμιοποίηση και την τεχνολογική εξέλιξη, όπου κεφάλαια, αγαθά, εργασία και πληροφορίες διακινούνται συνεχώς και ελεύθερα, ενώ η λειτουργία Διεθνών οργανισμών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, φαίνεται να θέτουν υπό αμφισβήτηση την οικονομική αυτονομία του έθνους (McCrone, 2000).

Το ερώτημα που τίθεται, επομένως, σήμερα είναι κατά πόσο το έθνος θα παραμένει κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης στην εποχή της

παγκοσμιοποίησης, η οποία παράγει ταυτόχρονα διαφοροποίηση αλλά και ομοιομορφία. Ίσως λοιπόν οι συζητήσεις περί έθνους να πρέπει να μετατοπιστούν από την αναζήτηση του ορισμού του έθνους στο πώς μεταλλάσσεται η έννοια σε σχέση με τους σκοπούς που υπηρετεί.

1.2. Η εθνική ταυτότητα ως μία μορφή κοινωνικής ταυτότητας

Η έννοια της κοινωνικής ταυτότητας αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας για να εξερευνήσει τις διομαδικές σχέσεις και τις διαδικασίες της κοινωνικής αλλαγής (Tajfel, 1978 · Tajfel & Turner, 1979).

Σύμφωνα με τον Tajfel (1978), η κοινωνική ταυτότητα ορίζεται ως η γνώση του ατόμου ότι ανήκει σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες σε συνδυασμό με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που αποδίδει το ίδιο το άτομο στην ιδιότητα του μέλους αυτών των συγκεκριμένων ομάδων ή κατηγοριών. Επομένως, η κοινωνική ταυτότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το «ανήκειν» σε μία κοινωνική ομάδα υπό την έννοια ότι ένα άτομο, όταν προσδιορίζει τον εαυτό του, συμπεριλαμβάνει σε αυτόν τον προσδιορισμό και τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει. Ωστόσο, το ανήκειν σε μία κοινωνική ομάδα ή κατηγορία δεν είναι απλά και μόνο η γνώση των χαρακτηριστικών της, αλλά εμπεριέχει και μία ψυχολογική ταύτιση, η οποία δημιουργεί στα μέλη της την αίσθηση ότι είναι υποχρεωμένα να δρουν ως μέλη της συγκεκριμένης ομάδας (Tajfel & Turner, 1979). Με άλλα λόγια, ο εαυτός ως μέλος μιας κοινωνικής ομάδας ή κατηγορίας διακρίνεται σαφώς από τον εαυτό ως άτομο. Στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε στην κοινωνική ταυτότητα, ενώ στη δεύτερη στην ατομική ταυτότητα, η οποία παραπέμπει σε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που διαφοροποιούν το ένα άτομο από το άλλο (Hogg & Abrams, 1998). Επομένως, οποτεδήποτε ένα άτομο σκέφτεται την κοινωνική κατηγορία ή την ομάδα που ανήκει (εθνικότητα, φύλο, κοινωνική τάξη κτλ.), τότε επικαλείται την κοινωνική του ταυτότητα. Κάθε άτομο μπορεί να έχει ποικίλες κοινωνικές ταυτότητες, οι οποίες αντανακλούν τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες στις οποίες το ίδιο το άτομο νιώθει ότι ανήκει. Έτσι, για παράδειγμα κάποιος μπορεί να είναι Έλληνας, χριστιανός ορθόδοξος, εκπαιδευτικός, άνδρας κ.ο.κ. Κάθε κοινωνική κατηγορία, βέβαια, υπάρχει μέσα στην κοινωνία

και μπορεί να προσδιοριστεί διαφοροποιούμενη από μία άλλη κοινωνική κατηγορία. Για παράδειγμα, η κοινωνική κατηγορία «Έλληνας» αποκτά νόημα διαφοροποιούμενη από την κατηγορία «Τούρκος» ή «Αλβανός» ή γενικότερα από οποιαδήποτε αντίθετη κοινωνική κατηγορία. Ωστόσο, σε καμιά περίπτωση ένα άτομο δεν είναι δυνατό να νιώθει μέλος δύο αμοιβαία αποκλειόμενων κοινωνικών κατηγοριών. Παρατηρούμε, επομένως, ότι η κοινωνική ταυτότητα περιλαμβάνει κοινωνική σύγκριση, η οποία όμως γίνεται σε επίπεδο ομάδας και όχι σε ατομικό επίπεδο. Τα μέλη, δηλαδή, μιας ομάδας δεν αξιολογούνται ως άτομα αλλά σε σχέση με την κοινωνική κατηγορία της οποίας θεωρούνται μέλη.

Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιες συνέπειες έχει η κοινωνική ταυτότητα, όταν γίνεται ευκρινής, για τη διομαδική συμπεριφορά. Τι συμβαίνει, με άλλα λόγια, όταν «πράττουμε» σε σχέση με την κοινωνική μας ταυτότητα, δηλαδή ως άτομα κοινωνικά προσδιορισμένα;

Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας η διομαδική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα δύο διαδικασιών, της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης. Οι δύο αυτές ψυχολογικές διαδικασίες, όπως επισημαίνουν οι Hogg και Abrams (1998), «καθορίζουν τις παραμέτρους εντός των οποίων δρουν οι κοινωνικοϊστορικοί παράγοντες ή οι υποκειμενικές αντιλήψεις για αυτούς» (σ. 54). Ας δούμε, όμως, λεπτομερέστερα, τη λειτουργία των δύο αυτών διαδικασιών.

Η κοινωνική κατηγοριοποίηση

Η κατηγοριοποίηση, σύμφωνα με τον Bruner (1957), είναι μία γνωστική διαδικασία, η οποία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η λειτουργία της κατηγοριοποίησης συνίσταται στην απλοποίηση και την ταξινόμηση του πολύπλοκου φυσικού και κοινωνικού κόσμου που μας περιβάλλει. Επομένως, στην κατηγοριοποίηση μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαστάσεις, την επαγωγική και την παραγωγική. Η επαγωγική διάσταση αναφέρεται στην ταξινόμηση και την υπαγωγή των μεμονωμένων ερεθισμάτων του περιβάλλοντος σε κατηγορίες, ώστε να διευκολύνεται η διαχείριση και η

μεταξύ τους σύνδεση. Η δεύτερη διάσταση, η επαγωγική, σχετίζεται με την απόδοση χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων στα ερεθίσματα με βάση την υπαγωγή τους σε συγκεκριμένες κατηγορίες (Tajfel & Forgas, 1990).

Οι γνωστικές συνέπειες της κατηγοριοποίησης μελετήθηκαν από τους Tajfel και Wilkes (1963), οι οποίοι ενδιαφέρθηκαν για τον τρόπο με τον οποίο το άτομο οργανώνει και διαχειρίζεται την εμπειρία που αποκομίζει από το κοινωνικό του περιβάλλον. Ασχολήθηκαν, με άλλα λόγια, με τις ιδιότητες της παραγωγικής διάστασης της κατηγοριοποίησης και συγκεκριμένα με τον τρόπο με τον οποίο η κατηγοριακή υπαγωγή ορισμένων ερεθισμάτων επιδρά στις αξιολογήσεις των υποκειμένων γι' αυτά τα ερεθίσματα. Οι υποθέσεις των Tajfel και Wilkes αναφορικά με το θέμα αυτό ήταν ότι οι διαφορές μεταξύ των ερεθισμάτων που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες μεγιστοποιούνται, ενώ οι διαφορές μεταξύ των ερεθισμάτων που ανήκουν στην ίδια κατηγορία ελαχιστοποιούνται.

Στο πείραμά τους οι Tajfel και Wilkes (1963) ζήτησαν από τους συμμετέχοντες να εκτιμήσουν το μήκος 8 γραμμών, η καθεμία από τις οποίες στην πραγματικότητα διέφερε πολύ λίγο, περίπου 1 εκ., από τη γειτονική της. Οι εκτιμήσεις των υποκειμένων στη συνθήκη ελέγχου βρίσκονταν αρκετά κοντά στο πραγματικό μήκος των γραμμών. Στις πειραματικές συνθήκες, και καθώς οι συμμετέχοντες έκαναν τις εκτιμήσεις τους, παρεμβιλλόταν μία κάρτα μαζί με τη γραμμή – ερέθισμα που συνοδευόταν είτε με το γράμμα Α είτε με το Β, και με την επισήμανση ότι οι κοντύτερες γραμμές ανήκαν στην κατηγορία Α και οι μακρύτερες στη Β. Αυτή η κατηγοριοποίηση των γραμμών – ερεθισμάτων επηρέασε τις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων, οι οποίοι υπερέτιμησαν τόσο τις ομοιότητες μεταξύ των γραμμών - ερεθισμάτων που ανήκαν στην ίδια κατηγορία όσο και τις διαφορές μεταξύ ερεθισμάτων που ανήκαν σε διαφορετικές κατηγορίες. Τα αποτελέσματα του πειράματος έδειξαν ότι η δημιουργία των κατηγοριών αρχικά βασίζεται στις πραγματικές διαφορές των αντικειμένων. Ωστόσο, όταν μία κατηγορία δημιουργηθεί, τότε τα άτομα τείνουν να θεωρούν πιο όμοια μεταξύ τους τα στοιχεία εντός της κατηγορίας και πιο ανόμοια εκείνα που βρίσκονται μεταξύ των

κατηγοριών, χωρίς, ωστόσο, αυτό να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Το ερευνητικό μοντέλο των Tajfel & Wilkes (1963), που εμπνέεται από το ερευνητικό ρεύμα της «Gestalt», έδειξε ότι αποτέλεσμα της κατηγοριοποίησης είναι η διαστρέβλωση στην προσληπτική και γνωστική λειτουργία των ατόμων, αφού η κατηγοριοποίηση προκάλεσε επίταση τόσο των ενδοκατηγοριακών ομοιοτήτων όσο και των διομαδικών διαφορών.

Τα ευρήματα των Tajfel & Wilkes (1963) επιβεβαιώθηκαν και από άλλες έρευνες. Συγκεκριμένα, οι Doise, Deschamps και Meyer (1978) παρουσίασαν σε παιδιά σχολικής ηλικίας φωτογραφίες καταρχήν τριών αγοριών και στη συνέχεια τριών κοριτσιών. Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τα παιδιά να σημειώσουν σε έναν κατάλογο 24 χαρακτηριστικών επιθέτων όσα κατά τη γνώμη τους ταίριαζαν στις φωτογραφίες. Για τα μισά παιδιά η κατηγορία του φύλου ήταν ευκρινής εκ των προτέρων, αφού ήξεραν ότι θα έπρεπε να κάνουν εκτιμήσεις και για τα αγόρια και για τα κορίτσια. Αντίθετα, τα υπόλοιπα παιδιά εκτίμησαν τις τρεις πρώτες φωτογραφίες, χωρίς όμως να γνωρίζουν ότι θα ακολουθήσουν και άλλες τρεις του αντιθέτου φύλου. Τα αποτελέσματα του πειράματος έδειξαν ότι, όταν η κατηγορία του φύλου γινόταν ευκρινής, τα παιδιά χρησιμοποιούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό διαφορετικά επίθετα για να περιγράψουν τις φωτογραφίες των αγοριών και των κοριτσιών. Αντίθετα, προκειμένου να περιγράψουν φωτογραφίες του ίδιου φύλου χρησιμοποιούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό όμοια μεταξύ τους επίθετα. Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε ότι η κατηγοριοποίηση δημιουργεί επίταση των ομοιοτήτων μόνο εφόσον οι αντιληπτικές διαστάσεις σχετίζονται με την κατηγοριοποίηση. Οι Hogg & Abrams (1998) αναφέρουν ότι *«οι συγκεκριμένες διαστάσεις στις οποίες λαμβάνει χώρα η κατηγοριοποίηση είναι εκείνες που υποκειμενικά θεωρείται ότι διαφοροποιούν τις κατηγορίες μεταξύ τους. Η προέλευση αυτών των πεποιθήσεων πρέπει να βρίσκονται στην πολιτισμική ιστορία της κοινωνίας εντός της οποίας κατοικούν τα άτομα»* (σ. 20).

Εκτός, όμως, από τη γνωστική λειτουργία, η κατηγοριοποίηση επιτελεί και μία λειτουργία ταυτότητας. Οι άνθρωποι έχουν την τάση να κατηγοριοποιούν τους άλλους στη βάση των ομοιοτήτων και των διαφορών με τον εαυτό τους: προσλαμβάνουν τους άλλους ως μέλη της ίδιας κατηγορίας με τον εαυτό τους (ενδοομάδα) ή ως μέλη μιας διαφορετικής κατηγορίας από τον εαυτό τους (εξωομάδα). Ωστόσο, ποιες συνέπειες έχει η ένταξη των ατόμων στην ενδοομάδα τόσο για την ίδια την ομάδα όσο και για τις διομαδικές σχέσεις;

Στο ερώτημα αυτό προσπάθησαν να απαντήσουν οι Tajfel, Billig, Bundy και Flament (1971) με μία σειρά πειραμάτων γνωστά ως «*Πείραμα των Ελάχιστων Ομάδων*», με τα οποία επιχειρήσαν να μελετήσουν τις ελάχιστες προϋποθέσεις που απαιτούνται για να δημιουργηθούν διομαδικές διακρίσεις και ενδοομαδική εύνοια. Θέλησαν, με άλλα λόγια, να διαπιστώσουν εάν το γεγονός και μόνο ότι κάποιος ανήκει σε μία ομάδα είναι αναγκαία και ικανή συνθήκη για να προκληθούν προκατειλημμένες στάσεις και συμπεριφορές. Στα πειράματα που διενήργησαν δημιούργησαν ομάδες σε τυχαία βάση, τα μέλη των οποίων γνώριζαν μόνο την κατηγορία στην οποία ανήκαν. Προκειμένου να επιτύχουν το στόχο τους, ο Tajfel και οι συνεργάτες του ζήτησαν από τους συμμετέχοντες, οι οποίοι ήταν παιδιά που φοιτούσαν στο ίδιο σχολείο, να πάρουν μέρος σε μία μελέτη για τη λήψη αποφάσεων. Έτσι, ζήτησαν από τα παιδιά να χωριστούν σε δύο ομάδες ανάλογα με την προτίμησή τους για τα έργα των ζωγράφων Klee και Kandinski, στην πραγματικότητα όμως η κατάταξη των παιδιών σε μία από τις δύο ομάδες έγινε με τυχαίο τρόπο. Ο κάθε μαθητής γνώριζε σε ποια ομάδα ανήκε ο ίδιος, κανένας όμως δε γνώριζε ποιος ανήκε στη δική του ή στην άλλη ομάδα. Έτσι, δημιουργήθηκαν ομάδες απογυμνωμένες από τα συνήθη επακόλουθα της ομαδικής ζωής, όπως π.χ. αλληλεπίδραση πρόσωπο με πρόσωπο, εσωτερική δομή ομάδας, κανόνες, φιλικές σχέσεις των μελών, σχέσεις με άλλες ομάδες κτλ (Tajfel & Turner, 1979), ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίστηκε η πλήρης ανωνυμία. Η διαδικασία ήταν η εξής: Κάθε υποκείμενο, χρησιμοποιώντας ορισμένες μητρες, έπρεπε να μοιράσει σε ζεύγη άλλων υποκειμένων βαθμούς, που

αντιστοιχούσαν σε χρηματικό ποσό. Για τα ζεύγη αυτά το υποκείμενο ήξερε ότι το ένα μέλος του ζεύγους ανήκε στην ενδο-ομάδα και το άλλο μέλος στην εξω-ομάδα (π.χ. το μέλος αριθμός 51 της ομάδας Klee και το μέλος αριθμός 33 της ομάδας Kandinski), ώστε να εξασφαλίζεται η ανωνυμία. Επίσης, τα υποκείμενα δεν έδιναν ποτέ βαθμό στον εαυτό τους για να μην υπάρχει προσωπικό κίνητρο. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι μαθητές, παρά το ότι έκαναν κάποιες προσπάθειες να φανούν δίκαιοι, όταν μοίραζαν το χρηματικό ποσό, είχαν την τάση να δίνουν περισσότερα χρήματα στα μέλη της ενδο-ομάδας απ' ό,τι στα μέλη της εξω-ομάδας. Αξιοσημείωτο, μάλιστα, είναι ότι οι μαθητές ευνοούσαν περισσότερο την ενδοομάδα τους, ακόμη και όταν με απόλυτους όρους το κέρδος ήταν μεγαλύτερο γι' αυτήν, αλλά με σχετικούς όρους περισσότερο ωφελημένη θα ήταν η εξω-ομάδα. Τα πειράματα του Tajfel και των συνεργατών του έδειξαν ότι η απλή κατηγοριοποίηση, ακόμη κι αν αυτή στηρίζεται σε ένα αυθαίρετο και χωρίς σημασία κριτήριο, είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη για να προκληθεί συμπεριφορά διάκρισης, δηλαδή εύνοια προς την ενδο-ομάδα και ταυτόχρονη μείωση της εξω-ομάδας. Αποδείχτηκε, επομένως, ότι η ένταξη σε μία ομάδα, όσο ελάχιστες και αν είναι οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες αυτό πραγματοποιείται, αποτελεί τη βάση της διομαδικής συμπεριφοράς.

Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώθηκαν σε πάρα πολλές μελέτες που έγιναν σε διάφορες χώρες (Brown, 2000· Brewer & Brown, 1998· Diehl, 1990· Brewer, 1979· Tajfel & Turner, 1979). Ωστόσο, παρά την ομοφωνία των εμπειρικών ερευνών ως προς τα παραπάνω αποτελέσματα, ο Brown (2000) αναφέρεται στο εάν αυτό που προκαλείται στις «ελάχιστες» καταστάσεις μπορεί πράγματι να χαρακτηριστεί ως ενδοομαδική εύνοια ή μπορεί να θεωρηθεί ένας τύπος απόδοσης δικαιοσύνης. Ωστόσο, ο ίδιος με έμφαση επισημαίνει ότι *«τα άτομα ... είναι σχεδόν πάντοτε περισσότερο "δίκαια" με όσους ανήκουν στην ενδοομάδα παρά στην εξωομάδα»* (σ. 283).

Συνοψίζοντας, *«η απλή και μόνο αντίληψη του ανήκειν σε διακριτές ομάδες – δηλαδή η κοινωνική κατηγοριοποίηση αυτή καθεαυτή – είναι επαρκής για να προκαλέσει ενδοομαδική εύνοια σε βάρος της εξωομάδας.*

Με άλλα λόγια, η γνώση και μόνο της παρουσίας μιας εξωομάδας επαρκεί για να προκληθούν συμπεριφορές διάκρισης εκ μέρους της ενδοομάδας» (Tajfel και Turner, 1979, σ. 38). Άλλωστε, ο Mullen και οι συνεργάτες του (1992) ανέλυσαν τις έρευνες που διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια των περασμένων τριών δεκαετιών και βρήκαν ότι στο 75% των ερευνών αυτών διαπιστωνόταν ενδοομαδική εύνοια, όταν μία ενδοομαδική αξιολόγηση συγκρινόταν με μία εξωομαδική.

Επομένως, η ένταξη των ατόμων σε μία ομάδα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία, τη διατήρηση ή την αύξηση της αυτοεκτίμησής τους και κατ' επέκταση την εξασφάλιση μιας θετικής κοινωνικής ταυτότητας σε σύγκριση με άλλες σχετικές εξωομάδες. Ωστόσο, για να εγκαθιδρυθεί μία θετική διαφορά υπέρ της ενδοομάδας, χρειάζεται να γίνουν συγκρίσεις σε συλλογικό επίπεδο σε διαστάσεις, που οι ομάδα θεωρεί σημαντικές.

Η κοινωνική σύγκριση

Οι κοινωνικές συγκρίσεις, όπως ήδη προαναφέραμε, αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο για την ταυτότητά μας, αφού προσδιορίζουμε τον εαυτό μας σε σχέση με την ιδιότητα του μέλους μιας κοινωνικής κατηγορίας αναφερόμενοι ταυτόχρονα σε άλλες σχετικές κοινωνικές κατηγορίες.

Η ιδέα της κοινωνικής σύγκρισης στην Ψυχολογία έχει τις απαρχές της στη Θεωρία της Κοινωνικής Σύγκρισης (Festinger, 1954). Έκτοτε, χρησιμοποιήθηκε σε πάρα πολλές θεωρίες με κυρίαρχο παράδειγμα τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel, 1978· Tajfel & Turner, 1979).

Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας, η γνώση παράγεται κοινωνικά μέσω των κοινωνικών συγκρίσεων. Οι άνθρωποι, μέσω των συγκρίσεων, μαθαίνουν καλύτερα τον εαυτό τους, επιβεβαιώνουν τις πεποιθήσεις τους και γενικότερα κατανοούν το περιβάλλον τους. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκουν να διατηρήσουν τις απόψεις της ενδοομάδας τους και εξασφαλίζουν ένα βαθμό συναίνεσης, αφού βλέπουν τον κόσμο όπως και τα υπόλοιπα μέλη. Ωστόσο, η κοινωνική σύγκριση δεν είναι μία ουδέτερη διαδικασία. Εμπεριέχει μία

αξιολογική διάσταση, αφού τα άτομα επιδιώκουν μία θετική ταυτότητα αναφορικά με κάποια σχετική εξωομάδα. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα θα προσπαθήσουν να διαφοροποιήσουν την ομάδα τους από μία εξωομάδα μεγιστοποιώντας τις μεταξύ τους διαφορές σε εκείνες τις διαστάσεις, ώστε το αποτέλεσμα της σύγκρισης να είναι ευνοϊκό για την ενδοομάδα. Με άλλα λόγια, η κοινωνική ταύτιση συνεπάγεται κοινωνική σύγκριση, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε κοινωνική διαφοροποίηση σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα άτομα να αποκτήσουν ή να διατηρήσουν μία θετική ταυτότητα.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι οι δύο διαδικασίες – η κοινωνική κατηγοριοποίηση και η κοινωνική σύγκριση – δημιουργούν τη συμπεριφορά της ομάδας. Η κοινωνική κατηγοριοποίηση οδηγεί στη στερεοτυπική αντίληψη των μελών της ομάδας και στη διαφοροποίηση της ενδοομάδας από την εξωομάδα, ενώ η κοινωνική σύγκριση εξηγεί την επιλεκτικότητα των διαστάσεων σύγκρισης και κατ' επέκταση ρυθμίζει το μέγεθος των διομαδικών διαφορών και των ενδοομαδικών ομοιοτήτων.

1.3. Εθνική ταυτότητα και θεωρίες της κοινής λογικής

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν μία από τις βασικότερες θεωρίες της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Τα θεμέλιά της έθεσε ο Moscovici (1961/1999), ο οποίος, προκειμένου να διερευνήσει πώς και με ποια αποτελέσματα μία επιστημονική θεωρία, η ψυχανάλυση, γίνεται μέρος της κοινής λογικής, εισήγαγε την έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης.

Στο επίκεντρο της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων βρίσκεται η σχέση αντικειμένου και υποκειμένου, η οποία διαμεσολαβείται από τη μεταξύ τους πραγματική ή συμβολική αλληλεπίδραση. Το υποκείμενο και το αντικείμενο στο πλαίσιο της θεωρίας των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων δε νοούνται ως ανεξάρτητες οντότητες. Συγκροτούνται αμοιβαία, αφού κάθε υποκείμενο αναδιαμορφώνει και μετασχηματίζει τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου. Υπ' αυτήν την έννοια, η αναπαράσταση ενός αντικειμένου δεν είναι απλώς μία αντανάκλαση του εξωτερικού κόσμου, αλλά ο εμπλουτισμός και ο μετασχηματισμός των χαρακτηριστικών του υπό το φως των αξιών, των κανόνων και των ιδεών που κυκλοφορούν σε μία κοινωνία μία δεδομένη πολιτικοϊστορική περίσταση.

Ο Moscovici (1999/1961) στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του «*Η Ψυχανάλυση, η εικόνα της και το κοινό της*» μας παρουσιάζει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ως εξής:

«Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι οντότητες σχεδόν απτές. Κυκλοφορούν, διασταυρώνονται και αποκρυσταλλώνονται ασαμάνητα στον καθημερινό μας κόσμο μέσα από κουβέντες, χειρονομίες και συναντήσεις. Διαποτίζουν τις περισσότερες από τις κοινωνικές σχέσεις που κάνουμε, τα αντικείμενα που παράγουμε ή καταναλώνουμε, τις επικοινωνίες που ανταλλάσσουμε. Ξέρουμε ότι αντιστοιχούν από τη μια στη συμβολική ουσία που εμπλέκεται στην επεξεργασία και από την άλλη στην πρακτική που παράγει την εν λόγω ουσία, όπως ακριβώς η επιστήμη ή οι μύθοι αντιστοιχούν σε μία πρακτική επιστημονική και μυθική» (σελ. 43).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, κατά συνέπεια, συνιστούν μία πραγματικότητα, ταυτόχρονα όμως αποτελούν και ένα είδος γνώσης, η οποία παράγεται μέσα από την αλληλεπίδραση και εκφράζεται πάντοτε σε σχέση με τα ενδιαφέροντα των ατόμων που εμπλέκονται σε αυτή. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, με άλλα λόγια, είναι αποτέλεσμα διαδικασιών επικοινωνίας και κοινωνικής επιρροής.

Ποιο είναι όμως το περιεχόμενο της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων; Σύμφωνα με το Moscovici (1999/1961) η κοινωνική αναπαράσταση *«είναι ένας ιδιαίτερος τρόπος γνώσης που έχει σαν λειτουργία τη διαμόρφωση συμπεριφορών και την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων»* (σ. 28). Ο Abric (1995) προσεγγίζει την έννοια τόσο ως ένα προϊόν που συμβάλλει στη διαμόρφωση των συμπεριφορών όσο και ως μία διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα ή οι ομάδες ανασυντάσσουν την πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν και της αποδίδουν μια ειδική σημασία. Η Jodelet (1995) επισημαίνει ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι τρόποι πρακτικής σκέψης, σκοπός των οποίων είναι η επικοινωνία, η κατανόηση και η διαχείριση του υλικού και ιδεατού κοινωνικού περιβάλλοντος και, ταυτόχρονα, υπογραμμίζει το ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση του περιεχομένου τους οι συνθήκες και το πλαίσιο από το οποίο αναδύονται. Οι παραπάνω ορισμοί της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αν και δίνουν έμφαση σε διαφορετικά σημεία, εντούτοις συντείνουν στο ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι μία μορφή κοινωνικής γνώσης, η οποία παράγεται συλλογικά, τη μοιράζονται και την υποστηρίζουν συγκεκριμένες ομάδες σε μία δεδομένη ιστορική συγκυρία (Farr, 1998). Ο Guimelli (1999) θέλοντας να υπογραμμίσει την ύπαρξη του κοινωνικού στοιχείου στην έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αναφέρει ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις:

«αποτελούν μία ιδιαίτερη εκδοχή της γνώσης που γενικά χαρακτηρίζεται ως «γνώση του κοινού νου», της οποίας η ιδιομορφία έγκειται στον κοινωνικό χαρακτήρα των διαδικασιών που τις παράγουν. Καλύπτουν λοιπόν το σύνολο των δοξασιών, των γνώσεων και των γνωμών τις οποίες παράγουν και ασπάζονται τα

άτομα μιας ίδιας ομάδας για ένα συγκεκριμένο κοινωνικό αντικείμενο. Με την έννοια αυτή άλλωστε, όταν τις ορίζουμε, μιλάμε για «απλοϊκές θεωρίες», αναφερόμενοι σε λίγο ή πολύ επεξεργασμένα οικοδομήματα, τα οποία όμως έρχονται σε αντίθεση με αυτά του ειδικού ή του επιστήμονα. Αυτό το σημείο είναι θεμελιώδες. Γιατί σε αυτό είναι που οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποιελούν έναν προνομιακό χώρο όπου εκφράζεται η κοινωνική σκέψη» (σ. 63).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις προσδιοριζόμενες ως ένας «κόσμος απόψεων» (Moscovici, 1999/1961) αναλύονται σε τρεις διαστάσεις, την πληροφορία, τις στάσεις και το πεδίο της αναπαράστασης. Η πληροφορία αναφέρεται στο σύνολο της γνώσης που έχει ένα άτομο ή μία ομάδα για ένα κοινωνικό αντικείμενο, ενώ η στάση παραπέμπει στην αρνητική ή θετική προδιάθεση αναφορικά με αυτό. Το πεδίο της αναπαράστασης σχετίζεται με την οργάνωση και την ιεραρχία των στοιχείων που συνθέτουν την αναπαράσταση.

Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται είναι πώς σχηματίζεται το περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Ο Moscovici (1999) αναφέρεται σε δύο διαδικασίες, την αντικειμενοποίηση, μέσω της οποίας οι αφηρημένες έννοιες συγκεκριμενοποιούνται, και την επίκεντρωση, η οποία επιτρέπει την ενσωμάτωση ενός άγνωστου αντικειμένου στο ήδη υπάρχον δίκτυο κατηγοριών, ώστε να διευκολύνεται η κατανόηση και η εξήγησή του. Παρά το διαφορετικό ρόλο που έχουν οι δύο αυτές διαδικασίες στη διαμόρφωση του περιεχομένου μιας κοινωνικής αναπαράστασης, εντούτοις και οι δύο επιδιώκουν την οικειοποίηση του αγνώστου, του «μη οικείου». Ας δούμε, όμως, αναλυτικότερα τη λειτουργία των δύο παραπάνω διαδικασιών.

Η αντικειμενοποίηση, όπως ήδη προαναφέραμε, επιτρέπει να μετατρέψουμε μία αφηρημένη ιδέα σε μία συγκεκριμένη εικόνα. Αυτό γίνεται μέσα από δύο διεργασίες. Καταρχήν, οι πληροφορίες που έχουμε για μία αφηρημένη έννοια (αντικείμενο, πρόσωπο ή γεγονός) μετατρέπονται σε μία απλοποιημένη, σχηματική εικόνα, η οποία συμπυκνώνει συγκεκριμένες πλευρές του αρχικού αντικειμένου. Αυτή η

εικόνα του αντικειμένου μεταφέρεται μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή μέσα στο σύστημα κατηγοριοποίησης που ήδη υπάρχει. Κατά τη διαδικασία αυτή, κατά την οποία, ενδεχομένως, ορισμένες διαστάσεις του αντικειμένου να συμπληρώνονται ή να παραμορφώνονται, επιτυγχάνεται η αποδοχή και η κατανόησή του. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εικόνα του αντικειμένου φυσικοποιείται, δηλαδή τα στοιχεία από τα οποία αυτή συντίθεται προσλαμβάνουν φυσικές ιδιότητες, και στη συνέχεια αυτή η φυσικοποιημένη εικόνα χρησιμοποιείται για να ερμηνεύσει τον κόσμο και να προσανατολίσει τις συμπεριφορές των ατόμων ή των ομάδων. Στην εθνική ταυτότητα ειδικότερα η αντικειμενοποίηση των χαρακτηριστικών της εθνικής ομάδας έχει ως συνέπεια την πρόσληψη των κοινωνικών χαρακτηριστικών σε φυσικά, τα οποία στη συνέχεια χρησιμοποιούνται προκειμένου να εντάξουν ή να αποκλείσουν κάποιο άτομο από την εθνική ομάδα.

Σε αντίθεση με την αντικειμενοποίηση, η οποία παραπέμπει στη συγκρότηση της κοινωνικής γνώσης, η επικέντρωση αναφέρεται στην ενσωμάτωση αυτής της γνώσης στο ήδη υπάρχον σύστημα κατηγοριών και κατ' επέκταση συμβάλλει στην ανασύνθεση και το μετασχηματισμό της πραγματικότητας. Συγκεκριμένα, μέσω της επικέντρωσης το κοινωνικό αντικείμενο τοποθετείται μέσα στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Έτσι, η αναπαράστασή του μετατρέπεται σε ένα πλαίσιο αναφοράς και ένα δίκτυο σημασιών που προσανατολίζει τη συμπεριφορά, γίνεται, με άλλα λόγια, ένα εργαλείο που τίθεται στην υπηρεσία της κοινωνίας (Moscovici, 1999/1961).

Οι παραπάνω διαδικασίες αναδεικνύουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της αναπαράστασης, αφού η αντικειμενοποίηση παραπέμπει στο ρόλο που παίζει το κοινωνικό στοιχείο στη διαμόρφωση του περιεχομένου της, ενώ η επικέντρωση αποτελεί την παρέμβαση της ίδιας της αναπαράστασης στο μετασχηματισμό του κοινωνικού στοιχείου. Οι δύο παραπάνω διαδικασίες λειτουργούν, δρώντας συμπληρωματικά η μία προς την άλλη, κατά τρόπο που επιτρέπουν στα άτομα να συγκεκριμενοποιούν καθετί άγνωστο, να ερμηνεύουν την

πραγματικότητα και να προσανατολίζουν τη συμπεριφορά τους. Πότε όμως ενεργοποιούνται οι διαδικασίες της αντικειμενοποίησης και της επικέντρωσης; Ο Moscovici (2000β) αναφέρει ότι το άτομο, όταν έρχεται αντιμέτωπο με κάτι παράξενο ή άγνωστο, τότε οι δύο παραπάνω διαδικασίες αναλαμβάνουν να το κάνουν οικείο. Η οικειοποίηση του άγνωστου επιτρέπει στα άτομα να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν την πραγματικότητα, αφού μέσω των αναπαραστάσεων αποκτούν νέες γνώσεις, τις οποίες ενσωματώνουν στο γνωστικό τους σύστημα. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις επιτελούν μία γνωστική λειτουργία, η οποία καθορίζει ένα πλαίσιο αναφοράς που επιτρέπει την επικοινωνία.

Εκτός από τη γνωστική λειτουργία της κατανόησης και της ερμηνείας της πραγματικότητας, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις επιτελούν και μία λειτουργία ταυτότητας, αφού παρέχουν στα άτομα όλο εκείνο το υλικό, με βάση το οποίο συγκροτούν τον τρόπο σκέψης για τον εαυτό τους και τον κόσμο, κατασκευάζουν, με άλλα λόγια, την ταυτότητά τους. Η λειτουργία της ταυτότητας που επιτελούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δίνει μία προεξάρχουσα θέση στις διαδικασίες της κοινωνικής σύγκρισης. Έτσι, μέσω των κοινωνικών αναπαραστάσεων διασφαλίζεται η θετική εικόνα της ενδοομάδας. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος των αναπαραστάσεων και στον κοινωνικό έλεγχο που ασκεί η ομάδα στα μέλη της, και μάλιστα σε ό,τι αφορά την κοινωνικοποίηση των νεαρότερων μελών της (Duveen & Lloyd, 1990).

Άμεσα συνυφασμένη με τη λειτουργία ταυτότητας είναι και η κατευθυντική λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Όπως ήδη προαναφέρθηκε, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις συνιστούν έναν οδηγό δράσης για τις συμπεριφορές των ατόμων. Ο Abric (1996) αναφορικά με τη συγκεκριμένη λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων καταλήγει σε τρία βασικά συμπεράσματα. Καταρχήν, υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά των ατόμων δεν εξαρτάται από την αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά από τον τρόπο που αυτή προσλαμβάνεται. Κατά δεύτερο λόγο, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις παράγουν προβλέψεις και προσδοκίες, που σημαίνει ότι η αναπαράσταση προηγείται μιας αλληλεπίδρασης, της οποίας την εξέλιξη καθορίζει. Με άλλα λόγια, η

ίδια συμπεριφορά μπορεί να ερμηνευτεί με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τη φύση της αναπαράστασης που επεξεργάζεται το άτομο. Τέλος, επειδή οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αντανακλούν τους κανόνες και τους δεσμούς των ατόμων σε μία συγκεκριμένη ομάδα, καθορίζουν και εκείνο που αποτελεί το ανεκτό ή το μη αποδεκτό, άρα το «δέον», σε μία κοινωνική ομάδα (Flament, 1996).

Τέλος, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις παρεμβαίνουν στις διομαδικές σχέσεις επιτελώντας μία λειτουργία αιτιολόγησης. Συγκεκριμένα, στο επίπεδο των προκαταλήψεων, οι αναπαραστάσεις ενεργοποιούν στερεότυπα, τα οποία με τη σειρά τους δικαιολογούν μία εχθρική διομαδική συμπεριφορά, η οποία αναπαράγει αντίστοιχες αναπαραστάσεις. Με άλλα λόγια, οι αναπαραστάσεις συμβάλλουν στη διατήρηση ή στην ενδυνάμωση της κοινωνικής θέσης μιας ομάδας και κατ' επέκταση αιτιολογούν την κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα στις ομάδες, η οποία μπορεί να αποσκοπεί στη διάκριση ή στη διατήρηση της μεταξύ τους κοινωνικής απόστασης.

Οι λειτουργίες των κοινωνικών αναπαραστάσεων, όπως αναλύθηκαν παραπάνω, αναδεικνύουν τη σημασία που έχουν για την κατανόηση και την ερμηνεία της κοινωνικής δυναμικής, αφού προσδιορίζουν τους ενδοομαδικούς και διομαδικούς κοινωνικούς δεσμούς και, επιπλέον, καθορίζουν τις σχέσεις των ατόμων με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Κυρίως, όμως, αναδεικνύουν το ρόλο τους στις συμβολικές σχέσεις που ενυπάρχουν στο κοινωνικό πεδίο.

Ο Doise (1992), δίνοντας έμφαση στη συμβολική λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, τις ορίζει ως οργανωτικές αρχές των τοποθετήσεων των ατόμων σε σχέση με τις κοινωνικές θέσεις και υπαγωγές που αυτά κατέχουν. Ο Doise, δηλαδή, υποστηρίζει ότι όλοι οι άνθρωποι, παρά το γεγονός ότι μοιράζονται τις ίδιες κοινωνικές αναπαραστάσεις, εντούτοις δεν τοποθετούνται με τον ίδιο τρόπο ως προς την κοινή γνώση που αυτές εμπεριέχουν. Έτσι, επισημαίνει τρεις μορφές επικέντρωσης, οι οποίες παραπέμπουν σε τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Συγκεκριμένα, οι άνθρωποι μπορεί να επικεντρώνουν τη νέα γνώση σε προηγούμενες

πεποιθήσεις ή αξίες (ψυχολογική επικέντρωση), ενώ εάν ανήκουν στις ίδιες κοινωνικές κατηγορίες τοποθετούνται με παρόμοιους τρόπους απέναντι στη νέα γνώση (κοινωνιολογική επικέντρωση). Ο τρόπος κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας σε συνδυασμό με τις κοινωνικές υπαγωγές των ατόμων έχει ως συνέπεια την ένταξη των ατόμων στην ίδια κοινωνιοψυχολογική δυναμική, υπό την έννοια ότι άτομα που ανήκουν στην ίδια ομάδα και συμμερίζονται τις ίδιες περίπου απόψεις για ένα θέμα, αντιλαμβάνονται με παρόμοιο περίπου τρόπο τις κοινωνικές ρυθμίσεις και ασυμμετρίες στην εξουσία μεταξύ ανθρώπων και ομάδων (κοινωνιοψυχολογική επικέντρωση).

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις συντίθενται από ένα σύνολο πληροφοριών και στάσεων αναφορικά με ένα αντικείμενο, καθώς και από το πεδίο αναπαράστασης, το οποίο προϋποθέτει ότι η αναπαράσταση είναι ένα οργανωμένο σύνολο. Επομένως, κάθε στοιχείο του πεδίου της αναπαράστασης προσδιορίζεται σημασιολογικά με βάση τη θέση του ως προς τα άλλα στοιχεία.

Ο Abric (1996) πρότεινε την υπόθεση του κεντρικού πυρήνα, σύμφωνα με την οποία η αναπαράσταση οργανώνεται γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα, που αποτελείται από ένα ή μερικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά δίνουν στην αναπαράσταση τη σημασία της και αντικατοπτρίζουν τους κανόνες και τις αξίες του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου αυτή μορφοποιήθηκε. Γύρω από τον κεντρικό πυρήνα οργανώνονται τα περιφερειακά στοιχεία, τα οποία βρίσκονται σε άμεση σχέση με αυτόν και επομένως η σημασία τους και η λειτουργία τους καθορίζονται από αυτόν. Επιπλέον, αποτελούν το πιο προσιτό και συγκεκριμένο μέρος της αναπαράστασης. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, επομένως, μπορούν να εκληφθούν ως μία ολότητα, η οργάνωση και η λειτουργία της οποίας καθορίζεται από ένα διπλό σύστημα: ένα κεντρικό και ένα περιφερειακό.

Το κεντρικό σύστημα της αναπαράστασης προσδιορίζεται ως περισσότερο κανονιστικό, με την έννοια ότι αντανάκλα τις νόρμες της ομάδας, και καθορίζει τις βασικές αρχές γύρω από τις οποίες οχηματίζονται οι αναπαραστάσεις. Δημιουργεί, δηλαδή, την κοινή βάση

των κοινωνικών αναπαραστάσεων, τη οποία μοιράζονται τα άτομα συλλογικά και κατ' επέκταση συμβάλλει στην ομοιογένεια της ομάδας. Είναι σταθερό, συνεκτικό και αντιστέκεται στην αλλαγή, εξασφαλίζει, επομένως, τη συνέχεια και τη σταθερότητα της κοινωνικής αναπαράστασης, ενώ είναι σχετικά ανεξάρτητο από το άμεσο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου οικοδομείται μία κοινωνική αναπαράσταση (Abric, 1996).

Το περιφερειακό σύστημα επιτρέπει στην αναπαράσταση να επικεντρωθεί στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον, από τα χαρακτηριστικά του οποίου καθορίζεται. Επιπλέον, εξαρτάται περισσότερο από τα ατομικά χαρακτηριστικά και διευκολύνει την ανάδειξη διαφοροποιήσεων αναφορικά με τα προσωπικά βιώματα και καθημερινές εμπειρίες. Τέλος, είναι περισσότερο ευλύγιστο, αφού από τη μία πλευρά διαφυλάττει την κεντρική σημασία της αναπαράστασης, από την άλλη όμως απορροφά τις καινούριες πληροφορίες που αμφισβητούν τον πυρήνα. Ο Abric (1996) τονίζοντας τη σημασία των περιφερειακών στοιχείων, τα χαρακτηρίζει ως *«την κινούμενη και εξελικτική άποψη της αναπαράστασης, απέναντι στη σταθερότητα του κεντρικού πυρήνα»* (σ. 66).

Οι Moscovici & Vignaux (2000) και ο Moscovici (2001) υποδεικνύουν μια διαφορετική θεώρηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων, σύμφωνα με την οποία αυτές σχηματίζονται από τα *«θέματα»*, τα οποία είναι ένα σύνολο «πρωταρχικών αρχών», αρχετύπων, τα οποία είναι βαθιά ριζωμένα στην κοινωνική μνήμη των μελών μιας ομάδας. Συγκεκριμένα, οι Moscovici & Vignaux (2000) αναφέρουν ότι οι αναπαραστάσεις μας προέρχονται από άλλες αναπαραστάσεις που διαμορφώθηκαν πριν από εμάς. Τα *«θέματα»* φαίνεται να συμβάλουν στη δημιουργία μιας αναπαράστασης τόσο κατά τρόπο παραγωγικό όσο και κανονιστικό. Έτσι, διευκολύνουν την ένταξη των νέων πληροφοριών στις ήδη υπάρχουσες. Ταυτόχρονα, είναι και δομικά στοιχεία της γνώσης ή των αντιλήψεων που μοιράζεται η ομάδα και αποτελούν τη βασική ερμηνεία του περιεχομένου των εννοιών των εικόνων και των ιδεών τους. Συνεισφέρουν, με άλλα λόγια, στην ανάδυση και την παραγωγή του

κοινωνικού λόγου, που σηματοδοτεί μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα.

Τα θέματα μπορεί να είναι πεποιθήσεις-δοξασίες (π.χ. το αμερικάνικο όνειρο, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι), αξιώματα (π.χ. είμαστε ότι τρώμε), κοινωνικοί προσδιορισμοί (π.χ. η ψυχανάλυση είναι εξομολόγηση), κατηγορίες (π.χ. πρωτόγονος) ή συμβολικά παραδείγματα, όπως η νομισματική μονάδα του ευρώ. Είναι βαθιά ριζωμένα στον πολιτισμό και ανάλογα με τις περιστάσεις μπορούν να μπουν κατευθείαν στο δημόσιο διάλογο ή να αναφέρονται σε μια κοινωνική αναπαράσταση. Για παράδειγμα, η σύγχρονη αναπαράσταση των σχέσεων των δύο φύλων αναφέρεται στα θέματα, «όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι» και σ' αυτά των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Με βάση τα θέματα, τα οποία αποτελούν κεντρικές ιδέες ή πεποιθήσεις, δημιουργούνται και διαμορφώνονται άλλες σχετικές ή νέες πεποιθήσεις, νέα θέματα, τα οποία διατηρούν τη σταθερότητα του δικτύου της επικοινωνίας και των πρακτικών. Επιπλέον, τα αρχή-θέματα, που αποτελούν βασικές αρχές, παράγουν συνήθως διάφορες κεντρικές ιδέες της ίδιας πεποιθήσεως, η οποία είναι συγκεκριμένη για ένα κοινωνικό τομέα. Ένα οικείο παράδειγμα όπως αυτό της «Φύσης» ορίζεται με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά ανάλογα με το πλαίσιο, ορίζεται ως «έθνος» στο εθνικό πλαίσιο, «άγρια» στο πολιτιστικό πλαίσιο, κτλ.

Πολλές φορές μέσω των θεμάτων εξασφαλίζεται μια ομοιογένεια – ομοιότητα ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές αναπαραστάσεις ή το ένα θέμα οδηγεί σε ένα άλλο και τα δυο μαζί ορίζουν τον πυρήνα μιας αναδυόμενης αναπαράστασης.

Όπως οι Moscovici και Vignaux, έτσι και η Markova (1999), θεωρεί ότι μια κοινωνική αναπαράσταση μπορεί να δημιουργηθεί εξαιτίας των θεμάτων και ιδιαίτερα λόγω της αντιθετικής φύσης των θεμάτων. Σύμφωνα με τη Markova αν τα θέματα, ως αντιθετικές κατηγορίες, αποτελέσουν πηγή εντάσεων και συγκρούσεων σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή, μπορούν να γίνουν η αφορμή για την ανάδυση μιας κοινωνικής αναπαράστασης. Συγκεκριμένα, η Markova (1999) αναφέρει ότι «*αντιθετικές κατηγορίες όπως ηθικό/αηθικό, αρσενικό/ θηλυκό*

έγιναν, τα τελευταία χρόνια, θέματα της κοινής σκέψης. Άλλες αντιθετικές κατηγορίες μπορεί να μην προβληματίσουν ποτέ, ή τουλάχιστον στο παρελθόν που γνωρίζουμε και το μέλλον που φανταζόμαστε, και επομένως, για το λόγο αυτό, να μην αποτελέσουν ποτέ θέματα στις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Αυτό σημαίνει ότι, οι αντιθετικές αυτές κατηγορίες, αν και μπορούν να γίνουν στοιχεία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, δεν μπορούν, οι ίδιες, να αποτελέσουν την πηγή της δημιουργίας τους, στο βαθμό που δεν οδηγούν σε συγκρούσεις ή εντάσεις ...» (σ. 65). Η Μαγκονα (1999) αναφέρεται επίσης στα «αρχη-θέματα» (archetemata). Τα αρχη-θέματα αποτελούνται από βασικές, αρχέτυπες κατηγορίες θεμάτων τα οποία μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και ενεργοποιούνται κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Τότε μετατρέπονται σε θέματα, προβληματίζουν, γίνονται ρητά και κινητοποιούν τους μηχανισμούς παραγωγής των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

**Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ:
ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

2.1. Η κατασκευή της ταυτότητας

Σύμφωνα με τη θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης η γνωστική πράξη της κοινωνικής ταύτισης, δηλαδή το να προσδιορίζει κάποιος τον εαυτό του ως μέλος μιας κοινωνικής κατηγορίας, είναι το βασικό στοιχείο της ψυχολογικής διαδικασίας που κάνει εφικτή τη συμπεριφορά των ομάδων (Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987· Turner, Oakes, Haslam & McGarty, 1994).

Οι άνθρωποι προσδιορίζουν τον εαυτό τους κάνοντας κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες αντανακλούν την ιδιότητα του μέλους των ποικίλων και πολλαπλών κοινωνικών κατηγοριών στις οποίες ανήκουν. Ωστόσο, όλες αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες των οποίων τα άτομα είναι μέλη δεν έχουν ταυτόχρονα την ίδια σημασία, αλλά εξαρτώνται από το κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, μία κατηγορία μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο σημαντική από μία άλλη σε μία συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση. Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται ως Έλληνας και ταυτόχρονα ως χριστιανός ορθόδοξος. Η ταυτότητα του Έλληνα, όμως, ενδεχομένως να είναι περισσότερο ευκρινής, όταν το άτομο βρεθεί μπροστά στη σημαία της Ελλάδας, ενώ αν βρεθεί μέσα σε μία εκκλησία τότε ευκρινής θα γίνει η θρησκευτική του ταυτότητα.

Σύμφωνα με τον Turner και τους συνεργάτες του (1987), η αυτοκατηγοριοποίηση, πραγματοποιείται σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα αφαιρεσης. Τα άτομα μπορούν να προσδιορίζουν τον εαυτό τους κατηγοριοποιώντας τον σε διατομικό επίπεδο (ως μοναδικό άτομο, διαφορετικό από άλλα άτομα), σε διομαδικό επίπεδο (με βάση την ιδιότητα του μέλους κοινωνικών ομάδων) και, τέλος, σε ένα υπερκείμενο επίπεδο (το άτομο ως μέλος της ομάδας του ανθρώπινου είδους), το οποίο επικεντρώνεται στις ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων.

Πώς όμως επιλέγεται το επίπεδο στο οποίο κατηγοριοποιούνται τα άτομα; Οι Oakes κ.ά. (1994) αναφέρονται στην αρχή της μετα-αντίθεσης, σύμφωνα με την οποία οι κατηγορίες του εαυτού δημιουργούνται από συγκρίσεις, οι οποίες δίνουν έμφαση στις διαφορές μεταξύ των ερεθισμάτων. Αυτή η ιδέα, εκφράζεται μέσω μιας αναλογίας,

ο αριθμητής της οποίας είναι ο μέσος όρος των αντιλαμβανόμενων διακατηγοριακών διαφορών και παρονομαστής ο μέσος όρος των αντιλαμβανόμενων ενδοκατηγοριακών διαφορών. Όσο μεγαλύτερη είναι η αναλογία, τόσο πιθανότερο είναι τα ερεθίσματα να ανήκουν στην ίδια κατηγορία. Υπ' αυτήν την έννοια, η αυτοκατηγοριοποίηση του ατόμου στο διομαδικό επίπεδο ενδυναμώνει την πρόσληψη του «εγώ» με τα υποδειγματικά χαρακτηριστικά της ομάδας υπαγωγής, με αποτέλεσμα τα άτομα να συμμερίζονται τις αξίες, τους κανόνες και τα νοήματά της. Επομένως, η προσωπική αυτοαντίληψη αποπροσωποποιείται, ενώ αντίθετα η κοινωνική ταυτότητα που συμμερίζονται τα άτομα γίνεται ευκρινής (Turner κ.ά., 1987), που σημαίνει ότι τα άτομα τείνουν να προσδιορίζουν τον εαυτό τους λιγότερο ως μοναδικά άτομα και περισσότερο ως μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας (Turner, 1999 · Lorenzi- Cioldi, 1991). Για παράδειγμα, ένα άτομο, όταν κατηγοριοποιεί τον εαυτό του ως Έλληνα σε αντίθεση π.χ. με τους Τούρκους, τότε ενδυναμώνει τις ομοιότητες με τους Έλληνες και ταυτόχρονα μειώνει τις ατομικές διαφορές που οπωσδήποτε έχει με αυτούς. Αντίθετα, αυξάνει τις στερεοτυπικές του διαφορές από τους Τούρκους.

Υπό ποιες συνθήκες, όμως, τα μέλη θα επιδιώξουν να δράσουν με βάση την κοινωνική ταυτότητα που συμμερίζονται; Καταρχήν, το πόσο ευρεία θα είναι η σύμπραξη των μελών θα εξαρτηθεί από το ποιος εντάσσεται στην κοινωνική ομάδα και ποιος όχι. Όσο ευρύτερα είναι, με άλλα λόγια, τα όρια της κοινωνικής κατηγορίας τόσο περισσότερα άτομα θα δράσουν συλλογικά. Για παράδειγμα, περισσότεροι άνθρωποι στην Σκωτία θα δράσουν ως Σκώτοι, όταν η εθνική τους ταυτότητα προσδιοριστεί σε σχέση με το πού μένει κάποιος και όχι από το αν οι πρόγονοί του γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στη Σκωτία πριν από αρκετές γενιές (Hopkins & Reicher, 1996). Επιπλέον, η κατεύθυνση της σύμπραξης θα εξαρτηθεί από το περιεχόμενο της κοινωνικής κατηγορίας και κατ' επέκταση από το εάν η συγκεκριμένη δράση που προτείνεται συμφωνεί ή όχι με το αυτό. Με άλλα λόγια, τα μέλη της κατηγορίας θα επιδιώξουν να δράσουν σύμφωνα με τις αξίες, τους κανόνες και τις

πειποθήσεις που επιτάσσει η ταυτότητά τους απασκοπώνιας σε μία συλλογική υποστήριξη. Τέλος, η ικανότητα κάθε μέλους της κοινωνικής κατηγορίας να επηρεάσει τη συλλογική δράση θα εξαρτηθεί από το πόσο το άτομο θεωρεί τον εαυτό του υποδειγματικό της μέλος, δηλαδή από το κατά πόσο προσδιορίζει τον εαυτό του σύμφωνα με το περιεχόμενο της κοινωνικής κατηγορίας ή, με άλλα λόγια, κατά πόσο η κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο διαφοροποιεί περισσότερο την ενδοομάδα από την εξωομάδα. Έτσι, οι Έλληνες συγκρινόμενοι με τους Τούρκους είναι περισσότερο διαφορετικοί από ότι οι Έλληνες με τους Ελληνοαμερικανούς. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι η αυτοκατηγοριοποίηση δε σημαίνει απλά και μόνο πώς τα άτομα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, αλλά καθορίζει και τις μορφές της δράσης τους και κατ' επέκταση επηρεάζει την εκδήλωση της διομαδικής συμπεριφοράς.

Ενεργό και ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην αυτοκατηγοριοποίηση διαδραματίζει το κοινωνικό πλαίσιο, αφού οι συγκριτικές σχέσεις της μετα- αντίθεσης προσδιορίζονται από αυτό, ενώ το ίδιο άτομο σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια ενδεχομένως να δρα και να συμπεριφέρεται με διαφορετικούς τρόπους. Το κοινωνικό πλαίσιο, με άλλα λόγια, προσδιορίζει την ευκρίνεια της κατηγορίας, αλλά και το περιεχόμενο της ίδιας της κατηγορίας που συμμερίζονται τα άτομα. Τι σημαίνει όμως η ευκρίνεια μιας κατηγορίας; Οι Oakes κ.ά. (1994) ορίζουν την ευκρίνεια μιας συγκεκριμένης κατηγορίας *«ως μία λειτουργία της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο πόσο προσιτή είναι αυτή (η ετοιμότητα του παρατηρητή να χρησιμοποιήσει τη συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση) και στο πόσο ταιριάζει στο συγκεκριμένο πλαίσιο»* (σ. 97). Μία ευκρινής ταυτότητα, με άλλα λόγια, είναι ψυχολογικά ενεργή κατά τον αυτοπροσδιορισμό του εαυτού σε μία συγκεκριμένη κατάσταση και ταυτόχρονα δημιουργεί κίνητρα, προσδοκίες και αναπαραστάσεις που διαμεσολαβούν τις κοινωνικές σχέσεις και τις συμπεριφορές. Για παράδειγμα, εάν όλοι οι άντρες σε μία δεδομένη περίσταση ισχυρίζονται κάτι, και οι γυναίκες, για το ίδιο θέμα, κάτι διαφορετικό, τότε αντιμετωπίζουμε τους ανθρώπους στη βάση των κατηγοριών του φύλου

(συγκριτική σχέση μετα-αντίθεσης – «comparative fit»). Επιπλέον, εάν η κατηγορία άντρας διαμεσολαβεί τα κίνητρα και τις προσδοκίες αναφορικά με ό,τι θεωρείται αντρική συμπεριφορά και αντίστοιχα το ίδιο κάνουν και οι γυναίκες, τότε πιθανά η κατηγοριοποίηση στη βάση του φύλου πιθανά θα ενδυναμωθεί («normative fit») (Oakes, 1987).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης τονίζει τη σημασία των γνωστικών πλευρών της ένταξης των ατόμων σε μία κοινωνική ομάδα και υπογραμμίζει το ρόλο του κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία αυτή. Συγκεκριμένα, το επίπεδο της κατηγοριοποίησης αλλά και το κατά πόσο κατηγοριοποιούμε τον εαυτό μας και τους άλλους ως όμοιους ή διαφορετικούς ποικίλει και εξαρτάται από το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου διαδραματίζεται η σύγκριση. Η ευκρίνεια της κοινωνικής ταυτότητας που συμμερίζονται τα άτομα οδηγεί στην αποπροσωποποίηση της αυτοαντίληψης και ταυτόχρονα παράγει τη συμπεριφορά της ομάδας και κατ' επέκταση συμβάλλει στην εκδήλωση της διομαδικής συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια, η θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης θεωρεί την ευκρίνεια των κοινωνικών κατηγοριών και την υποδειγματικότητα ως πρωταρχικές αντανάκλασεις του περιεχομένου της κοινωνικής πραγματικότητας (Oakes, Haslam & Turner, 1994), ενώ οι κατηγορίες γίνονται αντιληπτές ως μία λειτουργία του κοινωνικού πλαισίου, το οποίο θεωρείται περίπου αυτονόητο. Παρά την παραδοχή, ωστόσο, ότι η κατηγοριοποίηση και το κοινωνικό πλαίσιο σχετίζονται, αμφισβητείται τα τελευταία χρόνια το «αυτονόητο» του κοινωνικού πλαισίου και κατ' επέκταση η κατασκευή των κοινωνικών κατηγοριών (Reicher & Hopkins, 1996α, β). Συγκεκριμένα, προτείνεται μία περισσότερο ρητορική προσέγγιση των κοινωνικών κατηγοριών, τα όρια και το περιεχόμενο των οποίων κατασκευάζονται από τους ομιλητές προκειμένου να πραγματοποιήσουν στο μέγιστο βαθμό αποδοχή των επιχειρημάτων τους από το ακροατήριό τους. Οι Herrera και Reicher (1998) κατέδειξαν πώς διαφορετικές ομάδες (πολιτικοί – ακτιβιστές) χρησιμοποιούν για το ίδιο γεγονός (πόλεμος στον Κόλπο) διαφορετικές κατηγορίες (κίνδυνος παγκόσμιας ενδοομάδας από τον Σαντάμ / σύγκρουση Σαντάμ και πολιτισμένου κόσμου), προκειμένου να

επιτύχουν υποστήριξη των θέσεών τους και συνακόλουθα συλλογική δράση.

2.2. Η κατασκευή της ετερότητας

Οι διομαδικές σχέσεις αποτελούν ένα από τα αντικείμενα μελέτης της Κοινωνικής Ψυχολογίας, η μελέτη των οποίων επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα συμπεριφέρονται το ένα προς το άλλο ως μέλη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων ή κατηγοριών. Οι Sherif και Sherif (1969) αναφέρουν ότι η διομαδική συμπεριφορά σχετίζεται με τις πράξεις των ατόμων που ανήκουν σε μία ομάδα, όταν αυτά αλληλεπιδρούν συλλογικά ή ατομικά, με μία άλλη ομάδα ή τα μέλη της με βάση την ιδιότητα του μέλους της ομάδας. Στον παραπάνω ορισμό γίνεται σαφής η διάκριση ανάμεσα στη συμπεριφορά κάποιου ως μέλους μιας κοινωνικής ομάδας ή κατηγορίας (διομαδική συμπεριφορά) και τη συμπεριφορά κάποιου ως μεμονωμένου ατόμου (διατομική συμπεριφορά). Ο Tajfel (1979) προσδιόρισε τρία κριτήρια, προκειμένου να αντιδιαστείλει τη διομαδική από τη διατομική συμπεριφορά. Το πρώτο βασικό κριτήριο είναι η παρουσία, συμβολική ή πραγματική, δύο τουλάχιστον, σαφώς διακριτών, κατηγοριών ή ομάδων. Το δεύτερο κριτήριο αναφέρεται στην υψηλού ή χαμηλού βαθμού διαφοροποίηση ως προς τις αντιλήψεις, τις στάσεις και τη συμπεριφορά των μελών εντός κάθε κατηγορίας ή ομάδας και, τέλος, το τρίτο κριτήριο σχετίζεται με την υψηλού ή χαμηλού βαθμού διαφοροποίηση ως προς τις αντιλήψεις και τις κρίσεις αναφορικά με τα μέλη της άλλης κοινωνικής κατηγορίας ή ομάδας (Brewer & Brown, 1998). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι διομαδικές συμπεριφορές λαμβάνουν υπόψη όχι μόνο την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και τις αναπαραστάσεις της, έτσι όπως αυτές εμπεριέχονται στις πεποιθήσεις που μοιράζονται μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή τα μέλη της κοινωνίας (Tajfel & Turner, 1979). Υπ' αυτήν την έννοια, η διομαδική συμπεριφορά δεν περιορίζεται μόνο σε πράξεις, αλλά αφορά και τις πεποιθήσεις, τις στάσεις ή τις συμπεριφορές των μελών μιας κοινωνικής ομάδας ή κατηγορίας για τα μέλη μιας άλλης κοινωνικής ομάδας ή κατηγορίας.

Οι έρευνες αναφορικά με τη διομαδική συμπεριφορά επικεντρώθηκαν σε διάφορες μορφές της, όπως η προκατάληψη, η

διάκριση, ο εθνικισμός, η διομαδική σύγκρουση, η πολιτική βία κτλ. Η θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας βασίζει την εξήγησή¹ αυτών των ακραίων διομαδικών συμπεριφορών στην υπόθεση ότι τα άτομα επιδιώκουν να αποκτήσουν ή να διατηρήσουν μία θετική κοινωνική ταυτότητα, γιατί αυτό τα βοηθά να ενδυναμώσουν ή να διατηρήσουν την αυτοεκτίμησή τους σε σχέση με τη συγκεκριμένη ταυτότητα. Αυτό επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω των συγκρίσεων που μπορούν να πραγματοποιηθούν σε σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής ταυτότητας ανάμεσα στην ενδοομάδα και τις άλλες σχετικές εξωομάδες. Έτσι, μία κοινωνική ταυτότητα με βάση το ευνοϊκό ή δυσμενές αποτέλεσμα της σύγκρισης μπορεί να είναι θετική ή αρνητική αντίστοιχα. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές ομάδες οδηγούνται σε διομαδική κοινωνική διαφοροποίηση, εξαιτίας της πίεσης των μελών τους για θετική κοινωνική ταυτότητα.

Από την παραπάνω υπόθεση, προκύπτουν διαφορετικής τάξεως θέματα που σχετίζονται με διομαδικά φαινόμενα, όπως η ενδοομαδική

¹ Η εκδήλωση προκατάληψης και η συμπεριφορά διάκρισης μεταξύ δύο διακριτών κοινωνικών κατηγοριών ή ομάδων αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της Κοινωνικής Ψυχολογίας από τα πρώτα της βήματα. Ωστόσο, τα ερευνητικά ερωτήματα που συνδέονταν με μία συγκεκριμένη εικόνα της προκατάληψης διέφεραν από εποχή σε εποχή, αφού ήταν άμεσα συνυφασμένα με τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες και τα ιστορικά γεγονότα, καθώς και με την εξέλιξη της γνώσης και των τεχνικών (Duckitt, 1992). Έτσι, η προκατάληψη και οι συμπεριφορές διάκρισης θεωρήθηκαν αρχικά αποτέλεσμα καθολικών ψυχολογικών διαδικασιών, όπως είναι για παράδειγμα οι αμυντικοί μηχανισμοί. (για ανασκόπηση των σχετικών θεωριών βλ. Stroebe & Insko, 1989 Oakes, Haslam & Turner, 1994) ή της δομής της προσωπικότητας (Adorno, Frenkel – Brunswick, Levinson & Sanford, 1950). Στον αντίποδα των ψυχοδυναμικών θεωριών βρίσκονται οι κοινωνικοπολιτιστικές θεωρίες, οι οποίες κυριάρχησαν κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, και σύμφωνα με αυτές η εξήγηση της προκατάληψης επικεντρώνεται στην επιρροή κοινωνικο-πολιτιστικών παραγόντων (βλ. σχετικά Duckitt, 1992 Milner, 1981/1990). Κατά τη δεκαετία του 1980 η διομαδική προκατάληψη και διάκριση θεωρήθηκε την περίοδο αυτή ως μία αναπόφευκτη συνέπεια της γνωστικής διαδικασίας της κατηγοριοποίησης, σκοπός της οποίας είναι να απλουστεύσει το κοινωνικό περιβάλλον και να κάνει πιο εύχρηστη την πολυπλοκότητά του (Ashmore & DelBoca, 1981).

εύνοια, η αντιμετώπιση της ανισότητας της κοινωνικής θέσης των ομάδων, η ενδοομαδική ομοιογένεια και η διαδικασία σχηματισμού στερεοτύπων, καθώς και η βελτίωση των διομαδικών στάσεων μέσω επαφής των ομάδων.

Η ενδοομαδική εύνοια δεν είναι ένα φαινόμενο που αποκάλυψε πρώτη η θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας. Ήδη ο Sumner από το 1906 είχε αναφερθεί στην έννοια του εθνοκεντρισμού, τον οποίο όρισε «ως την άκαμπτη τάση του ατόμου να υποστηρίζει την ομάδα του και στη βάση αυτή να απορρίπτει οιαδήποτε συνδέεται με άλλες ομάδες» (Hogg & Abrams, 1998, σ. 34). Έκτοτε, μέχρι πιο πρόσφατες αναλύσεις (Mullen, Brown & Smith, 1992), είναι πλέον κοινός τόπος ότι τα άτομα ευνοούν την ομάδα τους σε σύγκριση με άλλες ομάδες και μάλιστα μεγιστοποιούν τις διαφορές τους από αυτές και τις αντιμετωπίζουν με άδικο ή διαφορετικό τρόπο. Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας, το κίνητρο του φαινομένου της ενδοομαδικής εύνοιας, η οποία αποσκοπεί σε μία θετική κοινωνική ταυτότητα, αναζητήθηκε αρχικά στην ανάγκη για βελτίωση της αυτοεκτίμησης των μελών της ομάδας. Δηλαδή, τα μέλη της ομάδας φαίνεται νιώθουν καλύτερα για τον εαυτό τους όταν έχουν αξιολογήσει θετικότερα την ομάδα τους σε βάρος μιας εξωομάδας. Ωστόσο, μελέτες που διεξήχθησαν για την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος αυτού, έδειξαν ότι η σχέση ανάμεσα στην ενδοομαδική εύνοια και την αυτοεκτίμηση ήταν ιδιαίτερα αδύνατη (Messick & Mackie, 1989 · Abrams & Hogg, 1988).

Μία άλλη εξήγηση που προτάθηκε από τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας για την ενδοομαδική εύνοια που επιδεικνύουν τα μέλη των ομάδων ήταν η αντιμετώπιση της ανισότητας της κοινωνικής θέσης των ομάδων. Συγκεκριμένα, η ανάγκη για θετική διαφοροποίηση οδηγεί τα μέλη ομάδων χαμηλής κοινωνικής θέσης στην εγκαθίδρυση μιας θετικής διαφοράς υπέρ της ομάδας τους σε ορισμένες σημαντικές διαστάσεις σύγκρισης. Αν το αποτέλεσμα της σύγκρισης δεν είναι ικανοποιητικό για την ομάδα τους, τότε τα άτομα είτε θα επιδιώξουν να γίνουν μέλη μιας άλλης ομάδας που θα τους προσδώσει θετική κοινωνική ταυτότητα, είτε θα προσδώσουν με κάποιο τρόπο ένα είδος θετικής διάκρισης στην

ομάδα στην οποία ανήκουν σε σχέση με την εξωομάδα. Διαπιστώθηκε, όμως, ότι ενδοομαδική εύνοια επέδειξαν και ομάδες υψηλής κοινωνικής θέσης (Ellemers κ. ά., 1992).

Οι Tajfel και Turner (1979) αναφέρθηκαν σε τρεις βασικές στρατηγικές αντιμετώπισης μιας αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας. Η πρώτη στρατηγική είναι η ατομική κινητικότητα, σύμφωνα με την οποία τα άτομα περνούν από τη μία ομάδα στην άλλη, προκειμένου να επιτύχουν μία θετική διαφοροποίηση της ομάδας τους. Η συγκεκριμένη ατομική στρατηγική υιοθετείται, όταν στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο υπάρχει η πεποίθηση ότι τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι διαπερατά. Η δεύτερη στρατηγική συνίσταται στην προσπάθεια να εγκαθιδρύσει η χαμηλής θέσης ενδοομάδα θετική διαφοροποίηση σε σχέση με την εξωομάδα υψηλής θέσης χρησιμοποιώντας, ωστόσο, τρεις διαφορετικές γνωστικές στρατηγικές: είτε επιλέγοντας μία νέα διάσταση σύγκρισης μεταξύ ενδοομάδας και εξωομάδας, ως προς την οποία η ενδοομάδα μπορεί να αξιολογηθεί θετικότερα από την εξωομάδα, είτε αξιολογώντας θετικά εκείνα τα χαρακτηριστικά της ενδοομάδας που παραδοσιακά θεωρούνταν αρνητικά είτε επιλέγοντας ομάδες προς σύγκριση εξίσου χαμηλής ή χαμηλότερης θέσης. Τέλος, ο κοινωνικός ανταγωνισμός είναι η τρίτη στρατηγική, η οποία συνίσταται στην προσπάθεια να αποκτήσει η χαμηλής θέσης ενδοομάδα θετική διαφοροποίηση μέσω έμπρακτου ανταγωνισμού, ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε άμεση σύγκρουση της ενδοομάδας με την εξωομάδα.

Το είδος της στρατηγικής, ατομική ή συλλογική, που θα υιοθετήσουν τα άτομα προκειμένου να αντιμετωπίσουν μία αρνητική κοινωνική ταυτότητα, εξαρτάται από τη δομή του κοινωνικού τους πλαισίου, η οποία μπορεί να χαρακτηρίζεται από μία σειρά μεταβλητών. Τέτοιου είδους μεταβλητές είναι η σταθερότητα της κοινωνικής θέσης της ομάδας, η διαπερατότητα των ορίων της και η νομιμοποίηση της κοινωνικής της θέσης (Ellemers, 1993).

Ένα άλλο θέμα που αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας στο πλαίσιο της θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας είναι η συσχέτιση ανάμεσα στο

βαθμό ταύτισης² με την ενδοομάδα και την εκδήλωση ενδοομαδικής εύνοιας. Στο επίκεντρο της παραπάνω σχέσης βρίσκεται η ιδέα ότι τα άτομα προβαίνουν σε ευνοϊκές αξιολογήσεις σε βάρος εξωομάδων, προκειμένου να επιτύχουν μία θετική κοινωνική ταυτότητα. Θα περίμενε, επομένως, κάποιος μία θετική συσχέτιση ανάμεσα στο βαθμό της ταύτισης των ατόμων με την ομάδα τους και στο επίπεδο της ενδοομαδικής εύνοιας. Ωστόσο, μία τέτοια συσχέτιση αποδείχτηκε ότι είναι μάλλον ασταθής (Hinkle & Brown, 1990). Οι Ellemers κ.ά. (2000) αποδίδουν την αστάθεια της συσχέτισης στο γεγονός ότι οι περισσότερες μετρήσεις της ταύτισης με την ενδοομάδα ενσωματώνουν δύο ή περισσότερες διαστάσεις σε μία. Έτσι, για παράδειγμα, ο βαθμός της ταύτισης προκύπτει από τη συγκώνευση στοιχείων που αναφέρονται στη γνώση του ατόμου ότι είναι μέλος της ομάδας, στις απόψεις του αναφορικά με το πόσο καλή ή κακή θεωρείται η ομάδα, καθώς και στα συναισθήματα που προέρχονται από τη γνώση της ιδιότητας του μέλους της συγκεκριμένης ομάδας και αντικατοπτρίζουν το βαθμό δέσμευσης με την ομάδα. Όμως τα παραπάνω στοιχεία αντανακλούν τρεις διαφορετικές πλευρές της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου και επειδή μπορεί να λειτουργούν σχετικά ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, θα έχουν και διαφορετικές συνέπειες για το βαθμό της ενδοομαδικής εύνοιας που επιδεικνύουν τα άτομα. Έτσι, ένα άτομο μπορεί να έχει υψηλού βαθμού γνώση του ανήκειν σε μία συγκεκριμένη ομάδα, εντούτοις μπορεί να μη νιώθει δεσμευμένος με αυτήν.

Όπως διαπιστώνουμε από όσα προαναφέρθηκαν, κεντρικό σημείο της θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας είναι ο αντίκτυπος που έχει η ιδιότητα του μέλους μιας ομάδας στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους και τους άλλους. Ωστόσο, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η ενδοομαδική εύνοια και η τάση διαφοροποίησης προς την εξωομάδα σημαίνει και συμπεριφορά

² Η Ellemers και συνεργάτες (1999) επισημαίνουν ότι ο όρος «κοινωνική ταύτιση» (social identification) χρησιμοποιείται είτε για να αναφερθούμε στο περιεχόμενο της κοινωνικής ταυτότητας αυτό καθαυτό είτε για να δείξουμε το βαθμό της δέσμευσής μας με μία συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία. Ωστόσο, αυτά τα δύο στοιχεία παραπέμπουν σε διαφορετικές πλευρές της κοινωνικής ταυτότητας και μπορεί να λειτουργούν σχετικά ανεξάρτητα το ένα με το άλλο, αν και συνδέονται μεταξύ τους.

διάκριση σε βάρος της. Αν ανατρέξουμε και πάλι στο «Πείραμα των Ελάχιστων Ομάδων» (Tajfel κ.ά., 1971) θα διαπιστώσουμε ότι η διομαδική προκατάληψη καταγράφεται με τη μορφή της ενδοομαδικής εύνοιας και της διαφοροποίησής της από την εξωομάδα. Ωστόσο, όταν η Mummendey και οι συνεργάτες της (1992) τροποποιώντας το υπόδειγμα των Ελάχιστων Ομάδων ζήτησαν από τα υποκείμενα να κατανειμουν, αντί για πόρους, έναν ενοχλητικό ήχο, τότε η ενδοομαδική εύνοια εξαφανίστηκε, ενώ τα υποκείμενα ανέπτυξαν στρατηγικές τέτοιες ώστε ο θόρυβος να κατανεμηθεί εξίσου σε όλες τις ομάδες. Φαίνεται, με άλλα λόγια, ότι η διομαδική διαφοροποίηση και η ενδοομαδική εύνοια εξαρτώνται από το περιεχόμενο της διομαδικής διακύβευσης. Επιπλέον, η ενδοομαδική εύνοια σε αξιολογικές κρίσεις φαίνεται να μη συσχετίζεται με μετρήσεις συμπάθειας ή αντιπάθειας προς την εξωομάδα (για ανασκότηση βλ. σχετικά Brown, 1995). Οι Strutch & Schwartz (1989) σε μία έρευνα πεδίου στο Ισραήλ αποκάλυψαν ότι δεν υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην ενδοομαδική εύνοια και την επιθετικότητα προς την εξωομάδα, ενώ η Brewer (1999) υποστηρίζει ότι ενδοομαδική εύνοια και διομαδική διάκριση συνιστούν δύο φαινόμενα ανεξάρτητα μεταξύ τους.

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι η ασυμμετρία που παρατηρείται ανάμεσα στις διομαδικές αξιολογήσεις και τις συμπεριφορές αποκαλύπτει τη διαμεσολάβηση της κοινωνικής διάκρισης από το λεγόμενο «Πνεύμα των καιρών» (Mummendey, 1995), το οποίο ενώ καθιστά τις διακρίσεις εναντίον των άλλων επιλήψιμες, εντούτοις, επιτρέπει την εύνοια της δικής μας ομάδας. Το ίδιο φαινόμενο μπορούμε να παρατηρήσουμε και στο επίπεδο των αξιολογικών κρίσεων. Τα άτομα, ενώ καταδικάζουν την απόδοση αρνητικών χαρακτηριστικών προς την εξωομάδα, ωστόσο αποδίδουν περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά προς τη δική τους ομάδα. Με άλλα λόγια, είναι προτιμότερο κατά την έκφραση της Mummendey (1995) αντί να ισχυριστούμε ότι «αυτοί είναι χειρότεροι μας», είναι απόλυτα αποδεκτό να πούμε «είμαστε καλύτεροι τους».

Ωστόσο, η κοινωνική διαφοροποίηση συνιστά διάκριση; Όπως ήδη προαναφέραμε, η διαφοροποίηση στο πλαίσιο της θεωρίας της Κοινωνικής ταυτότητας, είναι το αποτέλεσμα της σύγκρισης που κάνουν τα μέλη μιας ομάδας σε διαστάσεις που θεωρούν ιδιαίτερα σημαντικές για την ταυτότητά τους. Η επιλογή όμως της διάστασης που θα αξιολογήσουν τα μέλη της ομάδας εξαρτάται από πολιτισμικούς παράγοντες. Έτσι για παράδειγμα, οι Έλληνες αναφέρονται στην αρχαιότητα (Μανιόγλου, 2005 -Φραγκουδάκη, Δραγώνα, 1997) για να τονίσουν τη διαφοροποίησή τους από άλλους λαούς και κατ' επέκταση να πραγματοποιήσουν την αίσθηση μιας θετικής ταυτότητας. Οι συνέπειες της διαδικασίας διαφοροποίησης στο επίπεδο της συμπεριφοράς, ωστόσο, δεν μπορούν να γίνουν φανερές εάν δε λάβουμε υπόψη το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν τα άτομα. Ο ίδιος ο Tajfel (1978) άλλωστε, όπως ο ίδιος το έθεσε, ενδιαφέρθηκε να κατανοήσει πώς το κοινωνικό πλαίσιο επηρεάζει τη συμπεριφορά και πώς αυτό μπορεί να αλλάξει μέσω της συμπεριφοράς. Το κοινωνικό πλαίσιο, επομένως, διαμεσολαβεί τη συμπεριφορά των ομάδων. Ωστόσο, παρά την έμφαση που δόθηκε στο κοινωνικό πλαίσιο, παραγνωρίστηκε ότι τα άτομα είναι μέλη πολλών και διαφορετικών ομάδων, οι οποίες όμως ούτε έχουν την ίδια σημασία για το άτομο ούτε και κατέχουν κεντρική θέση στο τρόπο με τον οποίο λαμβάνουν χώρα οι διαδικασίες της κοινωνικής ταυτότητας. Αυτό μπορεί να γίνει σαφές στο πλαίσιο του έθνους και συνακόλουθα της εθνικής ταυτότητας. Ποια σημασία, επομένως, έχει για το άτομο η ιδιότητα του μέλους μιας εθνικής ομάδας και πώς οι σημασίες που συνδέονται με αυτήν δημιουργούν ένα «τοπίο επιχειρημάτων» τα οποία επηρεάζουν τις διομαδικές σχέσεις και συμπεριφορές; Η σημασία που έχει μία κατηγορία για τον αυτοπροσδιορισμό αποτελεί το βασικό αντικείμενο της θεωρίας της αυτοκατηγοριοποίησης, η οποία μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι γνωστικές διαδικασίες χρησιμοποιούνται για να γίνει κατανοητή η διομαδική συμπεριφορά.

2.3. Η απειλή της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας

Οι απειλές για την ταυτότητα μιας ομάδας μπορεί να εκδηλώνονται με πολλές και διαφορετικές μορφές, τόσες όσα είναι και τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα καθημερινά μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και συνακόλουθα όσες και οι εμπειρίες που βιώνουν τα άτομα. Αν, λοιπόν, προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε εννοιολογικά την απειλή, τότε θα προκύψουν άπειροι ορισμοί, αφού πολλές εμπειρίες μπορεί να προσλαμβάνονται από τα άτομα ως απειλητικές. Ένας ασφαλής, ωστόσο, τρόπος θα ήταν να εξετάσουμε τις συνέπειες που έχει η απειλή για την ταυτότητα ενός ατόμου ή μιας ομάδας. Απειλή και ταυτότητα, επομένως, είναι δύο έννοιες άμεσα συνυφασμένες. Πότε, όμως, εγκαθιδρύεται μία απειλή για την ταυτότητα; Το ερώτημα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της Κοινωνικής Ψυχολογίας στο πλαίσιο των θεωριών της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979), της Αυτοκατηγοριοποίησης (Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987) και των Μηχανισμών Επεξεργασίας της Ταυτότητας (Breakwell, 1986, 2001).

Ένα βασικό στοιχείο από το οποίο ξεκινούν οι προσεγγίσεις για τη μελέτη της κοινωνικής ταυτότητας είναι ότι το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν τα άτομα και οι ομάδες είναι καθοριστικό για τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τόσο τον εαυτό τους και τους άλλους, όσο και τις μεταξύ τους σχέσεις. Το κοινωνικό πλαίσιο περιλαμβάνει διαπροσωπικά δίκτυα, μέλη ομάδων και κοινωνικών κατηγοριών και διομαδικές σχέσεις και δομείται στη βάση ορισμένων χαρακτηριστικών, όπως η διαπερατότητα των ορίων των ομάδων, η θέση που κατέχουν σε αυτή τη δομή, καθώς και η νομιμοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά του κοινωνικού πλαισίου προσδιορίζουν το περιεχόμενο των συγκριτικών τομέων στη βάση των οποίων τα άτομα θα κάνουν τις εκτιμήσεις τους και καθορίζουν, επομένως, το περιεχόμενο της ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα

συμβάλλουν στην απόδοση αξίας σε αυτό το περιεχόμενο. Η Breakwell (1986, 2001) επισημαίνει ότι το κοινωνικό πλαίσιο χαρακτηρίζεται, εκτός από το περιεχόμενό του, και από τις διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, οι οποίες δημιουργούν το ιδεολογικό περιβάλλον, το οποίο εγκαθιδρύει τα συστήματα των αξιών και των πεποιθήσεων που συγκεκριμενοποιούν τόσο το περιεχόμενο της ταυτότητας όσο και την αξία της.

Τα κοινωνικο-δομικά χαρακτηριστικά του πλαισίου αναδεικνύουν δύο βασικές του πλευρές αναφορικά με την απειλή. Καταρχήν, το κοινωνικό πλαίσιο παρέχει ανατροφοδότηση για την κοινωνική θέση ενός ατόμου ή μιας ομάδας σε σχέση με τα άλλα άτομα ή τις άλλες ομάδες. Έτσι, αυτό μπορεί είτε να παρέχει μία αίσθηση ασφάλειας ή και ανωτερότητας είτε να αποτελεί μία πηγή απειλής για τα άτομα και τις ομάδες (Ouwkerk & Ellemers, 2002). Επιπλέον, επειδή το κοινωνικό πλαίσιο εγκαθιδρύει την πραγματικότητα την οποία βιώνουν τα μέλη των ομάδων, είτε διευκολύνει είτε περιορίζει τις προσπάθειες που καταβάλλουν τα άτομα προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις απειλές που προέρχονται από αυτό. Με άλλα λόγια, το κοινωνικό πλαίσιο είτε αυτό καθαυτό μπορεί να αποτελεί πηγή απειλής είτε να συνιστά μία πηγή από την οποία απορρέουν μία σειρά απειλών για το περιεχόμενο αλλά και την αξιολόγηση της ταυτότητας της ομάδας.

Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979 · Hogg & Abrams, 1998), ο θετικός αυτοπροσδιορισμός των ατόμων συνδέεται με τη θετική ταυτότητα της ομάδας στην οποία ανήκουν, και κατ' επέκταση εξαρτάται από τις αξιολογήσεις των μελών της. Εάν, επομένως, ένα άτομο συμμετέχει σε μία μη κυρίαρχη πολιτισμικά ομάδα, είναι πολύ πιθανό ότι οι αξιολογήσεις του δε θα καταλήξουν σε κάποιο θετικό συναίσθημα για μία ή για περισσότερες από τις αυτοπεριγραφές του. Το γεγονός αυτό συμβάλλει στην εγκαθίδρυση απειλής για την ταυτότητα της ομάδας, η οποία, προκειμένου να αντιμετωπιστεί, οδηγεί στην υιοθέτηση διάφορων στρατηγικών, είτε ατομικής κινητικότητας, ώστε τα άτομα να βελτιώσουν την ατομική τους

θέση, είτε κοινωνικής αλλαγής για να βελτιώσουν τη θέση της ομάδας τους.

Η Breakwell (1986) δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, οι οποίες όταν αλλάζουν, προξενούν και αναπροσαρμογές στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και συνακόλουθα επαναξιολογούν το νόημα που αποδίδουν στις συλλογικές τους ταυτότητες. Τέτοιου είδους αλλαγές είναι η επανατακτοποίηση του κοινωνικού πλαισίου είτε αναφορικά με τη σύνθεση των ομάδων (μέγεθος, αριθμός, φύση) στο κοινωνικό σύστημα είτε με την οργάνωσή τους (σχέσεις εξουσίας, καταγωγής), η επανεξέταση των ιδεολογιών, καθώς και η διατάραξη του κοινωνικού περιβάλλοντος με αποτέλεσμα και τη διατάραξη και των κοινωνικών σχέσεων που ήδη υπάρχουν. Όταν επικρατούν οι παραπάνω συνθήκες, τότε πολύ πιθανά εγκαθιδρύεται και η απειλή για το περιεχόμενο της ταυτότητας. Με ποιο τρόπο όμως εγκαθιδρύεται η απειλή για την ταυτότητα και ποια μορφή έχει;

Σύμφωνα με τη θεωρία των Μηχανισμών Επεξεργασίας της Ταυτότητας (Breakwell, 1986, 2001), η ταυτότητα είναι μία ψυχολογική διεργασία που εκδηλώνεται μέσω της σκέψης, της δράσης και του συναισθήματος και στην κατασκευή της εμπλέκονται δύο μηχανισμοί, η αφομοίωση – προσαρμογή και η αξιολόγηση. Ο πρώτος μηχανισμός της αφομοίωσης – προσαρμογής αναφέρεται στην απορρόφηση των νέων πληροφοριών και στην εναρμόνισή τους με τη δομή της ταυτότητας. Ο δεύτερος μηχανισμός της αξιολόγησης αποσκοπεί στην απόδοση αξίας και νοήματος στο περιεχόμενο της ταυτότητας. Οι δύο αυτοί μηχανισμοί, που θεωρούνται οικουμενικές ψυχολογικές διαδικασίες, αλληλεπιδρούν για να καθορίσουν το περιεχόμενο και την αξία της ταυτότητας στο χρόνο.

Η λειτουργία των δύο παραπάνω μηχανισμών καθοδηγείται από τέσσερις αρχές: τη συνεκτικότητα (συνέχεια), την αίσθηση, δηλαδή, ότι παρά τις αλλαγές ο εαυτός είναι ο ίδιος μέσα στο χρόνο, την ιδιαιτερότητα (μοναδικότητα), δηλαδή, το αίσθημα ότι το άτομο σε σχέση με τους άλλους είναι μοναδικό και ιδιαίτερο, την αυτοεκτίμηση, δηλαδή

την αίσθηση της προσωπικής και κοινωνικής αξίας και τέλος, την αυτοαποτελεσματικότητα, το αίσθημα, δηλαδή, του ελέγχου και της δυνατότητας για δράση. Οι τέσσερις αυτές αρχές αποτελούν προϊόν της δυναμικής αλληλεπίδρασης των ατόμων είτε ως μεμονωμένα άτομα είτε ως μέλη ομάδων σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Όταν, ωστόσο, οι αρχές αυτές δεν ικανοποιούνται, τότε τα άτομα βιώνουν την αίσθηση της απειλής της ταυτότητάς τους. Για την αντιμετώπιση της απειλής υιοθετούν στρατηγικές, οι οποίες αποσκοπούν είτε στην αλλαγή των πλευρών του κοινωνικού πλαισίου που δημιουργούν την απειλή είτε στη βελτίωση του περιεχομένου και της αξίας της ταυτότητας, ώστε οι μηχανισμοί της ταυτότητας να λειτουργήσουν σύμφωνα με τις τέσσερις αρχές που προαναφέραμε. Οι στρατηγικές αυτές μπορεί να είναι η συμμετοχή του ατόμου σε πολλαπλές ομάδες, ώστε να ικανοποιούνται διαφορετικές αρχές της ταυτότητας, καθώς και η συμμετοχή του ατόμου σε ομάδες πίεσης και κοινωνικά κινήματα με στόχο την αύξηση της αξίας της ταυτότητας.

Εκτός, όμως, από την απειλή που αναδύεται όταν τα μέλη των ομάδων νιώθουν ότι τίθεται υπό αμφισβήτηση η αξία της ταυτότητάς τους ή δεν ικανοποιούνται οι αρχές που κατευθύνουν το περιεχόμενό της, η Branscombe και οι συνεργάτες της (2000) αναφέρονται και στην απειλή που συνδέεται με το βαθμό ταύτισης των ατόμων με την ομάδα τους σε συνδυασμό με τις συνθήκες που επικρατούν σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, η Branscombe και οι συνεργάτες της, επεκτείνοντας το θεωρητικό μοντέλο της Breakwell, προβαίνει σε μία ταξινόμηση των απειλών που μπορεί να προκύψουν για την ταυτότητα ενός ατόμου ή της ομάδας του. Έτσι, απειλή μπορεί να αναδυθεί, όταν κάποιος κατηγοριοποιείται παρά τη θέλησή του, όταν εμποδίζεται η διακριτότητα της ομάδας του, όταν υποτιμάται η αξία της και, τέλος, όταν υπονομεύεται η θέση του ατόμου μέσα στην ομάδα. Η αντιμετώπιση κάθε τύπου απειλής εξαρτάται από το περιεχόμενο της συγκεκριμένης ταυτότητας ή από το περιεχόμενο των κοινωνικών συγκρίσεων, κυρίως όμως από το βαθμό ταύτισης των ατόμων με την ομάδα τους. Έτσι, για παράδειγμα, τα υψηλού βαθμού ταύτισης άτομα θα προσλάβουν

μεγαλύτερη απειλή όταν η ταυτότητά τους δεν είναι διακριτή ή όταν αντιμετωπίζουν την πιθανότητα να απορριφθούν από την ενδοομάδα τους. Αντίθετα, τα χαμηλού βαθμού ταύτισης άτομα μπορεί να νιώσουν απειλή σε περιπτώσεις κατηγοριοποίησης παρά τη δική τους θέληση.

Συνοψίζοντας τα περί απειλής, διαπιστώνουμε ότι το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου δρουν τα άτομα μπορεί να αποτελέσει πηγή απειλής τόσο για το περιεχόμενο όσο και για την κοινωνική τους ταυτότητα. Ιδιαίτερα στην εποχή μας, η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτισμική πολλαπλότητα, οι άνθρωποι όλο και περισσότερο νιώθουν να απειλείται η διακριτότητα και η αξία της ταυτότητάς τους και να διασπάται η συνέχειά της στο χρόνο. Αναδεικνύεται με άλλα λόγια ένα είδος συμβολικής απειλής (Stephan & Stephan, 2000 · Breakwell, 1983), η οποία σχετίζεται με διάφορα ηθικής και κανονιστικής φύσης θέματα που θέτουν υπό αίρεση την κοσμοθεωρία της ενδοομάδας. Το πρόβλημα που επομένως τίθεται προς διερεύνηση είναι με ποιες διαδικασίες είναι δυνατόν να προκληθούν αλλαγές στα όρια των «παλιών» ταυτοτήτων και να αναπροσαρμοστούν τα νοήματά τους, ώστε να προωθηθούν αρμονικές διομαδικές σχέσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

**ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ**

3.1. Η έννοια της σύγκρουσης

Η έννοια της σύγκρουσης αναφέρεται στην έντονη αντίθεση που αναδεικνύεται σε μία κατάσταση, όταν τα άτομα ή οι ομάδες που εμπλέκονται σε αυτή έχουν διαφορετικές εκτιμήσεις, πεποιθήσεις, κανόνες, ενδιαφέροντα, στόχους, αξίες ή κίνητρα, πραγματικά ή συμβολικά. Η ύπαρξη των συγκρουσιακών σχέσεων ανάμεσα στα άτομα και τις ομάδες θεωρείται ένα ευρύτατα διαδεδομένο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κοινωνίας. Ορισμένες, μάλιστα, μορφές της σύγκρουσης, όπως για παράδειγμα ο διομαδικός ανταγωνισμός, ενθαρρύνονται κάποιες φορές προκειμένου να ενδυναμωθεί η ενδοομαδική αφοσίωση (π.χ. σε αθλητικά σωματεία). Άλλες φορές, πάλι, η σύγκρουση θεωρείται η πεμπουσία της δημοκρατίας, αφού συμβάλλει στην ενίσχυση των δημοκρατικών διαδικασιών (π.χ. πολιτικά κόμματα). Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις τα αποτελέσματα συγκρούσεων υπήρξαν ολέθρια είτε σε διομαδικό είτε σε διατομικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα οι διώξεις εναντίον των Εβραίων, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, ο πόλεμος στην πρώην Γιουγκοσλαβία, οι εμφύλιοι πόλεμοι, τα πραξικοπήματα κτλ. Η σύγκρουση, επομένως, μπορεί να έχει και ποικίλες σημασίες, αφού εμπεριέχεται σε πολλά φαινόμενα, όπως είναι ο διάλογος, η διαπραγμάτευση, η αλληλεπίδραση, η διαφωνία, η απόκλιση, η διαφορά, ο ανταγωνισμός, η αντιπαλότητα, η διαφθορά, η βία, το πραξικόπημα, η δολοφονία και ο πόλεμος, που συνιστούν τις πιο ακραίες μορφές της.

Ως αντικείμενο μελέτης και έρευνας της Κοινωνικής Ψυχολογίας, η σύγκρουση τίθεται στο επίκεντρο της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία (Moscovici, 2000β). Τα παραδείγματα αυτής της σύγκρουσης είναι πολλά, όπως η αντίδραση στις πιέσεις της πλειοψηφίας για κοινωνική συμμόρφωση, η ανταγωνιστική σχέση του ηγέτη με την ομάδα του, οι αποκλίσεις από την ορθοδοξία ή το δογματισμό, οι ομαδικές συζητήσεις και η προκαλούμενη πόλωση των απόψεων κτλ. Ο Moscovici (2000α) περιγράφοντας το πεδίο της Κοινωνικής Ψυχολογίας αναφέρει ότι αυτό

«συνίσταται από κοινωνικά υποκείμενα, δηλαδή από ομάδες και άτομα που δημιουργούν την κοινωνική πραγματικότητά τους (η οποία είναι η μόνη πραγματικότητα), ελέγχουν ο ένας τον άλλο και αναπτύσσουν τόσο τους δεσμούς αλληλεγγύης όσο και τις μεταξύ τους διαφορές. Οι ιδεολογίες είναι τα προϊόντα τους, η επικοινωνία είναι ο δικός τους τρόπος συναλλαγής και κατανάλωσης και η γλώσσα είναι το νόμισμά τους» (σ. 114).

Η σύγκρουση, επομένως, εμπλέκεται σε κάθε φαινόμενο ιδεολογικό ή επικοινωνίας που μελετά η Κοινωνική Ψυχολογία. Ωστόσο, αυτό που διαφοροποιεί την επιστήμη της Κοινωνικής Ψυχολογίας από τις άλλες συγγενικές της επιστήμες, την Κοινωνιολογία και την Ψυχολογία, είναι η κατανόηση της σύγκρουσης αλλά και ο ιδιαίτερος τρόπος μελέτης της. Συγκεκριμένα, στην Κοινωνιολογία η σύγκρουση θεωρείται η αιτία ενός μεγάλου αριθμού κοινωνικών λειτουργιών είτε θετικών είτε αρνητικών. Έτσι, για παράδειγμα, η σύγκρουση σε ορισμένες περιπτώσεις εκλαμβάνεται να προξενεί τη διάλυση μιας ομάδας, ενώ αντίθετα σε άλλες θεωρείται ότι ενισχύει τη συνοχή της. Άλλοτε πάλι, όταν διοχετεύεται σωστά, η σύγκρουση μπορεί να συμβάλει σε πολύ μεγάλο βαθμό στην κοινωνική αλλαγή μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών συστημάτων ή ακόμα και να προκαλέσει και την ίδια τη μεταβολή του κοινωνικού συστήματος. Υπ' αυτήν την έννοια, η σύγκρουση έχει θετικά αποτελέσματα και θεωρείται η αιτία της αλλαγής. Πολλοί, μάλιστα, την ταυτίζουν με την κοινωνική αλλαγή και την καινοτομία, ενώ άλλοι τη φυσικοποιούν και τη θεωρούν υπαίτια της ανθρώπινης ύπαρξης και του πολιτισμού. Ωστόσο, η σύγκρουση, όπως επισημαίνουν πολλοί κοινωνιολόγοι, μπορεί να αποδειχτεί και επιζήμια για μία κοινωνική ομάδα, αφού μπορεί να οδηγήσει στη διάλυσή της. Στην περίπτωση αυτή η σύγκρουση αντιμετωπίζεται ως κακή και καταστρεπτική για την κοινωνία¹.

¹ Για μία σύντομη, σφαιρική ωστόσο, ανασκόπηση της κοινωνιολογικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τη σύγκρουση, βλ. Παπαστάμου, 1989β, σ. 314-319.

Η Κοινωνική Ψυχολογία, επιδιώκοντας να κατανοήσει, να ερμηνεύσει και να προβλέψει την πραγματικότητα, έθεσε στο επίκεντρο του θεωρητικού και ερευνητικού της ενδιαφέροντος την έννοια της σύγκρουσης. Έτσι, υπάρχουν κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες, οι οποίες ασχολούνται με την αποφυγή της σύγκρουσης ή με την επίλυσή της προκειμένου να διατηρηθεί η ισορροπία και να διασφαλιστεί η συνοχή, η σταθερότητα και η ομοιομορφία. Στον αντίποδα βρίσκονται οι θεωρίες εκείνες που ασχολούνται με την αναζήτηση και τη διατήρηση της σύγκρουσης, με την αμφισβήτηση των κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων, αποσκοπώντας στην κοινωνική αλλαγή και την καινοτομία.

Στη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1999/1961), το νέο, το καινούριο, το διαφορετικό, που συνοδεύεται από μια κοινωνιογνωστική σύγκρουση, αφομοιώνεται μέσα από τη διαδικασία της αντικειμενοποίησης και εγγράφεται στο προϋπάρχον σύστημα εννοιών μέσω της διαδικασίας της επικέντρωσης. Στη γνωστική ανάπτυξη, επίσης, η σύγκρουση παίζει εποικοδομητικό ρόλο, αφού σύμφωνα με τους Doise και Mugny (1987) η κοινωνιογνωστική σύγκρουση αποτελεί το βασικό μηχανισμό μέσα από τον οποίο η κοινωνική αλληλεπίδραση γίνεται πηγή γνωστικής ανάπτυξης.

Όπως γίνεται φανερό, η σύγκρουση είτε ως γνωστική είτε ως κοινωνική είτε ως κοινωνιογνωστική υπεισέρχεται σε κάθε φαινόμενο που μελετά η Κοινωνική Ψυχολογία. Εντούτοις, συστηματική επεξεργασία της έννοιας έγινε στο πλαίσιο των διαδικασιών της κοινωνικής επιρροής, μέσω της οποίας τα άτομα ή οι ομάδες δημιουργούν, διατηρούν, διαδίδουν και αλλάζουν τον τρόπο σκέψης τους κατά τη διάρκεια άμεσων ή συμβολικών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Με άλλα λόγια, η σύγκρουση αντιμετωπίζεται ως μία οργανωτική αρχή, η οποία διέπει τις διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής, πότε ως προσπάθεια αποφυγής της με στόχο τη συμμόρφωση και την υποταγή και πότε ως καινοτομία που κάνει εφικτή την κοινωνική αλλαγή. Η ένταση της σύγκρουσης και ο τρόπος που υιοθετείται για την επίλυσή της επιτρέπει, σύμφωνα με το Moscovici (1976), το σαφή εντοπισμό των ορίων ανάμεσα στα δύο μοντέλα κοινωνικής επιρροής, το «λειτουργικό»

και το «γενετικό». Έτσι, οι εργασίες λειτουργικής κατεύθυνσης αναφορικά με την κοινωνική επιρροή είτε παραγνωρίζουν στο σύνολό της τη σημασία της σύγκρουσης για την παραγωγή των φαινομένων που εξετάζουν είτε μελετούν τους κοινωνιοψυχολογικούς εκείνους μηχανισμούς που επιλύουν τη σύγκρουση προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ομοιομορφίας και συναίνεσης είτε ανάγουν τις συγκρούσεις σε μία διατομική διάσταση από την οποία απουσιάζει παντελώς το κοινωνικό στοιχείο. Αντίθετα, οι εργασίες αναφορικά με την κοινωνική επιρροή στο πλαίσιο του γενετικού μοντέλου έδωσαν στην έννοια της σύγκρουσης μία κεντρική θέση στην παραγωγή φαινομένων που σχετίζονται με διομαδικές και ενδοομαδικές σχέσεις και την κοινωνική αλλαγή.

3.2. Η σύγκρουση στις διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής

Η έννοια της κοινωνικής επιρροής αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πεδία έρευνας της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Οι διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής σχετίζονται με ένα ευρύτατο φάσμα κοινωνικών λειτουργιών, οι οποίες στόχο έχουν είτε να διαμορφώσουν και να διατηρήσουν σταθερούς κάποιους κοινούς κανόνες και συμπεριφορές είτε να τους μετασχηματίσουν, να δημιουργήσουν νέες ιδέες και να τις διαδώσουν.

Η κοινωνική επιρροή μπορεί να οριστεί ως η «...αλλαγή των κοινωνικών στάσεων, απόψεων, αντιλήψεων ή αναπαραστάσεων ενός ατόμου ή μιας ομάδας, από τις κοινωνικές στάσεις, απόψεις, αντιλήψεις ή αναπαραστάσεις ενός άλλου ατόμου ή μιας άλλης ομάδας» (Παπαστάμου, 1989α, σ. 13). Επομένως, τα φαινόμενα της κοινωνικής επιρροής σχετίζονται με τις διαδικασίες εκείνες μέσω των οποίων τα άτομα και οι ομάδες δημιουργούν, διατηρούν, διαδίδουν και αλλάζουν τον τρόπο σκέψης και δράσης τους, κατά τη διάρκεια άμεσων ή συμβολικών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Στις διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής σημαίνοντα ρόλο διαδραματίζει η σύγκρουση είτε αυτές οι διαδικασίες εστιάζονται στην αναπαραγωγή και τη διατήρηση των συσχετισμών των κοινωνικών δυνάμεων είτε επιδιώκεται η κοινωνική αλλαγή και η καινοτομία. Ο Moscovici (1989) επισημαίνει ότι «Όλες οι προσπάθειες επιρροής, όποια κι αν είναι η πηγή τους, προκαλούν σύγκρουση, είτε επειδή επιδιώκουν να εισαγάγουν μια πολύ μεγάλη ασυνέπεια μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων κρίσεων από την πλευρά ατόμων ή ομάδων είτε επειδή αντιμετωπίζουν άτομα ή ομάδες που έχουν εντελώς διαφορετικές συμπεριφορές ή κρίσεις πάνω σε κάποιο σημαντικό θέμα. Μιλούμε για ασυμφωνία στη μια περίπτωση και για παρέκκλιση στην άλλη - αλλά και στη μια και στην άλλη περίπτωση προκαλείται σύγκρουση. Η σύγκρουση χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι οι εναλλακτικές προτάσεις είναι διαμετρικά αντίθετες - η μια επιβεβαιώνει αυτό που η άλλη αρνείται. Όταν έρχεται αντιμέτωπο με μια τέτοια κατάσταση, το άτομο (ή η ομάδα) φαίνεται να ενδιαφέρεται κυρίως για δυο πράγματα: 1) να φανεί συνεπές και

αποδεκτό, κοινωνικά, στους άλλους και στον εαυτό του και 2) να κατανοήσει το συγκεχυμένο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκεται.» (σ. 577).

Ωστόσο, ο ρόλος της σύγκρουσης και η σημασία της στην παραγωγή των φαινομένων της κοινωνικής επιρροής διαφέρει, και αυτό συνιστά το διακριτό σημείο ανάμεσα στα δύο θεωρητικά μοντέλα των φαινομένων της κοινωνικής επιρροής που δεσπόζουν στην Κοινωνική Ψυχολογία, το «λειτουργικό» και το «γενετικό» ή «αλληλεπιδρασιακό» μοντέλο. Έτσι, οι εργασίες που εντάσσονται στο «λειτουργικό» μοντέλο κοινωνικής επιρροής αγνοούν στη μεγάλη τους πλειοψηφία τη σπουδαιότητα της σύγκρουσης στην παραγωγή των φαινομένων που μελετούν, σε αντίθεση με τις εργασίες που εντάσσονται στο γενετικό μοντέλο, οι οποίες θέτουν τη σύγκρουση στο επίκεντρο της παραγωγής των φαινομένων της κοινωνικής επιρροής. Ο Παπαστάμου (1989α) επισημαίνει ότι η έννοια της σύγκρουσης αποτέλεσε ένα σημείο γύρω από το οποίο αναπτύχθηκε μία πολεμική ανάμεσα στα δύο θεωρητικά μοντέλα της κοινωνικής επιρροής, η οποία πηγάζει από δύο διαφορετικές ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας και οφείλεται κυρίως σε οικονομικούς, ιστορικούς και πολιτικούς παράγοντες. Συγκεκριμένα, οι εργασίες του «λειτουργικού» μοντέλου ξεκίνησαν στις ΗΠΑ αμέσως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σε μία περίοδο, δηλαδή, που τα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά της οδήγησαν τους κοινωνικούς επιστήμονες να επικεντρωθούν στην αρμονία, τη συμβιβαστικότητα και τις παραδοσιακές κοινωνικοπολιτικές αξίες. Αντίθετα, οι εργασίες του γενετικού μοντέλου άρχισαν στη Γαλλία στα τέλη της δεκαετίας του '60, όπου κυριαρχούσε προβληματισμός αναφορικά με τα μειονοτικά κοινωνικά κινήματα, τις συγκρουσιακές διομαδικές και ενδοομαδικές σχέσεις και την κοινωνική αλλαγή. Ας δούμε, όμως, συνοπτικά τα βασικά σημεία κάθε θεωρητικού μοντέλου κοινωνικής επιρροής.

Το «λειτουργικό» μοντέλο, που επικράτησε στην Κοινωνική Ψυχολογία μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και κυριάρχησε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ταύτιζε τη μελέτη της κοινωνικής επιρροής με τη μελέτη του φαινομένου της συμμόρφωσης και της

υποταγής. Συγκεκριμένα, στα φαινόμενα που μελετώνται στο πλαίσιο του «λειτουργικού μοντέλου» οι διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής εστιάζονται στην αναπαραγωγή και τη διατήρηση των συσχετισμών των κοινωνικών δυνάμεων. Η σημασία της σύγκρουσης, επομένως, στην παραγωγή των φαινομένων αγνοείται, ενώ το επίκεντρο της μελέτης εντοπίζεται στις προσαρμοστικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες κάθε κοινωνικό σύστημα μπορεί να εξασφαλίσει τη διαιώνισή του και ταυτόχρονα να προστατευθεί από την αλλαγή, η οποία θεωρείται ότι συμβάλλει στην κοινωνική αποσύνθεση.

Ας δούμε, όμως, συνοπτικά τα βασικά σημεία γύρω από τα οποία περιστρέφεται το «λειτουργικό» μοντέλο. Καταρχήν, όπως επισημαίνει και ο Παπαστάμου (1989α), *«το λειτουργικό μοντέλο διακρίνεται από την ασυμμετρία που αποδίδει στις σχέσεις της πηγής με το δέκτη επιρροής»* (σ.17). Δηλαδή, ο πομπός της κοινωνικής επιρροής είναι η πηγή που κατέχει την εξουσία, ενώ ο δέκτης περιορίζεται στην αποδοχή αυτής της εξουσίας ή στη χειρότερη περίπτωση στην απόρριψή της. Ο βασικός σκοπός της κοινωνικής επιρροής είναι η κοινωνική συναίνεση και κατ' επέκταση η ενδοομαδική ομοιομορφία. Επομένως, κάθε απόπειρα κοινωνικής επιρροής πρέπει να αποβλέπει στη διατήρηση ή την αποκατάσταση της κοινωνικής συμμόρφωσης, η οποία διευκολύνει τις ατομικές και κοινωνικές ενέργειες, που δυσχεραίνονται εξαιτίας της κοινωνικής απόκλισης. Υπ' αυτήν την έννοια, η βασική λειτουργία της κοινωνικής επιρροής είναι η διατήρηση και η ενίσχυση του κοινωνικού ελέγχου, αφού αυτός θεωρείται απαραίτητη συνθήκη για την αρμονική συμβίωση των μελών της ομάδας και γενικότερα την επιβίωση του κοινωνικού συνόλου. Κάθε άλλη άποψη που παρεκκλίνει πρέπει να αποτραπεί, ώστε να ενδυναμωθεί η σύμπνοια που πρέπει να διακρίνει την ενδοομαδική ζωή και λειτουργία. Επομένως, καθοριστικός παράγοντας άσκησης κοινωνικής επιρροής είναι η εξάρτηση του ατόμου από την πλειοψηφία, αφού μέσω αυτής εξασφαλίζει καλύτερη πληροφόρηση (πληροφοριακή επιρροή) και κοινωνική έγκριση (κανονιστική επιρροή) και συνακόλουθα κοινωνική υποστήριξη. Επιπλέον, τα άτομα, μέσω της κοινωνικής συμμόρφωσης με τις απόψεις

της πλειοψηφίας, αντισταθμίζουν την αβεβαιότητα που νιώθουν εξαιτίας της πολυπλοκότητας του περιβάλλοντός τους. Με άλλα λόγια, οι απόψεις της πλειοψηφίας λειτουργούν ως σημείο αναφοράς των ατομικών απόψεων αλλά και ως βάση διαμόρφωσης της κοινωνικής συναίνεσης. Τέλος, η συμμόρφωση με την άποψη της πλειοψηφίας αποτελεί πηγή εγκυρότητας και κατ' επέκταση μηχανισμό παραγωγής της αντικειμενικότητας.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι το «λειτουργικό» μοντέλο της κοινωνικής επιρροής συμμαρξίζει την παντοδυναμία της κοινωνικής συμμόρφωσης και δεν αφήνει καθόλου περιθώριο για τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο της εξέλιξης της κοινωνικής ζωής, όπως άλλωστε γίνεται φανερό και από την ιστορία της ανθρωπότητας. Η ενδοσυσταμιακή συναίνεση και η ομοιομορφία θεωρούνται στο πλαίσιο του «λειτουργικού» μοντέλου προϋποθέσεις για την καλή λειτουργία του κοινωνικού συστήματος και υπ' αυτήν την έννοια, κάθε μορφή σύγκρουσης θεωρείται παράγοντας μπλοκαρίσματος της κοινωνικής συνοχής.

Αντίθετα, η κοινωνική σύγκρουση, σύμφωνα με το «γενετικό» μοντέλο, αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία της κοινωνικής αλλαγής και της καινοτομίας. Το «γενετικό» μοντέλο της κοινωνικής επιρροής δίνει έμφαση στους μηχανισμούς αλλαγής των κοινωνικών κανόνων και ειδικότερα στις διαδικασίες της καινοτομίας και της διάδοσής της, επειδή αυτές θεωρούνται ότι αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής και της ιστορικής εξέλιξης. Υπ' αυτή την έννοια, οι κοινωνικές αλλαγές προέρχονται από τα άτομα ή τις ομάδες που δε συμμορφώνονται προς τις κυρίαρχες νόρμες και αξίες, δηλαδή από τις μειονότητες. Το ενδιαφέρον, επομένως, του γενετικού μοντέλου στρέφεται, σε αντίθεση με το λειτουργικό, στις συμπεριφορές των ενεργών μειονοτήτων.

Η έννοια της σύγκρουσης, επομένως, αποτελεί το κομβικό σημείο, που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τα όρια ανάμεσα στα δύο μοντέλα της κοινωνικής επιρροής. Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται είναι πώς μία μειονότητα μπορεί να λειτουργήσει ως πηγή κοινωνικής επιρροής.

Σύμφωνα με το Moscovici (1979), απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση κοινωνικής επιρροής από τη μειονότητα είναι η σταθερότητα της συμπεριφοράς της, η οποία θα θέσει υπό αμφισβήτηση την κοινωνική συναίνεση και θα ενδυναμώσει τη σύγκρουση. Η σταθερότητα όμως της συμπεριφοράς της μειονότητας θα πρέπει να πληρεί δύο προϋποθέσεις: να εκφράζεται τόσο με τις ομόφωνες απαντήσεις των μελών της μειονότητας (συγχρονική σταθερότητα) όσο και με τη διατήρηση της ίδιας άποψης ανεξάρτητα από το χρόνο (διαχρονική σταθερότητα). Η συμπεριφορά, με άλλα λόγια, της μειονότητας θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από την ομοιομορφία των απαντήσεων των μελών της, καθώς και να διατηρείται ίδια στο χώρο και το χρόνο. Αντίθετα, όταν η μειονότητα επιδεικνύει μία αστάθεια στη συμπεριφορά της, τότε η άσκηση της επιρροής θα είναι μηδενική.

Οι διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής, όπως γίνεται σαφές, εγγράφονται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο εμπλέκονται τρεις κοινωνικές οντότητες: η μειονότητα, ο πληθυσμός και η εξουσία. Στο τριαδικό αυτό μοντέλο της κοινωνικής επιρροής (Παπαστάμου και Μιούνι, 1983) η σύγκρουση φέρνει αντιμέτωπη τη μειονότητα τόσο με την εξουσία, της οποίας αμφισβητεί τους κανόνες και τις αξίες όσο και με τον πληθυσμό, τον οποίο η μειονότητα επιδιώκει να επηρεάσει. Στην περίπτωση αυτή η άσκηση της κοινωνικής επιρροής θα εξαρτηθεί, εκτός από τη σταθερότητα της συμπεριφοράς της μειονότητας, και από τον τρόπο, άκαμπο ή ευλύγιστο, με τον οποίο αυτή θα διαπραγματευθεί τη σύγκρουση. Έτσι, μία σταθερή και ευλύγιστη συμπεριφορά της μειονότητας θα προκαλέσει μεγαλύτερη άμεση ή δημόσια επιρροή, ενώ το αντίθετο θα συμβεί, όταν η συμπεριφορά της μειονότητας είναι σταθερή και άκαμπτη. Στη δεύτερη περίπτωση η σύγκρουση ενδυναμώνεται και τελικά επιλύεται σε ένα λανθάνον επίπεδο, προκαλώντας το φαινόμενο της μεταστροφής (Moscovici, 1980).

Η θεωρία της μεταστροφής, που διατυπώθηκε στο πλαίσιο του γενετικού μοντέλου από το Moscovici (1980), περιέγραψε τους κοινωνιοψυχολογικούς μηχανισμούς που ερμηνεύουν το ρόλο της σύγκρουσης στις διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής. Έτσι, σύμφωνα

με το Moscovici, η πλειοψηφία ασκεί κοινωνική πίεση και οδηγεί σε ενδοτικότητα μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικής σύγκρισης (οχεσιολογική σύγκρουση). Το άτομο, δηλαδή, στρέφει την προσοχή του σε αυτά που λένε οι άλλοι, προκειμένου να καταλάβει γιατί η άποψή του είναι λανθασμένη. Αντίθετα, η μειονότητα ενεργοποιεί μία διαδικασία γνωστικής επικύρωσης (κοινωνιογνωστική σύγκρουση), που οδηγεί στη μεταστροφή. Το άτομο, δηλαδή, επικεντρώνεται στο περιεχόμενο του μηνύματος, στη σχέση, με άλλα λόγια, που υπάρχει ανάμεσα στη δική του άποψη και στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη θεωρία της μεταστροφής, οι πλειοψηφίες και οι μειονότητες ασκούν διαφορετικά είδη επιρροής. Ωστόσο, η Nemeth (1987) υποστηρίζει ότι το διαφορετικό είδος επιρροής που ασκούν οι πλειοψηφικές και μειονοτικές πηγές εξαρτάται από τη φύση τους, η οποία με τη σειρά της προκαλεί και ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης. Έτσι, όταν τα άτομα αντιμετωπίζουν μία πλειοψηφία, ενεργοποιούν ένα συγκλίνοντα τρόπο σκέψης, ο οποίος τα οδηγεί να επικεντρώσουν την προσοχή τους αποκλειστικά και μόνο στην άποψή της. Αντίθετα, όταν τα άτομα έρχονται σε επαφή με μία μειοψηφική άποψη, τότε ενεργοποιούν έναν αποκλίνοντα τρόπο σκέψης, που τα οδηγεί στο να εξετάσουν πολλαπλές οπτικές, με αποτέλεσμα να προωθείται η εξεύρεση νέων λύσεων.

Ωστόσο, το ερώτημα που τέθηκε είναι αν και κατά πόσο η μειονοτική επιρροή μπορεί να αποτραπεί και κατά συνέπεια να τεθούν εμπόδια στη διάδοση της καινοτομίας και συνακόλουθα της κοινωνικής αλλαγής. Εκτός από την ευλύγιστη ή άκαμπτη συμπεριφορά της μειονότητας, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, ανασταλτικός παράγοντας της μειονοτικής κοινωνικής επιρροής είναι και το γεγονός ότι η συμφωνία με τις θέσεις της, μπορεί να υποδηλώνει εμμέσως πλην σαφώς και μία ταύτιση του ατόμου με ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά που συνήθως αποδίδονται στις μειονότητες (Pérez & Mugny, 1987). Τέλος, η ψυχολογιοποίηση (Παπαστάμου, 1989β), δηλαδή, *«η εγκαθίδρυση μιας αιτιολογικής σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική συμπεριφορά (ή στον ιδεολογικό λόγο) και τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου ή των προσώπων που την εκφράζουν»* (σ. 52), αποτελεί μία στρατηγική

αντίστασης σε οτιδήποτε νέο και καινοτόμο ενδεχομένως προκαλεί αναστάτωση στο κοινωνικό πεδίο.

Συνοψίζοντας όσα ήδη προαναφέρθηκαν σχετικά με την κοινωνική επιρροή, παρατηρούμε ότι αυτό το οποίο διαπερνά τις έρευνες για τα φαινόμενα της κοινωνικής επιρροής είναι ένας *«διαχωρισμός με γνώμονα το μειονοτικό ή πλειονοτικό χαρακτήρα του μηνύματος και της πηγής του»* (Παπαστάμου, 1996, σ. 16). Ωστόσο, η κοινωνική επιρροή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη σύγκρουση και μάλιστα ο ρόλος της είναι καθοριστικός για την κατανόηση των φαινομένων της κοινωνικής ζωής και ειδικότερα της αλλαγής σε ατομικό αλλά και σε ομαδικό επίπεδο. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι επεξεργάζονται τη σύγκρουση και τελικά η σημασία που της αποδίδουν μπορεί, υπό κατάλληλες συνθήκες, να προκαλέσει επιρροή. Με άλλα λόγια, όπως και ο Moscovici (1980) επεσήμανε, η σύγκρουση αποτελεί ένα μηχανισμό κοινωνικής επιρροής γενικότερο απ' αυτόν της πληροφοριακής ή κανονιστικής εξάρτησης. Με αφετηρία τον παραπάνω προβληματισμό οι Pérez & Mugny (1996) πρότειναν μία νέα θεωρία, σύμφωνα με την οποία οι διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής διέπονται από μία κοινή ερμηνευτική αρχή, την επεξεργασία της σύγκρουσης, η οποία απορρέει από τη διαφορά απόψεων μεταξύ του στόχου και της πηγής για ένα αντικείμενο. Έτσι, η επεξεργασία της σύγκρουσης *«παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο ο στόχος του μηνύματος προβαίνει στην κοινωνιογνωστική διαχείριση της διαφοράς προσδίδοντάς της μια συγκεκριμένη σημασία, η οποία με τη σειρά της είναι συνάρτηση τόσο της φύσης του πειραματικού έργου όσο και της πηγής»* (Παπαστάμου 2001, σ. 94). Με άλλα λόγια, η θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης αποτελεί μία προσπάθεια σύνθεσης των ερευνών που αφορούν τις διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τη φύση των σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων όσο και τα αντικείμενα σύγκρουσης.

3.3. Επεξεργασία της σύγκρουσης και κοινωνιοψυχολογική ταυτότητα

Η επεξεργασία των διαδικασιών της κοινωνικής σύγκρουσης συνιστά το θεωρητικό μοντέλο της Θεωρίας Επεξεργασίας της Σύγκρουσης (Pérez & Mugny, 1996), με βάση το οποίο μελετώνται οι διαδικασίες αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας - ομάδων. Στο μοντέλο αυτό ενσωματώνονται τα χαρακτηριστικά του πομπού, του δέκτη και του μηνύματος (αντικείμενο σύγκρουσης), καθώς και του επιπέδου κοινωνικής επιρροής (έκδηλη-λανθάνουσα, άμεση - έμμεση, δημόσια - ιδιωτική, συνειδητή - ασυνειδητή, ενδοτικότητα - μεταστροφή). Η συγκεκριμένη θεωρία, με άλλα λόγια, λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο τη φύση των σχέσεων ανάμεσα στα άτομα αλλά και τα πειραματικά αντικείμενα με τα οποία έρχονται σε επαφή. Έτσι, σε κάθε διαδικασία επιρροής εμφανίζονται μία σειρά από συγκρούσεις, αφού οι θέσεις της πηγής και του στόχου αναφορικά με κάποιο αντικείμενο διαφοροποιούνται. Ο στόχος είναι αναγκασμένος να επεξεργαστεί τη σύγκρουση, η οποία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της επαφής του με μια τοποθέτηση διαφορετική από τη δική του, για ένα συγκεκριμένο αντικείμενο. Ωστόσο, καθμία από τις συγκρούσεις που προκύπτουν έχει διαφορετικά αποτελέσματα. Επομένως, τα βασικά ερωτήματα που μελετά η Θεωρία Επεξεργασίας της Σύγκρουσης σχετίζονται με τα αίτια της σύγκρουσης, τις μορφές που αυτή παίρνει κάθε φορά, τους τρόπους επίλυσής της και τα αποτελέσματα που επιφέρει.

Τρεις είναι οι βασικές υποθέσεις που περιλαμβάνει η συγκεκριμένη θεωρία: α) Η επεξεργασία της σύγκρουσης γίνεται με διαφορετικό τρόπο, όταν δύο διαφορετικές πηγές δίνουν τις ίδιες απαντήσεις για το ίδιο πειραματικό έργο. β) Η επεξεργασία της σύγκρουσης γίνεται με διαφορετικό τρόπο, όταν η ίδια πηγή δίνει τις ίδιες απαντήσεις για δύο διαφορετικά έργα. γ) Για διαφορετικές επεξεργασίες της σύγκρουσης αντιστοιχούν και διαφορετικοί τύποι επιρροής.

Η πηγή κοινωνικής επιρροής, μειονοτική ή πλειονοτική, καθορίζεται από την αριθμητική της δύναμη, την ποιότητα του μηνύματός της, την

κοινωνική της θέση, το βαθμό πραγματογνωμοσύνης της, την εξουσία ή το κύρος της, τις ικανότητές της, το βαθμό ιδεολογικής συγγένειας με το στόχο, τις κοινές κατηγοριακές υπαγωγές που έχει με αυτόν. Ανάλογα με τα πειραματικά έργα, επομένως, μερικά από τα χαρακτηριστικά της πηγής θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία κοινωνικής επιρροής και θα προσανατολίσουν τη σύγκρουση.

Όσον αφορά τα πειραματικά έργα, αυτά ανάλογα με τη δυνατότητα απόδειξης της σωστής ή λανθασμένης απάντησης (υψηλή ή χαμηλή θεμελίωση λάθους) και από την κατηγοριακή υπαγωγή του υποκειμένου, διακρίνονται σε τέσσερις τύπους, οι οποίοι προκύπτουν από τη διασταύρωση των παραπάνω διαστάσεων. Οι τύποι των πειραματικών έργων, κατά συνέπεια, είναι αντικειμενικά μη διαφορούμενα, έργα ικανοτήτων, έργα γνώμης και έργα μη εμπλοκής. Κάθε έργο από τα παραπάνω υπαινίσσεται και μία μορφή σύγκρουσης, την οποία το υποκείμενο επεξεργάζεται με διαφορετικό τρόπο, έτσι ώστε να επιτευχθεί η επίλυσή της.

Συγκεκριμένα, στα *αντικειμενικά μη διαφορούμενα έργα* ιδιαίτερο ρόλο παίζει η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο. Η σύγκρουση προκαλείται από την πλειοψηφική ή μειονοτική φύση της πηγής. Έτσι, όταν ένας αριθμός ατόμων αμφισβητεί την αντικειμενική αλήθεια και διαταράσσει το κλίμα ομοφωνίας, τότε θα προκληθεί διάσπαση της ομοφωνίας, η οποία και αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη μορφή της σύγκρουσης που θα προκληθεί: μια πλειοψηφική πηγή θα προκαλούσε σχεσιολογική σύγκρουση, ενώ μία μειονοτική πηγή θα προκαλούσε κοινωνιογνωστική σύγκρουση.

Στα *έργα ικανοτήτων* σημαντικό ρόλο παίζει η σχέση της πηγής με το αντικείμενο, ωστόσο, καθοριστική σημασία για την έκβαση της σύγκρουσης έχει κυρίως ο βαθμός ικανότητας που επιδεικνύει το υποκείμενο, όταν προσπαθεί να δώσει τις πιο σωστές και ικανοποιητικές απαντήσεις, αλλά και η φύση της πηγής. Έτσι, μία πλειοψηφική πηγή παρέχει στήριγμα στα άτομα και μειώνει την αβεβαιότητά τους αναφορικά με την πιο σωστή ή την πιο κατάλληλη απάντηση. Στην περίπτωση αυτή, σύγκρουση δεν υπάρχει, αφού η απάντηση της πηγής

αποτελεί για το υποκείμενο μία πληροφοριακή προσφορά που θα το βοηθήσει από τη μια πλευρά να επιλύσει το έργο και από την άλλη να καλύψει την ανικανότητά του. Με άλλα λόγια, στα έργα ικανοτήτων το υποκείμενο εμπλέκεται κοινωνικά, αφού κρίνεται η ικανότητά του στην επίλυση προβλημάτων, ενώ η δε επιτυχημένη αντιμετώπισή τους αναδεικνύει τη θετική εικόνα του εαυτού του. Αντίθετα, όταν η πηγή είναι μειονοτική, τότε τα άτομα φοβούμενα ότι η πρόταση της πηγής δεν είναι έγκυρη, θα υιοθετήσουν έναν αποκλίνοντα τρόπο σκέψης, που θα τους επιτρέψει να εξετάσουν κι άλλες παραμέτρους του έργου και να παράγουν εναλλακτικές λύσεις.

Όσον αφορά τα *έργα γνώμης*, τα οποία σχετίζονται με απόψεις και εκτιμήσεις στάσεων, κοινωνικών αξιών και κανόνων, οπότε είναι αναμενόμενη η πολλαπλότητα των απαντήσεων, η διαδικασία της κοινωνικής επιρροής διαδραματίζεται μέσω της κατηγοριοποίησης. Έτσι, η κοινωνική επιρροή, ανάλογα με την ενδοομαδική ή εξωομαδική φύση της πηγής είτε θα διευκολυνθεί είτε θα παρεμποδιστεί. Οι συγκρούσεις, επομένως, που δημιουργούνται εξαρτώνται από την ενδοομαδική ή εξωομαδική φύση της πηγής, είναι με άλλα λόγια, άμεσα συνυφασμένες με την κατηγορική υπαγωγή του ατόμου. Ας δούμε, όμως, τις μορφές σύγκρουσης στις περιπτώσεις εκείνες που η πηγή προσλαμβάνεται ως ενδοομαδική. Όταν το υποκείμενο περιμένει μια συμφωνία με την πλειοψηφία των μελών της ενδο-ομάδας, και αυτό δε συμβαίνει, τότε μιλάμε για κανονιστική σύγκρουση. Ωστόσο, η αποδοχή μειονοτικών απόψεων δημιουργεί μία σύγκρουση ταύτισης, αφού τίθεται υπό αίρεση η θετική αυτοεικόνα του ατόμου αλλά και ενδεχομένως να κινδυνεύσει να διαταραχθεί η συνοχή της ενδοομάδας. Αντίθετα, όταν η πηγή είναι εξωομαδική, τότε τα υποκείμενα έρχονται σε επαφή με μία διομαδική σύγκρουση, η επεξεργασία της οποίας έχει ως αποτέλεσμα είτε την κοινωνική διαφοροποίηση σε έκδηλο επίπεδο είτε την αλλαγή των στάσεων σε λανθάνον επίπεδο.

Τέλος, τα *έργα μη εμπλοκής* χαρακτηρίζονται από μία αδύνατη επεξεργασία της σύγκρουσης. Τα έργα αυτά αφορούν απόψεις, κρίσεις και γνώμες, που αντανακλούν μόνο τις προσωπικές τοποθετήσεις των

ατόμων, χωρίς να υπάρχει σωστό ή λάθος, χωρίς να υπάρχει, με άλλα λόγια, ένα συνολικά αποδεκτό κριτήριο αντικειμενικότητας. Αντίθετα, υπάρχει μια ποικιλία θέσεων και απόψεων οι οποίες δεν εμπλέκουν κοινωνιοψυχολογικά τα υποκείμενα, ούτε δηλώνουν την κοινωνική τους προέλευση. Ο πλουραλισμός των απαντήσεων στην περίπτωση των έργων μη εμπλοκής δεν προσλαμβάνεται με όρους διαφωνίας ή σύγκρουσης, αλλά είναι αναμενόμενος, ενώ δεν υπάρχει καμία προσδοκία συναίνεσης. Το κύριο μέλημα του στόχου σε περίπτωση διάστασης απόψεων με την πηγή είναι να αποφευχθεί η σχεσιολογική σύγκρουση και να επικυρωθεί περιφερειακά μια συγκεκριμένη άποψη.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η σύγκρουση μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την αλλαγή τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο. Ωστόσο, πολλές θεωρητικές αντιλήψεις έχουν ως αφετηρία την ιδέα ότι η σύγκρουση είναι επιζήμια για την κοινωνία. Αυτή η ιδέα βρίσκεται στον αντίποδα αυτού που υποστηρίζει η θεωρία Επεξεργασίας της Σύγκρουσης, ότι, δηλαδή, η σύγκρουση μπορεί να αποτελέσει έναν αποτελεσματικό μηχανισμό που θα οδηγήσει στην αλλαγή των εκτιμήσεων, των απόψεων και των συμπεριφορών που προσδιορίζουν τους κανόνες της κοινωνικής ζωής των ατόμων, των ομάδων και των κοινωνιών.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ:
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να παρουσιάσουμε τις μεθόδους και τις τεχνικές που χρησιμοποιήσαμε προκειμένου να μελετήσουμε την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Τρία είναι τα βασικά ερευνητικά μας ερωτήματα αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε. Το πρώτο μας ερώτημα σχετίζεται με το περιεχόμενο της κοινωνικής γνώσης που κατασκευάζουν τα άτομα αναφορικά με την εθνική τους ταυτότητα και την ετερότητα σε μία πολιτισμικά ανομοιογενή κοινωνία, ενώ το δεύτερο ερώτημα εξετάζει τις συνέπειες που έχει το ιδεολογικό πλαίσιο και η εθνική ταυτότητα του άλλου τόσο στο περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας όσο και στην πρόσληψη και την αξιολόγηση των εθνικών άλλων. Το τρίτο ερώτημα, τέλος, αναφέρεται στη λειτουργία της σύγκρουσης και τα αποτελέσματά της στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων - μελών πολυπολιτισμικών κοινωνιών, τα οποία όμως ανήκουν στην κυρίαρχη εθνική πλειοψηφία.

Η διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων βασίστηκε σε ένα συνδυασμό ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τις βασικές μεθοδολογικές μας επιλογές και θα περιγράψουμε λεπτομερώς τα μέσα και τη διαδικασία της έρευνάς μας, καθώς και τις τεχνικές ανάλυσης των δεδομένων μας.

1.1. Μεθοδολογικές επιλογές

Πριν περιγράψουμε τα μέσα που χρησιμοποιήσαμε για να συλλέξουμε τα δεδομένα μας και τις τεχνικές για τη μελέτη και την ανάλυσή τους, θα αναφερθούμε σε δύο βασικές μεθοδολογικές επιλογές, εκ των οποίων η πρώτη σχετίζεται με τη χρήση των πολλαπλών μεθόδων που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας (συνεντεύξεις, δομημένο ερωτηματολόγιο και πειραματική έρευνα πεδίου) και η δεύτερη με τον ερευνητικό μας πληθυσμό (παιδιά 11-12 ετών).

Η πρώτη μεθοδολογική μας επιλογή αφορά την εφαρμογή μιας πολυμεθοδολογικής, πολυδιάστατης προσέγγισης για τη μελέτη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ο Abric (1996) επισημαίνει ότι μία τέτοιου είδους προσέγγιση επιβάλλεται προκειμένου να μελετηθούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου.

Συγκεκριμένα, σε μία πρώτη φάση πραγματοποιήσαμε συνεντεύξεις με σκοπό να συλλέξουμε τα πρώτα στοιχεία αναφορικά με το θέμα μας, τα οποία στη συνέχεια, μαζί με τη βιβλιογραφική ανασκόπηση αποτέλεσαν το υλικό στη βάση του οποίου οικοδομήσαμε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο, το οποίο χρησιμοποιήσαμε στη β' φάση της έρευνάς μας.

Σύμφωνα με τον Abric (1996), το ερωτηματολόγιο χρησιμοποιείται περισσότερο από κάθε άλλο μέσο για τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων, επειδή επιτρέπει την εισαγωγή μιας ποσοτικής άποψης στην κοινωνική τους όψη και ταυτόχρονα μειώνει τον κίνδυνο της υποκειμενικότητας τόσο αναφορικά με τις συνθήκες συλλογής των δεδομένων όσο και με τις μορφές έκφρασης των συμμετεχόντων.

Το δομημένο ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήσαμε εμπειρείκε ερωτήματα, στα οποία οι συμμετέχοντες απαντούσαν είτε με τη βοήθεια μίας επταβάθμιας κλίμακας είτε προβαίνοντας σε πολλαπλή επιλογή πιθανών απαντήσεων είτε ταξινομώντας πιθανές απαντήσεις κατά σειρά προτεραιότητας. Η επιλογή των ερωτημάτων του δομημένου ερωτηματολογίου βασίστηκε σε συγκεκριμένες θεωρητικές υποθέσεις αναφορικά με τις οργανωτικές αρχές που προσδιορίζουν τον τρόπο με

τον οποίο τα άτομα «βλέπουν», κατανοούν και ερμηνεύουν την εθνική τους ταυτότητα. Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε μόνο κατά τη δεύτερη φάση της έρευνάς μας. Στις επόμενες δύο φάσεις κατασκευάστηκαν δύο ακόμη δομημένα ερωτηματολόγια, το περιεχόμενο των οποίων, ωστόσο, προσδιορίστηκε ως ένα βαθμό από τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις αναλύσεις της β' φάσης της έρευνας.

Η επιλογή της χρήσης ερωτηματολογίου στη συγκεκριμένη φάση της έρευνάς μας, υπαγορεύτηκε από το στόχο μας, ο οποίος επικεντρωνόταν στον εντοπισμό των οργανωτικών αρχών του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, καθώς και στην ανάδειξη των διαφοροποιητικών παραμέτρων στις διάφορες ηλικιακές ομάδες.

Στις δύο τελευταίες φάσεις της έρευνάς μας πραγματοποιήσαμε πειραματική έρευνα πεδίου προκειμένου να μελετήσουμε ορισμένα φαινόμενα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην αιτιακή τους αλληλουχία. Σύμφωνα με τον Doise (2005) ο πειραματισμός αναπαράγει κατά κύριο λόγο διαδικασίες που έχουν διαμορφώσει εκ των προτέρων τα πειραματικά υποκείμενα. Ωστόσο, όπως ο ίδιος επισημαίνει, *«πρέπει να δημιουργήσουμε περιστάσεις που τροποποιούν τις διαδικασίες αυτές ενδυναμώνοντας ή ανακατασκευάζοντας έστω και περιστασιακά τη δυναμική της εξέλιξής τους»* (σ. 193). Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι ένας κοινωνιοψυχολογικός πειραματισμός υποκαθιστά την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας και πολύ περισσότερο ότι συγκαλύπτει το γεγονός ότι τα πειραματικά υποκείμενα είναι *«υποκείμενα- πολίτες»* (Doise, 2005), τα οποία εμπλέκονται σε μία δυναμική κοινωνικών σχέσεων και κατέχουν συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνία. Κάθε πειραματισμός, επομένως, οφείλει να δημιουργήσει περιστάσεις οι οποίες να επιτρέπουν τη διάρθρωση του ατομικού με το κοινωνικό, έτσι ώστε να οριοθετηθεί καλύτερα τη λειτουργία και τις τροποποιήσεις των διαδικασιών του υπό μελέτη φαινομένου. Σύμφωνα με τον Abrie (1995) η διάρθρωση μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού μπορεί να επιτευχθεί μέσω της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες εισήγαγαν μία νέα προσέγγιση στην πειραματική περίπτωση. Σύμφωνα με την προσέγγιση

αυτή, «οι συμπεριφορές των υποκειμένων ή των ομάδων δεν καθορίζονται από τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά της κατάστασης, αλλά από την αναπαράσταση αυτής της κατάστασης» (Abric, 1995, σ. 225). Υποστηρίζει, με άλλα λόγια, ο Abric ότι το άτομο ή η ομάδα προσλαμβάνει μία κατάσταση που του προτείνεται και προσαρμόζεται σε αυτή με βάση συστήματα σκέψης και ερμηνευτικά σχήματα που έχουν ήδη εγκαθιδρυθεί εκ των προτέρων. Έτσι, στο πλαίσιο των πειραματικών ερευνών πεδίου που πραγματοποιήσαμε για την ελληνική εθνική ταυτότητα, δημιουργήσαμε πειραματικές συνθήκες, κατά τις οποίες ενεργοποιούνταν κάθε φορά διαφορετικές αναπαραστάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους ενεργοποιούσαν επιμέρους δυναμικές του τρίπολου πηγή-αντικείμενο-υποκείμενο (Pérez & Mugny, 1996). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση διαφορετικών κάθε φορά δυναμικών, οι οποίες ενέπλεκαν σε διαφορετικό βαθμό τις παραπάνω παραμέτρους και είτε ενεργοποιούσαν κάποιες διαδικασίες είτε παρεμπόδιζαν την εξέλιξή τους.

Η δεύτερη μεθοδολογική μας επιλογή σχετίζεται με την ηλικία των συμμετεχόντων στην έρευνά μας. Συγκεκριμένα, όλη η έρευνα διεξήχθη με παιδιά ηλικίας 11-12 ετών. Εξάιρεση αποτέλεσε μόνο ένας αριθμός ενηλίκων που συμπεριελήφθη στο αρχικό στάδιο της έρευνάς μας, προκειμένου να εξετάσουμε τις οργανωτικές αρχές που προσδιορίζουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας σε διάφορες ηλικίες.

Η επιλογή της ηλικίας των 11 – 12 ετών υπαγορεύτηκε, καταρχήν, από το προσωπικό μας ενδιαφέρον για το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται την εθνική τους ταυτότητα μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του ελληνικού έθνους – κράτους, υπό το πρίσμα των αλλαγών που έχει επιφέρει η προσωρινή ή η μόνιμη εγκατάσταση των μεταναστών σε αυτό. Ο βασικότερος όμως λόγος για την επιλογή της συγκεκριμένης ηλικίας απορρέει από την πεποίθησή μας ότι τα παιδιά της συγκεκριμένης ηλικίας συμπυκνώνουν τις τάσεις του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και αντικατοπτρίζουν τη γνώση που αποκομίζουν από το σχολείο αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε. Επομένως, θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα θα μας βοηθήσει να μελετήσουμε την

κοινωνική σκέψη που εμπεριέχεται στην έννοια της εθνικής ταυτότητας και να αποκαλύψουμε πώς τα άτομα διαχειρίζονται τις αλλαγές που επιφέρει η συμβίωση σε μία πολιτισμικά ανομοιογενή κοινωνία και, κατ' επέκταση, πώς αντιμετωπίζονται μη οικεία γεγονότα που θέτουν υπό αίρεση την ιδέα της εθνικής ομοιογένειας.

1.2. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα

Στην έρευνά μας συμμετείχαν 1.552 άτομα και των δύο φύλων, εκ των οποίων, 1.230 παιδιά 11–12 ετών, 83 φοιτητές ηλικίας 18–25 ετών και 239 ενήλικες ηλικίας 26–56 ετών. Στο συνολικό αριθμό των παιδιών συμπεριλαμβάνονται και 116 αλλοδαπά παιδιά που συμμετείχαν στο πρώτο μέρος της έρευνας. Επίσης, πρέπει να αναφέρουμε ότι ο συνολικός αριθμός των ατόμων που έλαβαν μέρος στην έρευνα ανερχόταν στα 1.642 άτομα, δεδομένου ότι πραγματοποιήθηκαν 30 συνεντεύξεις, ενώ σε καθένα από τα ερωτηματολόγια, πριν από την τελική του χορήγηση, απαντούσαν 20 παιδιά προκειμένου να διαπιστωθούν προβλήματα και να γίνουν οι απαραίτητες διορθώσεις. Αναφορικά με το φύλο όσων συμμετείχαν τελικά στην έρευνα, οι 790 ήταν άντρες και οι 762 γυναίκες. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται λεπτομερώς η κατανομή των συμμετεχόντων ως προς την ηλικία και το φύλο τους.

Πίνακας 1

Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων ως προς την ηλικία και το φύλο

	ΜΑΘΗΤΕΣ 11-12 ετών	ΦΟΙΤΗΤΕΣ 18-25 ετών	ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 26-56 ετών	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΝΔΡΕΣ	673	21	96	790
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	557	62	143	762
ΣΥΝΟΛΟ	1.230	83	239	1.552

Η συλλογή των δεδομένων από τα παιδιά και τους φοιτητές πραγματοποιήθηκε στους χώρους διδασκαλίας τους υπό την επίβλεψή μας. Όσον αφορά τους ενήλικους, η συλλογή των δεδομένων, η οποία έγινε με τη βοήθεια ενός δομημένου ερωτηματολογίου, πραγματοποιήθηκε με την τεχνική της χιονοστιβάδας (snowball sample). Συγκεκριμένα, ζητήθηκε από τους φοιτητές να υποδείξουν ένα ή δύο άτομα και των δύο φύλων ηλικίας 26-56 ετών από το οικογενειακό τους περιβάλλον που θα επιθυμούσαν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο. Η τεχνική της χιονοστιβάδας συνίσταται στο ότι κάθε άτομο που λαμβάνει μέρος στην έρευνα υποδεικνύει στον ερευνητή ένα ή δύο άτομα που θα ήθελαν να συμμετέχουν σε αυτή (Fife – Schaw, 1995). Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη τεχνική συλλογής δεδομένων θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμη για τη λήψη συνεντεύξεων από πληθυσμούς για τους οποίους δεν υπάρχουν διαθέσιμες λίστες ονομάτων (π.χ. χρήστες ναρκωτικών, άστεγοι κτλ.) (Oppenheim, 1996), εντούτοις θεωρήσαμε ότι με τον τρόπο αυτό θα εξασφαλιζαμε μεγαλύτερη ποικιλία πρόθυμων υποκειμένων να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο.

Η συλλογή των δεδομένων, η οποία έγινε σε τέσσερις φάσεις, άρχισε τον Οκτώβριο του 2002 και ολοκληρώθηκε το Φεβρουάριο του 2005.

1.3. Η ερευνητική διαδικασία

Η διαδικασία που υιοθετήσαμε προκειμένου να διερευνήσουμε την ελληνική εθνική ταυτότητα υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας εξελίχθηκε σε τέσσερις διαδοχικές φάσεις, καθεμία από τις οποίες περιλάμβανε επιμέρους στάδια. Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε με συνοπτικό τρόπο την εξελικτική πορεία των φάσεων της έρευνάς μας.

Σε πρώτη φάση, μέσα από τη διενέργεια συνεντεύξεων και από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση αναδείχτηκαν τα στοιχεία εκείνα που σχετίζονται με την έννοια της πατρίδας, τον εθνικό εαυτό και τους εθνικούς άλλους.

Κατά τη δεύτερη φάση, με βάση το υλικό των συνεντεύξεων, κατά κύριο λόγο, οικοδομήθηκε το *Ερωτηματολόγιο 1*, μέσω του οποίου διερευνάται η πρόσληψη του εθνικού εαυτού (η έννοια της πατρίδας, τα σύμβολα, η σημασία που αποδίδεται σε στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών του Έλληνα) και των εθνικών άλλων (εχθροί και φίλοι της Ελλάδας, απόψεις για τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα γενικά και ειδικότερα για τα δικαιώματά τους) σε παιδιά ηλικίας 11 – 12 ετών, σε φοιτητές (18 -25 ετών) και σε ενηλίκους (26-56 ετών). Επίσης, κατά τη διάρκεια της φάσης αυτής χορηγήθηκε το *Ερωτηματολόγιο 2* σε παιδιά 11-12 ετών ελληνικής και αλλοδαπής καταγωγής, προκειμένου να αποκαλύψουμε το περιεχόμενο και την οργάνωση της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα.

Κατά την τρίτη φάση της έρευνας, διενεργήθηκε πειραματική έρευνα πεδίου με σκοπό να διερευνηθούν οι συνέπειες που έχει το ιδεολογικό πλαίσιο και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του «άλλου» τόσο στο περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας όσο και στην πρόσληψη και την αξιολόγηση των εθνικών άλλων. Για την επίτευξη των στόχων μας κατασκευάστηκαν δύο κείμενα, τα οποία εισήγαγαν το ιδεολογικό πλαίσιο αναφορικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα και επελέγησαν οι εθνικές εξωομάδες που χρησιμοποιήθηκαν κατά τους πειραματικούς μας χειρισμούς. Επίσης, κατασκευάστηκε με βάση τα αποτελέσματα που ήδη είχαμε συλλέξει από τις προηγούμενες φάσεις της έρευνάς μας, το *Ερωτηματολόγιο 3*, το οποίο χορηγήθηκε σε Έλληνες μαθητές ηλικίας 11-12 ετών.

Τέλος, κατά την τέταρτη φάση της έρευνάς μας εξετάστηκε η λειτουργία της σύγκρουσης και τα αποτελέσματά της στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων - μελών πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Για το σκοπό αυτό διενεργήθηκε πείραμα, για τις ανάγκες του οποίου κατασκευάστηκε το *Ερωτηματολόγιο 4*.

Πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι όλα τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνά μας, πριν από την τελική τους χορήγηση, υποβλήθηκαν σε δοκιμαστική εφαρμογή σε 20 παιδιά ηλικίας 11-12 ετών, ενώ το *Ερωτηματολόγιο 1* δόθηκε και σε 10

ενηλίκους, προκειμένου να διαπιστωθούν προβλήματα κατανόησης και ασάφειες, καθώς και να διαπιστωθεί ο χρόνος που απαιτούσε η συμπλήρωσή τους.

1.4. Το ερευνητικό υλικό

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να παρουσιάσουμε το ερευνητικό υλικό που χρησιμοποιήσαμε και στις τέσσερις φάσεις της έρευνάς μας, καθώς και τη διαδικασία που ακολουθήσαμε για την κατασκευή του.

Φάση Ι : Πιλοτική έρευνα (Συνεντεύξεις)

Η πρώτη φάση, που ήταν πιλοτική και διεξήχθη τον Οκτώβριο και Νοέμβριο του 2002, περιελάμβανε τη διενέργεια συνεντεύξεων. Σκοπός της φάσης αυτής ήταν η συλλογή των πρώτων στοιχείων, προκειμένου στη συνέχεια να οικοδομήσουμε τα μεθοδολογικά μας εργαλεία για τη διερεύνηση του θέματός μας. Μέσω των συνεντεύξεων που πραγματοποιήσαμε επιδιώξαμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία που σχετίζονται με την έννοια της πατρίδας, τον εθνικό εαυτό και τους εθνικούς άλλους. Συγκεκριμένα, ενθαρρύναμε όσους έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις να αναφερθούν σε θέματα που σχετίζονται με την ιστορία της Ελλάδας, να μιλήσουν για όσα στοιχεία κατά τη γνώμη τους είναι σημαντικά για έναν Έλληνα, καθώς και για τους κινδύνους που μπορεί να αντιμετωπίζει σήμερα η Ελλάδα. Επίσης, ζητήσαμε από τους ερωτώμενους να αναφερθούν σε άλλους λαούς και να πουν τη γνώμη τους για αυτούς, καθώς και να μιλήσουν γενικά για τη μετανάστευση και ειδικότερα για τους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σήμερα στην Ελλάδα.

Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 30 συνεντεύξεις, εκ των οποίων οι 20 έγιναν με αγόρια και κορίτσια, που φοιτούσαν στην Ε' και Στ' τάξη του δημοτικού σχολείου, ενώ οι 10 με φοιτητές και ενηλίκους και των δύο φύλων. Η διάρκεια κάθε συνέντευξης κυμαινόταν από δεκαπέντε έως

είκοσι πέντε περίπου λεπτά και είχε τη μορφή ελεύθερης συζήτησης, επειδή αυτό θα μας επέτρεπε να ζητούμε διευκρινίσεις, να διαμορφώνουμε ερωτήματα ανάλογα με τη ροή της συζήτησης ή να προσθέτουμε κάποια άλλα, που ενδεχομένως δεν είχαμε προβλέψει. Ωστόσο, είχε ετοιμαστεί εκ των προτέρων ένα πλάνο ερωτήσεων με βάση τόσο τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που ήδη είχαμε πραγματοποιήσει, όσο και την αποδελτίωση θεμάτων που προβάλλονταν στα Μ.Μ.Ε. σχετικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Στο υλικό των συνεντεύξεων, που απομαγνητοφωνήθηκε και καταγράφηκε, έγινε ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, η οποία ανέδειξε τους παρακάτω άξονες:

- ✓ Ορισμός της πατρίδας
- ✓ Συναισθήματα για την Ελλάδα
- ✓ Σημασία των στοιχείων που συνθέτουν την ελληνική εθνική ταυτότητα.
- ✓ Στάσεις προς μετανάστες
- ✓ Δικαιώματα και υποχρεώσεις των μεταναστών
- ✓ Προβλήματα και κίνδυνοι για την Ελλάδα
- ✓ Οι «εθνικοί άλλοι» : Εχθροί / φίλοι /μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα (πληροφορίες, συμπάθεια, αντιπάθεια, απόψεις)
- ✓ Στοιχεία της ελληνικότητας

Το υλικό που προέκυψε από τις συνεντεύξεις, εκτός από τη συμβολή του, κατά κύριο λόγο στη σύνταξη του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήσαμε στη δεύτερη φάση της έρευνάς μας, έχει και αυτό καθαυτό αξία, επειδή μας έδωσε την ευκαιρία να προσεγγίσουμε, σε ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο, τις απόψεις των ερωτώμενων για το θέμα μας.

Φάση II : Ερωτηματολόγιο 1 και Ερωτηματολόγιο 2

Η δεύτερη φάση της έρευνας πραγματοποιήθηκε από το Δεκέμβριο του 2002 μέχρι και το Φεβρουάριο του 2003 και σκοπός της ήταν να αποκαλύψουμε το περιεχόμενο της κοινωνικής σκέψης των ατόμων

αναφορικά με την εθνική τους ταυτότητα. Κατά τη φάση αυτή διεξήχθησαν δύο διαφορετικές έρευνες.

Κατά την πρώτη έρευνα χορηγήσαμε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο (*ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 1*, βλ. *Παράρτημα 1*) σε παιδιά ηλικίας 11-12 ετών, σε φοιτητές (18-25 ετών) και σε ενηλίκους (26-56 ετών), το οποίο απαρτιζόταν από επτά ερωτήματα. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου απαιτούσε τριάντα πέντε έως σαράντα λεπτά περίπου. Κατά τη δεύτερη έρευνα χορηγήσαμε μία ανοικτή ερώτηση (*ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 2*, βλ. *Παράρτημα 1*) σε Έλληνες και αλλοδαπούς μαθητές της Ε' και Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου, προκειμένου να διερευνήσουμε την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας στις δύο αυτές ομάδες παιδιών. Η διαδικασία διαρκούσε δεκαπέντε λεπτά περίπου.

Το Ερωτηματολόγιο 1

Οι βασικοί άξονες που συνέθεταν το *Ερωτηματολόγιο 1* ορίστηκαν με βάση τη βιβλιογραφική έρευνα αλλά και το υλικό που ανλήθηκε από τις συνεντεύξεις. Το ερωτηματολόγιο στην αρχική του μορφή δόθηκε πιλοτικά σε περιορισμένο αριθμό υποκειμένων, δηλαδή σε 20 παιδιά Ε' και Στ' δημοτικού σχολείου και σε 10 ενηλίκους, ώστε να εντοπίσουμε προβλήματα, όπως π.χ. το βαθμό κατανόησης, τις ασάφειες, καθώς και να διαπιστώσουμε το χρόνο που απαιτούσε η συμπλήρωσή του.

Μετά από την επεξεργασία των ερωτηματολογίων που χορηγήθηκαν πιλοτικά συντάχτηκε το τελικό ερωτηματολόγιο, το οποίο περιελάμβανε, εκτός από τα ατομικά στοιχεία των ερωτώμενων (φύλο, ηλικία, τόπο γέννησης, επάγγελμα γονέων), επτά ερωτήματα. Στα ερωτήματα αυτά, τα οποία μπορούν να ταξινομηθούν θεματικά σε τέσσερις ενότητες, οι συμμετέχοντες τοποθετούνταν είτε με τη βοήθεια μιας επταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert είτε επέλεγαν ένα σύνολο από προτεινόμενες πιθανές απαντήσεις είτε ταξινομούσαν ιεραρχικά προτάσεις.

Οι θεματικές ενότητες του ερωτηματολογίου, η δομή του οποίου παρουσιάζεται συνοπτικά στον Πίνακα 2, είναι οι εξής:

Πίνακας 2
Δομή του Ερωτηματολογίου 1

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ
Ατομικά και Δημογραφικά στοιχεία <ul style="list-style-type: none">✓ Ηλικία✓ Φύλο✓ Σχολείο φοίτησης ή Τμήμα ΑΕΙ✓ Περιοχή διαμονής✓ Τόπος γέννησης✓ Τόπος γέννησης γονέων✓ Επάγγελμα
Η πρόσληψη του εθνικού εαυτού <ul style="list-style-type: none">✓ Η πρόσληψη της πατρίδας✓ Σύμβολα✓ Σημαντικά στοιχεία για έναν Έλληνα✓ Τα χαρακτηριστικά του Έλληνα
Η πρόσληψη των εθνικών άλλων <ul style="list-style-type: none">✓ Η πρόσληψη της εκθρόνισης/φιλίας αναφορικά με εθνικές εξωομάδες.✓ Μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα (προβλήματα)✓ Στάσεις για τους μετανάστες και απόψεις για τα δικαιώματά τους

Ατομικά και δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων

Στην ενότητα αυτή εμπεριέχονται ερωτήματα που περιγράφουν την ατομική και κοινωνική ταυτότητα των ερωτώμενων (φύλο, ηλικία, επάγγελμα ή επάγγελμα γονέων, περιοχή διαμονής, σχολείο ή Τμήμα φοίτησης). Επίσης, το ερωτηματολόγιο που δόθηκε στα παιδιά περιελάμβανε και δύο ακόμη ερωτήματα που αναφέρονταν στον τόπο γέννησης των παιδιών και των γονέων τους. Οι δύο αυτές ερωτήσεις λειτούργησαν ως φίλτρο για να απομονωθούν τα αλλοδαπά παιδιά ή τα παιδιά που προέρχονταν από μικτούς γάμους, οι απαντήσεις των οποίων δεν περιελήφθησαν στις αναλύσεις μας.

Η πρόσληψη του εθνικού εαυτού

Στην ενότητα αυτή εντάσσονται ερωτήματα που αφορούν την πρόσληψη του εθνικού εαυτού. Συγκεκριμένα, τα ερωτήματα αυτής της ενότητας αναφέρονται στην πρόσληψη της πατρίδας, τα σύμβολα, τη σημασία που αποδίδεται σε στοιχεία της εθνικής ταυτότητας, καθώς και στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του Έλληνα.

Οι εθνικοί άλλοι

Η τρίτη θεματική ενότητα αναφέρεται στην πρόσληψη του εθνικού άλλου. Με τα ερωτήματα που εντάσσονται σε αυτή τη θεματική ενότητα επιδιώκουμε να αποκαλύψουμε την κοινωνική σκέψη των συμμετεχόντων αναφορικά με εχθρούς και φίλους λαούς της Ελλάδας. Επιπλέον, διερευνούμε τις απόψεις τους αναφορικά με τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα, τις στάσεις απέναντι σε αυτούς, καθώς και το σεβασμό των δικαιωμάτων τους.

Το Ερωτηματολόγιο 2

Η δεύτερη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της δεύτερης ερευνητικής φάσης περιελάμβανε τη χορήγηση μιας ανοιχτής ερώτησης σε Έλληνες και αλλοδαπούς μαθητές ηλικίας 11-12 ετών, προκειμένου να διερευνήσουμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας. Συγκεκριμένα, από τα παιδιά, τα οποία επισκεφτήκαμε στα σχολεία που φοιτούσαν, ζητήσαμε να γράψουν με βάση τη μέθοδο του ελεύθερου συσχετισμού τρεις λέξεις ή φράσεις για τη λέξη – ερέθισμα πατρίδα. Ο Abrie (1996) υποστηρίζει ότι ο αυθόρμητος, και άρα λιγότερο ελεγχόμενος, χαρακτήρας του ελεύθερου συσχετισμού επιτρέπει εύκολα και γρήγορα την ανάδυση σημασιών που σχετίζονται με ένα αντικείμενο.

Φάση III : Πείραμα (Ερωτηματολόγιο 3 - Κείμενα Ιδεολογικού πλαισίου - Ευκρίνεια εξωομάδας)

Η τρίτη φάση της έρευνας πραγματοποιήθηκε από το Φεβρουάριο μέχρι και τον Απρίλιο του 2004 σε Έλληνες μαθητές ηλικίας 11-12 ετών, που φοιτούσαν σε σχολεία του λεκανοπεδίου της Αττικής. Τα ερευνητικά μας ερωτήματα αφορούσαν τις συνέπειες που έχει το ιδεολογικό πλαίσιο και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του «άλλου» τόσο στο περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας όσο και στην πρόσληψη και την αξιολόγηση των εθνικών άλλων. Για το σκοπό αυτό διενεργήσαμε πειραματική έρευνα πεδίου, κατά την οποία τα παιδιά έπρεπε να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο, για την κατασκευή του οποίου ελήφθησαν υπόψη τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη δεύτερη φάση της έρευνας. Πριν από τη συμπλήρωση του

ερωτηματολογίου, τα παιδιά διάβαζαν ένα κείμενο το οποίο εισήγαγε τις ανεξάρτητες μεταβλητές, δηλαδή το ιδεολογικό πλαίσιο (εθνοκεντρική οπτική, μη εθνοκεντρική οπτική, κανένα πλαίσιο) και την εθνική ταυτότητα της εξωομάδας (Αλβανοί, Τούρκοι, Γάλλοι, Γερμανοί, Άλλοι λαοί). Η διάρκεια της διαδικασίας ήταν σαράντα περίπου λεπτά, δηλαδή μία διδακτική ώρα. Ας δούμε όμως λεπτομερώς το ερευνητικό υλικό που χρησιμοποιήσαμε για τη διεξαγωγή του πειράματος.

Το Ερωτηματολόγιο 3

Ο σχεδιασμός και η κατασκευή του *Ερωτηματολογίου 3* βασίστηκε, όπως ήδη προαναφέραμε, στα αποτελέσματα της πρώτης φάσης της έρευνας, αναφορικά με την πρόσληψη του εθνικού εαυτού και του εθνικού άλλου, καθώς και στην ανασκόπηση ερευνών για την ελληνική εθνική ταυτότητα (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997· Hantzi, 1997· Hantzi & Abakoumkin, 2000· Dragonas & Bar-On, 2000· Askouni, 2000· Voulgaris, 2000).

Το *Ερωτηματολόγιο 3* αποτελείται από οκτώ ερωτήματα, τα οποία μπορούν να ενταχθούν σε τέσσερις θεματικές ενότητες, το περιεχόμενο των οποίων παρουσιάζεται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3
Δομή και περιεχόμενο του Ερωτηματολογίου 3

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ηλικία ✓ Φύλο ✓ Τόπος γέννησης ερωτώμενου (ερώτηση φίλτρο) ✓ Τόπος γέννησης γονέων (ερώτηση φίλτρο) ✓ Σχολείο φοίτησης
ΠΡΟΕΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΑΥΤΟΥ <ul style="list-style-type: none"> ✓ Επιλογή τριών κοινωνικών ταυτοτήτων ✓ Ιεράρχηση επιλογών
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΝΔΟΟΜΑΔΑΣ <ul style="list-style-type: none"> ✓ Απόδοση σημασίας σε εθνικά και ατομικά χαρακτηριστικά και οικουμενικές αξίες ✓ Χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη ✓ Πρόσληψη της απειλής της εθνικής ταυτότητας
ΣΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΕΘΝΙΚΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ <ul style="list-style-type: none"> ✓ Διαστάσεις διαφορετικότητας ✓ Σεβασμός δικαιωμάτων των μεταναστών ✓ Εμπιστοσύνη / καχυποψία προς εθνικούς άλλους

Η πρώτη θεματική ενότητα του ερωτηματολογίου περιελάμβανε ερωτήματα που σχετίζονταν με τα ατομικά στοιχεία των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, δηλαδή το φύλο, την ηλικία, το σχολείο φοίτησης και τον τόπο γέννησης των ίδιων των παιδιών αλλά και των γονέων τους. Τα δύο τελευταία ερωτήματα χρησιμοποιήθηκαν ως φίλτρο, ώστε να απομονωθούν τα αλλοδαπά παιδιά.

Η δεύτερη θεματική ενότητα αναφερόταν στον αυτοπροσδιορισμό των παιδιών και σε αυτήν εντάσσονταν δύο ερωτήματα. Στο πρώτο, ζητήθηκε από τα παιδιά να επιλέξουν τρεις κοινωνικές κατηγορίες επί συνόλου έξι, προκειμένου να περιγράψουν τον εαυτό τους, ενώ στο δεύτερο να ιεραρχήσουν τις επιλογές τους ανάλογα με τη σημασία που αποδίδουν σε καθεμία από τις συγκεκριμένες κατηγορίες. Στόχος των δύο ερωτημάτων ήταν να διαπιστώσουμε ποιες κατηγορίες είναι προσβάσιμες και κατά πόσο σε αυτό συμβάλλει το ιδεολογικό πλαίσιο και η ευκρίνεια της εθνικής εξωμάδας.

Η τρίτη θεματική ενότητα συντίθεται από τρία ερωτήματα, σκοπός των οποίων είναι η διερεύνηση του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές μας.

Στο πρώτο ερώτημα, το οποίο ζητούσε από τα παιδιά να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert, εμπεριέχονται μία σειρά από προτάσεις που σκοπό έχουν να αντιπαραθέσουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, έτσι όπως αποκαλύφθηκε από τη μέχρι τώρα έρευνά μας, με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία βρίσκονται στο επίκεντρο της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη. Η ιδέα που διαπερνά το ερώτημα αυτό είναι ότι τα άτομα συγκροτούν την εθνική τους ταυτότητα όχι μόνο στη βάση της κοινής καταγωγής, των ηθών και εθίμων και άλλων πολιτιστικών αναφορών, αλλά και με την ίδια την ενεργητική παρουσία τους στο δημόσιο χώρο του έθνους – κράτους, όπου ασκούν τα δικαιώματά τους. Επομένως, η Ιδιότητα του Πολίτη περιγράφει τη σχέση του έθνους – κράτους με το άτομο – πολίτη, που έχει δικαιώματα και υποχρεώσεις. Οι προτάσεις που συνθέτουν το συγκεκριμένο ερώτημα αναφέρονται σε στοιχεία του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας (γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, πολιτισμός, μοναδικότητα,

υποστήριξη πατρίδας, ομοιογένεια - επιδιώξη ενδοομαδικής συνοχής), καθώς και στην ιδιότητα του πολίτη (σεβασμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πολιτικά δικαιώματα, ισότητα, ελευθερίες, αλληλεγγύη).

Το δεύτερο ερώτημα αυτής της θεματικής ενότητας περιλαμβάνει δεκαέξι φράσεις ή λέξεις που παραπέμπουν σε τρεις ομάδες. Η πρώτη αναφέρεται σε χαρακτηριστικά που αφορούν την ατομική ταυτότητα (οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, ενδιαφέροντα), η δεύτερη ομάδα παραπέμπει στην εθνική ταυτότητα (γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, σύμβολα, παραδόσεις, συμπατριώτες), ενώ η τρίτη σχετίζεται με οικουμενικές αξίες, οι οποίες ταυτόχρονα συνιστούν τομείς και ζητούμενα παγκόσμιας εμβέλειας (ειρήνη, δημοκρατία, ελευθερία έκφρασης, ανθρώπινα δικαιώματα, προστασία φυσικού περιβάλλοντος). Τα παιδιά έπρεπε να επιλέξουν από τις παραπάνω φράσεις μόνο τις τέσσερις που σύμφωνα με την άποψή τους ήταν οι σημαντικότερες.

Τέλος, το τρίτο ερώτημα αυτής της θεματικής ενότητας, το οποίο ζητούσε από τα παιδιά να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert, σχετιζόταν με την πρόσληψη της απειλής της εθνικής ταυτότητας. Στο ερώτημα αυτό εντάσσονται δεκαέξι προτάσεις, εκ των οποίων οι οκτώ αναφέρονται στην απειλή για τον πολιτισμό, τη θρησκεία, τη γλώσσα, την εθνική υπερηφάνεια, τις παραδόσεις, τη συνεχή ύπαρξη της ενδοομάδας και τη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού. Οι υπόλοιπες οκτώ σχετίζονται με την απειλή που προέρχεται από την υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής, την οικονομική υποβάθμιση, την ασφάλεια και τις πρακτικές άλλων εθνικών ομάδων.

Η τέταρτη θεματική ενότητα, η οποία συντίθεται από δύο ερωτήματα, αναφέρεται στις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους. Το πρώτο ερώτημα αναφέρεται στην πρόσληψη της διαφορετικότητας και συντίθεται από δεκαπέντε τομείς που αναφέρονται σε πολιτισμικά θέματα αλλά και σε στερεοτυπικά χαρακτηριστικά. Από τα παιδιά ζητήθηκε να σημειώσουν σε μία πενταβάθμια κλίμακα πόσο ίδιοι ή διαφορετικοί είναι οι Έλληνες με τους εθνικούς άλλους στον καθένα από τους προτεινόμενους τομείς.

Το δεύτερο ερώτημα αναφερόταν στις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους και συντίθεται από είκοσι τρία διλημματικά ερωτήματα, τα οποία

μπορούν να ενταχθούν σε δύο ομάδες. Η πρώτη από αυτές, σχετιζόταν με το σεβασμό των δικαιωμάτων των μεταναστών και η δεύτερη ομάδα με την αντιμετώπιση εθνικών εξωομάδων γενικά. Τα διλήμματα τα οποία εμπριέχονται στο ερώτημα αυτό φέρνουν συστηματικά αντιμετώπια τα παιδιά με στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και την προάσπιση της ειρήνης και της δημοκρατίας που αποτελούν τις νόρμες της εποχής μας.

Τα κείμενα ιδεολογικού πλαισίου

Στο πείραμα που διενεργήσαμε κατά την τρίτη φάση της έρευνάς μας χρησιμοποιήσαμε δύο κείμενα, τα οποία εισήγαγαν το ιδεολογικό πλαίσιο, που είναι η μία από τις δύο ανεξάρτητες μεταβλητές που χειριστήκαμε. Το ιδεολογικό πλαίσιο παρουσιάζοταν με δύο μορφές, ως εθνοκεντρική οπτική και ως μη εθνοκεντρική οπτική. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε αναλυτικά το περιεχόμενο των δύο κειμένων, καθώς και τη μέτρησή τους σε κριτές, προκειμένου να ελεγχθεί η πρόσληψη του περιεχομένου των κειμένων.

Εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο

Το κείμενο που αφορά το ιδεολογικό πλαίσιο υπό τη μορφή της εθνοκεντρικής οπτικής (*Παράρτημα 1, Κείμενο 1*) παρουσιάζει την αφήγηση της Ελλάδας υπό το πρίσμα της μοναδικότητας του ελληνικού πολιτισμού, της αδιάσπαστης συνέχειας των Ελλήνων στο χώρο και το χρόνο και δίνει έμφαση στη διατήρηση της ελληνικότητας, καθώς και στους αγώνες για ελευθερία και ανεξαρτησία. Ταυτόχρονα, γίνεται αναφορά στο μεγάλο αριθμό μεταναστών που ζουν σήμερα στην Ελλάδα και τονίζεται η διαφορετικότητά τους με τους Έλληνες, ενώ η αναφορά στο σεβασμό των δικαιωμάτων γίνεται υπό το πρίσμα της τήρησης των νόμων της φιλοξενούσας χώρας. Ειδικότερα, το κείμενο χωρίζεται σε τέσσερις παραγράφους.

Η πρώτη παράγραφος περιγράφει τη γεωγραφική θέση της Ελλάδας και τη συνδέει με τις καταστροφές, τη σκλαβιά και την κατοχή που γνώρισε η χώρα από τα πολύ παλιά χρόνια μέχρι σήμερα. Ταυτόχρονα,

τονίζει ότι οι Έλληνες αγωνίστηκαν σκληρά και κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη γλώσσα, τη θρησκεία και τις παραδόσεις τους. Στην πρώτη παράγραφο, δηλαδή, συνδέεται ο γεωγραφικός χώρος με ένα σύνολο ανθρώπων που διαχρονικά αγωνίστηκαν για να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα. Έτσι, παράλληλα με την έμφαση στους αγώνες για τη διατήρηση της ελληνικότητας, το κείμενο υπαινίσσεται την πολιτισμική ομοιογένεια και την «αντοχή» του ελληνισμού στο χρόνο.

Η δεύτερη παράγραφος αναφέρεται στην ιστορία της Ελλάδας και στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται η αντίθεση «μικρή χώρα με μεγάλη ιστορία», η οποία αποτελεί ένα από τα στοιχεία πρόσληψης του εθνικού εαυτού από εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Ιγγλέση, 1997). Η αντίθεση αυτή συνδέεται με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την επίδραση που άσκησε σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, στοιχείο που εμπεριέχει την ιεραρχική αξιολόγηση περί ανωτερότητάς του και κατ' επέκταση υπονοείται η υπεροχή της Ελλάδας.

Η τρίτη παράγραφος κάνει αναφορά στη σημερινή κατάσταση της Ελλάδας ως προς δύο σημεία. Καταρχήν, αναφέρει ότι είναι ένα ανεξάρτητο κράτος – μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατά δεύτερο λόγο δίνει έμφαση στους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί τα τελευταία χρόνια σε αυτή. Τονίζεται η διαφορετικότητα των Ελλήνων και των μεταναστών σε πολιτισμικά στοιχεία και ταυτόχρονα υπογραμμίζεται η επιθυμία των Ελλήνων να διατηρήσουν την κληρονομιά των προγόνων τους. Όσον αφορά το σεβασμό των δικαιωμάτων των μεταναστών, αναφέρεται ότι παρόλο που αυτά γίνονται σεβαστά, εντούτοις χρειάζεται και οι μετανάστες να τηρούν τους νόμους της χώρας που τους φιλοξενεί, και μάλιστα αυτό θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την αρμονική συμβίωση όλων των κατοίκων της Ελλάδας.

Η τέταρτη παράγραφος, τέλος, αναφέρεται στην αγάπη των Ελλήνων για τη χώρα τους, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει ότι είναι άνθρωποι που θέλουν την ειρήνη και επιθυμούν την επικοινωνία με τους άλλους λαούς. Ωστόσο, είναι πάντοτε έτοιμοι να υπερασπίσουν με κάθε τρόπο

την πατρίδα τους από οποιονδήποτε απειλήσει την εδαφική της ακεραιότητα και την εθνική της ανεξαρτησία.

Μη Εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο

Στη δεύτερη μορφή του το ιδεολογικό πλαίσιο, δηλαδή ως μη εθνοκεντρική οπτική (*Παράρτημα Ι, Κείμενο 2*), παρουσιάζει ένα λόγο περί πατρίδας, οικοδομημένο στην ιδέα ενός χώρου, όπου άνθρωποι με διαφορετικές συνήθειες μπορούν να συνυπάρξουν αρμονικά στη βάση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επίσης, τονίζονται οι αλλαγές που συνέβησαν με το πέρασμα των χρόνων στο χώρο αυτό και δόθηκε έμφαση στον εμπλουτισμό των ελληνικών παραδόσεων από τις παραδόσεις των μεταναστών. Το κείμενο χωρίζεται σε τέσσερις παραγράφους.

Η πρώτη παράγραφος περιγράφει τη γεωγραφική θέση της Ελλάδας, η οποία συνδέεται με το πέρασμα ή την εγκατάσταση διάφορων λαών, καθώς και τις αλληλεπιδράσεις τόσο στο επίπεδο των συνηθειών της καθημερινής ζωής όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο. Επομένως, υποβαθμίζεται η μοναδικότητα και η αδιάσπαστη συνέχεια των Ελλήνων από το παρελθόν μέχρι σήμερα, ενώ τονίζονται οι αλλαγές που συνέβησαν με το πέρασμα των χρόνων.

Η δεύτερη παράγραφος απογυμνώνει τη συναισθηματική φόρτιση της αντίθεσης «μικρή χώρα με μεγάλη ιστορία», αφού σε αυτήν τονίζεται ότι κάθε χώρα έχει τη δική της ιστορία. Ταυτόχρονα, η αναφορά στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό συμπληρώνεται από την επισήμανση των πολλών αλλαγών που συνέβησαν στην καθημερινή ζωή και τις παραδόσεις των ανθρώπων από εκείνη την εποχή μέχρι σήμερα.

Η τρίτη παράγραφος περιγράφει τη σημερινή κατάσταση της Ελλάδας ως κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ταυτόχρονα αναφέρεται στο γεγονός της μετανάστευσης. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα παρουσιάζεται ως ένα σπίτι που παρέχει ασφάλεια στους μετανάστες, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει τον εμπλουτισμό όλων των εθνικών ομάδων από τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση και υπαινίσσεται τους δεσμούς που αναπτύσσονται μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών. Επίσης, δίνεται

έμφαση στις ίδιες ανάγκες και στα ίσα δικαιώματα χωρίς να παραλείπεται να τονιστεί η συνεισφορά των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.

Η τέταρτη παράγραφος, τέλος, αναφέρεται στην αγάπη για την πατρίδα, ένα συναίσθημα που αφορά όλους, Έλληνες και μετανάστες. Ωστόσο, η αγάπη που νιώθουν οι μετανάστες για την πατρίδα τους δεν τους εμποδίζει να αγαπούν και τη χώρα που κατοικούν. Επιπλέον, τονίζεται ότι η επικοινωνία και η συνεργασία ανάμεσα στους λαούς είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ασφάλεια και την ειρήνη.

Έλεγχος κατανόησης των κειμένων

Για να διαπιστώσουμε ότι τα δύο κείμενα γίνονται αντιληπτά από τα παιδιά σύμφωνα με το σχεδιασμό μας, δηλαδή ότι το πρώτο αντιμετωπίζει την πατρίδα υπό μία εθνοκεντρική αντίληψη, ενώ το δεύτερο προβάλλει μία μη εθνοκεντρική άποψη, θέσαμε δύο ερωτήματα (Παράρτημα Ι, Ερώτημα Α και Ερώτημα Β), καθένα από τα οποία απευθύνουμε σε δεκατέσσερα παιδιά – κριτές της Στ' δημοτικού. Συγκεκριμένα, επισκεφθήκαμε την Στ' τάξη ενός δημοτικού σχολείου, η οποία είχε δύο τμήματα. Στο ένα τμήμα χορηγήσαμε το εθνοκεντρικό κείμενο, το οποίο συνοδευόταν από πέντε ερωτήσεις, οι οποίες σχετιζόνταν με το περιεχόμενό του και ζητήσαμε από τα παιδιά να απαντήσουν σε αυτές τοποθετούμενα σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert. Την ίδια διαδικασία ακολουθήσαμε και με το δεύτερο τμήμα, στο οποίο χορηγήσαμε το μη εθνοκεντρικό κείμενο. Τα αποτελέσματα της μέτρησης των δύο κειμένων εγγράφονται στους Πίνακες 4 και 5.

Πίνακας 4
Κατανόηση Εθνοκεντρικού Κειμένου
Μέσος Όρος και Τυπική Απόκλιση
(1= Συμφωνώ / 5= Διαφωνώ) (N=14)

Ερωτήσεις	M.O.	T.A.	ΔΕΙΚΤΗΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ
Ο Έλληνας ζουν στον ίδιο χώρο από τα πολύ παλιά χρόνια μέχρι σήμερα.	1,71	1,44	1,8
Ο ελληνικός πολιτισμός ήταν τόσο σπουδαίος, που επηρέασε ολόκληρη την ανθρωπότητα όσο κανένας άλλος πολιτισμός της γης.	2,57	1,65	
Οι Έλληνες, από τα πολύ παλιά χρόνια μέχρι σήμερα, έχουν κάνει πολλούς αγώνες και θυσίες για να διατηρήσουν τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις παραδόσεις και την κληρονομιά των προγόνων τους.	1,43	0,51	
Στην Ελλάδα σήμερα έχουν εγκατασταθεί άνθρωποι που προέρχονται από άλλες χώρες, οι οποίοι είναι διαφορετικοί από τους Έλληνες.	1,57	0,85	
Όλοι οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τον πολιτισμό της χώρας που τους φιλοξενεί και να τηρούν τους νόμους της.	1,93	1,54	

Πίνακας 5
Κατανόηση Μη εθνοκεντρικού κειμένου
Μέσος Όρος και Τυπική Απόκλιση
(1= Συμφωνώ / 5= Διαφωνώ) (N=14)

Ερωτήσεις	M. O.	T. A.	ΔΕΙΚΤΗΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ
Ο ελληνικός πολιτισμός έχει επηρεαστεί από όλους εκείνους τους λαούς που κατά καιρούς πέρασαν ή εγκαταστάθηκαν στο χώρο που ζούμε σήμερα.	2,71	1,54	2,1
Όλοι οι πολιτισμοί έχουν την ίδια αξία. Δεν υπάρχουν ανώτεροι και κατώτεροι λαοί λόγω της ιστορίας τους.	2,21	1,72	
Οι συνήθειες και παραδόσεις των μεταναστών επηρεάζουν τις ελληνικές συνήθειες και παραδόσεις, τις οποίες και εμπλουτίζουν.	3,07	1,49	
Στην Ελλάδα σήμερα έχουν εγκατασταθεί άνθρωποι που προέρχονται από άλλες χώρες, οι οποίοι είναι διαφορετικοί από τους Έλληνες.	2,14	1,61	
Όλοι οι μετανάστες έχουν ίδιες ανάγκες και ίσα δικαιώματα και πρέπει να έχουν και τις ίδιες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν.	1,57	1,28	

Από την ανάγνωση των δεδομένων των συγκεκριμένων πινάκων διαπιστώνουμε ότι, πράγματι, τα παιδιά - κριτές προσέλαβαν το περιεχόμενο του κάθε κειμένου σύμφωνα με το σχεδιασμό μας.

Η ευκρίνεια της εξωομάδας

Η δεύτερη ανεξάρτητη μεταβλητή αφορά την ευκρίνεια της ταυτότητας της εξωομάδας ως προς το status (υψηλό, χαμηλό) και ταυτόχρονα την πρόσληψη της εκθρότητας ή φιλίας με την Ελλάδα. Επιλέχθηκαν τέσσερις εθνικές ομάδες (Αλβανοί, Τούρκοι, Γάλλοι, Γερμανοί), οι οποίες πληρούσαν τα παραπάνω κριτήρια.

Οι *Αλβανοί* συνθέτουν το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών που αυτή τη στιγμή βρίσκεται στην Ελλάδα, η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα έντονη στην ελληνική κοινωνία και η θέση τους σε αυτήν εξαιρετικά χαμηλή. Η συγκεκριμένη ομάδα προβάλλεται αρνητικά από τα Μ.Μ.Ε. και γενικά υπάρχει ένα αρνητικό κλίμα απέναντί τους¹. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία της συγκεκριμένης ομάδας είναι ιδιαίτερα έντονη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αφού αποτελούν την πλειοψηφία επί του συνόλου των αλλοδαπών μαθητών που φοιτούν σε αυτήν². Τέλος, οι σχέσεις των δύο χωρών, αν και δεν είναι ιδιαίτερα θερμές, εντούτοις δεν υπάρχουν ιστορικές μνήμες σύγκρουσης.

Οι *Τούρκοι* αποτελούν τον «εθνικό εκθρό» και οι Έλληνες τρέφουν απέναντί τους συναισθήματα «μίσους» (Μαντόγλου & Φερεντίνος, 2005), αφού με τη συγκεκριμένη ομάδα υπάρχει μια μακρά ιστορία συγκρουσιακών σχέσεων τόσο κατά το παρελθόν όσο και κατά τα τελευταία χρόνια. Η αφήγηση των σχέσεων του παρελθόντος με τους

¹ Στην έρευνα των Ζαραφονίτου και Μαντόγλου (2000) για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος και του εγκληματία, βρέθηκε ότι η κοινωνική αναπαράσταση του εγκληματία προσδιορίζεται μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών (βίαιος και επικίνδυνος κακοποιός, φτωχός και ψυχικά, διανοητικά ή σεξουαλικά διεστραμμένος) και από το χαρακτηρισμό του ξένου/ Αλβανού.

² Κατά το σχολικό έτος 1999 - 2000 στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης φοιτούσαν 609.315 μαθητές από τους οποίους οι 45.597 (7.5%) ήταν αλλοδαποί. Από το σύνολο των αλλοδαπών οι 37.707 ήταν Αλβανοί. Επίσης, το ίδιο σχολικό έτος στις περιφέρειες Α' Αθηνών και Β' Αθηνών, όπου φοιτούσαν τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνά μας, ο αριθμός των αλλοδαπών μαθητών ανερχόταν σε 12.418, από τους οποίους οι 10.749 ήταν Αλβανοί. (Πηγή: ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ, ΑΘΗΝΑ 2002)

Τούρκους παρουσιάζεται στα παιδιά μέσω της σχολικής διδασκαλίας της Ιστορίας άμεσα (Αβδελά, 1997) και έμμεσα μέσω της διδασκαλίας άλλων μαθημάτων. Επίσης, η ομάδα αυτή προσλαμβάνεται κατώτερη από την ενδοομάδα τόσο στον πολιτισμό, όσο και στον οικονομικό και πολιτικό τομέα (Chryssoschoou, 2000).

Οι Γάλλοι προσλαμβάνονται ως ομάδα υψηλού status ως προς την οικονομία και την πολιτική, ενώ στον πολιτιστικό τομέα δε διαφέρουν σημαντικά από τους Έλληνες (Chryssoschoou, 2000). Με τη Γαλλία η Ελλάδα έχει ιδιαίτερα φιλικές σχέσεις, ενώ δεν υπάρχουν ιστορικές μνήμες και αφηγήσεις σύγκρουσης με αυτήν. Τέλος, οι Γάλλοι προσλαμβάνονται από τα παιδιά, όπως φάνηκε από τα αποτελέσματα της πιλοτικής έρευνας, ως ιδιαίτερα φιλικό προς τους Έλληνες.

Οι Γερμανοί εκλαμβάνονται ως μία εξωομάδα υψηλού status³, ενώ προσλαμβάνονται ως συναισθηματικά απομακρυσμένοι από τους Έλληνες⁴. Επίσης, στις συνεντεύξεις, οι οποίες έλαβαν χώρα στην πρώτη φάση της έρευνας, οι Γερμανοί αναφέρθηκαν ως εχθροί της Ελλάδας, λόγω της γερμανικής κατοχής κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ωστόσο, θέλοντας να ελέγξουμε ότι πράγματι τα παιδιά του ερευνητικού μας δείγματος προσλαμβάνουν την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας των εξωομάδων σύμφωνα με το σχεδιασμό μας, απευθυνθήκαμε σε κριτές, δηλαδή σε παιδιά που φοιτούσαν στην Στ' τάξη του δημοτικού σχολείου. Έτσι, σε δεκατέσσερα παιδιά – κριτές χορηγήθηκε ένα ερωτηματολόγιο (*Παράρτημα Ι, Ερώτημα Γ*), το οποίο περιελάμβανε ερωτήματα σύγκρισης των Ελλήνων με τους Αλβανούς, τους Τούρκους, τους Γάλλους και τους Γερμανούς ως προς την οικονομική κατάσταση και τον πολιτισμό, καθώς και ένα ερώτημα αναφορικά με την πρόσληψη εχθρότητας ή φιλίας για καθεμία από τις

³ Οι Φραγκουδάκη & Δραγώνα (1997) επισημαίνουν ότι και μόνο το γεγονός ότι οι Γάλλοι και οι Γερμανοί είναι Ευρωπαίοι, αρκεί μάλλον για να γίνει φανερό το υψηλό status αυτών των ομάδων.

⁴ Ο Ιατρίδης (2003) στην έρευνά του χρησιμοποίησε 20 μετρήσιμες συναισθηματικής απόστασης για διάφορες εθνικές ομάδες. Αναφορικά με τους Γερμανούς σημειώνει ότι βρίσκονται στην ίδια ομάδα με τους Τούρκους και τους Αλβανούς, σ. 70 -71 και 103 -106.

παραπάνω εθνικές εξωομάδες. Τα αποτελέσματα της μέτρησης παρουσιάζονται στους Πίνακες 6 και 7.

Πίνακας 6

*Σύγκριση Ελλήνων και Εθνικών άλλων ως προς το status.
Μέσος Όρος Πρόσληψης και Τυπική Απόκλιση
(1= Συμφωνώ / 5= Διαφωνώ) (N=14)*

ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΞΩΟΜΑΔΕΣ	Καλύτερη οικονομική κατάσταση Ελλήνων		Σημαντικότερος πολιτισμός Ελλήνων	
	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
<i>Αλβανοί</i>	1,57	1,45	1,43	1,09
<i>Τούρκοι</i>	1,43	0,85	2,14	1,75
<i>Γάλλοι</i>	3,57	1,28	2,43	1,87
<i>Γερμανοί</i>	3,43	1,16	1,93	1,69

Πίνακας 7

*Μέτρηση Εχθρότητας ή Φιλίας.
Μέσος Όρος Πρόσληψης και Τυπική Απόκλιση
(1= Εχθρός / 5= Φίλος) (N=14)*

ΛΑΟΙ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
<i>ΓΕΡΜΑΝΟΙ</i>	2,43	1,34
<i>ΑΛΒΑΝΟΙ</i>	3	1,24
<i>ΓΑΛΛΟΙ</i>	3,86	0,53
<i>ΤΟΥΡΚΟΙ</i>	2,14	0,86

Από την ανάγνωση των πινάκων 6 και 7 διαπιστώνουμε ότι, πράγματι, οι εκτιμήσεις των παιδιών – κριτών αναφορικά με τις συγκεκριμένες εθνικές εξωομάδες είναι σε αντιστοιχία με τις επιλογές μας. Έτσι, οι Έλληνες σε σχέση με τους Αλβανούς και τους Τούρκους προσλαμβάνονται να βρίσκονται σε καλύτερη οικονομική κατάσταση (Μ.Ο.=1,57 και Μ.Ο.=1,43 αντίστοιχα) και να έχουν σημαντικότερο πολιτισμό από αυτούς (Μ.Ο.=1,43 και Μ.Ο.=2,14 αντίστοιχα). Όσον αφορά τους Γάλλους και τους Γερμανούς, αυτοί προσλαμβάνονται να βρίσκονται σε μάλλον καλύτερη οικονομική κατάσταση από τους

Έλληνες (Μ.Ο.=3,57 και Μ.Ο.=3,43 αντίστοιχα). Αντίθετα στο θέμα του πολιτισμού οι Έλληνες προσλαμβάνονται να έχουν το προβάδισμα σε σχέση με τους Γερμανούς (Μ.Ο.=1,93) και η ίδια τάση ως προς το συγκεκριμένο θέμα διαφαίνεται και αναφορικά με τους Γάλλους (Μ.Ο.=2,43).

Όσον αφορά την πρόσληψη της εκθρότητας, οι Τούρκοι προσλαμβάνονται ως εκθροί των Ελλήνων (Μ.Ο.=2,14) και μάλλον ως εκθροί οι Γερμανοί (Μ.Ο.=2,43). Αντίθετα, οι Γάλλοι τείνουν να προσλαμβάνονται ως φίλοι (Μ.Ο.=3,86), ενώ για τους Αλβανούς τα παιδιά – κριτές εκφράζονται με ουδετερότητα (Μ.Ο.=3).

Φάση IV : Πείραμα (Ερωτηματολόγιο 4)

Κατά την τέταρτη και τελευταία φάση της έρευνας πραγματοποιήθηκε πείραμα σε μαθητές ελληνικής καταγωγής 11- 12 ετών, το οποίο έλαβε χώρα τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 2005. Σκοπός του πειράματος ήταν να εξετάσει τη λειτουργία της σύγκρουσης και τα αποτελέσματά της στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων που αποτελούν μέλη πολυπολιτισμικών κοινωνιών, τα οποία όμως ανήκουν στην κυρίαρχη εθνική πλειοψηφία.

Το πείραμα περιελάμβανε δύο φάσεις. Κατά τη φάση του προ – τεστ τα παιδιά συμπλήρωναν ένα ερωτηματολόγιο, το οποίο ζητούσε από αυτά να εκφράσουν σε μία πενταβάθμια κλίμακα τα συναισθήματά τους για τους μετανάστες, καθώς και να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας με απόψεις που τους αφορούσαν. Η πειραματική φάση λάμβανε χώρα οκτώ ημέρες μετά από την πρώτη και κατά τη διάρκεια της γίνονταν οι πειραματικοί χειρισμοί. Συγκεκριμένα, τα παιδιά, αφού διάβαζαν την άποψη «*Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές*» και τους επισημαινόταν ότι με την άποψη αυτή συμφωνεί, ανάλογα με τη συνθήκη, η πλειοψηφία ή η μειοψηφία της εθνικής τους ενδοομάδας, έπρεπε να γράψουν επιχειρήματα υπέρ ή κατά της παραπάνω άποψης. Τέλος, ακολουθούσε η συμπλήρωση του ίδιου ερωτηματολογίου, που είχε δοθεί σε αυτά κατά τη φάση του προ-τεστ. Η διάρκεια της πειραματικής φάσης ήταν περίπου είκοσι λεπτά. Ας δούμε

όμως λεπτομερώς τη δομή και το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήσαμε στην τελευταία φάση της έρευνάς μας.

Το Ερωτηματολόγιο 4

Το *Ερωτηματολόγιο 4* αποτελείται, εκτός από τα ερωτήματα που σχετίζονται με τα ατομικά στοιχεία των συμμετεχόντων, από τέσσερα ερωτήματα, τα οποία μπορούν να ενταχθούν σε τέσσερις θεματικές ενότητες. Επίσης, κατά την πειραματική φάση στο ερωτηματολόγιο προστέθηκε ένα ανοικτό ερώτημα, το οποίο ζητούσε από τα παιδιά να γράψουν, ανάλογα με τη συνθήκη, επιχειρήματα υπέρ ή κατά της άποψης ότι «*Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και αλλοδαποί μαθητές*».

Το περιεχόμενο και η δομή του *Ερωτηματολογίου 4* παρουσιάζεται συνοπτικά στον Πίνακα 8.

Πίνακας 8

Δομή και περιεχόμενο του Ερωτηματολογίου 4

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ <ul style="list-style-type: none">✓ Ηλικία✓ Φύλο✓ Τόπος γέννησης ερωτώμενου (ερώτηση φίλτρο)✓ Τόπος γέννησης γονέων (ερώτηση φίλτρο)✓ Σχολείο φοίτησης✓ Ημερομηνία γέννησης
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ <ul style="list-style-type: none">✓ Επιχειρήματα υπέρ / κατά της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ <ul style="list-style-type: none">✓ Τοποθέτηση υπέρ ή κατά του αλλοδαπού σημαιοφόρου
ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΙΣΗ <ul style="list-style-type: none">✓ Υποστήριξη εθνικής ομάδας
ΣΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ <ul style="list-style-type: none">✓ Θέσεις υπέρ των μεταναστών✓ Γενικές θέσεις περί μετανάστευσης
ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ <ul style="list-style-type: none">✓ Θετικά συναισθήματα✓ Αρνητικά συναισθήματα

Τα δύο ερωτήματα που αναφέρονται στην εθνική ταύτιση και την ιδεολογική τοποθέτηση χρησιμοποιήθηκαν μόνο κατά τη φάση του προ-τεστ και σκοπός τους ήταν να αποτελέσουν το κριτήριο διαχωρισμού των συμμετεχόντων σε δύο ανεξάρτητες ομάδες, δηλαδή σε άτομα υψηλής και χαμηλής εθνικής ταύτισης και σε άτομα ιδεολογικά κοντινά και απομακρυσμένα.

Το ερώτημα που αναφερόταν στις στάσεις προς τους μετανάστες συμπεριλάμβανε δώδεκα προτάσεις, από τις οποίες οι έξι περιείχαν θέσεις υπέρ ή κατά των μεταναστών, ενώ οι υπόλοιπες έξι αναφέρονταν γενικά στο φαινόμενο της μετανάστευσης. Η προβληματική που διαπερνά την κατασκευή του συγκεκριμένου ερωτήματος σχετίζεται με τη διάκριση ανάμεσα στις έκδηλες (*blatant*) και λανθάνουσες (*subtle*) μορφές προκατάληψης. Οι Pettigrew & Meertens (1995, 2001), προκειμένου να μελετήσουν τις στάσεις που επιδεικνύει η κυρίαρχη πλειοψηφία των δυτικοευρωπαϊκών χωρών προς τους μετανάστες, κατασκεύασαν κλίμακες έκδηλης και λανθάνουσας προκατάληψης. Στην κλίμακα της έκδηλης προκατάληψης περιέλαβαν θέσεις, οι οποίες είναι εμφανώς υπέρ ή κατά της εξωομάδας και αντιτίθενται στη στενή επαφή με αυτή. Η κλίμακα της λανθάνουσας προκατάληψης εμπεριείχε στοιχεία, τα οποία σχετίζονταν με θέσεις, οι οποίες υπερασπιζόνταν τις παραδοσιακές αξίες της ενδοομάδας, διόγκωναν τις πολιτισμικές διαφορές, και απέρριπταν θετικά συναισθήματα προς την εξωομάδα. Ωστόσο, οι κλίμακες αυτές δέχτηκαν κριτική (Coenders, Scheepers, Sniderman & Verberk, 2001), βασικό επιχείρημα της οποίας είναι ότι ορισμένες προτάσεις που χρησιμοποιούνται στην κλίμακα της έκδηλης προκατάληψης, έχουν χρησιμοποιηθεί από άλλους για τη μέτρηση της λανθάνουσας προκατάληψης. Πέρα όμως από το επιχείρημα αυτό, θεωρούμε ότι οι συγκεκριμένες κλίμακες δεν εξυπηρετούν τις ανάγκες της δικής μας έρευνας, αφού οι συμμετέχοντες είναι παιδιά του δημοτικού σχολείου και επομένως δεν ανταποκρίνονται στην ηλικία τους. Επιπλέον, οι αναφορές στις παραδοσιακές αξίες προσιδιάζουν κυρίως σε δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες (προτεσταντισμός) παρά στην ελληνική, όπου άλλες θεωρούνται παραδοσιακές αξίες, ενώ θέματα που

αναφέρονται στην κλίμακα της έκδηλης προκατάληψης αντανακλούν μία ορισμένη πολιτική περί μετανάστευσης, η οποία δεν υπάρχει στην Ελλάδα. Επιλέξαμε, επομένως, να κατασκευάσουμε ένα ερώτημα, με βάση κυρίως τα αποτελέσματα της μέχρι τώρα έρευνάς μας. Έτσι, συμπεριλάβαμε θέσεις, οι οποίες τοποθετούνται εμφανώς υπέρ ή κατά των μεταναστών, καθώς και θέσεις που σχετίζονται με το φαινόμενο της μετανάστευσης.

Το τελευταίο ερώτημα περιελάμβανε δέκα αρνητικά και θετικά συναισθήματα. Οι Pettigrew & Meertens (1995) θεωρούν τις συναισθηματικές μετρήσεις ως έμμεσους δείκτες λανθάνουσας προκατάληψης, ενώ οι Dovidio, Brigham, Johnson & Gaertner (1996) θεωρούν ότι οι στάσεις για μειονοτικές ομάδες μπορούν να προβλεφθούν καλύτερα από την έκφραση συναισθημάτων. Επιπλέον, οι Mucchi – Faina, Costarelli & Romoli (2002) έδειξαν ότι οι συναισθηματικές αξιολογήσεις συμβάλουν στην εκδήλωση ενδοομαδικής εύνοιας περισσότερο από τις αρνητικές γνωστικές αξιολογήσεις.

1.5.Τεχνικές επεξεργασίας δεδομένων

Για την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων χρησιμοποιήθηκαν τα λογισμικά προγράμματα SPAD, v. 5.0 και SPSS, v.11. Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε τις τεχνικές που χρησιμοποιήσαμε για την ανάλυση των ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων μας.

Περιγραφή των λεκτικών δεδομένων με βάση τις συχνότητες: Για να περιγράψουμε τα λεκτικά δεδομένα που αφορούν την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας (*Ερωτηματολόγιο 2*), καθώς και το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας υπέρ ή κατά του αλλοδαπού σημαιοφόρου (*Ερωτηματολόγιο 4*), δημιουργήσαμε έναν πίνακα συχνοτήτων, οι γραμμές του οποίου αντιστοιχούν στις λέξεις που παρήγαγαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα και οι στήλες στις ανεξάρτητες μεταβλητές που σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων

(εθνική ταυτότητα) ή τις ομαδοποιήσεις τους (ιδεολογική συγγένεια, βαθμός εθνικής ταύτισης) και τη λεκτική ποιότητα. Η περιγραφή του πίνακα αυτού προσδιορίζει το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης της πατρίδας και της επιχειρηματολογίας αντίστοιχα.

Οργάνωση της λεκτικής παραγωγής για την πατρίδα με βάση το δομικό μοντέλο των κοινωνικών αναπαραστάσεων: Για να βρούμε τη δομή των στοιχείων που συνθέτουν την κοινωνική αναπαράσταση της λέξης - ερέθισμα πατρίδα υπολογίζουμε, καταρχήν, τη διάμεση τιμή (median) τόσο της συχνότητας των λέξεων όσο και του μέσου όρου κατάταξης στη συσχέτιση. Η διάμεση τιμή βρίσκεται ακριβώς στη μεσαία θέση μιας σειράς τιμών και χωρίζει την κατανομή σε δύο ίσα τμήματα (Ρούσσοι & Τσαούσης, 2002) και για να την υπολογίσουμε, ιεραρχήσαμε τις τιμές της συχνότητας και του μέσου όρου κατάταξης κατά φθίνουσα σειρά. Σύμφωνα με το δομικό μοντέλο της κοινωνικής αναπαράστασης (Vergès, 1996) τα στοιχεία που εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα και χαμηλή σειρά κατάταξης αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα της αναπαράστασης της πατρίδας, ενώ τα στοιχεία με χαμηλή συχνότητα και υψηλή σειρά κατάταξης αποτελούν την περιφέρεια της αναπαράστασης της πατρίδας. Τα υπόλοιπα στοιχεία της συσχέτισης, αυτά δηλαδή που εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα και υψηλή σειρά κατάταξης ή χαμηλή συχνότητα και χαμηλή σειρά κατάταξης, που βρίσκονται κοντά στον κεντρικό πυρήνα, αποτελούν τις ζώνες περιφέρειας στην αναπαράσταση και χαρακτηρίζονται ως δυναμικές ζώνες αλλαγής.

Πολυδιάστατη απεικόνιση των λεκτικών δεδομένων και ομαδοποιήσεις με τη μέθοδο της παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών: Για να αποκτήσουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα των φαινομένων που εξετάσαμε στην έρευνά μας εφαρμόσαμε στους πίνακες συχνότητων που παρουσιάζουν το περιεχόμενο της αναπαράστασης της πατρίδας και το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών. Η τεχνική αυτή, σύμφωνα με τον Μπεχράκη (1999), μας επιτρέπει να απεικονίσουμε σε ένα χώρο δύο διαστάσεων τα στοιχεία δύο συνόλων,

που το ένα αντιστοιχεί στις γραμμές και το άλλο στις στήλες ενός πίνακα θετικών αριθμών, κατά τρόπο που να λαμβάνονται υπόψη οι ομοιότητες και οι διαφορές των προφίλ τόσο για τις γραμμές, όσο και για τις στήλες του αρχικού πίνακα. Με άλλα λόγια, η Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών μας οδηγεί σ' ένα μικρότερο αριθμό νέων σύνθετων μεταβλητών-παραγόντων, οι οποίοι δημιουργούνται από τη σύνθεση ομάδων αρχικών μεταβλητών και είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους ανά δύο, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η αναζήτηση των σχέσεων των μεταβλητών (Μπεχράκης, 1999· Παπαδημητρίου, 1994).

Ομαδοποίηση του συνόλου των λέξεων και αντιστοιχία πληθυσμού και λεκτικών δεδομένων με τη μέθοδο της Αυτόματης Ταξινόμησης κατά Αύξουσα Ιεραρχία: Με τη μέθοδο αυτή επιτυγχάνεται ο χωρισμός του πληθυσμού σε έναν αριθμό ομάδων ή τάξεων ομογενών ως προς το σύνολο των μεταβλητών, καθεμία από τις οποίες διαφέρει σημαντικά από τις υπόλοιπες. Με άλλα λόγια, δημιουργούνται ομάδες μεταβλητών, έτσι ώστε κάθε μεταβλητή να ανήκει σε μία και μόνο ομάδα (Μπεχράκης, 1999· Αναστασιάδου & Παπαδημητρίου, 2002).

Περιγραφή των αριθμητικών δεδομένων με βάση τους μέσους όρους: Για να διαπιστώσουμε το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας των ερωτώμενων με διάφορες ερωτήσεις των ερωτηματολογίων, υπολογίσαμε τους μέσους όρους και την τυπική απόκλιση.

Ομαδοποιήσεις απαντήσεων στη βάση των αποτελεσμάτων της παραγοντικής Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες: Για να συνοψίσουμε τις απαντήσεις των ερωτώμενων αναφορικά με τα φαινόμενα που εξετάζουμε εφαρμόσαμε στις απαντήσεις τους Παραγοντική Ανάλυση σε Κύριες Συνιστώσες. Σύμφωνα με τον Μπεχράκη (1999), η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται στην περίπτωση των συνεχών ποσοτικών μεταβλητών και οι αναλύσεις βασίζονται στους υπολογισμούς του μέσου όρου, της τυπικής απόκλισης και της γραμμικής συσχέτισης. Η συγκεκριμένη μέθοδος ανάλυσης των δεδομένων έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός

μικρότερου συνόλου νέων σύνθετων μεταβλητών, που τις ονομάζουμε κύριες συνιστώσες. Οι κύριες συνιστώσες αποτελούν γραμμικό συνδυασμό των αρχικών μεταβλητών και συσχετίζονται μεταξύ τους με την έννοια του δείκτη γραμμικής συσχέτισης του Pearson.

Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών: Για να διερευνήσουμε τις σχέσεις ενός συνόλου ατόμων ως προς ένα σύνολο κατηγορικών μεταβλητών εφαρμόσαμε τη μέθοδο της Παραγοντικής Ανάλυσης Πολλαπλών Αντιστοιχιών. Η συγκεκριμένη μέθοδος, που εφαρμόζεται συνήθως σε δεδομένα που προκύπτουν από ερωτηματολόγια, αποτελεί επέκταση του πεδίου εφαρμογής της παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών (Μπεκράκης, 1999).

Ανάλυση διακύμανσης και συνδιακύμανσης: Για να ελέγξουμε τις μέσες τιμές των απαντήσεων των ομάδων ατόμων ως προς μία ανεξάρτητη μεταβλητή ή ως προς περισσότερες εφαρμόσαμε ανάλυση μέσω της διαδικασίας One –Way Anova και GLM Univariate αντίστοιχα. Οι συγκεκριμένες τεχνικές επιτρέπουν «το διαμερισμό της συνολικής διασποράς ενός συνόλου δεδομένων σε επιμέρους συνιστώσες. Προσαρτώντας την κάθε συνιστώσα σε μία συγκεκριμένη πηγή διασποράς, μπορούμε να αξιολογήσουμε τη συμμετοχή και τη βαρύτητα της καθεμίας από αυτές τις πηγές στη συνολική μεταβλητότητα των δεδομένων» (Γναρδέλλης, 2006, σ. 434).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ «ΕΑΥΤΟΥ» ΚΑΙ «ΑΛΛΩΝ»

2.1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνήσουμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις εθνικής ταυτότητας και ετερότητας. Συγκεκριμένα, θα επικεντρωθούμε στην ελληνική εθνική ταυτότητα και θα μελετήσουμε το περιεχόμενο της και τον τρόπο με τον οποίο αυτό χρησιμοποιείται στις καθημερινές αλληλεπιδράσεις.

Μία από τις βασικές κατηγοριοποιήσεις του κοινωνικού κόσμου, ίσως η βασικότερη, είναι η διάκριση ανάμεσα στο ατομικό «εγώ» και ο «άλλος» και κατ' επέκταση η διάκριση ανάμεσα στο συλλογικό «εμείς» και οι «άλλοι». Οι διακρίσεις αυτές, που παραπέμπουν στην ατομική και την κοινωνική ταυτότητα αντίστοιχα, σημαίνουν ότι κάθε άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του με ορισμένα φυσικά και διανοητικά χαρακτηριστικά και προσωπικές προτιμήσεις που το κάνουν να μοιάζει με κάποια άτομα και ταυτόχρονα το διαφοροποιούν από ορισμένα άλλα. Ταυτόχρονα, το ίδιο το άτομο έχει επίγνωση ότι ανήκει σε μία συγκεκριμένη ομάδα, που έχει τη δική της εθνικότητα, θρησκεία κτλ., η οποία συνοδεύεται και από την αξιολογική και συναισθηματική σημασία που της αποδίδει (Tajfel, 1992). Τα άτομα, επομένως, κατασκευάζουν μία μορφή γνώσης για τον εαυτό τους, για τους άλλους και για τις μεταξύ τους σχέσεις, κατασκευάζουν με άλλα λόγια την ταυτότητά τους, η οποία ενσωματώνει, συμπυκνώνει και εκφράζει τη σχέση του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον. Ταυτόχρονα, όμως, η ταυτότητα αποτελεί και το κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο μέσω του οποίου τα άτομα «βλέπουν» τον κόσμο. Υπ' αυτή την έννοια, η ταυτότητα γενικά και ειδικότερα η εθνική ταυτότητα είναι πολύ χρήσιμη για την καθημερινή ζωή, περισσότερο από άλλοτε, εφόσον στη βάση της τα άτομα κατανοούν και εξηγούν κοινωνικά φαινόμενα και συμπεριφορές. Οι συγκεκριμένες έννοιες, επομένως, αποτελούν μέρος της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες προσδιορίζονται από το Moscovici (1976) ως ένα σύστημα που συντίθεται από αξίες, ιδέες και πρακτικές και είναι αποτέλεσμα διαδικασιών κοινωνικής επιρροής και επικοινωνίας.

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις επιτελούν δύο λειτουργίες. Η πρώτη λειτουργία συνίσταται στην εγκαθίδρυση μιας τάξης, μέσω της οποίας τα άτομα γίνονται ικανά να προσανατολίζονται στο περιβάλλον τους και να το εξειδικεύουν, ενώ η δεύτερη κάνει δυνατή την επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας παρέχοντας σε αυτά έναν κώδικα κοινωνικής ανταλλαγής, ονομασίας και ταξινόμησης των ποικίλων πλευρών του περιβάλλοντός τους (Moscovici, ό.π. σ. XIII). Ωστόσο, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις καθορίζονται και από το γεγονός ότι τα άτομα ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες, καθώς και από τις πεποιθήσεις και τις αξίες που έχουν αποκτήσει κατά το παρελθόν. Είναι, με άλλα λόγια, άμεσα συνυφασμένες τόσο με την ατομική ιστορία κάθε ανθρώπου όσο και με την ιστορία της ομάδας ή της κατηγορίας στην οποία ανήκει. Ο Moscovici (2000a) επισημαίνει ότι οι θέσεις που παίρνουν τα άτομα κατά την κοινωνική αλληλεπίδραση είναι άμεσα συνυφασμένες με τις πολιτισμικές απεικονίσεις που συμμεριζείται η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν ή, με άλλα λόγια, εξαρτώνται από τις αναπαραστάσεις του κοινωνικού κόσμου. Για παράδειγμα, ένα άτομο δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι έχει πατριωτικά συναισθήματα για την πατρίδα του, εάν προηγουμένως δεν έχει κάποιες απόψεις για το τι είναι η πατρίδα και τι είναι πατριωτισμός. Εάν, δηλαδή, το άτομο δεν έχει, για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Moscovici, κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας και του πατριωτισμού.

Η εθνική ταυτότητα, επομένως, μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μία μορφή αναπαράστασης, η οποία λειτουργεί ως πρότυπο οργάνωσης της πραγματικότητας. Μέσα στην αναπαράσταση αυτή βρίσκεται και ο απόηχος της λειτουργίας των κοινωνικών ομάδων σε σχέση πάντοτε με την πατρίδα, τον εθνικό εαυτό, τον εθνικό άλλο και τις μεταξύ τους σχέσεις (Moscovici, 1999/1961). Κατά συνέπεια, η μελέτη της εθνικής ταυτότητας υπό ένα κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα χρειάζεται καταρχήν να ερευνήσει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας. Ο Billig (1995) ισχυρίζεται ότι η εθνική ταυτότητα ενσωματώνει στην έννοιά της και την πρόσληψη του «έθνους μας» με ένα συγκεκριμένο τρόπο, ο

οποίος λαμβάνει υπόψη τις ιδέες των ατόμων για την πατρίδα τους, καθώς και τους δεσμούς που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων και πατριδών.

Τι εννοούν, επομένως, οι άνθρωποι όταν αναφέρονται στην έννοια της εθνικής ταυτότητας και της ετερότητας; Πώς προσλαμβάνουν τον εθνικό τους εαυτό και τους εθνικούς άλλους και πώς αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους σχέση; Με ποιο τρόπο χρησιμοποιούν αυτές τις έννοιες, πότε και με τι είδους συνέπειες; Τα παραπάνω ερωτήματα θα διερευνήσουμε στα κεφάλαια που ακολουθούν.

Το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται το περιεχόμενο της κοινωνικής σκέψης των Ελλήνων, ενηλίκων και παιδιών, για την εθνική τους ταυτότητα υπό τις σημερινές συνθήκες της πολυπολιτισμικότητας. Συγκεκριμένα, διερευνώνται και αναλύονται οι οργανωτικές αρχές που συνθέτουν τον εθνικό εαυτό και εξετάζονται οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα των συμμετεχόντων. Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους «σημαντικούς εθνικούς άλλους» και αναλύει τις οργανωτικές αρχές που τις συγκροτούν.

2.2. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού και του εθνικού άλλου από ενήλικες και παιδιά

2.2.1. Η πρόσληψη του εθνικού εαυτού

Η έννοια του εαυτού αναπτύσσεται, καθώς οι άνθρωποι αποδίδουν νόημα και σημασία στους εαυτούς τους ως άτομα (Neisser, 1988). Οι Markus & Kitayama (1991) μελέτησαν τον εαυτό ως κοινωνικό προϊόν, υπό την έννοια ότι αυτός βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με ένα συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πλαίσιο, ενώ ο Proshansky και οι συνεργάτες του (1983) προσεγγίζουν τον εαυτό ως μία προσωπική κατασκευή που προέρχεται από την άμεση καθημερινή εμπειρία του ατόμου με το φυσικό του περιβάλλον. Μάλιστα, χρησιμοποίησαν την έννοια «ταυτότητα τόπου» (place-identity), την οποία προσδιορίζουν ως ένα σύνολο παραγόντων, οι οποίοι συνδυάζουν στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος με διαστάσεις της ατομικής ταυτότητας και χαρακτηριστικά που εμπεριέχονται στις κοινωνικές ταυτότητες. Επομένως, η εθνική ταυτότητα μπορεί να προσδιοριστεί ως ένα μέρος της ολότητας του εαυτού του ατόμου που σχετίζεται με την εθνικότητα, ενώ σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979) μπορεί να προσδιοριστεί ως μία σημαντική πλευρά της αυτοαντίληψης του ατόμου που προέρχεται από την υπαγωγή του στην εθνική του ομάδα και ταυτόχρονα συνοδεύεται από την αξιολογική και συναισθηματική σημασία που αποδίδει το ίδιο σε αυτή.

Η έννοια της ταυτότητας, γενικά, αλλά και ειδικότερα της εθνικής ταυτότητας έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων, όπως γίνεται φανερό και από τα παραπάνω. Ωστόσο, οι παραπάνω έννοιες χρησιμοποιούνται και στην καθημερινή ζωή από τους απλούς ανθρώπους προκειμένου να κατανοήσουν και να εξηγήσουν διάφορα κοινωνικά φαινόμενα και συμπεριφορές. Ο Moscovici (1999/1961) επεξεργάστηκε θεωρητικά πώς μία έννοια, η οποία αποτελεί αντικείμενο μελέτης μιας συγκεκριμένης επιστήμης, διαδίδεται σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμό, μετασχηματίζεται κατά τη διάρκεια της

διάδοσής της και πώς τελικά αλλάζει με τη σειρά της την αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους και τον κόσμο. Αυτήν την ιδιαίτερη μορφή γνώσης, τη «γνώση του κοινού νου» (common sense knowledge), ο Moscovici ονόμασε κοινωνική αναπαράσταση. Το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης συντίθεται από τις γνώσεις, τις απόψεις, τις στάσεις και τις δοξασίες που κατέχουν τα άτομα μιας ομάδας για ένα αντικείμενο. Ωστόσο, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν είναι προϊόν ατομικής διανοητικής δραστηριότητας. Αποτελούν συλλογικές επεξεργασίες της γνώσης, με την έννοια ότι αποτελούν γνώση που παράγεται από την κοινότητα των ατόμων σε συνθήκες κοινωνικής αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας, με σκοπό την ερμηνεία της πραγματικότητας. Επομένως, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εκφράζουν την ταυτότητα της ομάδας που τις παράγει, τα ενδιαφέροντα των μελών της και την ιστορία της. Ταυτόχρονα, όμως, συνεισφέρουν, εφόσον είναι συλλογικά μοιρασμένες, και στην κατασκευή μιας οπτικής ή μιας όψης της πραγματικότητας που είναι κοινή και συγκεκριμένη για μία κοινωνική ή πολιτισμική ύπαρξη (Jodelet, 1993). Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις παρέχουν στα άτομα – μέλη της ομάδας μία κοινή βάση γνώσεων και σημασιών για ένα αντικείμενο, ώστε να είναι εφικτή η μεταξύ τους επικοινωνία. Υπ' αυτήν την έννοια, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις λειτουργούν τόσο ως ένα σύστημα ανάγνωσης και ερμηνείας της πραγματικότητας όσο και ως ένας οδηγός που κατευθύνει τη σχέση των ατόμων με τον κόσμο. Επομένως, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις προσανατολίζουν και οργανώνουν τη συμπεριφορά και την επικοινωνία.

Τα παιδιά, όταν γεννιούνται σε μια συγκεκριμένη κοινότητα, έρχονται σε επαφή με όλες τις αναπαραστάσεις που κυκλοφορούν σ' αυτήν. Έρχονται δηλαδή σε επαφή με έναν κόσμο, όπου ήδη είναι εγκατεστημένο ένα πολύπλοκο δίκτυο πολιτισμικών σημασιών, το οποίο παρέχει το πλαίσιο προκειμένου τα παιδιά να κατανοήσουν το περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται, συμμετέχουν και πρόκειται να δράσουν και τα ίδια. Μεταξύ των αναπαραστάσεων που παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή των παιδιών είναι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις

εθνικής ταυτότητας. Έρευνες αναφορικά με τις γνώσεις των παιδιών για τη χώρα τους και την εθνικότητά τους έχουν δείξει ότι μέχρι την ηλικία των 5 ετών τα παιδιά γνωρίζουν πολύ λίγα στοιχεία γι' αυτήν ή για την εθνική τους ομάδα και ότι μάλλον δεν είναι σε θέση να ονομάσουν τη χώρα τους (Piaget & Weil, 1951). Μετά τα πέντε έτη, οι γεωγραφικές γνώσεις των παιδιών για τη χώρα τους αρχίζουν να αναπτύσσονται, αν και εμφανίζονται πολλά λάθη, τουλάχιστον μέχρι την προεφηβεία (Piaget & Weil, 1951· Jahoda, 1963a· Barrett, 1996· Barrett & Farroni, 1996· Axia, Bremner, Deluca & Andreassen, 1998). Όσον αφορά τα μέλη της εθνικής τους ενδοομάδας, τα μικρότερα παιδιά της ηλικιακής ομάδας 5 - 11 ετών περιγράφουν μόνο τα θετικά χαρακτηριστικά τους, ενώ όσο μεγαλώνουν αποδίδουν σε αυτή και θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά. Τέλος, αναφορικά με τα εθνικά σύμβολα, τα ευρήματα των σχετικών ερευνών αποκάλυψαν ότι ο εθνικός ύμνος, η εθνική σημαία, τα εθνικά τοπία, τα εθνικά κτίρια, καθώς και ευκρινείς ιστορικές μορφές αναπτύσσονται μετά από τα 5 χρόνια (Jahoda, 1963b· Weinstein, 1957). Ωστόσο, ο Barrett (2000) υποστηρίζει ότι η ευκρίνεια των συγκεκριμένων εθνικών συμβόλων ποικίλλει, θεωρούμενη ενδεχομένως ως μια λειτουργία της κοινωνικής ομάδας του παιδιού. Όλες οι παραπάνω έρευνες αναφορικά με την εθνική ταυτότητα σχετίζονται, κατά κύριο λόγο, με την ανάπτυξη των γνωστικών αναπαραστάσεων των παιδιών και δε μας πληροφορούν για τις κοινωνικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη συγκεκριμένη κοινότητα όπου αναπτύσσονται τα παιδιά και κατ' επέκταση για το περιεχόμενο της γνώσης που τα παιδιά χρησιμοποιούν στις αιτιολογήσεις τους. Ο Vygotsky (1978), ωστόσο, ισχυρίζεται ότι τα παιδιά κατά την αναπτυξιακή διαδικασία έρχονται σε επαφή με όλες τις αναπαραστάσεις που κυκλοφορούν στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Αυτές οι αναπαραστάσεις μέσω της επικοινωνίας εσωτερικεύονται και τελικά αποτελούν τη βάση για τη δημιουργία των γνωστικών αναπαραστάσεων. Με άλλα λόγια, οι γνωστικές αναπαραστάσεις είναι εμποτισμένες στο συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, αφού αυτό παρέχει τις βασικές αρχές με βάση τις οποίες τα άτομα προσλαμβάνουν

τον εθνικό τους εαυτό. Ταυτόχρονα, όμως, τις ίδιες αρχές μοιράζονται και με όλους εκείνους που αποτελούν μέλη του ίδιου κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος. Το ερώτημα βέβαια που τίθεται στο σημείο αυτό είναι με ποιο τρόπο η σκέψη μας γίνεται κοινωνική.

Ο Moscovici (1999/1961) υποστηρίζει ότι όταν σκεφτόμαστε ενεργοποιούνται δύο συστήματα. Το πρώτο σύστημα πραγματοποιεί βασικές γνωστικές λειτουργίες (π.χ. κατηγοριοποιήσεις, συσχετίσεις, συμπεριλήψεις, διακρίσεις, υπαγωγές κτλ.), ενώ το δεύτερο ελέγχει, επιβεβαιώνει και επιλέγει σύμφωνα με λογικούς ή μη κανόνες τις πληροφορίες, καθοδηγώντας με τον τρόπο αυτό τις γνωστικές λειτουργίες. Το δεύτερο σύστημα, που θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως μετασύστημα, διέπεται από τις κοινωνικές ρυθμίσεις του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος όπου ζουν τα άτομα και οι ομάδες. Οι διαδικασίες της αντικειμενοποίησης και της επικέντρωσης λειτουργούν στο πλαίσιο του μετασυστήματος μεταφράζοντας αυτές τις κοινωνικές ρυθμίσεις και καθοδηγώντας τις γνωστικές λειτουργίες (Lorenzi-Cioldi, 2001). Υπ' αυτήν την έννοια, οι κοινωνικές σχέσεις και οι ρυθμίσεις συνδέονται ενδογενώς με τις γνωστικές επεξεργασίες και την κοινωνική σκέψη που παράγουμε.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η βασική υπόθεση της έρευνάς μας προέρχεται από τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων και σχετίζεται με την αποκάλυψη των οργανωτικών αρχών που προσδιορίζουν την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Η έννοια της ταυτότητας, όπως προαναφέρθηκε, ενσωματώνει τις πεποιθήσεις, τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα που αναφέρονται στον εαυτό μας. Η ταυτότητα, δηλαδή, συμπυκνώνει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο προσλαμβάνει τον εαυτό του και τον κόσμο στον οποίο ζει και συμμετέχει. Ωστόσο, καμία ταυτότητα δεν εκφράζει μόνο τον εαυτό της. Προϋποθέτει ταυτόχρονα τον «Άλλο», ο οποίος διαφοροποιείται από την ενδοομάδα. Υπ' αυτήν την έννοια, η ταυτότητα αποτελεί μία συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής αναπαράστασης που εκφράζει τη σχέση, πραγματική ή συμβολική, ανάμεσα στο άτομο και τα άλλα άτομα ή στην ομάδα και τις άλλες ομάδες. Επομένως, η εθνική ταυτότητα

εκφράζει μία διττή σχέση, η οποία συνίσταται στον τρόπο που σκέφτεται μία ομάδα τον εθνικό της εαυτό και ταυτόχρονα προσδιορίζεται σε αντιδιαστολή με εθνικούς άλλους. Ο Smith (2000) κατονομάζει ως θεμελιώδη χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας τα παρακάτω στοιχεία: *«μία ιστορική εδαφική επικράτεια -την πατρίδα-, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, μία κοινή, μαζική δημόσια κουλτούρα, κοινά νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλα τα μέλη και κοινή οικονομία και ελευθερία μετακίνησης εντός της επικράτειας»* (Smith ό.π., σ. 30). Ο Gellner (1992) επισημαίνει δύο προϋποθέσεις προκειμένου να ισχυριστούμε ότι δύο άτομα ανήκουν στο ίδιο έθνος. Καταρχήν, πρέπει να μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, δηλαδή *«ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας»* και επιπλέον *«να αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον ως μέλος του ίδιου έθνους»* (σ. 23). Με άλλα λόγια, η εθνική ταυτότητα είναι ένα θέμα εσωτερικών και εξωτερικών ορίων, όπως επισημαίνει και η Δραγώνα (2003). Από τη μία πλευρά υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν ποιοι ανήκουν στην εθνική ενδοομάδα και ποιοι δεν ανήκουν. Αναδεικνύεται, επομένως ο εθνικός άλλος, ο οποίος είτε είναι γειτονικός ως προς το χώρο του έθνους είτε βρίσκεται εντός του. Η ιστορία κάθε εθνικής ομάδας, σε διάφορες χρονικές περιόδους, σημαδεύεται από «σημαντικούς άλλους», δηλαδή από εθνικές εξωομάδες, οι οποίες απειλούν ή προσλαμβάνονται να απειλούν τη μοναδικότητα και την ανεξαρτησία της εθνικής ενδοομάδας.

Επανερχόμαστε, επομένως, στη βασική υπόθεση της έρευνάς μας που αφορά την αποκάλυψη των οργανωτικών αρχών (Doise, 1997) που συνθέτουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Όπως προαναφέρθηκε, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι η συμβολική τους λειτουργία. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δημιουργούνται σε συστήματα επικοινωνίας, απαραίτητη προϋπόθεση των οποίων αποτελεί ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς για τα άτομα – μέλη της ομάδας που συμμετέχουν στην επικοινωνία αυτή. Ωστόσο, παρόλο που οι ομάδες έχουν κοινές αναφορές, δε σημαίνει ότι τα μέλη τους τοποθετούνται και με τον ίδιο

τρόπο σε διάφορα θέματα ή ότι έχουν τον ίδιο τρόπο σκέψης για ένα θέμα, αφού κάθε ομάδα, ανάλογα με την προσήλωσή της σε ορισμένα αντικείμενα και σε σχέση πάντοτε με τα ενδιαφέροντα των μελών της, το βαθμό εμπλοκής τους και τις προσδοκίες τους, εστιάζει την προσοχή της σε ορισμένα κάθε φορά αντικείμενα. Αναμένεται, επομένως, ότι από τις απαντήσεις των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνά μας θα αναδειχθούν οι οργανωτικές αρχές που προσδιορίζουν τον ελληνικό εθνικό εαυτό, καθώς και οι σημαντικοί εθνικοί άλλοι, από τους οποίους οι Έλληνες προσλαμβάνουν ότι απειλούνται. Ωστόσο, αναμένονται να αναδυθούν και οι διαφορετικές θέσεις των συμμετεχόντων ως προς την πρόσληψη της εθνικής τους ταυτότητας, οι οποίες θα αντικατοπτρίζουν τα ενδιαφέροντα, το βαθμό εμπλοκής τους και το ενδιαφέρον τους που απορρέει από την ηλικιακή τους ομάδα. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Doise (ό.π., σ. 70 -72), ο τρόπος με τον οποίο επικεντρώνονται τα άτομα στη νέα γνώση μπορεί να εξαρτάται από τους τρόπους με τους οποίους αυτά αντιλαμβάνονται τους κοινωνικούς ρυθμιστικούς παράγοντες και τις ασυμμετρίες στην εξουσία μεταξύ ατόμων και ομάδων. Επομένως, η έκφραση των κοινωνικών αναπαραστάσεων συμβάλλει στον εντοπισμό της θέσης που καταλαμβάνουν οι άνθρωποι εντός ενός κοινωνικού συστήματος.

Μέθοδος

Οι συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 505 άτομα ελληνικής καταγωγής και των δύο φύλων. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων ως προς την ηλικία και το φύλο.

Πίνακας 1
Συχνότητα των συμμετεχόντων ως προς την ηλικία και το φύλο

ΗΛΙΚΙΑ	ΑΝΤΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΝΗΛΙΚΕΣ	96	143	239
ΠΑΙΔΙΑ	108	75	183
ΦΟΙΤΗΤΕΣ	21	62	83
ΣΥΝΟΛΟ	225	280	505

Από την ανάγνωση του Πίνακα 1 παρατηρούμε ότι τα 183 άτομα (36,2%) ήταν παιδιά ηλικίας 11 και 12 ετών, τα 83 (16,4%) φοιτητές ηλικίας 18 - 25 ετών και τα 239 (47,3%) ενήλικες 26 – 56 ετών. Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα φοιτούσαν στην Ε' και την Στ' τάξη δημοτικών σχολείων του λεκανοπεδίου της Αττικής και ο αρχικός αριθμός τους ανερχόταν στα 247 άτομα. Από αυτά εξαιρέθηκαν τα 64 είτε επειδή δεν ήταν ελληνικής καταγωγής είτε προέρχονταν από μικτούς γάμους. Οι φοιτητές φοιτούσαν σε ΑΕΙ της Αθήνας και οι ενήλικες ήταν κάτοικοι του λεκανοπεδίου της Αττικής.

Η διαδικασία της έρευνας

Η έρευνα, που παρουσιάστηκε στους συμμετέχοντες ως η καταγραφή των απόψεων που έχουν οι άνθρωποι για την πατρίδα τους, πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο και το Φεβρουάριο του 2003.

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε για τους φοιτητές και τα παιδιά στους χώρους διδασκαλίας τους. Συγκεκριμένα, επισκεφθήκαμε τα σχολεία στα οποία φοιτούσαν τα παιδιά και χορηγήσαμε σε αυτά ένα ερωτηματολόγιο, η συμπλήρωση του οποίου απαιτούσε 35 – 40 λεπτά περίπου. Η συμπλήρωση του ίδιου ερωτηματολογίου από τους φοιτητές έγινε επίσης στο χώρο διδασκαλίας τους υπό την επίβλεψή μας. Τέλος, όσον αφορά τους ενήλικους, ζητήθηκε από τους φοιτητές να υποδείξουν άτομα άνω των 26 ετών από το οικογενειακό ή το φιλικό τους περιβάλλον, στα οποία το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε ατομικά.

Το ερωτηματολόγιο

Ο τρόπος κατασκευής του ερωτηματολογίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι, ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 1) που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας και η λογική του παρουσιάστηκε αναλυτικά στο κεφάλαιο της Μεθοδολογίας. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η δομή και το περιεχόμενό του με συνοπτικό τρόπο.

Το *Ερωτηματολόγιο 1* αποτελείται από οκτώ κλειστά ερωτήματα. Οι συμμετέχοντες απαντούσαν σε αυτά είτε σημειώνοντας την άποψή τους σε μια επταβάθμια κλίμακα τύπου Likert είτε επέλεγαν ένα σύνολο

απαντήσεων από τις προτεινόμενες είτε ταξινομούσαν ιεραρχικά προτάσεις. Τα ερωτήματα που εμπεριέχονται στο ερωτηματολόγιο μπορούν να ταξινομηθούν θεματικά σε τρεις ενότητες.

Συγκεκριμένα, στην πρώτη ενότητα περιλαμβάνονται ερωτήματα που σχετίζονται με τα προσωπικά στοιχεία όσων συμμετείχαν στην έρευνα, δηλαδή το φύλο, η ηλικία, το σχολείο φοίτησης ή το Τμήμα ΑΕΙ για τα παιδιά και τους φοιτητές αντίστοιχα, καθώς και το επάγγελμα για τους ενηλίκους. Στο ερωτηματολόγιο που δόθηκε στα παιδιά του δημοτικού σχολείου υπήρχαν δύο επιπλέον ερωτήματα που αφορούσαν τον τόπο γέννησης των ίδιων και των γονέων τους. Τα δύο αυτά ερωτήματα χρησιμοποιήθηκαν ως φίλτρο, ώστε να απομονωθούν τα αλλοδαπά παιδιά και τα παιδιά που προέρχονταν από μικτούς γάμους.

Η δεύτερη θεματική ενότητα του ερωτηματολογίου αναφέρεται στην πρόσληψη του εθνικού εαυτού. Συγκεκριμένα, μέσω των ερωτημάτων που εντάσσονται στην ενότητα αυτή επιδιώκουμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα προσλαμβάνουν την πατρίδα τους, προσδιορίζουν τα σύμβολά της, ιεραρχούν αξίες που σχετίζονται με την εθνική τους ταυτότητα και ορίζουν τα στοιχεία που συνθέτουν το περιεχόμενό της.

Τέλος, η τρίτη θεματική ενότητα αναφέρεται στην πρόσληψη του εθνικού άλλου. Συγκεκριμένα, η ενότητα αυτή συντίθεται από ερωτήματα τα οποία ανιχνεύουν τους «σημαντικούς εθνικούς άλλους», εχθρούς και φίλους, και διερευνούν τις απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με τους μετανάστες (ποιοι δημιουργούν προβλήματα και ποια δικαιώματα πρέπει να έχουν).

Για την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πρόγραμμα SPAD v. 5.0.

Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας θα παρουσιαστούν σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος θα αναλύσουμε τις οργανωτικές αρχές που συνθέτουν τον εθνικό εαυτό και θα εξετάσουμε τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με την

ηλικιακή ομάδα των συμμετεχόντων. Συγκεκριμένα, θα περιγράψουμε το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα που προσλαμβάνουν οι συμμετέχοντες στην έρευνα και θα αναφερθούμε στα σύμβολά της. Επίσης, θα παρουσιάσουμε τα στοιχεία που σύμφωνα με τους συμμετέχοντες συνθέτουν την ελληνική εθνική ταυτότητα και θα αναδείξουμε εκείνα στα οποία αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία.

Στο δεύτερο μέρος των αποτελεσμάτων μας θα αναφερθούμε στην κατασκευή της ετερότητας. Συγκεκριμένα, θα αναδείξουμε τις αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων για τους «σημαντικούς εθνικούς άλλους» της Ελλάδας και θα παρουσιάσουμε τις οργανωτικές αρχές που συγκροτούν τις στάσεις των συμμετεχόντων απέναντι στους μετανάστες.

Ο ορισμός της πατρίδας

Από τους συμμετέχοντες στην έρευνα ζητήθηκε να επιλέξουν τρεις προτάσεις επί συνόλου έντεκα, προκειμένου να προσδιορίσουν την έννοια της πατρίδας. Οι προτάσεις αυτές παραπέμπουν στα χαρακτηριστικά στοιχεία που συγκροτούν την έννοια του έθνους και αναφέρονται στο χώρο, στις κοινές ιστορικές μνήμες, τον κοινό πολιτισμό, τους δεσμούς των συμπατριωτών και τέλος στα πολιτικά δικαιώματα. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει κατά φθίνουσα σειρά το συνολικό ποσοστό των απαντήσεων που συγκέντρωσε η κάθε πρόταση.

Πίνακας 2

Τι είναι πατρίδα.

Ποσοστό επί του συνόλου των ερωτώμενων (N= 505)

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ	ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ
<i>Κοινές παραδόσεις</i>	15,5
<i>Τόπος γέννησης</i>	14,8
<i>Κοινοί αγώνες</i>	14,1
<i>Κοινή ιστορία</i>	12,8
<i>Κληρονομιά από προγόνους</i>	11,4
<i>Τόπος με ασφάλεια</i>	7,6
<i>Ίδια γλώσσα</i>	5,8
<i>Συγκεκριμένο έδαφος - Σύνορα</i>	5,3
<i>Δεσμοί ανθρώπων</i>	5,2
<i>Ισονομία</i>	3,8
<i>Ίδια θρησκεία</i>	2,8

Από την ανάγνωση του Πίνακα 2 παρατηρούμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνουν οι προτάσεις που παραπέμπουν στην κοινή ιστορία της πατρίδας (κοινές παραδόσεις, κοινοί αγώνες, κοινή ιστορία, κληρονομιά από τους προγόνους) και στον τόπο γέννησης, ενώ μικρότερο ποσοστό συγκεντρώνουν οι απαντήσεις που αναφέρονται στην ασφάλεια, στην κοινή γλώσσα, στην εδαφική επικράτεια, την αίσθηση αλληλεγγύης, την ισονομία και την ίδια θρησκεία.

Στη συνέχεια, προκειμένου να συνοψίσουμε, κατά κάποιο τρόπο, τις απαντήσεις των συμμετεχόντων, ώστε να εντοπίσουμε τη δομή της σκέψης τους αναφορικά με την πατρίδα εφαρμόσαμε στα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 1, 2 και Σχήμα 1) Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση, η οποία ανέδειξε πέντε ομάδες διαφορετικών ορισμών για την πατρίδα που απεικονίζονται στον Πίνακα 3.

Από την ανάγνωση του Πίνακα 3 παρατηρούμε ότι η πρώτη ομάδα, η οποία προσδιορίζει την πατρίδα ως έναν τόπο με συγκεκριμένο έδαφος και σύνορα, παραπέμπει στην *εδαφική επικράτεια* του έθνους. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει ένα σύνολο προτάσεων, που αναφέρονται στον τόπο γέννησης των ανθρώπων, οι οποίοι έχουν κοινή ιστορία και κοινές παραδόσεις που κληρονόμησαν από τους προγόνους τους. Η δεύτερη ομάδα, με άλλα λόγια, προσδιορίζει την πατρίδα ως τον *τόπο γέννησης* ο οποίος χαρακτηρίζεται από *κοινές ιστορικές μνήμες*. Η τρίτη ομάδα προσδιορίζει την πατρίδα ως έναν τόπο, οι κάτοικοι του οποίου συνδέονται μεταξύ τους με τέτοιους δεσμούς, ώστε ο ένας συμπαραστέκεται στον άλλο, αν και δε γνωρίζονται μεταξύ τους. Κύριο γνώρισμα, επομένως, της πατρίδας είναι η *αίσθηση της αλληλεγγύης* που έχουν μεταξύ τους τα μέλη του έθνους. Η τέταρτη ομάδα αναφέρεται στα *πολιτικά δικαιώματα*, υπό την έννοια ότι τα μέλη του έθνους είναι ίσα απέναντι στους νόμους. Τέλος, η πέμπτη ομάδα προσδιορίζει την πατρίδα ως ένα τόπο οι κάτοικοι του οποίου έχουν την *ίδια θρησκεία*.

Πίνακας 6

Τι είναι παιρίδα

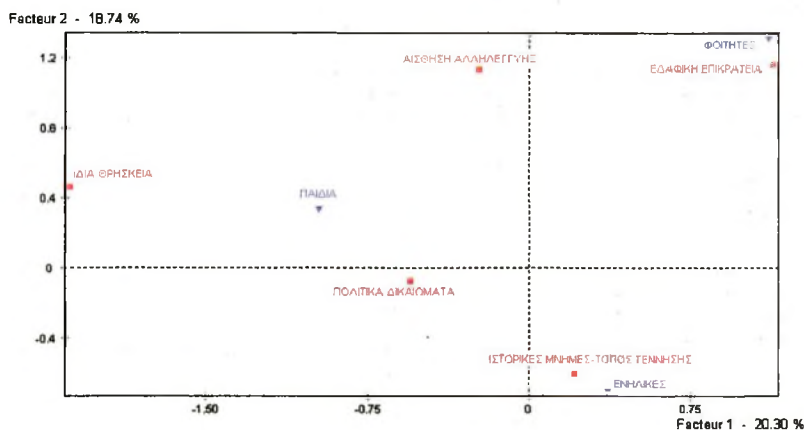
Αυτόματη περιγραφή των ομάδων που προσδιορίζουν την έννοια της παιρίδας

ΟΜΑΔΕΣ	Ποσοστό επί του συνόλου των ατόμων	Ποσοστό επί των ατόμων της ομάδας	Ποσοστό της ομάδας στο σύνολο των ατόμων	Τιμή ελέγχου	Βάρη	P
Πρώτη Ομάδα : Εδαφική Επικράτεια						
Συγκεκριμένο έδαφος-Σύνορα	5,28	33,50	86,08	15,13	79	0,000
Κοιντοί αγώνες	14,31	7,88	7,48	-2,86	214	0,002
Ίδια θρησκεία	2,81	0,00	0,00	-2,88	2	0,002
Δεσμοί ανθρώπων	5,28	0,99	2,53	-3,20	79	0,001
Ισονομία	3,88	0,00	0,00	-3,55	57	0,000
Δεύτερη Ομάδα: Ιστορικές μνήμες-Τόπος Γέννησης						
Κοινή ιστορία	12,91	16,71	70,47	4,78	193	0,000
Κληρονομιά από προγόνους	11,51	14,86	70,76	4,54	171	0,000
Κοινές παραδόσεις	15,65	19,29	67,09	4,20	234	0,000
Τόπος γέννησης	14,85	17,81	65,02	3,39	223	0,000
Ίδια θρησκεία	2,81	0,00	0,00	-7,84	42	0,000
Ισονομία	3,88	0,00	0,00	-9,28	57	0,000
Συγκεκριμένο έδαφος-Σύνορα	5,28	0,00	0,00	-11,09	79	0,000
Δεσμοί ανθρώπων	5,28	0,00	0,00	-11,09	79	0,000
Τρίτη Ομάδα: Αίσθηση Αλληλεγγύης						
Δεσμοί ανθρώπων	5,28	33,51	81,01	14,40	79	0,000
Ίδια γλώσσα	5,89	2,09	4,55	-2,43	88	0,008
Συγκεκριμένο έδαφος-Σύνορα	5,28	1,57	3,80	-2,53	79	0,006
Κληρονομιά από προγόνους	11,51	5,76	6,43	-2,68	171	0,004
Τόπος γέννησης	14,85	8,38	7,17	-2,75	223	0,003
Ίδια θρησκεία	2,81	0,00	0,00	-2,75	42	0,003
Ισονομία	3,88	0,00	0,00	-3,40	57	0,000
Τέταρτη Ομάδα : Πολιτικά Δικαιώματα						
Ισονομία	3,88	33,33	94,74	15,18	57	0,000
Ίδια θρησκεία	2,81	0,00	0,00	-2,43	42	0,008
Κοινή ιστορία	12,91	4,32	3,63	-3,69	193	0,000
Πέμπτη Ομάδα: Ίδια θρησκεία						
Ίδια θρησκεία	2,81	33,60	100,00	99,99	42	0,000
Τόπος ασφάλεια	7,63	2,40	2,61	-2,37	115	0,009
Κοινές Παραδόσεις	15,65	7,20	3,85	-2,78	234	0,003

Ας δούμε, όμως, πώς οι παραπάνω άξονες της κοινωνικής σκέψης αναφορικά με την πρόσληψη της πατρίδας διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα των ερωτώμενων. Το διάγραμμα του Σχήματος 1 απεικονίζει τους δύο πρώτους παραγοντικούς άξονες των ομάδων που προσδιορίζουν την έννοια της πατρίδας και των ηλικιών (βλ. Παράρτημα ΙΙ, Πίνακες 3 και 4).

Σχήμα 1

Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων του ορισμού της πατρίδας ως προς την ηλικία



Από την ανάγνωση του Σχήματος 1 παρατηρούμε ότι ο πρώτος παράγοντας, που ερμηνεύει το 20,30 % της διακύμανσης, διαφοροποιεί τα ενήλικα άτομα και τους φοιτητές που δίνουν έμφαση στην *εδαφική επικράτεια* από τα παιδιά που τονίζουν κυρίως την *ίδια θρησκεία*. Ο δεύτερος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 18,74% της διακύμανσης, αντιπαραθέτει τους ενήλικους, οι οποίοι τονίζουν τον *τόπο γέννησης* με τις *ιστορικές μνήμες*, έναντι των φοιτητών, οι οποίοι προσδιορίζουν την πατρίδα ως μία *εδαφική επικράτεια*, όπου κυρίαρχο στοιχείο αποτελεί η *αίσθηση αλληλεγγύης* μεταξύ των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτή.

Παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματά μας αποκαλύπτουν δύο διαφορετικές μορφές κοινωνικής σκέψης για την πατρίδα.

Συγκεκριμένα, οι ενήλικες και οι φοιτητές προσλαμβάνουν σε ένα πρώτο επίπεδο την πατρίδα ως μία οριοθετημένη εδαφική επικράτεια, την ταυτίζουν, με άλλα λόγια, με τα όρια του έθνους - κράτους. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, παρατηρείται διαφοροποίηση μεταξύ ενηλίκων και φοιτητών ως προς τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην πατρίδα. Οι ενήλικες δίνουν έμφαση στον τόπο γέννησης και στις ιστορικές μνήμες (κοινή ιστορία, κληρονομιά από προγόνους, κοινές παραδόσεις), ενώ οι φοιτητές τονίζουν περισσότερο τους δεσμούς αλληλεγγύης που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων που κατοικούν στην πατρίδα, δηλαδή τους δεσμούς των συμπατριωτών. Με άλλα λόγια, η πατρίδα προσλαμβάνεται με δύο μορφές, μία συγκεκριμένη που αφορά το χώρο, έστω και αν αυτός επεκτείνεται πέρα από εκείνον που μπορεί να γίνει άμεσα αντιληπτός, και μία περισσότερο αφηρημένη που αφορά τις σχέσεις των ανθρώπων που οικοδομούνται με βάση τις ιστορικές μνήμες και κατ' επέκταση τους συμβολισμούς που εμπεριέχονται σε αυτές.

Όσον αφορά τα παιδιά, παρατηρούμε ότι συνδέουν την έννοια της πατρίδας με τη θρησκεία. Η Zambeta (2000) αναφέρει ότι στη σύγχρονη ελληνική ιστορία η συνέχεια της γλώσσας και της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας αποτελούν τα «οχυρά» της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και επισημαίνει ότι η ορθοδοξία θεωρείται μέσω της γνώσης που παρέχεται στο σχολείο ως ένα εσωτερικό χαρακτηριστικό του ελληνισμού.

Τα σύμβολα της πατρίδας

Τα σύμβολα είναι άμεσα συνυφασμένα με την έννοια της πατρίδας και αποτελούν σημαντικά στοιχεία έκφρασης της εθνικής ταυτότητας. Προκειμένου να διερευνηθεί ο ρόλος των συμβόλων στην ελληνική εθνική ταυτότητα, δόθηκαν στους συμμετέχοντες εννέα λέξεις ή φράσεις που αναφέρονταν σε μνημεία, στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, ιστορικά γεγονότα, αξίες και εθνικά σύμβολα και τους ζητήθηκε να επιλέξουν από αυτές μόνο τις δύο, οι οποίες κατά την άποψή τους συμβόλιζαν περισσότερο την Ελλάδα. Το συνολικό ποσοστό

των απαντήσεων κατά φθίνουσα σειρά που συγκέντρωσε η κάθε λέξη ως προς το θέμα αυτό παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.

Πίνακας 4
Τα σύμβολα της Ελλάδας
Συνολικό ποσοστό επί του συνόλου των ερωτώμενων (N= 505)

ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ
<i>Ακρόπολη</i>	45,3
<i>Ελληνική σημαία</i>	38,1
<i>Εθνικός ύμνος</i>	27,1
<i>Ολυμπιακοί αγώνες</i>	16,8
<i>Δημοκρατία</i>	15
<i>Ήρωες 1821</i>	13,6
<i>Ορθοδοξία</i>	12,8
<i>Θάλασσα</i>	11,8
<i>Νησιά</i>	9,6

Από την ανάγνωση του Πίνακα 4 παρατηρούμε ότι μεγαλύτερο ποσοστό απαντήσεων συγκεντρώνουν η Ακρόπολη, η ελληνική σημαία και ο ελληνικός εθνικός ύμνος, ενώ το μικρότερο ποσοστό στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος της Ελλάδας (θάλασσα, νησιά).

Στη συνέχεια, στα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 5, 6 και Σχήμα 2) εφαρμόστηκε Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση που ανέδειξε τρεις ομάδες συμβόλων που απεικονίζονται στον Πίνακα 5.

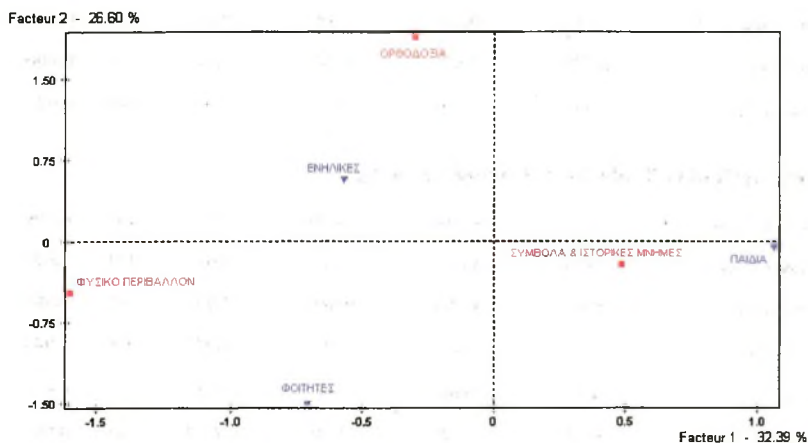
Από την ανάγνωση του Πίνακα 5, παρατηρούμε ότι αναδείχτηκαν τρεις ομάδες συμβόλων, από τις οποίες η πρώτη αναφέρεται στην *Ορθοδοξία*, η δεύτερη περιλαμβάνει τα *εθνικά σύμβολα και τις ιστορικές μνήμες* και η τρίτη συνοψίζει τα στοιχεία του *φυσικού περιβάλλοντος*.

Πίνακας 5
Τα σύμβολα της Ελλάδας
Αυτόματη περιγραφή των ομάδων για τα σύμβολα της παιριδας

ΟΜΑΔΕΣ	Ποσοστό επί του συνόλου των ατόμων	Ποσοστό επί των ατόμων της ομάδας	Ποσοστό της ομάδας στο σύνολο των ατόμων	Τιμή ελέγχου	Βάρη	P
Πρώτη Ομάδα : Ορθοδοξία						
Ορθοδοξία	6,71	50,39	100,00	16,88	64	0,000
Θάλασσα	6,18	0,79	1,69	-2,92	59	0,002
Ολυμπιακοί αγώνες	8,81	0,79	1,18	-3,92	85	0,000
Ακρόπολη	23,79	9,45	5,26	-4,31	228	0,000
Εθνικός ύμνος	14,26	2,36	2,21	-4,62	136	0,000
Δεύτερη Ομάδα: Σύμβολα & Ιστορικές μνήμες						
Εθνικός ύμνος	14,26	20,40	97,06	9,00	136	0,000
Ελληνική σημαία	20,02	24,88	84,29	5,62	191	0,000
Ολυμπιακοί αγώνες	8,81	12,06	92,86	5,58	84	0,000
Ήρωες 21	7,23	8,81	83,82	2,93	68	0,002
Νησιά	5,03	0,00	0,00	-10,38	48	0,000
Θάλασσα	6,18	0,00	0,00	-11,64	59	0,000
Ορθοδοξία	6,71	0,00	0,00	-11,17	64	0,000
Τρίτη Ομάδα: Φυσικό Περιβάλλον						
Θάλασσα	6,18	32,22	98,31	13,98	59	0,000
Νησιά	5,03	25,56	95,83	11,98	48	0,000
Ολυμπιακοί αγώνες	8,81	2,78	5,95	-3,34	84	0,000
Ήρωες 21	7,23	0,56	1,47	-4,36	68	0,000
Ορθοδοξία	6,71	0,00	0,00	-4,78	64	0,000
Ελληνική σημαία	20,02	4,44	4,19	-6,41	191	0,000
Εθνικός ύμνος	14,26	0,56	0,74	-6,99	136	0,000

Ας δούμε, όμως, πώς συσχετίζονται οι παραπάνω ομάδες συμβόλων με τις τρεις ηλικιακές ομάδες των συμμετεχόντων στην έρευνά μας. Το διάγραμμα του Σχήματος 2 απεικονίζει τους δύο πρώτους παραγοντικούς άξονες των ομάδων των συμβόλων και των ηλικιών (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 7 και 8).

Σχήμα 2
Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων των συμβόλων
ως προς την ηλικία



Από την ανάγνωση του Σχήματος 2 παρατηρούμε ότι ο πρώτος παράγοντας, που ερμηνεύει το 32,39% της διακύμανσης, διαφοροποιεί τα ενήλικα άτομα και τους φοιτητές, που δίνουν έμφαση στο *φυσικό περιβάλλον* της Ελλάδας, από τα παιδιά που επικεντρώνονται περισσότερο στα *εθνικά σύμβολα και τις ιστορικές μνήμες*. Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 26,60% της διακύμανσης, αντιπαραθέτει τους φοιτητές από τους ενήλικους, οι οποίοι δίνουν έμφαση στην *ορθοδοξία*. Τα αποτελέσματά μας ανέδειξαν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των συμβόλων για την Ελλάδα των συμμετεχόντων στην έρευνά μας. Καταρχήν, παρατηρούμε ότι οι ιστορικές μνήμες έτσι όπως ξεπηδούν από συγκεκριμένα γεγονότα της ιστορίας της Ελλάδας (ολυμπιακοί αγώνες - αρχαιότητα, ήρωες του 1821) συσχετίζονται με την ελληνική σημαία και τον εθνικό ύμνο και συγκροτούν ένα πλαίσιο

κοσμοθεωρίας αναφορικά με την Ελλάδα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο αναδεικνύεται ο ρόλος της εκπαίδευσης στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, αφού διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά του δημοτικού σχολείου επικεντρώνονται κυρίως στις ιστορικές μνήμες προκειμένου να αναφερθούν στα σύμβολα της Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν οι επικεντρώσεις των ενηλίκων και των φοιτητών, οι οποίες αναφέρονται περισσότερο στο φυσικό περιβάλλον και στην ορθοδοξία. Σύμφωνα με το Barrett (2000), το φυσικό περιβάλλον αποτελεί ένα επιμέρους στοιχείο του εθνικής επικράτειας και η αναφορά σε αυτό παραπέμπει στη μεγάλη συναισθηματική σχέση που έχουν τα άτομα με αυτό. Τα αποτελέσματά μας συσχετίζονται και με τα ευρήματα της Μαντόγλου (2005), η οποία μελετώντας τη συλλογική μνήμη για την Ελλάδα αποκάλυψε ότι στα σύμβολα της Ελλάδας υπάρχει ο απόηχος της ιστορικής μνήμης στα παιδιά, καθώς και τις επικεντρώσεις των μεγαλύτερων ηλικιών στο φυσικό περιβάλλον, τη θρησκεία και την οικογένεια.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, παρατηρούμε ότι τα σύμβολα της πατρίδας χρησιμοποιούνται για να υπενθυμίζουν το ένδοξο παρελθόν των προγόνων. Φαίνεται, με άλλα λόγια, ότι η λειτουργία τους συνίσταται στο να παρέχουν στα άτομα ένα πλαίσιο αναφοράς και έναν κοινό τρόπο σκέψης για την πατρίδα, ώστε να διασφαλίζεται η εθνική ταυτότητα της ομάδας τους.

**Το περιεχόμενο
της ελληνικής
εθνικής
ταυτότητας**

Η εθνική ταυτότητα είναι η συλλογική ταυτότητα μιας ορισμένης ομάδας που συγκροτεί μία συμβολική διαμεσολάβηση ανάμεσα στα άτομα και την ομάδα που ανήκουν (Hobsbawm, 1994· Balibar & Wallerstein, 1991). Σύμφωνα με τον Άντερσον (1997), η εθνική ταυτότητα συγκροτεί μία «φανταστική κοινότητα», η οποία για να υπάρξει πρέπει να απαρνηθεί τις ενδογενείς κοινωνικές και πολιτισμικές αντιφάσεις και δικασμούς της. Επομένως, κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη ορισμένων παραδοχών, οι οποίες αντανάκλουν τους δεσμούς των μελών της εθνικής ομάδας και

διασφαλίζουν τη μοναδικότητα και τη διακριτότητά της από άλλες εθνικές ομάδες. Τα μέχρι τώρα ευρήματα της έρευνάς μας ανέδειξαν ότι η ιδέα της πατρίδας, δηλαδή της εδαφικά οριοθετημένης πληθυσμιακής ομάδας (Smith, 2000), οι κοινές ιστορικές μνήμες και η θρησκεία αποτελούν στοιχεία που προσδιορίζουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ωστόσο, προκειμένου να αποτυπώσουμε σαφέστερα το πώς σκέφτονται οι συμμετέχοντες στην έρευνα ως προς το θέμα αυτό, τους ζητήθηκε να τοποθετηθούν σε μία επταβάθμια κλίμακα Likert αναφορικά με δέκα προτάσεις που σχετίζονται με χαρακτηριστικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Το περιεχόμενο των προτάσεων αυτών αναφέρεται στη γλώσσα, τη θρησκεία, τον ελληνικό πολιτισμό, τις παραδόσεις και την υποστήριξη προς την πατρίδα.

Οι απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με τα στοιχεία που συνθέτουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας παρουσιάζονται στον Πίνακα 6.

Πίνακας 6

*Το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας
Μέσος όρος και τυπική απόκλιση των χαρακτηριστικών που συνθέτουν την
ελληνική εθνική ταυτότητα (N=505)
(επταβάθμια κλίμακα : 1=Διαφωνώ Απόλυτα / 7=Συμφωνώ Απόλυτα)*

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
1. Όσο πιο καλά μιλάει κάποιος την ελληνική γλώσσα, τόσο πιο καλός Έλληνας είναι.	3,27	1,89
2. Κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος.	3,51	2,15
3. Όλα τα παιδιά του δημοτικού σχολείου πρέπει να μαθαίνουν αρχαία ελληνικά.	3,95	2,03
4. Οι μόνοι στους οποίους μπορούν να στηρίζονται οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, είναι οι Έλληνες.	4,52	1,97
5. Καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός.	3,38	2,11
6. Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που έχει προσφέρει στον πολιτισμό όλο το κόσμο.	4,02	2,12
7. Όσο περισσότερες ξένες λέξεις χρησιμοποιούμε, όταν μιλάμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύει η ελληνικότητά μας.	4,18	1,97
8. Η ορθοδοξία κινδυνεύει από τους ξένους που έχουν διαφορετική πίστη.	3,37	1,99
9. Οι Έλληνες πρέπει να υποστηρίξουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες.	4,87	1,95
10. Όσο οι Έλληνες ξεχνούν τα ήθη και τα έθιμά τους, τόσο χειρότεροι γίνονται.	4,89	1,77

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 6 διαπιστώνουμε ότι σε γενικές γραμμές οι απαντήσεις των ερωτώμενων δείχνουν μία τάση ουδετερότητας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις διαφαίνεται είτε οριακή διαφωνία είτε οριακή συμφωνία. Συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι εμφανίζονται μάλλον να διαφωνούν με απόψεις που υποστηρίζουν ότι «όσο πιο καλά μιλάει κάποιος την ελληνική γλώσσα, τόσο πιο καλός Έλληνας είναι» (Μ.Ο.=3,27), «καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός» (Μ.Ο.=3,38), «η ορθοδοξία κινδυνεύει από τους ξένους που έχουν διαφορετική πίστη» (Μ.Ο.=3,37), καθώς και ότι «κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος» (Μ.Ο.=3,51), ενώ φαίνεται να είναι ουδέτεροι με τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι «όλα τα παιδιά του δημοτικού σχολείου πρέπει να μαθαίνουν αρχαία ελληνικά» (Μ.Ο.= 3,95), «η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που έχει προσφέρει στον πολιτισμό όλου του κόσμου» (Μ.Ο.=4,02), «όσο περισσότερες ξένες λέξεις χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύει η ελληνικότητά μας» (Μ.Ο.=4,18) και ότι οι Έλληνες «όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται μόνο στους Έλληνες» (Μ.Ο.=4,52). Τέλος, οι ερωτώμενοι φαίνεται να συμφωνούν οριακά με τις απόψεις ότι οι Έλληνες «πρέπει να υποστηρίζουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λαθασμένες ενέργειες» (Μ.Ο.=4,87) και ότι «όσο ξεχνούν τα ήθη και τα έθιμά τους, τόσο χειρότεροι γίνονται» (Μ.Ο.=4,89). Με άλλα λόγια, παρατηρούμε σε ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνα μάλλον αποφεύγουν να τοποθετηθούν ξεκάθαρα στα ερωτήματα που τίθενται.

Σε ένα δεύτερο διερευνητικό στάδιο, και προκειμένου να αποτυπώσουμε το σκεπτικό που διέπει τις τοποθετήσεις των ερωτώμενων αναφορικά με το περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας, εφαρμόσαμε καταρχήν Παραγοντική Ανάλυση σε Κύριες Συνιστώσες (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 9, 10 και Σχήμα 3) και στα αποτελέσματά της εφαρμόσαμε Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση, η οποία ανέδειξε τρεις ομάδες ατόμων αναφορικά με τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Τα αποτελέσματα της Αυτόματης Ιεραρχικής Ταξινόμησης απεικονίζονται στον Πίνακα 7.

Πίνακας 7

Αυτόματη περιγραφή των ομάδων για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

Χαρακτηριστικές μεταβλητές	Μέσος όρος στην ομάδα	Γενικός μέσος όρος	Τοπική απόκλιση στην ομάδα	Γενική τοπική απόκλιση	Τιμή ελέγχου	P
ΟΜΑΔΑ 1: ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ						
Βάρη = 167.00 Άτομα = 167						
Καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός.	4,484	3,371	1,822	2,112	8,13	0,000
Κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος.	4,417	3,512	1,836	2,152	6,54	0,000
Η ορθοδοξία κινδυνεύει από τους ξένους που έχουν διαφορετική πίστη.	4,025	3,374	1,696	1,987	5,07	0,000
Οι Έλληνες πρέπει να υποστηρίζουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες.	5,398	4,865	1,537	1,942	4,24	0,000
Όσο οι Έλληνες ξεκινούν τα ήθη και τα έθιμά τους, τόσο χειρότεροι γίνονται.	4,363	4,887		1,773	-4,54	0,000
Όσο περισσότερες ξένες λέξεις χρησιμοποιούμε, όταν μιλάμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύει η ελληνικότητά μας.	3,497	4,184	1,788	1,969	-5,46	0,000
Οι μόνοι στους οποίους μπορούν να στηρίζονται οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, είναι οι Έλληνες.	3,675	4,518	1,554	1,963	-6,67	0,000
ΟΜΑΔΑ 2: ΕΛΛΗΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ						
Βάρη =157.00 Άτομα =157						
Όσο περισσότερες ξένες λέξεις χρησιμοποιούμε, όταν μιλάμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύει η ελληνικότητά μας.	5,819	4,184	1,282	1,969	12,43	0,000
Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που έχει προσφέρει στον πολιτισμό όλου του κόσμου.	5,778	4,014	1,429	2,123	12,35	0,000
Όσο οι Έλληνες ξεκινούν τα ήθη και τα έθιμά τους, τόσο χειρότεροι γίνονται.	6,071	4,887	1,201	1,773	9,98	0,000
Οι μόνοι στους οποίους μπορούν να στηρίζονται οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, είναι οι Έλληνες.	5,744	4,518	1,556	1,963	9,39	0,000
Κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος.	4,801	3,512	1,862	2,152	9,01	0,000
Όσο πιο καλά μιλάει κάποιος την ελληνική γλώσσα, τόσο πιο καλός Έλληνας είναι.	4,389	3,273	1,937	1,887	8,93	0,000
Η ορθοδοξία κινδυνεύει από τους ξένους που έχουν διαφορετική πίστη.	4,506	3,374	1,931	1,987	8,50	0,000
Όλα τα παιδιά του δημοτικού σχολείου πρέπει να μαθαίνουν αρκετά ελληνικά.	4,808	3,942	1,929	2,026	6,44	0,000

Καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός.	4,212	3,371	2,029	2,112	6,00	0,000
Οι Έλληνες πρέπει να υποστηρίξουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες.	5,464	4,865	1,742	1,942	4,59	0,000

ΟΜΑΔΑ 3: ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΥ
Βάρη = 181.00 Άτομα =181

Οι μόνοι στους οποίους μπορούν να στηρίζονται οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, είναι οι Έλληνες.	4,221	4,518	2,088	1,963	-2,55	0,005
Όσο οι Έλληνες ξεχνούν τα ήθη και τα έθιμά τους, τόσο χειρότεροι γίνονται.	4,343	4,887	1,735	1,773	-5,18	0,000
Όλα τα παιδιά του δημοτικού σχολείου πρέπει να μαθαίνουν αρχαία ελληνικά.	3,311	3,942	1,981	2,026	-5,22	0,000
Όσο πιο καλά μιλάει κάποιος την ελληνική γλώσσα, τόσο πιο καλός Έλληνας είναι.	2,533	3,273	1,614	1,887	-6,57	0,000
Όσο περισσότερες ξένες λέξεις χρησιμοποιούμε, όταν μιλάμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύει η ελληνικότητά μας.	3,409	4,184	1,759	1,969	-6,62	0,000
Οι Έλληνες πρέπει να υποστηρίξουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες.	3,884	4,865	2,031	1,942	-8,52	0,000
Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που έχει προσφέρει στον πολιτισμό όλου του κόσμου.	2,492	4,014	1,700	2,123	-12,10	0,000
Η ορθοδοξία κινδυνεύει από τους ξένους που έχουν διαφορετική πίστη.	1,829	3,374	1,112	1,987	-13,11	0,000
Καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός.	1,637	3,371	1,023	2,112	-13,73	0,000
Κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος.	1,586	3,512	0,940	2,152	-15,06	0,000

Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι η πρώτη ομάδα ατόμων, την οποία ονομάσαμε «*Εθνοκεντρισμό*», περιλαμβάνει όσους από τους ερωτώμενους εκφράζουν αυξημένη συγκριτικά αποδοχή της άποψης ότι «*οι Έλληνες πρέπει να υποστηρίξουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες*». Επίσης, στη συγκεκριμένη ομάδα περιλαμβάνονται και οι ερωτώμενοι που έχουν την τάση να θεωρούν ότι η θρησκεία αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας («*καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός*»).

Η δεύτερη ομάδα ατόμων, την οποία συμβατικά ονομάσαμε «*Ελληνοκεντρισμό*», υποστηρίζει με ένθερμο τρόπο τις ελληνικές

παραδόσεις και τη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού (*«η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που έχει προσφέρει στον πολιτισμό όλου του κόσμου»*) και ταυτόχρονα εμφανίζεται να αντιμετωπίζει με κάποια καχυποψία τις ξένες επιρροές, αφού θεωρεί ότι η χρήση ξένων λέξεων εμπεριέχει κινδύνους για την ελληνικότητα. Επιπλέον, τα άτομα της ομάδας αυτής έχουν τη τάση να θεωρούν ότι ο χριστιανισμός είναι συστατικό στοιχείο του Έλληνα, αφού *«κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος»*.

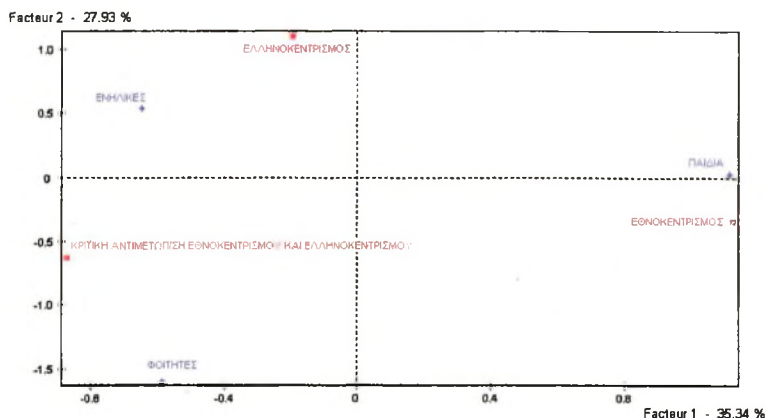
Τέλος, στην τρίτη ομάδα παρατηρούμε ότι συμπεριλαμβάνονται τα άτομα εκείνα τα οποία αντιμετωπίζουν με κριτικό τρόπο το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, στην ομάδα αυτή τα άτομα φαίνεται να είναι λιγότερο πρόθυμα να συμφωνήσουν με τις εθνοκεντρικές και ελληνοκεντρικές απόψεις που υποστηρίχτηκαν από τα άτομα των άλλων ομάδων, γι' αυτό και την ονομάσαμε *«Κριτική αντιμετώπιση εθνοκεντρισμού και ελληνοκεντρισμού»*.

Θέτοντας, λοιπόν, ως κεντρικό άξονα την τυπολογία που δημιουργήθηκε βάσει της τοποθέτησης των ερωτώμενων στο περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τις οργανωτικές αρχές που διέπουν κάθε ηλικιακή ομάδα ως προς το θέμα αυτό. Για το σκοπό αυτό εφαρμόσαμε Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών στις τρεις αυτές ομάδες ως προς την ηλικία των συμμετεχόντων. Το παραγοντικό διάγραμμα των δύο πρώτων αξόνων που αναδείχτηκε απεικονίζεται στο Σχήμα 3 (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 11 και 12).

Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου παραγοντικού διαγράμματος παρατηρούμε ότι ο πρώτος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 35,34% της αδράνειας, διαφοροποιεί τους ενηλίκους και τους φοιτητές που εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν κριτικά το εθνοκεντρικό και ελληνοκεντρικό περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τα παιδιά που τοποθετούνται υπέρ του εθνοκεντρισμού. Ο δεύτερος παραγοντικός άξονας, που ερμηνεύει το 27,93% της διακύμανσης,

Σχήμα 3

Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων των χαρακτηριστικών της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ως προς την ηλικία



αντιπαραθέτει τους ενήλικους που τοποθετούνται υπέρ του ελληνοκεντρισμού, ο οποίος συντίθεται από στοιχεία που αναφέρονται στην ελληνική γλώσσα, τις παραδόσεις, τη σπουδαιότητα του ελληνικού πολιτισμού και το χριστιανισμό, από τους φοιτητές που φαίνεται να θέτουν μάλλον υπό αμφισβήτηση τα παραπάνω στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι τα ευρήματά μας αναδεικνύουν τις μορφές σκέψης που έχουν οι ερωτώμενοι αναφορικά με το περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας. Καταρχήν, τα παιδιά δείχνουν αυξημένη ενδοομαδική εύνοια για την εθνική τους ομάδα και ταυτόχρονα αναδύεται η θρησκεία ως συστατικό στοιχείο της εθνικής τους ταυτότητας. Αντίθετα, οι ενήλικες θεωρούν ως συστατικά στοιχεία της εθνικής τους ταυτότητας τη γλώσσα, τις παραδόσεις και την υπεροχή του ελληνικού πολιτισμού χωρίς, ωστόσο, να παραγνωρίζεται και ο χριστιανισμός. Όσον αφορά τους φοιτητές, παρατηρούμε έναν μάλλον σκεπτικισμό, αφού φαίνεται να έχουν την τάση να αντιμετωπίζουν κριτικά τα παραπάνω στοιχεία.

**Η σημασία των
στοιχείων
της ελληνικής
εθνικής
ταυτότητας**

Τα αποτελέσματά μας αναφορικά με το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας έφεραν στο προσκήνιο τις διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στον τρόπο σκέψης μεταξύ των ενηλίκων, των φοιτητών και των παιδιών. Αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι η ορθοδοξία αναδεικνύεται ως το κοινό σημείο της σκέψης των παιδιών και των ενηλίκων. Το στοιχείο αυτό στη σκέψη των παιδιών συσχετίζεται κυρίως με την υποστήριξη στην πατρίδα, ενώ αντίθετα στους ενηλίκους με την έννοια του ελληνισμού, ο οποίος εκφράζεται με τη γλώσσα, τον πολιτισμό και τις παραδόσεις. Όσον αφορά τους φοιτητές, παρατηρούμε την ανάδειξη μιας κριτικής αντιμετώπισης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με το περιεχόμενο που τους παρουσιάστηκε.

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα τη σημασία αποδίδουν οι ερωτώμενοι σε στοιχεία που συνθέτουν το περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας. Για το σκοπό αυτό, δόθηκε στους συμμετέχοντες ένας κατάλογος με τις φράσεις *ελληνική γλώσσα, ορθοδοξία, δημοκρατία, ιστορία, ελληνικά ήθη και έθιμα, αγώνες για την ελευθερία και μνημεία της αρχαιότητας* και τους ζητήθηκε να τις ιεραρχήσουν ανάλογα με τη σημασία για την ελληνικότητα που αποδίδουν σε καθεμία από αυτές. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων κατά ηλικιακή ομάδα αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα παρουσιάζονται στον Πίνακα 8.

Πίνακας 8

*Η σημασία των στοιχείων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.
Γενικός Μέσος Όρος και Τυπική απόκλιση των απαντήσεων
(7= πιο σημαντικό / 1= λιγότερο σημαντικό) (N=505)*

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΓΕΝΙΚΟΣ ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
<i>Η ελληνική γλώσσα</i>	4,72	1,94
<i>Η ιστορία</i>	3,66	2,26
<i>Οι αγώνες για την ελευθερία</i>	4,14	2,08
<i>Η δημοκρατία</i>	4,43	1,71
<i>Η ορθοδοξία</i>	3,31	1,74
<i>Τα μνημεία της αρχαιότητας</i>	4,38	1,81,
<i>Τα ελληνικά ήθη και τα έθιμα</i>	3,36	1,93

Από την ανάγνωση του Πίνακα 8 παρατηρούμε ότι σε γενικές γραμμές οι ερωτώμενοι τείνουν να θεωρούν την *Ελληνική γλώσσα* (Μ.Ο.=4,72) ως ένα από τα σημαντικά στοιχεία για την ελληνικότητα, ενώ αντίθετα την *Ορθοδοξία* (Μ.Ο.=3,31) και τα *Ελληνικά ήθη και έθιμα* (Μ.Ο.=3,36) ως λιγότερο σημαντικά. Όσον αφορά τη *Δημοκρατία* (Μ.Ο.=4,43), τα *Μνημεία της αρχαιότητας* (Μ.Ο.=4,38), τους *Αγώνες για την ελευθερία* (Μ.Ο.=4,14) και την *Ιστορία* (Μ.Ο.=3,66), οι ερωτώμενοι τείνουν μάλλον να τοποθετούν τα στοιχεία αυτά σε ενδιάμεσες θέσεις ως προς τη σημασία που αποδίδουν σε αυτά.

Για να παρουσιάσουμε, ωστόσο, μία περισσότερο συγκεντρωτική εικόνα των αποτελεσμάτων μας και κατ' επέκταση να αποτυπώσουμε σαφέστερα το διαφορετικό σκεπτικό που διέπει τη σκέψη των συμμετεχόντων στην έρευνα ως προς το θέμα αυτό εφαρμόσαμε καταρχήν Παραγοντική Ανάλυση σε Κύριες Συνιστώσες (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 13, 14 και Σχήμα 4) και στα αποτελέσματά της εφαρμόσαμε Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση, η οποία ανέδειξε τρεις ομάδες αναφορικά με τη σημαντικότητα των χαρακτηριστικών που συνθέτουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Τα αποτελέσματα της Αυτόματης Ιεραρχικής Ταξινόμησης απεικονίζονται στον Πίνακα 9.

Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι η πρώτη ομάδα ατόμων, την οποία ονομάσαμε «*Αγώνες για την ελευθερία - Δημοκρατία - Ιστορία*», περιλαμβάνει όσους από τους ερωτώμενους θεωρούν ότι οι αγώνες για την ελευθερία, η δημοκρατία και η ιστορία αποτελούν πολύ σημαντικά στοιχεία της ελληνικότητας. Η δεύτερη ομάδα ατόμων, αποδίδει συγκριτικά μεγαλύτερη αξία στα *Ελληνικά ήθη και έθιμα* και στα *Μνημεία της αρχαιότητας*, ενώ η τρίτη ομάδα στην *Ορθοδοξία* και την *Ελληνική γλώσσα*.

Πίνακας 9

Αυτόματη περιγραφή των ομάδων για τα σημαντικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

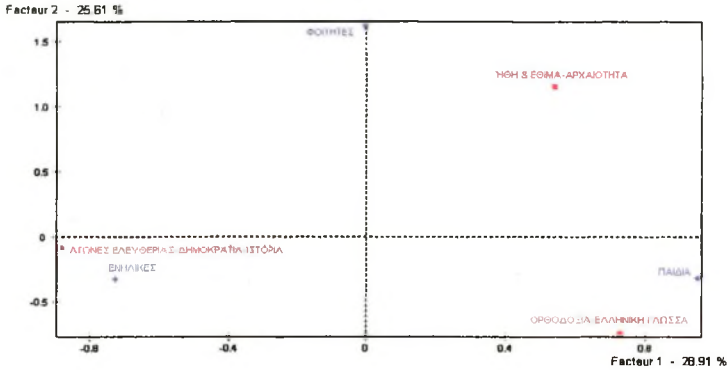
Χαρακτηριστικές μεταβλητές	Μέσος όρος στην ομάδα	Γενικός μέσος όρος	Τυπική απόκλιση στην ομάδα	Γενική τυπική απόκλιση	Τμή ελέγχου	F
ΟΜΑΔΑ 1: ΑΓΩΝΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ - ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ						
Βάρη = 214.00 Άτομα = 214						
Αγώνες για ελευθερία	5,376	4,381	1,438	1,804	9,44	0,000
Δημοκρατία	4,901	4,138	1,921	2,082	6,27	0,000
Ιστορία	4,812	4,430	1,597	1,708	3,83	0,000
Ελληνικά ήθη και έθιμα	2,309	3,314	1,119	1,735	-9,90	0,000
Ορθοδοξία	2,260	3,659	1,517	2,262	-10,59	0,000
ΟΜΑΔΑ 2: ΗΘΗ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ - ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ						
Βάρη = 123.00 Άτομα = 214						
Ελληνικά ήθη και έθιμα	5,260	3,314	1,096	1,735	14,45	0,000
Μνημεία αρχαιότητας	4,756	3,364	1,727	1,930	9,29	0,000
Ορθοδοξία	2,553	3,659	1,822	2,262	-6,30	0,000
Ελληνική γλώσσα	3,585	4,716	2,087	1,940	-7,51	0,000
Δημοκρατία	2,902	4,138	1,885	2,082	-7,64	0,000
ΟΜΑΔΑ 3: ΟΡΘΟΔΟΣΙΑ - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ						
Βάρη = 168.00 Άτομα = 168						
Ορθοδοξία	5,976	3,659	1,046	2,262	16,52	0,000
Ελληνική γλώσσα	5,452	4,716	1,584	1,940	6,12	0,000
Ελληνικά ήθη και έθιμα	2,970	3,314	1,502	1,735	-3,19	0,001
Ιστορία	4,000	4,430	1,662	1,708	-4,06	0,000
Μνημεία αρχαιότητας	2,137	3,364	1,480	1,930	-10,26	0,000
Αγώνες για ελευθερία	3,202	4,381	1,458	1,804	-10,55	0,000

Ας δούμε, όμως πώς η παραπάνω τυπολογία που δημιουργήθηκε με βάση τις τοποθετήσεις των ερωτώμενων αντικατοπτρίζεται στις τρεις ηλικιακές μας ομάδες. Για το σκοπό αυτό εφαρμόσαμε Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών, από την οποία αναδείχτηκε το παραγοντικό διάγραμμα των δύο πρώτων αξόνων που απεικονίζεται στο Σχήμα 4 (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 15 και 16).

Από την ανάγνωση του παραγοντικού διαγράμματος του Σχήματος 4 παρατηρούμε ότι ο πρώτος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 28,91% της αδράνειας, διαφοροποιεί τους ενήλικους που φαίνεται να

Σχήμα 4

Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων των σημαντικών στοιχείων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ως προς την ηλικία



αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στους Αγώνες για την ελευθερία, τη Δημοκρατία και την Ιστορία από τα παιδιά που θεωρούν σημαντικότερα στοιχεία για την ελληνικότητα τα ήθη και τα έθιμα και τα μνημεία της αρχαιότητας. Ο δεύτερος παραγοντικός άξονας, που ερμηνεύει το 25,61% της διακύμανσης, εμπεριέχει τους φοιτητές που θεωρούν σημαντικότερα τα ελληνικά ήθη και έθιμα και τα μνημεία της αρχαιότητας σε αντίθεση με την ορθοδοξία και την ελληνική γλώσσα.

Συζήτηση

Από τις αναλύσεις μας προέκυψε ότι οι τρεις ηλικιακές ομάδες των Ελλήνων προσλαμβάνουν τον εθνικό τους εαυτό κατά τρόπο συνεκτικό. Συγκεκριμένα, ένα από τα βασικά στοιχεία των κοινωνικών αναπαραστάσεων του εθνικού εαυτού, που κατά κύριο λόγο αναδεικνύεται από τη σκέψη των ενηλίκων και των φοιτητών, είναι η εδαφική επικράτεια είτε ως ένας οροθετημένος γεωγραφικός χώρος είτε ως μεμονωμένα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος. Ο γεωγραφικός αυτός χώρος συνδυάζεται είτε με τις ιστορικές μνήμες είτε με την αίσθηση αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της ομάδας. Σύμφωνα με το Smith (2000), η σχέση των ενηλίκων ατόμων με το γεωγραφικό χώρο αποτελεί έναν από τους βασικούς πυρήνες της εθνικής ταυτότητας του

ατόμου, αφού σ' αυτόν έζησαν και έδρασαν οι πρόγονοι και συνέβησαν γεγονότα που είχαν μεγάλη σημασία για την ταυτότητα της ομάδας.

Το δεύτερο στοιχείο που φαίνεται να συνθέτει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού των ενηλίκων ατόμων είναι ένας ελληνοκεντρισμός, δηλαδή ένα περιεχόμενο στο οποίο στοιχεία από την αρχαιότητα συνδυάζονται με την ορθοδοξία για να αποτελέσουν ένα ενιαίο σύνολο. Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ότι οι ιστορικές μνήμες φαίνεται να αποτελούν αναπόσπαστο συστατικό της συγκρότησης του εθνικού εαυτού. Ανάλογα με τα προαναφερόμενα αποτελέσματα αποκαλύφθηκαν και από την έρευνα της Hantzi (1997) αναφορικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα. Συγκεκριμένα, η έρευνα αυτή που έγινε σε Έλληνες 16 – 25 ετών αποκάλυψε ότι στο περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας εμπεριέχεται, εκτός άλλων διαστάσεων, και μία διάσταση που συντίθεται από ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία, τα οποία παραπέμπουν στη «συλλογική μνήμη – συνέχεια» και στην «ελληνικότητα». Τα στοιχεία αυτά αποτελούν μία μαρτυρία για τη συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και θεωρούνται ότι συνιστούν τη μοναδικότητα του ελληνικού έθνους (Herzfeld, 2002).

Όσον αφορά τα παιδιά, παρατηρούμε ότι από τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις αναφορικά με τον εθνικό τους εαυτό απουσιάζουν οι αναφορές στο χώρο. Τα παιδιά επικεντρώνονται κυρίως στη θρησκεία, την ιστορία και ταυτόχρονα αναδεικνύεται μία εθνοκεντρική σκέψη, με την έννοια της σημασίας που αποδίδουν στη χώρα τους και την υποστήριξη σε αυτή. Ωστόσο, παρά τις διαφοροποιήσεις που αποκαλύφθηκαν στην κοινωνική σκέψη των ενηλίκων και των παιδιών αναφορικά με τον εθνικό εαυτό, μπορούμε να διαπιστώσουμε ορισμένα κοινά σημεία. Καταρχήν, αναδεικνύεται η εξέχουσα θέση που κατέχει το παρελθόν με την έννοια της ιστορικής μνήμης στη σκέψη των ερωτώμενων. Ο Hobsbawm (1998) υποστηρίζει ότι *«η αίσθηση του παρελθόντος ως μια συλλογική συνεχής εμπειρία παραμένει εκπληκτικά σημαντική ακόμα και για τους πλέον συνεπείς καινοτόμους, εκείνους που πιστεύουν ότι νέο ίσον βελτίωση ... αφού δε γίνεται να μην τοποθετούμε*

τους εαυτούς μας μέσα σε μια συνέχεια, της ζωής μας, της οικογένειας ή της ομάδας στην οποία ανήκουμε» (σ. 37 - 42). Επίσης, ο Ferro (2001) ισχυρίζεται ότι η συλλογική συνείδηση κάθε κοινωνίας σημαδεύεται από μία ιστορική μήτρα, η οποία σε κάθε χώρα είναι σταθερή, πέρα από τις μεταβολές που συμβαίνουν με το πέρασμα των χρόνων, ενώ επισημαίνει ότι η ιστορία που ακούμε, όταν είμαστε παιδιά, σημαδεύει ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή μας. Αυτό το τελευταίο σημείο μας παραπέμπει στο ρόλο που παίζει το σχολείο στη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας. Οι Dragonas & Bar-On (2000) χαρακτηρίζουν το σύγχρονο σχολείο ως το μεγαλύτερο μηχανισμό καλλιέργειας και αναπαραγωγής των χαρακτηριστικών που ερμηνεύουν τις εθνικές ιδιαιτερότητες και διαφορές. Ευνοεί μια συγκεκριμένη γλώσσα, υπογραμμίζει τη χωρική διάσταση της εθνικής ταυτότητας και προάγει κοινές ιστορικές μνήμες και κοινούς μύθους καταγωγής.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι από την έρευνά μας αποκαλύφθηκε το κοινωνικό πλαίσιο που προσλαμβάνουν οι Έλληνες και εντός του οποίου τοποθετούν τον εθνικό τους εαυτό. Το κοινωνικό αυτό πλαίσιο συντίθεται από μία διάσταση ελληνοκεντρισμού, η οποία παραπέμπει στη συνέχεια του ελληνικού έθνους στο χώρο και το χρόνο. Με άλλα λόγια, οι Έλληνες έχουν κατασκευάσει αυτή τη συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής γνώσης για τον εθνικό τους εαυτό, η οποία συμπυκνώνει τη σχέση με την πατρίδα τους. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να ερμηνεύσουν την πραγματικότητα στην οποία ζουν αλλά και ταυτόχρονα να την αναπλάσουν. Ο Abric (2003) υποστηρίζει ότι κάθε πραγματικότητα αναπαριστάται: προσαρμόζεται από τα άτομα και τις ομάδες, οικοδομείται εκ νέου στο γνωστικό τους σύστημα, ενσωματώνεται στο σύστημα των αξιών που εξαρτάται από ιστορικούς, ιδεολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Αυτή λοιπόν η κατασκευασμένη πραγματικότητα εγκαθιδρύει για τα άτομα την πραγματικότητα εντός της οποίας δραστηριοποιούνται. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού με άλλα λόγια παρέχουν στα άτομα και στις ομάδες έναν κώδικα που διευκολύνει την επικοινωνία αλλά και καθοδηγεί τις κοινωνικές πρακτικές.

2.2.2. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της ετερότητας: Οι «σημαντικοί εθνικοί άλλοι»

Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας για τον εθνικό εαυτό ανέδειξαν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που συνθέτουν το περιεχόμενό του. Ο γεωγραφικός χώρος, στον οποίο είναι εμποτισμένες ιστορικές μνήμες, η ελληνική γλώσσα, η ορθοδοξία, οι παραδόσεις και ο ελληνικός πολιτισμός, εγκαθιδρύουν ένα κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο ελληνοκεντρισμού και ομοιογένειας εντός του οποίου δραστηριοποιούνται και επικοινωνούν οι Έλληνες. Μέσα σε αυτό το κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο εμπεριέχεται και ο «εθνικός Άλλος», αφού οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εξυπηρετούν την επικοινωνία και εγκαθιδρύουν τις σχέσεις με τους άλλους.

Τα αποτελέσματα που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια αφορούν το θέμα αυτό. Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων για τους «εθνικούς άλλους» και θα παρουσιάσουμε τις οργανωτικές αρχές που συγκροτούν το περιεχόμενό τους.

Οι εκθροί και οι φίλοι της Ελλάδας

Από τους συμμετέχοντες στην έρευνά μας ζητήθηκε να εκφράσουν την άποψή τους αναφορικά με ορισμένους λαούς. Για το σκοπό αυτό τους δόθηκε ένας κατάλογος με δεκατέσσερις λαούς και τους ζητήθηκε να τοποθετηθούν σε μία επταβάθμια κλίμακα Likert ως προς το πόσο εκθρούς ή φίλους τους θεωρούν. Οι απόψεις των ερωτώμενων παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 10 παρατηρούμε σε ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο, ότι οι απαντήσεις των ερωτώμενων εμφανίζουν μία τάση ουδετερότητας ή οριακής φιλίας για ορισμένους λαούς. Συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι εμφανίζονται σχεδόν ουδέτεροι αναφορικά με τους *Γερμανούς* (Μ.Ο.=3.89), τους *Άγγλους* (Μ.Ο.=3.99) και τους *Φιλιππινέζους* (Μ.Ο.=4.34), ενώ παρουσιάζουν μία τάση να θεωρούν λίγο φίλους τους *Σέρβους* (Μ.Ο.=4.57), τους *Ρώσους* (Μ.Ο.=4.64), τους *Γάλλους* (Μ.Ο.=4.70), τους *Ιταλούς* (Μ.Ο.=4.93), τους

Πίνακας 10

Εχθροί και Φίλοι Λαοί της Ελλάδας.

Μέσος Όρος και Τυπική απόκλιση

(1=πάρα πολύ εχθροί / 7= πάρα πολύ φίλοι) (N=505)

Λαοί	Γενικός Μέσος Όρος	Τυπική Απόκλιση
Άγγλοι	3,99	1,66
Αλβανοί	2,83	1,63
Αμερικανοί	3,31	1,68
Βούλγαροι	3,74	1,46
Γάλλοι	4,70	1,41
Γερμανοί	3,89	1,55
Ισπανοί	4,94	1,30
Ιταλοί	4,93	1,44
Κύπριοι	5,19	1,65
Ρώσοι	4,64	1,50
Σέρβοι	4,57	1,65
Σκοπιανοί	3,34	1,52
Τούρκοι	2,54	1,50
Φιλιππινέζοι	4,34	1,23

Ισπανούς (Μ.Ο.=4.94) και αρκετά φίλους τους Κύπριους (Μ.Ο.=5.19). Όσον αφορά τους Τούρκους (Μ.Ο.=2.54) και τους Αλβανούς (Μ.Ο.=2.83), οι ερωτώμενοι τους θεωρούν αρκετά εχθρούς, ενώ λίγο εχθρούς θεωρούν τους Αμερικανούς (Μ.Ο.=3.31), τους Σκοπιανούς (Μ.Ο.=3.34) και τους Βουλγάρους (Μ.Ο.=3.74).

Σε ένα δεύτερο ερμηνευτικό επίπεδο και προκειμένου να αποτυπώσουμε το σκεπτικό που διέπει τις τοποθετήσεις των ερωτώμενων που συμμετείχαν στην έρευνα αναφορικά με τους εχθρούς και φίλους λαούς της Ελλάδας, εφαρμόσαμε στις απαντήσεις τους Παραγοντική Ανάλυση σε κύριες συνιστώσες (Παράρτημα ΙΙ, Πίνακες 17, 18 και Σχήμα 5) και στα αποτελέσματά της εφαρμόσαμε Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση, η οποία ανέδειξε τρεις ομάδες λαών αναφορικά με την πρόσληψη εχθρότητας / φιλίας. Τα αποτελέσματα της Αυτόματης Ιεραρχικής Ταξινόμησης απεικονίζονται στον Πίνακα 11.

Πίνακας 11

Αυτόματη περιγραφή των ομάδων για τους εκθρούς / φίλους λαούς της Ελλάδας

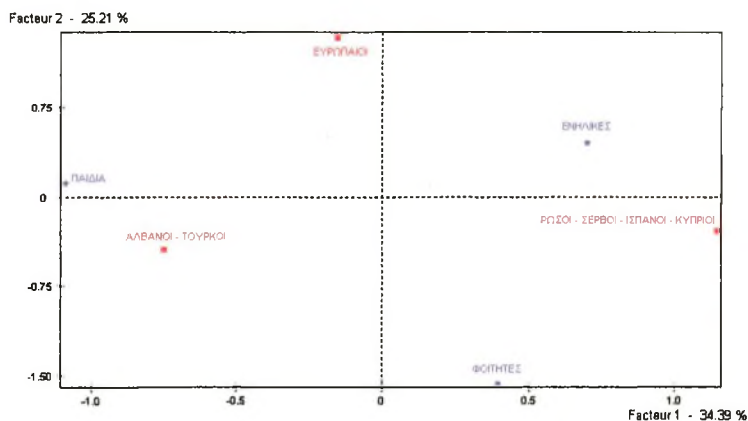
ΟΜΑΔΕΣ	Ποσοστό επί του συνόλου των ατόρων	Ποσοστό επί των ατόρων της ομάδας	Ποσοστό της ομάδας στο σύνολο των ατόρων	Τιμή ελέγχου	Βάρη	P
ΟΜΑΔΑ 1: ΑΛΒΑΝΟΙ - ΤΟΥΡΚΟΙ						
Βάρη = 229.00 Άτομα = 229						
ΑΛΒΑΝΟΙ	3,349	2,833	1,511	1,627	6,26	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	2,782	2,541	1,372	1,501	3,16	0,001
ΓΑΛΛΟΙ	4,317	4,700	1,294	1,406	-5,44	0,000
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	3,930	4,337	1,087	1,224	-6,52	0,000
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	3,350	3,890	1,382	1,549	-6,95	0,000
ΚΥΠΡΙΟΙ	4,488	5,200	1,665	1,649	-8,46	0,000
ΙΤΑΛΟΙ	4,260	4,933	1,402	1,440	-9,27	0,000
ΡΩΣΟΙ	3,708	4,644	1,234	1,499	-12,40	0,000
ΣΕΡΒΟΙ	3,526	4,571	1,304	1,647	-12,42	0,000
ΙΣΠΑΝΟΙ	4,101	4,943	1,144	1,299	-12,76	0,000
ΟΜΑΔΑ 2: ΡΩΣΟΙ - ΣΕΡΒΟΙ- ΙΣΠΑΝΟΙ - ΚΥΠΡΙΟΙ						
Βάρη =165.00 Άτομα = 165						
ΣΕΡΒΟΙ	5,494	4,571	1,403	1,647	8,80	0,000
ΡΩΣΟΙ	5,360	4,644	1,219	1,499	7,49	0,000
ΙΣΠΑΝΟΙ	5,396	4,943	0,979	1,299	5,47	0,000
ΚΥΠΡΙΟΙ	5,534	5,200	1,487	1,649	3,17	0,001
ΓΑΛΛΟΙ	4,461	4,700	1,346	1,406	-2,68	0,004
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	3,195	3,742	1,292	1,455	-5,89	0,000
ΣΚΟΠΙΑΝΟΙ	2,622	3,336	1,411	1,519	-7,37	0,000
ΑΓΓΛΟΙ	3,098	3,996	1,406	1,662	-8,41	0,000
ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ	2,344	3,315	1,349	1,676	-9,05	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	1,579	2,541	0,930	1,501	-10,06	0,000
ΑΛΒΑΝΟΙ	1,733	2,833	0,935	1,627	-10,64	0,000
ΟΜΑΔΑ 3: ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ						
Βάρη =111.00 Άτομα = 111						
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	5,191	3,890	1,311	1,549	9,99	0,000
ΓΑΛΛΟΙ	5,820	4,700	1,092	1,406	9,51	0,000
ΙΤΑΛΟΙ	6,083	4,933	0,791	1,440	9,43	0,000
ΑΓΓΛΟΙ	5,291	3,996	1,416	1,662	9,25	0,000
ΣΚΟΠΙΑΝΟΙ	4,491	3,336	1,444	1,519	9,04	0,000
ΙΣΠΑΝΟΙ	5,927	4,943	0,922	1,299	9,01	0,000
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	4,727	3,742	1,477	1,455	8,05	0,000
ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ	4,421	3,315	1,719	1,676	7,71	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	3,519	2,541	1,619	1,501	7,66	0,000
ΚΥΠΡΙΟΙ	6,111	5,200	1,173	1,649	6,51	0,000
ΡΩΣΟΙ	5,454	4,644	1,287	1,499	6,35	0,000
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	4,982	4,337	1,414	1,224	6,27	0,000
ΣΕΡΒΟΙ	5,236	4,571	1,394	1,647	4,81	0,000
ΑΛΒΑΝΟΙ	3,468	2,833	1,815	1,627	4,61	0,000

Από την ανάγνωση του Πίνακα 11 παρατηρούμε ότι η πρώτη ομάδα αποτελείται κατά κύριο λόγο από εκείνα τα άτομα που προσλαμβάνουν τους Αλβανούς και τους Τούρκους ως εχθρούς της Ελλάδας. Η δεύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνει όσους από τους συμμετέχοντες έχουν την άποψη ότι οι Ρώσοι, οι Σέρβοι, οι Ισπανοί και οι Κύπριοι είναι φίλοι της Ελλάδας, ενώ η τρίτη επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο σε λαούς που ανήκουν στην Ε.Ε. (Γερμανοί, Γάλλοι, Ιταλοί, Άγγλοι, Ισπανοί, Κύπριοι), οι οποίοι προσλαμβάνονται ως φίλοι.

Η Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών που εφαρμόστηκε στις τρεις παραπάνω ομάδες ως προς την ηλικία των συμμετεχόντων ανέδειξε το παραγοντικό διάγραμμα των δύο πρώτων αξόνων που απεικονίζεται στο Σχήμα 5 (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 19 και 20).

Σχήμα 5

Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων των εχθρών / φίλων λαών της Ελλάδας ως προς την ηλικία



Ο πρώτος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 34.39% της συνολικής αδράνειας, αντιπαραθέτει τις απόψεις των ενηλίκων σε εκείνες των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι πρώτοι προσλαμβάνουν ως φίλους την ομάδα των Ρώσων, Σέρβων, Ισπανών και Κυπρίων, ενώ τα παιδιά υποστηρίζουν ότι οι Αλβανοί και οι Τούρκοι αποτελούν εχθρούς της Ελλάδας. Ο δεύτερος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 25.21% της συνολικής αδράνειας, αντιπαραθέτει τις απόψεις των

ενηλίκων, οι οποίοι θεωρούν τους Ευρωπαίους φίλους της Ελλάδας, στις απόψεις των φοιτητών που προσλαμβάνουν τους Αλβανούς και τους Τούρκους ως εχθρούς.

Τα αποτελέσματά μας θεωρούνται ως ένα βαθμό αναμενόμενα, αφού η πρόσληψη της εχθρότητας ή της φιλίας για διάφορες εθνικές ομάδες εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις διακρατικές σχέσεις, αλλά και από την ιστορία κάθε έθνους. Τα ευρήματά μας, που αποκάλυψαν μία ομάδα «σημαντικών εθνικών άλλων», τους οποίους τα παιδιά και οι φοιτητές, κυρίως, τείνουν να προσλαμβάνουν ως απειλή για την πατρίδα τους, ενισχύονται και από άλλες έρευνες (Μαντόγλου, Φερεντίνος, 2005-Φερεντίνος, Μαντόγλου, Παχουλίδης, 2003), οι οποίες ανέδειξαν ότι η συλλογική μνήμη των Ελλήνων όσον αφορά την Τουρκία επικεντρώνεται σε έναν κατακτητή που εξακολουθεί να απειλεί την Ελλάδα. Αντίθετα, οι ενήλικες επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στους «φίλους εθνικούς άλλους», που είναι οι Ευρωπαίοι γενικά, αλλά και ειδικότερα οι Ισπανοί και οι Κύπριοι, καθώς και οι ομόδοξοι Σέρβοι και Ρώσοι.

2.2.3. Οι μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα: περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων και διαφοροποιήσεις

Η μετανάστευση βρίσκεται σήμερα, περισσότερο από άλλοτε, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, εξαιτίας των συνεπειών που έχει επιφέρει σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Ως προς το κοινωνιοψυχολογικό επίπεδο, η μετανάστευση δημιούργησε μία νέα εμπειρία αναφορικά με τον «άλλο» και την «ετερότητα», ενώ αναθέρμανε τις συζητήσεις γύρω από την απειλή της εθνικής ταυτότητας και έφερε στην επιφάνεια ξενοφοβικά και ρατσιστικά στερεότυπα και προκαταλήψεις.

Συγκεκριμένα, η παρουσία των μεταναστών έθεσε σε αμφισβήτηση το συλλογικό φαντασιακό (Αντερσον, 1997) περί διατήρησης μιας ενιαίας, μοναδικής και ομοιογενούς κοινότητας στο χώρο και το χρόνο (Billig, 1996) και προκάλεσε την ανάδυση απόψεων περί ανωτερότητας της πολιτισμικής κληρονομιάς μιας ομάδας έναντι μιας άλλης (Rattansi, 1992).

Οι παραπάνω απόψεις βρήκαν πρόσφορο έδαφος και στην ελληνική κοινωνία, όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 άρχισαν να φθάνουν στην Ελλάδα οι πρώτοι μετανάστες, εξαιτίας των αλλαγών που προκλήθηκαν με την κατάρρευση του κομμουνισμού στην ανατολική Ευρώπη και τη διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, καθώς και του πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία και της διάλυσής της που ακολούθησε. Η παρουσία των μεταναστών στη θεωρούμενη μονοπολιτισμική μέχρι τότε ελληνική κοινωνία¹ έθεσε σε αμφισβήτηση τον ομοιογενή χαρακτήρα του ελληνικού έθνους – κράτους και προκάλεσε συζητήσεις για το αν οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την ελληνική εθνική ταυτότητα, την ελληνική πολιτισμική κληρονομιά και την κοινωνική συνοχή. Συνακόλουθα, θέματα όπως η θέση των

¹ Ο Μπαλτσιώπης (2003) επισημαίνει ότι ο παραδοσιακός ελληνικός λόγος αναφέρεται στη μεγάλη γλωσσική και πολιτισμική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού, χωρίς να γίνεται αναφορά σε μία σειρά από ομάδες με διαφορετική γλώσσα ή θρησκεία που έζησαν και συνεχίζουν εν μέρει να ζουν στα όρια της ελληνικής επικράτειας. Επίσης, από την ανάλυση του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων αποκαλύφθηκε η «φαντασίωση» μιας ομοιογενούς ελληνικής κοινότητας και το ίδιο αναδύθηκε και από το λόγο των εκπαιδευτικών (Δραγώνα, 1997).

μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, η προστασία τους όχι μόνο από κάθε είδους εκμετάλλευση, αλλά και από ξενοφοβικές και ρατσιστικές συμπεριφορές βρέθηκαν στο επίκεντρο του κοινωνικού, πολιτικού και κοινωνιοψυχολογικού προβληματισμού, αναδεικνύοντας νέα νοήματα ως προς τις έννοιες της εθνικής ταυτότητας και της ιδιότητας του πολίτη. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε το περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων των συμμετεχόντων στην έρευνά μας αναφορικά με τους μετανάστες μέσα στο πλαίσιο της μελέτης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, θα εκθέσουμε τα αποτελέσματα της έρευνάς μας που αναφέρονται στις απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με τις ομάδες μεταναστών που δημιουργούν προβλήματα και θα παρουσιάσουμε τις βασικές οργανωτικές αρχές που διέπουν τη σκέψη τους αναφορικά με τα δικαιώματά τους.

**Μετανάστες
που δημιουργούν
προβλήματα στην
Ελλάδα**

Το πρώτο ζήτημα που θα εξετάσουμε σχετίζεται με τις ομάδες μεταναστών που δημιουργούν προβλήματα στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, δόθηκε στους συμμετέχοντες ένας κατάλογος με είκοσι εθνικές ομάδες, από τις οποίες ορισμένες είναι οι «ορατές» ομάδες οικονομικών μεταναστών, ενώ άλλες, όπως για παράδειγμα οι Άγγλοι ή οι Γερμανοί, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως οικονομικοί μετανάστες. Το ερώτημα που τέθηκε ήταν ποιοι από τους παρακάτω που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα δημιουργούν τα περισσότερα προβλήματα. Οι ερωτώμενοι έπρεπε να τοποθετηθούν σε μία επταβάθμια διπολική κλίμακα, προκειμένου να εκφράσουν την άποψή τους για το συγκεκριμένο θέμα. Οι απόψεις των συμμετεχόντων παρουσιάζονται στον Πίνακα 12.

Από την ανάγνωση του Πίνακα 12 παρατηρούμε ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούν ότι αρκετά προβλήματα στην Ελλάδα δημιουργούν οι *Αλβανοί* (Μ.Ο.=5.57), ενώ είναι ουδέτεροι ή τείνουν προς την ουδετερότητα αναφορικά με τους *Τούρκους* (Μ.Ο.=4.25), τους *Ρουμάνους* (Μ.Ο.=4.35), τους *Βουλγάρους* (Μ.Ο.=3.85), τους *Πολωνούς*

(Μ.Ο.=3.71) και τους *Πακιστανούς* (Μ.Ο.=3.65). Τέλος, οι ερωτώμενοι πιστεύουν ότι

Πίνακας 12

*Μετανάστες που δημιουργούν προβλήματα στην Ελλάδα.
Γενικός Μέσος Όρος και Τυπική απόκλιση (επταβάθμια διπολική κλίμακα:
1=καθόλου προβλήματα / 7= πάρα πολλά προβλήματα) (N= 505)*

Μετανάστες	Μέσος Όρος	Τυπική Απόκλιση
Γάλλοι	2,06	1,29
Σέρβοι	2,98	1,71
Αμερικανοί	3,34	1,90
Αλβανοί	5,57	1,83
Πολωνοί	3,71	1,82
Βούλγαροι	3,85	1,85
Πακιστανοί	3,65	1,89
Ιταλοί	2,37	1,50
Ινδοί	2,65	1,60
Ρώσοι	3,40	1,87
Φιλιππινέζοι	2,78	1,68
Κύπριοι	2,18	1,53
Αφρικανοί	2,73	1,67
Άραβες	3,03	1,67
Ιρακινοί	3,29	1,76
Ρουμάνοι	4,35	2,00
Άγγλοι	2,63	1,73
Τούρκοι	4,25	2,10
Αφγανοί	3,42	1,93
Γερμανοί	2,75	1,80

δε δημιουργούν κανένα πρόβλημα οι *Γάλλοι* (Μ.Ο.=2.06), οι *Κύπριοι* (Μ.Ο.=2.18), οι *Ιταλοί* (Μ.Ο.=2.37), οι *Άγγλοι* (Μ.Ο.=2.63), οι *Ινδοί* (Μ.Ο.=2.65), οι *Αφρικανοί* (Μ.Ο.= 2.73), οι *Γερμανοί* (Μ.Ο.=2.75) και οι *Φιλιππινέζοι* (Μ.Ο.=2.78) ή μάλλον κανένα πρόβλημα οι *Σέρβοι* (Μ.Ο.=2.98), οι *Άραβες* (Μ.Ο.=3.03), οι *Ιρακινοί* (Μ.Ο.=3.29), οι *Αμερικανοί* (Μ.Ο.=3.34), οι *Ρώσοι* (Μ.Ο.=3.40) και οι *Αφγανοί*

(Μ.Ο.=3.42). Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι μόνο οι Αλβανοί δημιουργούν προβλήματα στην Ελλάδα, ενώ για άλλες ομάδες μεταναστών είτε αποφεύγουν να τοποθετηθούν είτε πιστεύουν ότι δε δημιουργούν κανένα πρόβλημα. Για να συνοψίσουμε, όμως, τις τοποθετήσεις των ερωτώμενων αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε, εφαρμόσαμε Παραγοντική Ανάλυση σε Κύριες Συνιστώσες (βλ. Παράρτημα ΙΙ, Πίνακες 21, 22 και Σχήμα 5) και στα αποτελέσματά της Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση, η οποία ανέδειξε τέσσερις ομάδες ατόμων αναφορικά με τις απόψεις τους για τους μετανάστες που δημιουργούν προβλήματα. Τα αποτελέσματα της Αυτόματης ιεραρχικής ταξινόμησης παρουσιάζονται στον Πίνακα 13.

Πίνακας 13

Αυτόματη περιγραφή των ομάδων για τους μετανάστες που δημιουργούν προβλήματα

Χαρακτηριστικές μεταβλητές	Μέσος όρος στην ομάδα	Γενικός μέσος όρος	Τυπική απόκλιση στην ομάδα	Γενική τυπική απόκλιση	Τιμή ελέγχου	P
ΟΜΑΔΑ 1: ΑΛΒΑΝΟΙ						
Βάρη = 120.00 Άτομα = 120						
ΑΛΒΑΝΟΙ	6,058	5,567	1,428	1,829	3,37	0,000
ΡΟΥΜΑΝΟΙ	3,967	4,348	1,915	2,002	-2,40	0,008
ΑΓΓΛΟΙ	2,103	2,635	1,587	1,731	-3,82	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	3,592	4,248	2,055	2,101	-3,95	0,000
ΚΥΠΡΙΟΙ	1,613	2,184	1,101	1,527	-4,70	0,000
ΠΟΛΩΝΟΙ	3,008	3,710	1,758	1,820	-4,87	0,000
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	1,925	2,750	1,355	1,798	-5,80	0,000
ΡΩΣΟΙ	2,475	3,401	1,640	1,872	-6,17	0,000
ΓΑΛΛΟΙ	1,358	2,060	0,693	1,291	-6,86	0,000
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	2,814	3,854	1,605	1,850	-7,03	0,000
ΙΤΑΛΟΙ	1,525	2,370	0,826	1,501	-7,11	0,000
ΑΦΓΑΝΟΙ	2,193	3,419	1,485	1,931	-7,99	0,000
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	1,700	2,783	1,013	1,678	-8,17	0,000
ΠΑΚΙΣΤΑΝΟΙ	2,408	3,646	1,399	1,891	-8,28	0,000
ΣΕΡΒΟΙ	1,798	2,983	1,120	1,705	-8,74	0,000
ΑΦΡΙΚΑΝΟΙ	1,567	2,731	0,793	1,665	-8,84	0,000
ΙΝΔΟΙ	1,508	2,648	0,764	1,602	-8,99	0,000
ΑΡΑΒΕΣ	1,792	3,027	0,921	1,670	-9,35	0,000
ΙΡΑΚΙΝΟΙ	1,958	3,292	0,999	1,757	-9,54	0,000
ΟΜΑΔΑ 2: ΚΑΜΙΑ ΟΜΑΔΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ						
Βάρη = 51.00 Άτομα = 51						
ΚΥΠΡΙΟΙ	1,060	2,184	0,237	1,527	-5,50	0,000
ΓΑΛΛΟΙ	1,039	2,060	0,194	1,291	-5,96	0,000
ΑΓΓΛΟΙ	1,137	2,635	0,841	1,731	-6,53	0,000
ΙΤΑΛΟΙ	1,020	2,370	0,139	1,501	-6,79	0,000
ΑΦΡΙΚΑΝΟΙ	1,216	2,731	0,870	1,665	-6,87	0,000
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	1,196	2,783	0,627	1,678	-7,14	0,000

ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ	1,529	3,335	1,289	1,896	-7,19	0,000
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	1,020	2,750	0,139	1,798	-7,26	0,000
ΙΝΔΟΙ	1,078	2,648	0,269	1,602	-7,39	0,000
ΣΕΡΒΟΙ	1,255	2,983	0,926	1,705	-7,65	0,000
ΑΦΓΑΝΟΙ	1,353	3,419	1,099	1,931	-8,08	0,000
ΡΩΣΟΙ	1,392	3,401	0,818	1,872	-8,09	0,000
ΑΡΑΒΕΣ	1,137	3,027	0,486	1,670	-8,54	0,000
ΠΑΚΙΣΤΑΝΟΙ	1,471	3,646	1,177	1,891	-8,69	0,000
ΙΡΑΚΙΝΟΙ	1,100	3,292	0,300	1,757	-9,31	0,000
ΠΟΛΩΝΟΙ	1,333	3,710	0,548	1,820	-9,85	0,000
ΡΟΥΜΑΝΟΙ	1,588	4,348	1,141	2,002	-10,39	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	1,353	4,248	0,882	2,101	-10,40	0,000
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	1,196	3,854	0,525	1,850	-10,84	0,000
ΑΛΒΑΝΟΙ	2,860	5,567	2,059	1,829	-11,03	0,000

ΟΜΑΔΑ 3: ΟΛΟΙ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΥΡΩΠΑΙΟΥΣ

Βάρη = 180.00 Άτομα = 180

ΡΟΥΜΑΝΟΙ	5,349	4,348	1,598	2,002	7,94	0,000
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	4,708	3,854	1,447	1,850	7,18	0,000
ΑΛΒΑΝΟΙ	6,250	5,567	1,236	1,829	6,16	0,000
ΙΡΑΚΙΝΟΙ	3,957	3,292	1,513	1,757	5,88	0,000
ΠΑΚΙΣΤΑΝΟΙ	4,360	3,646	1,670	1,891	5,88	0,000
ΠΟΛΩΝΟΙ	4,348	3,710	1,608	1,820	5,45	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	4,830	4,248	1,792	2,101	4,27	0,000
ΡΩΣΟΙ	3,903	3,401	1,790	1,872	4,24	0,000
ΑΦΓΑΝΟΙ	3,841	3,419	1,714	1,931	3,34	0,000
ΑΡΑΒΕΣ	3,377	3,027	1,417	1,670	3,23	0,001
ΣΕΡΒΟΙ	3,275	2,983	1,436	1,705	2,65	0,004
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	3,063	2,783	1,661	1,678	2,59	0,005

ΓΕΡΜΑΝΟΙ	2,469	2,750	1,508	1,798	-2,42	0,008
ΑΓΓΛΟΙ	2,300	2,635	1,427	1,731	-2,99	0,001
ΚΥΠΡΙΟΙ	1,881	2,184	1,205	1,527	-3,07	0,001
ΙΤΑΛΟΙ	2,051	2,370	1,048	1,501	-3,26	0,001
ΓΑΛΛΟΙ	1,714	2,060	0,830	1,291	-4,15	0,000

ΟΜΑΔΑ 4: ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ - ΕΚΤΟΣ ΑΛΒΑΝΩΝ

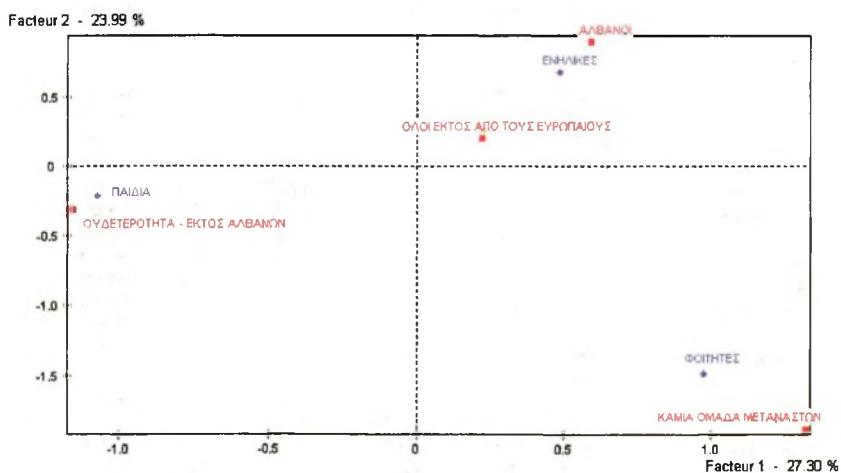
Βάρη = 154.00 Άτομα = 154

ΓΑΛΛΟΙ	3,322	2,060	1,316	1,291	14,54	0,000
ΙΤΑΛΟΙ	3,840	2,370	1,424	1,501	14,46	0,000
ΙΝΔΟΙ	4,067	2,648	1,459	1,602	13,07	0,000
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	4,309	2,750	1,550	1,798	12,73	0,000
ΚΥΠΡΙΟΙ	3,363	2,184	1,671	1,527	11,21	0,000
ΑΦΡΙΚΑΝΟΙ	4,000	2,731	1,390	1,665	11,14	0,000
ΑΡΑΒΕΣ	4,287	3,027	1,373	1,670	11,13	0,000
ΑΓΓΛΟΙ	3,907	2,635	1,563	1,731	10,91	0,000
ΣΕΡΒΟΙ	4,216	2,983	1,445	1,705	10,58	0,000
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	3,944	2,783	1,388	1,678	9,89	0,000
ΑΦΓΑΝΟΙ	4,669	3,419	1,495	1,931	9,48	0,000
ΙΡΑΚΙΝΟΙ	4,367	3,292	1,397	1,757	9,03	0,000
ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ	4,424	3,335	1,484	1,896	8,24	0,000
ΠΑΚΙΣΤΑΝΟΙ	4,637	3,646	1,442	1,891	7,59	0,000
ΡΩΣΟΙ	4,260	3,401	1,542	1,872	6,76	0,000
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	4,664	3,854	1,374	1,850	6,44	0,000
ΤΟΥΡΚΟΙ	5,140	4,248	1,653	2,101	6,26	0,000
ΠΟΛΩΝΟΙ	4,408	3,710	1,427	1,820	5,58	0,000
ΑΛΒΑΝΟΙ	5,278	5,567	1,719	1,829	-2,33	0,010

Από την ανάγνωση του Πίνακα 13 διαπιστώνουμε ότι η πρώτη ομάδα αποτελείται κατά κύριο λόγο από εκείνα τα άτομα που θεωρούν ότι οι *Αλβανοί* είναι η ομάδα των μεταναστών που δημιουργεί τα περισσότερα προβλήματα στην Ελλάδα. Η δεύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνει όσους από τους συμμετέχοντες έχουν την άποψη ότι *καμία ομάδα μεταναστών* δε δημιουργεί προβλήματα στην Ελλάδα, ενώ η τρίτη επικεντρώνεται σε *όλους τους μετανάστες πλην των Ευρωπαίων*. Τέλος, η τέταρτη ομάδα ενσωματώνει όσους από τους συμμετέχοντες αποφεύγουν να τοποθετηθούν ξεκάθαρα εμφανιζόμενοι ως ουδέτεροι, αν και επικεντρώνονται στους Τούρκους, οι οποίοι ωστόσο δεν είναι μία από τις «ορατές» ομάδες μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα.

Η Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών που εφαρμόστηκε στις τέσσερις παραπάνω ομάδες ως προς την ηλικία των συμμετεχόντων ανέδειξε το παραγοντικό διάγραμμα των δύο πρώτων αξόνων που απεικονίζεται στο Σχήμα 6 (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 23 και 24).

Σχήμα 6
Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων των μεταναστών που δημιουργούν προβλήματα ως προς την ηλικία



Ο πρώτος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 27.30% της συνολικής αδράνειας, αντιπαραθέτει τις απόψεις των ενηλίκων και των φοιτητών σε εκείνες των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι πρώτοι υποστηρίζουν

ότι οι Αλβανοί δημιουργούν τα περισσότερα προβλήματα στην Ελλάδα αν και ταυτόχρονα φαίνεται να υιοθετούν και την άποψη ότι καμία ομάδα μεταναστών δε δημιουργεί προβλήματα. Αντίθετα, τα παιδιά τείνουν να εμφανίζονται ουδέτερα ως προς τις ομάδες μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα, εκτός από τους Αλβανούς. Ο δεύτερος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 23.99% της συνολικής αδράνειας, ξεκαθαρίζει ό,τι φάνηκε να είναι περιπεπλεγμένο στον πρώτο άξονα αναφορικά με τις απόψεις των ενηλίκων και των φοιτητών. Συγκεκριμένα, στον άξονα αυτό αντιπαράθεται οι απόψεις των ενηλίκων, οι οποίοι επικεντρώνονται στους Αλβανούς, στις απόψεις των φοιτητών που πιστεύουν ότι καμία ομάδα μεταναστών δε δημιουργεί προβλήματα στην Ελλάδα.

Διαπιστώνουμε, με άλλα λόγια, ότι η σκέψη που αναδύεται αναφορικά με τους μετανάστες που δημιουργούν τα περισσότερα προβλήματα διαφοροποιείται σε κάθε ηλικιακή ομάδα. Οι ενήλικες αναφέρονται ρητά στους Αλβανούς. Αντίθετα, οι φοιτητές τοποθετούνται υπέρ της άποψης ότι καμία ομάδα μεταναστών δε δημιουργεί προβλήματα. Από την άλλη πλευρά, τα παιδιά τείνουν να εμφανίζονται ουδέτερα για όλες τις ομάδες των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα, εκτός από τους Αλβανούς.

Οι στάσεις για τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα Οι απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με τα δικαιώματα των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα διερευνήθηκαν μέσω ενός ερωτήματος το οποίο περιελάμβανε δεκαπέντε προτάσεις. Οι προτάσεις αυτές αναφέρονταν σε ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες (διδασκαλία μητρικής γλώσσας, ελεύθερη άσκηση λατρευτικών θρησκευτικών συνθηθειών, διατήρηση ηθών και εθίμων, ελευθερία μετακίνησης), σε κοινωνικά δικαιώματα (εργασία, ισότητα αμοιβών), καθώς και σε θέματα που υπαινίσσονται ότι η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα ενδεχομένως να συνιστά απειλή για την ομοιογένεια, τη συνοχή και τη μοναδικότητα της εθνικής

ενδοομάδας. Οι απόψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα αναφορικά με τα παραπάνω θέματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 14.

Πίνακας 14

Στάση προς μετανάστες.

Μέσος όρος και τυπική απόκλιση

(επταβάθμια κλίμακα : 1=Διαφωνώ Απόλυτα / 7=Συμφωνώ Απόλυτα)

ΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
Πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	2,67	1,81
Πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν.	3,80	1,94
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	5,12	1,81
Οι ξένοι που εργάζονται στην Ελλάδα πρέπει να παίρνουν τον ίδιο μισθό με τους Έλληνες.	4,87	1,97
Οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους ναούς.	4,41	2,13
Όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα.	4,62	1,88
Το μόνο δικαίωμα που πρέπει να έχουν οι ξένοι στην Ελλάδα είναι το δικαίωμα της εργασίας.	2,84	1,81
Όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία.	4,78	1,87
Τα παιδιά των ξένων που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα.	4,69	1,91
Όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	3,82	2,03
Όλοι οι ξένοι πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται.	3,77	2,10
Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ενωμένη.	3,83	1,88
Οι συνήθειες των Ελλήνων μπορούν να συνυπάρξουν με τις συνήθειες των ξένων που ζουν στην Ελλάδα.	4,65	1,72
Οι πολλοί μετανάστες μειώνουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων.	3,43	1,99
Η Ελλάδα σήμερα είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα χώρα, αφού σ' αυτήν ζουν και εργάζονται πολλοί ξένοι.	4,31	1,78

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 14 διαπιστώνουμε ότι σε γενικές γραμμές οι απαντήσεις των ερωτώμενων δείχνουν μία τάση ουδετερότητας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις διαφαίνονται τάσεις είτε οριακής διαφωνίας είτε οριακής συμφωνίας. Συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι εμφανίζονται μάλλον να συμφωνούν με την άποψη ότι «οι

ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα» (Μ.Ο.=5.12) και μάλλον να διαφωνούν με το ότι «πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας» (Μ.Ο.=2.67), καθώς και ότι «το μόνο δικαίωμα που πρέπει να έχουν οι ξένοι στην Ελλάδα είναι το δικαίωμα της εργασίας» (Μ.Ο.=2.84). Ωστόσο, τείνουν να εμφανίζονται ουδέτεροι αναφορικά με τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι «πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν» (Μ.Ο.=3.80), «μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ευωμένη» (Μ.Ο.=3.83), «οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους ναούς» (Μ.Ο.=4.41), τα παιδιά τους «πρέπει να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα» (Μ.Ο.=4.69), καθώς και ότι «η Ελλάδα σήμερα είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα χώρα, αφού σ' αυτήν ζουν και εργάζονται πολλοί ξένοι» (Μ.Ο.=4.31). Ουδετερότητα με μία τάση μετριωπαθούς διαφωνίας εμφανίζεται αναφορικά με τις απόψεις ότι «όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα» (Μ.Ο.=3.82), ότι «πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται» (Μ.Ο.=3.77), καθώς και ότι «οι πολλοί μετανάστες μειώνουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων» (Μ.Ο.=3.43). Ουδετερότητα με τάση, ωστόσο, συμφωνίας παρουσιάζουν οι ερωτώμενοι τόσο αναφορικά με την ξενοφοβική άποψη ότι «όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα» (Μ.Ο.=4.62) όσο και με την ξενοφιλική άποψη ότι «οι συνήθειες των Ελλήνων μπορούν να συνυπάρξουν με τις συνήθειες των ξένων που ζουν στην Ελλάδα» (Μ.Ο.= 4.65). Τέλος, τάσεις συμφωνίας εμφανίζουν οι ερωτώμενοι αναφορικά με απόψεις που υποστηρίζουν ότι «οι ξένοι που εργάζονται στην Ελλάδα πρέπει να παίρνουν τον ίδιο μισθό με τους Έλληνες» (Μ.Ο.=4.87), καθώς και ότι «όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία» (Μ.Ο.=4.78). Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνα μάλλον αποφεύγουν να τοποθετηθούν ξεκάθαρα στα ερωτήματα που τίθενται αναφορικά με τους μετανάστες εμφανίζοντας κατά κύριο λόγο κάποια ουδετερότητα. Ωστόσο, προκειμένου να αποτυπώσουμε το σκεπτικό που διέπει τις τοποθετήσεις των ερωτώμενων αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα εφαρμόσαμε

καταρχήν Παραγοντική Ανάλυση σε Κύριες Συνιστώσες (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 25, 26 και Σχήμα 6) και στα αποτελέσματά της Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση, η οποία ανέδειξε τέσσερις ομάδες ατόμων αναφορικά με τις στάσεις προς τους μετανάστες, οι οποίες παρουσιάζονται στον Πίνακα 15.

Πίνακας 15
Στάση προς μετανάστες
Αυτόματη περιγραφή των ομάδων ανάλογα με τις στάσεις των
ερωτώμενων

Χαρακτηριστικές μεταβλητές	Μ. Ο. στην ομάδα	Γενικός Μ.Ο.	Τυπική απόκλιση στην ομάδα	Γενική τυπική απόκλιση	Τιμή ελέγχου	P
ΟΜΑΔΑ 1: ΟΜΟΙΟΓΕΝΕΙΑ						
Βάρη = 74.00 Άτομα = 74						
Πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	5,054	2,672	1,754	1,806	12,27	0,000
Το μόνο δικαίωμα που πρέπει να έχουν οι ξένοι στην Ελλάδα είναι το δικαίωμα της εργασίας.	4,986	2,835	1,918	1,809	10,89	0,000
Όλοι οι ξένοι πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται.	5,973	3,768	1,452	2,100	9,77	0,000
Πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν.	5,784	3,803	1,527	1,940	9,50	0,000
Οι πολλοί μετανάστες μειώνουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων.	5,270	3,426	1,765	1,989	8,63	0,000
Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ενωμένη.	5,365	3,834	1,775	1,877	7,61	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα.	5,877	4,623	1,704	1,876	6,17	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία.	5,595	4,778	1,837	1,865	4,07	0,000
Τα παιδιά των ξένων που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα.	3,681	4,685	2,133	1,907	-4,83	0,000
Όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	2,671	3,820	1,866	2,028	-5,23	0,000
Οι συνήθειες των Ελλήνων μπορούν να συνυπάρξουν με τις συνήθειες των ξένων που ζουν στην Ελλάδα.	3,342	4,648	1,830	1,719	-7,01	0,000
Οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους ναούς.	2,730	4,410	1,898	2,127	-7,35	0,000
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	3,365	5,122	1,990	1,812	-9,02	0,000
Οι ξένοι που εργάζονται στην Ελλάδα πρέπει να παίρνουν τον ίδιο μισθό με τους Έλληνες.	2,757	4,873	1,880	1,964	-10,03	0,000
ΟΜΑΔΑ 2: ΠΗΓΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ						
Βάρη = 125.00 Άτομα = 125						

Όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα.	6,072	4,623	1,005	1,876	9,96	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία.	6,200	4,778	0,938	1,865	9,83	0,000
Όλοι οι ξένοι πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται.	5,008	3,768	1,575	2,100	7,53	0,000
Πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν.	4,831	3,803	1,630	1,940	6,79	0,000
Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ενωμένη.	4,549	3,834	1,488	1,877	4,85	0,000
Πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	3,344	2,672	1,698	1,806	4,79	0,000
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	5,715	5,122	1,158	1,812	4,18	0,000
Το μόνο δικαίωμα που πρέπει να έχουν οι ξένοι στην Ελλάδα είναι το δικαίωμα της εργασίας.	3,192	2,835	1,628	1,809	2,54	0,005
Οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους ναούς.	4,806	4,410	1,817	2,127	2,39	0,008
Οι συνήθειες των Ελλήνων μπορούν να συνυπάρξουν με τις συνήθειες των ξένων που ζουν στην Ελλάδα.	4,097	4,648	1,701	1,719	-4,11	0,000
Η Ελλάδα σήμερα είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα χώρα, αφού σ' αυτήν ζουν και εργάζονται πολλοί ξένοι.	3,664	4,305	1,889	1,779	-4,65	0,000
Όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	2,432	3,820	1,399	2,028	-8,83	0,000
ΟΜΑΔΑ 3: ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ						
Βάρη = 159.00 Άτομα = 159						
Όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	4,370	3,820	1,751	2,028	4,05	0,000
Η Ελλάδα σήμερα είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα χώρα, αφού σ' αυτήν ζουν και εργάζονται πολλοί ξένοι.	4,744	4,305	1,564	1,779	3,70	0,000
Πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν.	3,427	3,803	1,433	1,940	-2,93	0,002
Οι ξένοι που εργάζονται στην Ελλάδα πρέπει να παίρνουν τον ίδιο μισθό με τους Έλληνες.	4,487	4,873	1,742	1,964	-2,98	0,001
Πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	2,197	2,672	1,207	1,806	-3,97	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα.	3,955	4,623	1,508	1,876	-5,35	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία.	4,019	4,778	1,542	1,865	-6,12	0,000
Τα παιδιά των ξένων που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα.	3,787	4,685	1,578	1,907	-7,05	0,000
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	4,247	5,122	1,582	1,812	-7,32	0,000
Οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους ναούς.	3,344	4,410	1,665	2,127	-7,57	0,000

ΟΜΑΔΑ 4: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ - ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ
Βάρη = 147.00 Άτομα = 147

Οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους νασούς.	6,061	4,410	1,548	2,127	11,18	0,000
Οι συνήθειες των Ελλήνων μπορούν να συνυπάρξουν με τις συνήθειες των ξένων που ζουν στην Ελλάδα.	5,938	4,648	1,015	1,719	10,77	0,000
Τα παιδιά των ξένων που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα.	6,109	4,685	1,095	1,907	10,76	0,000
Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	6,449	5,122	0,984	1,812	10,55	0,000
Οι ξένοι που εργάζονται στην Ελλάδα πρέπει να παίρνουν τον ίδιο μισθό με τους Έλληνες.	6,293	4,873	1,045	1,964	10,42	0,000
Όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	4,993	3,820	1,835	2,028	8,35	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία.	3,959	4,778	1,890	1,865	-6,30	0,000
Όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα.	3,476	4,623	1,712	1,876	-8,81	0,000
Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ενωμένη.	2,537	3,834	1,490	1,877	-9,99	0,000
Πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	1,408	2,672	0,726	1,806	-10,07	0,000
Πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν.	2,340	3,803	1,445	1,940	-10,86	0,000
Οι πολλοί μετανάστες μειώνουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων.	1,912	3,426	1,100	1,989	-10,97	0,000
Το μόνο δικαίωμα που πρέπει να έχουν οι ξένοι στην Ελλάδα είναι το δικαίωμα της εργασίας.	1,408	2,835	0,855	1,809	-11,38	0,000
Όλοι οι ξένοι πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται.	1,946	3,768	1,111	2,100	-12,51	0,000

Από την ανάγνωση του Πίνακα 15 διαπιστώνουμε ότι η πρώτη ομάδα αποτελείται κατά κύριο λόγο από τις προτάσεις εκείνες που τάσσονται υπέρ της εθνικής ομοιογένειας της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, στην ομάδα αυτή, την οποία ονομάσαμε «Ομοιογένεια», συμπεριλαμβάνονται όσοι από τους ερωτώμενους τάσσονται όχι μόνο υπέρ της επιστροφής των μεταναστών στην πατρίδα τους («όλοι οι ξένοι πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται») αλλά και εναντίον γενικότερα της μετανάστευσης («πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν»). Ταυτόχρονα, αποδέχονται ότι οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την Ελλάδα, αφού «μειώνουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων» και αποδέχονται ότι «μία χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ενωμένη».

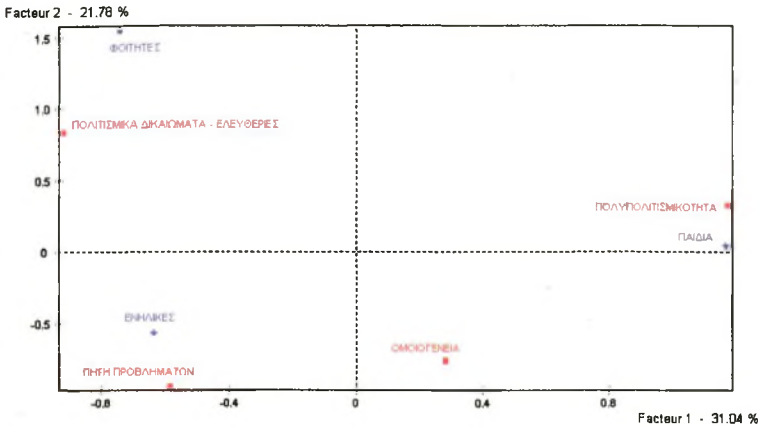
Τέλος, η συγκεκριμένη ομάδα των ερωτώμενων υποστηρίζει ότι *«πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας»*, ενώ φαίνεται να υιοθετούν και τις απόψεις ότι η αύξηση της εγκληματικότητας και της ανεργίας στην Ελλάδα οφείλεται στους μετανάστες (*«όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα»* και *«όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία»*).

Η δεύτερη ομάδα που αναδείχτηκε από την Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση συμπεριλαμβάνει όσα άτομα υποστηρίζουν ότι οι μετανάστες αποτελούν πηγή προβλημάτων για μία χώρα. Συγκεκριμένα, τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα αυτή, την οποία συμβατικά ονομάσαμε *«Πηγή Προβλημάτων»*, τάσσονται υπέρ εκείνων των απόψεων που υποστηρίζουν ότι η αύξηση της εγκληματικότητας και της ανεργίας οφείλεται στους μετανάστες γι' αυτό και συμφωνούν ότι θα πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους. Ωστόσο, οι παραπάνω ξενόφοβες απόψεις συνυπάρχουν με άλλες που τάσσονται υπέρ της διατήρησης των παραδόσεων των μεταναστών και των υπέρ των θρησκευτικών τους ελευθεριών.

Η τρίτη ομάδα ατόμων τάσσεται υπέρ της *«Πολυπολιτισμικότητας»*. Συγκεκριμένα, τα άτομα που εντάσσονται στην ομάδα αυτή υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα είναι σήμερα *«μία πολύ ενδιαφέρουσα χώρα αφού σε αυτήν ζουν και εργάζονται πολλοί μετανάστες»*. Τέλος, στην τέταρτη ομάδα εντάσσονται όσοι από τους συμμετέχοντες τάσσονται υπέρ του σεβασμού των δικαιωμάτων των μεταναστών. Συγκεκριμένα, τα άτομα αυτά υποστηρίζουν το σεβασμό των πολιτισμικών δικαιωμάτων, καθώς και το δικαίωμα της ελεύθερης παραμονής στην Ελλάδα, ενώ υιοθετούν τη συνύπαρξη Ελλήνων και μεταναστών.

Ας δούμε όμως πώς οι τρεις ηλικιακές ομάδες τοποθετούνται αναφορικά με τα παραπάνω. Η Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών που εφαρμόστηκε στις τέσσερις παραπάνω ομάδες ως προς την ηλικία των συμμετεχόντων ανέδειξε το παραγοντικό διάγραμμα των δύο πρώτων αξόνων που απεικονίζεται στο Σχήμα 7 (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 27 και 28).

Σχήμα 7
Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των ομάδων
των στάσεων των μεταναστών ως προς την ηλικία



Ο πρώτος παραγοντικός άξονας, που ερμηνεύει το 31,04% της αδράνειας, διαφοροποιεί τους ενήλικους και τους φοιτητές, από τα παιδιά. Συγκεκριμένα, η ομάδα των ενηλίκων και των φοιτητών θεωρούν τους μετανάστες ως μία πηγή προβλημάτων, ωστόσο, τάσσονται υπέρ του σεβασμού των δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους. Όσον αφορά την ομάδα των παιδιών, παρατηρούμε ότι αυτά δίνουν έμφαση στην πολυπολιτισμικότητα. Ο δεύτερος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 21,78% της διακύμανσης, αντιπαραθέτει τις απόψεις των ενηλίκων, που θεωρούν τους μετανάστες ως πηγή προβλημάτων και τάσσονται υπέρ της εθνικής ομοιογένειας, στις απόψεις των φοιτητών οι οποίοι τάσσονται υπέρ του σεβασμού και των πολιτισμικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών των μεταναστών. Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι αναδύονται δύο μορφές σκέψης αναφορικά με την παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα. Από τη μία πλευρά οι ενήλικες και οι φοιτητές αναγνωρίζουν ότι η παρουσία των μεταναστών δημιουργεί προβλήματα ταυτόχρονα όμως υποστηρίζουν τα πολιτισμικά δικαιώματα και τις ελευθερίες τους, ενώ οι ενήλικες δεν παραλείπουν να τοποθετηθούν και υπέρ της εθνικής ομοιογένειας. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν τα παιδιά τα οποία τάσσονται υπέρ της πολυπολιτισμικότητας.

Παρατηρούμε, δηλαδή, να αναδεικνύεται από τα ευρήματά μας μία αντιφατικότητα. Από τη μία αναγνωρίζεται ότι οι μετανάστες αποτελούν πηγή προβλημάτων για την Ελλάδα, και μάλιστα τίθεται και θέμα διάσπασης της συνοχής της εθνικής ενδοομάδας, αφού οι ερωτώμενοι τάσσονται υπέρ της ομοιογένειας, από την άλλη όμως παίρνουν θέση ρητά υπέρ του σεβασμού των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Αναδεικνύεται με άλλα λόγια το φαινόμενο του μοντέρνου ρατσισμού (Mc Conahay, 1983). Το φαινόμενο αυτό αναφέρεται σε προκατειλημμένες – ρατσιστικές – στάσεις, οι οποίες δεν εκφράζονται πλέον με όρους κατωτερότητας της εξωομάδας, δηλαδή με έκδηλες αρνητικές αξιολογήσεις, αλλά με όρους ισότητας και ανοχής που επενδύονται με ένα νέο περιεχόμενο, το οποίο και τις καθιστά αποδεκτές για το αξιακό σύστημα των ατόμων (Pérez et al, 1996). Ο Balibar (1990) περιγράφοντας τη νέα μορφή ρατσισμού που αναδύεται στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, αναφέρει ότι κυρίαρχο στοιχείο της δεν είναι, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, η ανωτερότητα ορισμένων ομάδων έναντι κάποιων άλλων, αλλά η διαφορετικότητα στον τρόπο ζωής και τις παραδόσεις.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, διαπιστώνουμε ότι η έρευνά μας αναφορικά με την πρόκληση της ετερότητας στο πλαίσιο μελέτης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ανάδειξε ορισμένα ενδιαφέροντα ευρήματα.

Καταρχήν, από τις απαντήσεις των ερωτώμενων παιδιών και φοιτητών αναδύθηκε ο εθνικός εκθρός, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από τους Τούρκους και τους Αλβανούς, ενώ αντίθετα οι απαντήσεις των ενηλίκων αποκάλυψαν τους εθνικούς φίλους, οι οποίοι αντιπροσωπεύονται από τους λαούς της Ε.Ε., καθώς και από τους Ρώσους και τους Σέρβους.

Όσον αφορά τις ομάδες μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στο ερώτημα ποιες από αυτές δημιουργούν προβλήματα στην Ελλάδα, οι ενήλικες ρητά αναφέρονται στους Αλβανούς, οι φοιτητές απορρίπτουν την άποψη αυτή, ενώ τα παιδιά εμφανίζουν μία στάση ουδετερότητας για όλες τις ομάδες των μεταναστών εκτός από τους Αλβανούς. Όταν, όμως, τέθηκε το θέμα του σεβασμού των δικαιωμάτων των μεταναστών, τότε εκτός από τους ενηλίκους και οι φοιτητές φάνηκε να αναγνωρίζουν ότι η παρουσία των Αλβανών δημιουργεί προβλήματα.

Ωστόσο, τόσο οι ενήλικες όσο και οι φοιτητές τοποθετήθηκαν υπέρ των πολιτισμικών τους δικαιωμάτων και ελευθεριών, ενώ τα παιδιά τονίζουν την πολυπολιτισμικότητα. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι από τη σκέψη των ενηλίκων και των φοιτητών αναδύεται μία αντιφατικότητα. Από τη μία αναγνωρίζεται ότι οι μετανάστες αποτελούν πηγή προβλημάτων για την Ελλάδα, και μάλιστα τίθεται και θέμα διάσπασης της συνοχής της εθνικής ενδοομάδας, αφού οι ερωτώμενοι τάσσονται υπέρ της ομοιογένειας, από την άλλη όμως παίρνουν θέση ρητά υπέρ του σεβασμού των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Παρατηρούμε δηλαδή ότι η σκέψη των ερωτώμενων κινείται ανάμεσα σε μία τάση ισότητας και προκατάληψης. Ο Billig (1988) αναφέρθηκε στην έννοια των ιδεολογικών διλημμάτων, τα οποία χαρακτηρίζουν τη σκέψη του απλού ανθρώπου και η φύση των οποίων είναι αντιφατική και συγκρουσιακή. Οι αντιφατικές θέσεις παρέχουν στον καθημερινό άνθρωπο όλα εκείνα τα υλικά προκειμένου να επιχειρηματολογεί, να σκέφτεται και τελικά να συζητά. Ωστόσο, οι Wetherell και Potter (1992) αμφισβητούν ότι οι εκφράσεις αυτών των ιδεολογικών διλημμάτων μπορεί να οδηγήσουν στο μετριασμό των ρατσιστικών στάσεων και πρακτικών.

2.3. Συζήτηση

Το βασικό ερώτημα του κεφαλαίου αυτού ήταν πώς οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τον εθνικό τους εαυτό και τους εθνικούς άλλους και πώς αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους σχέση. Επίκεντρο της μελέτης μας ήταν η αποκάλυψη του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας.

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1999/1961· Abric, 1996· Doise, 1997) μας παρείχε το θεωρητικό πλαίσιο για να αποκαλύψουμε το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, να αναδείξουμε ποια στοιχεία αυτού του περιεχομένου συμμερίζονται οι ηλικιακές ομάδες που συμμετείχαν στην έρευνα και να περιγράψουμε πώς αντιμετωπίζουν οι Έλληνες τις αλλαγές που έχουν συμβεί στην ελληνική κοινωνία λόγω της έλευσης και εγκατάστασης στην Ελλάδα των μεταναστών. Βασικός μας σκοπός ήταν να αποκαλύψουμε πώς οι Έλληνες προσδιορίζουν τον εθνικό τους εαυτό και να αναδείξουμε τη θέση που κατέχουν οι εθνικοί άλλοι στον προσδιορισμό αυτό.

Η εθνική ταυτότητα αποτελεί μία μορφή γνώσης για το άτομο - μέλος ενός έθνους και στο περιεχόμενό της ενσωματώνει, συμπυκνώνει και εκφράζει τη σχέση του ατόμου με την πατρίδα του, τους συμπατριώτες του και τους άλλους που δεν ανήκουν στο δικό του έθνος. Με άλλα λόγια, η έννοια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας περιλαμβάνει γνωστικά και συναισθηματικά στοιχεία, σημασίες και πρακτικές, περιλαμβάνει δηλαδή κοινωνικές αναπαραστάσεις. Οι κοινωνικές αυτές αναπαραστάσεις είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής επιρροής και της επικοινωνίας και εγκαθιδρύουν το κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο της εθνικής ομάδας, το οποίο προσδιορίζει τελικά ποιος ανήκει σε αυτή και ποιος όχι.

Από τα αποτελέσματά μας διαπιστώσαμε ότι αναφορικά με τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του εθνικού εαυτού αναδείχτηκε μία συνεκτική εικόνα, η οποία παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών ηλικιών αντανακλά ως ένα βαθμό τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες καθεμιάς από αυτές. Αναδείχτηκε, με άλλα λόγια, η συμβολική

λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, δηλαδή ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο τοποθετούνται τα άτομα ως προς την κοινή γνώση που εμπεριέχεται στην έννοια της εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, η σκέψη των παιδιών του δημοτικού σχολείου επικεντρώνεται στην κοινή θρησκεία, ως το στοιχείο που πρέπει να έχουν όσοι κατοικούν στο χώρο της πατρίδας. Ωστόσο, τα παιδιά δεν παραλείπουν να αναφερθούν και στις ιστορικές μνήμες που παραπέμπουν στην κοινή πολιτισμική κληρονομιά. Αυτές οι ιστορικές μνήμες που φαίνεται να συμπυκνώνουν τους αγώνες των προγόνων για ελευθερία και ανεξαρτησία συσχετίζονται με τα εθνικά σύμβολα (ελληνική σημαία, εθνικός ύμνος), τα οποία φαίνεται να πραγματώνουν τη φαντασιακή κοινότητα του έθνους. Όσον αφορά το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, αναδεικνύεται από τα παιδιά μία εθνοκεντρική σκέψη με την έννοια της ταύτισης με την πατρίδα σε κάθε περίπτωση. Η εθνοκεντρική αυτή σκέψη ενδυναμώνεται και από την έμφαση που δίνουν στις ελληνικές παραδόσεις, την ελληνική γλώσσα και την ορθοδοξία.

Όσον αφορά τους ενηλίκους και τους φοιτητές, παρατηρούμε ότι στην πρόσληψη της πατρίδας κυρίαρχη θέση κατέχει η εδαφική επικράτεια του έθνους, η οποία χαρακτηρίζεται για τους φοιτητές από την αίσθηση της αλληλεγγύης μεταξύ των ατόμων που διαμένουν σε αυτή και για τους ενηλίκους από τις ιστορικές μνήμες. Ο χώρος φαίνεται να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στη σκέψη των ενηλίκων για την πατρίδα, αφού θεωρούν το φυσικό περιβάλλον ένα από τα σύμβολα της το οποίο συσχετίζουν με την ορθοδοξία, ενώ οι φοιτητές επικεντρώνονται στα εθνικά σύμβολα και στις ιστορικές μνήμες. Σχετικά με το περιεχόμενο της ελληνικής ταυτότητας, από τη σκέψη των ενηλίκων αναδεικνύεται μία έννοια ελληνοκεντρισμού η οποία ενδυναμώνεται και από τη σημασία που αποδίδει η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα στην ελληνική γλώσσα, την ιστορία και την ορθοδοξία. Οι φοιτητές φαίνεται να αντιμετωπίζουν κριτικά το παραπάνω ελληνοκεντρικό περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας, ωστόσο η τοποθέτησή τους αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη σημασία που αποδίδουν στην ελληνική γλώσσα και τις ελληνικές παραδόσεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική εθνική ταυτότητα

παίζει και η αρχαιότητα καθώς η σημασία της αναδεικνύεται είτε μέσω της σημασίας που αποδίδουν οι ερωτώμενοι στα μνημεία της αρχαιότητας είτε αναφερόμενοι στην ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, υπονοώντας τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.

Όπως σε κάθε ταυτότητα, έτσι και στην ελληνική εθνική ταυτότητα εμπεριέχεται ο «εθνικός άλλος», η πρόσληψη του οποίου εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις διακρατικές σχέσεις, από την ιστορία του έθνους, καθώς και από την πρόσληψη της απειλής. Τα αποτελέσματά μας ανέδειξαν διάφορες τάσεις αναφορικά με τις διομαδικές σχέσεις, οι οποίες ωστόσο φαίνεται να διαπερνώνται από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, αναδείχθηκε από τη σκέψη των παιδιών και των φοιτητών ο εθνικός εκθρός που είναι οι Τούρκοι και οι Αλβανοί. Όσον αφορά τον «ορατό» εθνικό άλλο, δηλαδή τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα, τα αποτελέσματά μας ανέδειξαν τον Αλβανό μετανάστη, κατά κύριο λόγο, που δημιουργεί προβλήματα στην Ελλάδα, ενώ αναφορικά με τις στάσεις προς τους μετανάστες γενικά αναδείχθηκε μία αντιφατικότητα. Από τη μία δηλαδή τα υποκειμενά μας τοποθετούνται υπέρ του σεβασμού των δικαιωμάτων των μεταναστών και από την άλλη δηλώνουν ότι αποτελούν πηγή προβλημάτων και τάσσονται υπέρ της εθνικής ομοιογένειας. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει περισσότερο τη σκέψη των ενηλίκων και των φοιτητών, ενώ τα παιδιά τάσσονται υπέρ της πολυπολιτισμικότητας.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι από τις αναλύσεις μας αναδείχτηκαν δύο φαινόμενα. Το πρώτο σχετίζεται με την ανάδυση των κοινωνικών αναπαραστάσεων που προσδιορίζουν την ελληνική εθνική ταυτότητα και οι οποίες παραπέμπουν σε μια συνεκτική εικόνα. Η εικόνα αυτή βασίζεται στο χώρο, στους δεσμούς των ανθρώπων, στην κοινή ιστορική – πολιτισμική κληρονομιά (ελληνοκεντρισμός) και στην κοινή θρησκεία, που είναι η ορθοδοξία. Με άλλα λόγια η ελληνική εθνική ταυτότητα διαπερνάται από ένα περιεχόμενο ελληνοχριστιανισμού που είναι κυρίαρχο και για τις τρεις ηλικιακές ομάδες. Το δεύτερο φαινόμενο σχετίζεται με την αντιφατικότητα της σκέψης των ερωτώμενων η οποία κινείται ανάμεσα στο σεβασμό των

δικαιωμάτων των μεταναστών, ωστόσο προκρίνεται η ομοιογένεια της εθνικής ομάδας. Τα δύο αυτά φαινόμενα φαίνεται να παραπέμπουν σε ένα σημαντικό ερώτημα: κατά πόσο άτομα με διαφορετικές εθνικές ταυτότητες μπορούν να συνυπάρξουν στο πλαίσιο ενός έθνους – κράτους που προσλαμβάνεται ως ομοιογενές και με συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που βασίζονται στην κοινή εθνική κληρονομιά, η οποία παραπέμπει στη συνέχεια του ελληνικού έθνους στο χώρο και στο χρόνο.

Το ενδιαφέρον μας στην έρευνα αυτή εστιάστηκε σε δύο τομείς. Καταρχήν, επικεντρωθήκαμε στο περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και μάλιστα επιδιώξαμε να αποκαλύψουμε τις κοινωνικές εκείνες ρυθμίσεις της ελληνικής κοινωνίας που καθοδηγούν τις γνωστικές λειτουργίες των μελών της (Doise, Clémence & Lorenzi-Cioldi, 1993). Κατά δεύτερο λόγο, επιδιώξαμε να εξετάσουμε την αναπτυξιακή διάσταση των κοινωνικών αναπαραστάσεων αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε. Τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν, όπως ήδη προαναφέραμε, ότι και οι τρεις ηλικιακές ομάδες παρουσίασαν μία συνεκτική σκέψη αναφορικά με την εθνική τους ταυτότητα. Φάνηκε, με άλλα λόγια, στην κοινωνική σκέψη των παιδιών να έχει ενσωματωθεί η συμβολική τάξη της κοινωνίας εντός της οποίας ζουν. Οι Duvveen & Lloyd (1990) προσεγγίζουν την ανάπτυξη των ατόμων σε σχέση με τις υπάρχουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις. Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι κάθε παιδί από τη στιγμή που γεννιέται έρχεται σε έναν κόσμο, όπου ήδη κυκλοφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις για την κοινότητα, το πολιτισμικό της υπόβαθρο, τις αξίες της, τον τρόπο σκέψης και τις απόψεις των μελών της, καθώς και τις σχέσεις και τις συμπεριφορές μεταξύ των ανθρώπων. Μέσα σε αυτό το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, όπου κυριαρχεί ένα συγκεκριμένο δίκτυο κοινωνικών αναπαραστάσεων, εντάσσεται το παιδί, αναπτύσσεται και κοινωνικοποιείται. Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνά μας ζώντας και συμμετέχοντας στην ελληνική κοινωνία έχουν ενσωματώσει συγκεκριμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις εθνικής ταυτότητας και έχουν εγκαθιδρύσει μία σχέση με την πατρίδα τους, η οποία εκφράζει

τόσο τη σχέση τους με την εθνική τους ομάδα, όσο και τη σχέση τους με τις άλλες εθνικές ομάδες. Στη σχέση αυτή ενσαρκώνεται ένα σύστημα αξιών και συμπυκνώνεται ένα δίκτυο σημασιών, που εκφράζουν την άποψη της δεδομένης κοινωνίας για τον εθνικό εαυτό και τους εθνικούς άλλους. Αυτή η σχέση εμπλουτίζεται και από το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης, βασικά στοιχεία της οποίας είναι το αναλυτικό πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων και τα αντίστοιχα διδακτικά βιβλία, όπου εμπεριέχονται, φανερά ή κεκαλυμμένα, στοιχεία για την πατρίδα, εικόνες εθνικού εαυτού και εθνικών άλλων. Τέτοια στοιχεία αναδύονται και από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα που επικρατεί στο σχολείο, η οποία επηρεάζεται από την παρουσία των αλλοδαπών μαθητών και από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους, καθώς και από τις αναπαραστάσεις του δασκάλου και συνακόλουθα από το λόγο περί πατρίδας, εθνικού εαυτού και εθνικών άλλων που αυτός εκφέρει. Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται είναι κατά πόσο η πολιτισμική πολλαπλότητα της σύγχρονης εποχής έχει επηρεάσει την εθνική ταυτότητα των ατόμων υπό την έννοια του εμπλουτισμού και της επανεξέτασής της. Η επανεξέταση της εθνικής ταυτότητας δε σημαίνει, σύμφωνα με τις Ethier και Deaux (1994), απαραίτητα μείωση του βαθμού ταύτισης με αυτή ή μείωση της σημασίας της. Αντίθετα, απαιτείται αλλαγή του νοήματος της ταυτότητας μέσα από την υποστήριξη στοιχείων που υπάρχουν στο νέο περιβάλλον. Η ενσωμάτωση τέτοιους είδους στοιχείων στην εθνική ταυτότητα ενδεχομένως να συμβάλει στη διατήρηση ή και ακόμη στην ενίσχυσή της. Ποια, λοιπόν, είναι η κοινωνική σκέψη που έχουν τα παιδιά - μέλη της εθνικής πλειοψηφίας για την εθνική τους ταυτότητα και πώς διαχειρίζονται τις αλλαγές που έχει επιφέρει η συμβίωση σε μία πολιτισμικά ανομοιογενή κοινωνία; Τι συμβαίνει αναφορικά με το ίδιο θέμα για τα αλλοδαπά παιδιά; Πώς αντιμετωπίζουν και οι δύο ομάδες παιδιών τα μη οικεία γεγονότα που συνοδεύουν το γεγονός της μετανάστευσης; Τα παραπάνω ερωτήματα θα διερευνήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί μελετώντας τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για

την πατρίδα των Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών του δημοτικού
σχολείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

**ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΑΠΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ
ΑΛΛΟΔΑΠΟΥΣ ΜΑΘΗΤΕΣ**

3.1. Εισαγωγή

Η έννοια της πατρίδας προσδιορίζεται καταρχήν ως η χώρα ή ο τόπος γέννησης ενός ατόμου. Ωστόσο, γενικότερα αναφέρεται σε οτιδήποτε συνδέει τα άτομα - μέλη ενός έθνους, όπως είναι το πάτριο έδαφος και η κοινή κληρονομιά τους (Hobsbawm, 1994). Ο Smith (2000) αναφέρεται στην ιδέα της patria, την οποία προσδιορίζει ως μία κοινότητα ατόμων που προσλαμβάνεται από τα ίδια τα άτομα ως ξεχωριστή, εξαιτίας της ιστορίας της ομάδας, τους μύθους που συνοδεύουν την καταγωγή της και τους αγώνες για την ανεξαρτησία της και, ταυτόχρονα, επισημαίνει ότι αυτή εκφράζει μία ενιαία πολιτική βούληση στην οποία υπάρχουν κοινοί νόμοι και κανονιστικοί θεσμοί, που αποτελούν έκφραση κοινών πολιτικών αισθημάτων και προθέσεων. Ο Άντερσον (1997) χαρακτηρίζει το έθνος «φαντασιακή κοινότητα», (imagined community) αφού «*κανένα μέλος, ακόμα και του πιο μικρού έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συναήκειν*» (σ. 26). Επιπλέον, το έθνος «*νοείται και ως μια βαθιά, οριζόντια, συνηφορική σχέση*», αφού κάθε μέλος του αισθάνεται δεμένο με τα άλλα μέλη, νιώθει ότι αποτελεί μαζί τους μια ενότητα και ότι όλα μαζί τα μέλη συνθέτουν ένα σύνολο που δεν είναι κάτι το ξένο και μακρινό, ανεξάρτητα αν σε κάθε κοινότητα υπάρχει ανισότητα και εκμετάλλευση (Άντερσον, ό.π. σ. 28). Ο Billig (1995), ωστόσο, θεωρεί ότι το έθνος είναι κάτι περισσότερο από μία φαντασιακή κοινότητα ανθρώπων, αφού και ο τόπος στον οποίο αυτή η κοινότητα είναι ριζωμένη πρέπει να είναι φαντασιακός. Επομένως, στην έννοια της πατρίδας εμπεριέχεται η εδαφική «εθνική» περιοχή (national place) μαζί με μία διακριτή φαντασιακή κοινότητα ανθρώπων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, όταν κάποιος αναφέρεται στην πατρίδα του υποδηλώνει άρρητα τόσο την πίστη του στην πατρική γη όσο και την προτίμησή του σε κάτι οικείο, ρητά όμως προσδιορίζει την πατρίδα ως μια εδαφική περιοχή όπου το έθνος θεωρείται ότι ασκεί κυριαρχία ή επιδιώκει να ασκήσει κυριαρχία. Στην περίπτωση αυτή οι σχέσεις

πρόσωπο με πρόσωπο δεν είναι δυνατές, αφού οι άνθρωποι δε γνωρίζονται μεταξύ τους, ωστόσο συνδέονται με σημαίες, σύμβολα, ύμνους και αφηγήσεις ή μύθους που μιλούν για ένα κοινό παρελθόν. Στους παραπάνω χαρακτηρισμούς αναφορικά με το έθνος και τους δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στα μέλη του εμπεριέχεται μία κοινωνιοψυχολογική διάσταση. Συγκεκριμένα, για να προσλαμβάνεται το έθνος ως μία φαντασική κοινότητα και ως μία βαθιά συντροφική σχέση προϋποτίθεται ότι υπάρχουν κοινωνικές αναπαραστάσεις για το έθνος, τις οποίες μοιράζονται τα μέλη του. Αυτή η κοινωνιοψυχολογική διάσταση του έθνους εμπεριέχει επομένως τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων της πατρίδας.

Σύμφωνα με το Moscovici (1999/1961), η κοινωνική αναπαράσταση είναι η συλλογική επεξεργασία της γνώσης για ένα αντικείμενο. Κάθε άτομο ζώντας σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον έρχεται σε επαφή με διάφορα αντικείμενα. Αυτά τα αντικείμενα υπόκεινται σε επεξεργασία από το άτομο σύμφωνα με τις ιδέες, τις αξίες και τις ιδεολογίες της ομάδας υπαγωγής του που διοικούνται στην κοινωνία. Ωστόσο, μία αναπαράσταση δεν είναι κοινωνική μόνο εξαιτίας των δύο παραπάνω διαστάσεων, δηλαδή του πλαισίου και της ομάδας υπαγωγής. Ο Moscovici ισχυρίζεται ότι μία κοινωνική αναπαράσταση αποτελεί ταυτόχρονα και προϊόν μιας συλλογικής παραγωγής νοήματος για ένα αντικείμενο. Κάθε άτομο, δηλαδή, εκφράζει στην αναπαράστασή του για ένα αντικείμενο μία σημασία που απορρέει από την εμπειρία του μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον. Ως εκ τούτου, υποκείμενο και αντικείμενο δεν αντιμετωπίζονται να λειτουργούν ξεχωριστά, αφού το αντικείμενο τοποθετείται σ' ένα πλαίσιο δραστηριοτήτων και θεωρείται ως μια επέκταση της συλλογικής συμπεριφοράς τόσο του ατόμου όσο και της ομάδας του.

Ποιες είναι, λοιπόν, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας; Ποια στοιχεία, δηλαδή, συνθέτουν το περιεχόμενο τους και πώς αυτά οργανώνονται; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας μεταξύ των διάφορων ομάδων που ζουν στο χώρο του έθνους- κράτους; Τα ερωτήματα αυτά θα διερευνήσουμε

υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας την οποία βιώνει η ελληνική κοινωνία σήμερα. Συγκεκριμένα, η έλευση και η εγκατάσταση μεταναστών στην Ελλάδα έχει διαφοροποιήσει το κοινωνικό πλαίσιο της πατρίδας εντός του οποίου οι Έλληνες προσλάμβαναν τους εαυτούς τους ως μέλη μιας ομοιογενούς εθνικής ομάδας ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία και την εθνότητα. Οι διαφοροποιήσεις του κοινωνικού πλαισίου αντικατοπτρίστηκαν και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όπου τα τελευταία χρόνια φοιτούν πολλοί αλλοδαποί μαθητές. Ωστόσο, αυτή η πραγματικότητα ως προς τη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού δε συνοδεύτηκε από ανάλογες αλλαγές στα αναλυτικά προγράμματα και τα διδακτικά βιβλία, τα οποία παρουσιάζουν την εικόνα ενός μονοπολιτισμικού ελληνικού έθνους (Φραγκουδάκη, Δραγώνα, 1997).

Στην έρευνα που θα παρουσιάσουμε προσδιορίζονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της πατρίδας. Στόχος μας είναι εξακριβώσουμε τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν τα χαρακτηριστικά της πατρίδας οι Έλληνες και οι αλλοδαποί μαθητές του δημοτικού σχολείου. Θα επιδιώξουμε, με άλλα λόγια να αποκτήσουμε πρόσβαση σε όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν το «σημασιακό σύμπαν» (Abric, 1996) της κοινωνικής αναπαράστασης της πατρίδας και από τις δύο ομάδες παιδιών.

Η βασική μας υπόθεση αφορά τον προσδιορισμό του περιεχομένου της κοινωνικής αναπαράστασης της πατρίδας, καθώς και της οργάνωσης των στοιχείων που το συνθέτουν. Συγκεκριμένα, αναμένεται ότι το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης της πατρίδας θα αντανakλά τις ιδέες, τις αξίες, τα σύμβολα και την ιδεολογία της εθνικής ομάδας υπαγωγής των συμμετεχόντων στην έρευνα. Όσον αφορά την οργάνωση του περιεχομένου της, αναμένεται ότι ο κεντρικός πυρήνας θα αντικατοπτρίζει τη σημασία, πρακτική ή συμβολική, που αποδίδουν οι ομάδες στην πατρίδα τους. Οι κοινωνικές ομάδες διακρίνονται από το πώς κατανοούν τα κοινωνικά φαινόμενα, τα οποία εγκαθιδρύουν την κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, το πρόγραμμα σπουδών του σχολείου (αναλυτικά προγράμματα, διδακτικά βιβλία), που παρέχει ένα κοινό

πλαίσιο αναφοράς για την πατρίδα, καθώς και η κοινωνική αλληλεπίδραση κατά τη διδασκαλία, η οποία παρέχει ένα κοινό πλαίσιο επικοινωνίας, θα καθορίσουν και τη δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων που θα αναδυθούν για την πατρίδα. Ωστόσο, παρά το κοινό πλαίσιο αναφοράς και επικοινωνίας αναμένεται ότι θα αναδυθούν δύο διαφορετικοί τρόποι σκέψης για την πατρίδα, οι οποίοι θα αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα την οποία βιώνουν οι δύο ομάδες των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Μέθοδος της έρευνας

Η διαδικασία της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 2002. Για τη συλλογή των δεδομένων επισκεφθήκαμε δημοτικά σχολεία του λεκανοπεδίου της Αττικής και χορηγήσαμε στους μαθητές της Ε' και της Στ' τάξης ένα ερωτηματολόγιο, η συμπλήρωση του οποίου απαιτούσε δεκαπέντε λεπτά περίπου.

Οι συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 319 μαθητές, Έλληνες και αλλοδαποί, που φοιτούσαν στην Ε' και την Στ' τάξη οκτώ δημοτικών σχολείων του λεκανοπεδίου της Αττικής, εκ των οποίων τα δύο ήταν διαπολιτισμικά. Από τους μαθητές αυτούς 179 ήταν αγόρια και 140 κορίτσια. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων στην έρευνα ως προς την εθνική καταγωγή και το φύλο.

Πίνακας 1
Συχνότητα των συμμετεχόντων ως προς την
εθνική καταγωγή και το φύλο

ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΕΛΛΗΝΕΣ	119	84	203	63.6
ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	60	56	116	36.4
ΣΥΝΟΛΟ	179	140	319	100

Από την ανάγνωση του Πίνακα 1 παρατηρούμε ότι το 63,6% των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα είναι ελληνικής καταγωγής και το 36,4% είναι αλλοδαπά.

Η σύνθεση των αλλοδαπών μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα εγγράφεται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2
Συχνότητα των αλλοδαπών μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα ως προς την εθνική καταγωγή

Εθνική καταγωγή	Συχνότητα
<i>Αλβανία</i>	64
<i>Φιλιππίνες</i>	8
<i>ΗΠΑ</i>	4
<i>Έλληνες Μουσουλμάνοι</i>	4
<i>Ρουμανία</i>	4
<i>Νιγηρία</i>	4
<i>Συρία</i>	4
<i>Βουλγαρία</i>	3
<i>Λίβανος</i>	3
<i>Αίγυπτος</i>	2
<i>Αρμενία</i>	2
<i>Σιέρα Λεόνε</i>	2
<i>Καναδάς</i>	2
<i>Γκάνα</i>	2
<i>Αιθιοπία</i>	1
<i>Ουζμπεκιστάν</i>	1
<i>Ουκρανία</i>	1
<i>Νορβηγία</i>	1
<i>Μπενίν</i>	1
<i>Μολδαβία</i>	1
<i>Μαυρίκιος</i>	1
<i>Βιρμανία</i>	1
ΣΥΝΟΛΟ	116

Από την ανάγνωση του Πίνακα 2 διαπιστώνουμε ότι η πλειοψηφία των αλλοδαπών μαθητών (64 παιδιά που αντιστοιχούν στο 20,1% των συμμετεχόντων στο σύνολό τους) έχει αλβανική καταγωγή. Τα υπόλοιπα αλλοδαπά παιδιά προέρχονται από άλλες χώρες των Βαλκανίων (2,2%), τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (1,6%), την Αφρική

(4,1%), την Ασία (5,01%), τις ΗΠΑ, τον Καναδά και τη Νορβηγία (2,2%), ενώ 4 παιδιά (1,3%) ήταν Έλληνες Μουσουλμάνοι¹.

Το Ερωτηματολόγιο

Για να μελετήσουμε το περιεχόμενο και την οργάνωση της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα, χορηγήσαμε στα παιδιά ένα ερωτηματολόγιο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι, ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 2). Στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου αυτού περιλαμβάνονταν ερωτήματα που σχετιζόνταν με τα προσωπικά στοιχεία των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, δηλαδή το φύλο, η ηλικία, το σχολείο φοίτησης, καθώς και ο τόπος γέννησης των ίδιων αλλά και των γονέων τους. Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνονταν μία ανοικτή ερώτηση, σκοπός της οποίας ήταν να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται τα παιδιά για την πατρίδα τους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη μέθοδο του ελεύθερου συσχετισμού, ζητήθηκε από τα παιδιά να γράψουν τρεις λέξεις ή τρεις φράσεις για τη λέξη - ερέθισμα πατρίδα. Σύμφωνα με τον Abtici (1996), ο ελεύθερος συσχετισμός, εξαιτίας του αυθόρμητου χαρακτήρα του, επιτρέπει την εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στις σημασίες που εμπεριέχονται σε μια λέξη ενώ διευκολύνει την ανάδυση άρρητων στοιχείων, «τα οποία πνίγονταν ή θα κρύβονταν πίσω από τις λεκτικές παραγωγές που προκύπτουν από συζητήσεις» (σ. 165).

Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα που θα παρουσιάσουμε αφορούν το περιεχόμενο και την οργάνωση της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα, καθώς και τις διαφοροποιήσεις ως προς την εθνική ταυτότητα και το φύλο των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα.

¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας (2002), κατά το σχολικό έτος 1999 - 2000 στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης φοιτούσαν 609.315 μαθητές από τους οποίους οι 45.597 (7.5%) ήταν αλλοδαποί. Από το σύνολο των αλλοδαπών οι 37.707 ήταν Αλβανοί. Επίσης, το ίδιο σχολικό έτος στις περιφέρειες Α' Δ/νσης και Β' Δ/νσης Αθηνών, από όπου προέρχονται τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, ο αριθμός των αλλοδαπών μαθητών ανερχόταν σε 12.418, από τους οποίους οι 10.749 ήταν Αλβανοί (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ, Πίνακες 29 και 30).

3.2. Το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα

Προκειμένου να εντοπιστεί το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα, ζητήθηκε από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα να γράψουν, σύμφωνα με τη μέθοδο του ελεύθερου συσχετισμού, τις τρεις πρώτες λέξεις που έρχονταν στο μυαλό τους, όταν άκουγαν τη λέξη «πατρίδα». Επομένως, για τη λέξη ερέθισμα πατρίδα έπρεπε να παραχθούν 957 λέξεις (319 παιδιά X 3 λέξεις). Παρήχθησαν τελικά 767 λέξεις, δηλαδή 2.40 λέξεις κατά μέσο όρο για κάθε άτομο, ενώ οι υπόλοιπες 190 περιπτώσεις ανήκουν στην κατηγορία «Χωρίς Απάντηση». Οι λέξεις που παρήχθησαν από τα παιδιά ταξινομήθηκαν σε 175 διαφορετικές κατηγορίες. Λόγω του μεγάλου αριθμού των λέξεων που παρήχθησαν επιλέξαμε να επεξεργαστούμε όσες εμφανίζονται πάνω από 3 φορές. Στον Πίνακα 3 εγγράφονται κατά φθίνουσα σειρά συχνοτήτων οι 51 διαφορετικές κατηγορίες που οριοθετούν το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα. Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου πίνακα, παρατηρούμε ότι οι ερωτώμενοι περιγράφουν την πατρίδα με λέξεις, οι οποίες παραπέμπουν:

- ◆ Στο χώρο: *Αθήνα, τόπος διαμονής, Ελλάδα, ο τόπος γέννησης, πόλη, η χώρα μου, το χωριό μου, πατρίδα, ο τόπος μου.*
- ◆ Σε συναισθήματα: *αγάπη, ευτυχία, περηφάνια, σεβασμός, στοργή, χαρά, λύπη.*
- ◆ Σε χαρακτηρισμούς για την πατρίδα: *καλή, όμορφη.*
- ◆ Σε εθνικά σύμβολα: *σημαία, εθνικός ύμνος.*
- ◆ Στην ιστορία: *αγώνες, ιστορία, επανάσταση 1821, ακρόπολη, καθώς και σε έννοιες που συνδέονται με αυτήν: ανδρεία, ανεξαρτησία, ειρήνη, ελευθερία, συμφιλίωση.*
- ◆ Σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά: *έθιμα, θρησκεία.*
- ◆ Σε εθνικές γιορτές: *28^η Οκτωβρίου.*
- ◆ Στο λαό ενός έθνους: *άνθρωποι, Έλληνες.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συνολική συχνότητα παραγόμενων λέξεων που εμφανίζονται πάνω από 3 φορές για την πατρίδα και Μέσος Όρος κατάταξης (N=319). Διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο και την εθνική ταυτότητα

ΛΕΞΕΙΣ	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΕΙΑ	ΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ	Μ.Ο. ΚΑΤΑΤΑΞΗΣ
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	121	69	147	43	190	2.33
ΑΓΑΠΗ	31	44	33	42	75	1.8
ΕΛΛΑΔΑ	29	15	41	3	44	1.53
ΕΠΙΤΙ	23	10	20	13	33	2.1
ΕΙΡΗΝΗ	14	22	21	15	36	2.24
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	22	14	31	5	36	1.4
ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	15	14	24	5	29	1.56
ΦΙΛΟΙ	15	8	6	17	23	1.95
ΧΩΡΑ	15	9	19	5	24	1.3
ΟΜΟΡΦΗ	10	12	16	6	22	1.8
ΣΗΜΑΙΑ	10	7	12	5	17	1.78
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ	6	7	12	1	13	2
ΧΑΡΑ	5	9	6	8	14	2.14
ΧΩΡΙΟ	9	5	6	8	14	1.5
ΓΟΝΕΙΣ	9	2	5	6	11	2.43
ΙΣΤΟΡΙΑ	7	4	11	0	11	2
ΑΝΘΡΩΠΟΙ	9	3	6	6	12	1.93
ΑΓΩΝΕΣ	3	6	7	2	9	1.83
ΖΩΗ	5	4	8	1	9	1.6
ΓΙΑΓΙΑ	5	1	0	6	6	2.14
ΕΥΤΥΧΙΑ	3	5	4	4	8	2.17
ΚΑΛΗ	7	1	3	5	8	1.8

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	1	5	3	3	6	1.8
ΠΕΡΗΦΑΝΙΑ	2	5	4	3	7	1.6
ΣΥΓΓΕΝΕΣ	3	4	3	4	7	1.85
ΑΣΦΑΛΕΙΑ	3	2	4	1	5	1
ΕΛΛΗΝΑΣ	5	2	7	0	7	1.2
ΘΡΗΣΚΕΙΑ	3	3	3	3	6	2.13
ΦΙΛΙΑ	4	3	3	4	7	2.2
ΦΡΟΝΤΙΔΑ	5	2	2	5	7	2.43
ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ	4	2	1	5	6	1.33
ΑΝΔΡΕΙΑ	1	5	5	0	6	2
ΕΘΙΜΑ	5	1	4	2	6	2
ΠΑΤΡΙΔΑ	1	5	1	5	6	1.83
ΕΘΝΙΚΟΣ ΥΜΝΟΣ	3	2	3	2	5	2
ΑΚΡΟΠΟΛΗ	1	4	5	0	5	2
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1821	4	1	5	0	5	1.5
Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ	3	2	3	2	5	1
ΠΟΛΕΜΟΣ	2	2	2	2	4	2.5
ΣΕΒΑΣΜΟΣ	3	1	0	4	4	2.5
ΕΤΟΡΓΗ	1	4	2	3	5	2.33
ΣΧΟΛΕΙΟ	4	0	1	3	4	2.33
ΦΑΓΗΤΟ	4	1	3	2	5	1.5
28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	3	1	4	0	4	2.2
ΑΔΙΚΙΑ	1	3	0	4	4	2.5
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΙΑ	2	1	3	0	3	1.5
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ	3	1	3	1	4	2.5
ΛΥΠΗ	3	1	2	2	4	2
ΠΑΙΧΝΙΔΙ	1	3	0	4	4	2
ΠΟΛΗ	1	2	2	1	3	1
ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ	1	3	3	1	4	2.5

- ♦ Σε συγγενικές και φιλικές σχέσεις: *γιαγιά, γονείς, οικογένεια, σπίτι, φίλοι, φιλία, συγγενείς.*
- ♦ Σε λέξεις που περιγράφουν καταστάσεις: *ασφάλεια, εμπιστοσύνη, φρουτίδα, αδικία, πόλεμος.*
- ♦ Σε δραστηριότητες άμεσα συνυφασμένες με την παιδική ηλικία: *σχολείο, παιχνίδι.*
- ♦ Σε διάφορα στοιχεία που συνδέονται με την καθημερινή ζωή του παιδιού στο κοινωνικό περιβάλλον: *αναμνήσεις, ζωή, φαγητό.*

Παρατηρούμε, επομένως, ότι στο περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα εμπεριέχονται περιγραφικές, συναισθηματικές και συμβολικές διαστάσεις. Συγκεκριμένα, η πατρίδα προσδιορίζεται από το χώρο, ο οποίος αναφέρεται είτε γενικά (π.χ. η χώρα μου, ο τόπος μου, το χωριό μου κτλ) είτε πιο εξειδικευμένα (π.χ. Αθήνα, Ελλάδα, ο τόπος που γεννήθηκα ή μένω κτλ). Επιπρόσθετα, γίνεται αναφορά σε ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος (επανάσταση του 1821, αγώνες), σε μνημεία (ακρόπολη), καθώς και σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά (έθιμα, θρησκεία), ενώ οι αναφορές στο λαό (άνθρωποι, Έλληνες) αντανακλούν τις πεπειθήσεις των παιδιών για τους δεσμούς που υπάρχουν μεταξύ των συμπατριωτών. Επίσης, για την περιγραφή της πατρίδας επιστρατεύονται μεταφορικές εκφράσεις, όπως σπίτι, οικογένεια κτλ, που αντανακλούν τη βιωμένη εμπειρία των παιδιών και αναδεικνύουν τη σχέση που αναπτύσσουν τα παιδιά με την πατρίδα τους, την οποία ταυτίζουν με το μικρόκοσμο της οικογένειάς τους. Η σχέση αυτή υπογραμμίζεται περισσότερο και από τα συναισθήματα της αγάπης, της ευτυχίας, του σεβασμού, της χαράς αλλά και της λύπης που αναδύονται στο άκουσμα της λέξης πατρίδα. Τέλος, η αναφορά στα εθνικά σύμβολα (σημαία, εθνικός ύμνος) συμπυκνώνει όλες εκείνες τις συμβολικές λειτουργίες οι οποίες, σύμφωνα με τον Billig (1995), παραπέμπουν «*στον ιερό και απαραβίαστο χαρακτήρα του έθνους*» (σ. 39).

3.3. Η οργάνωση της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η μελέτη της οργάνωσης των στοιχείων που συνθέτουν την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας. Σύμφωνα με τον Abtic (1996), μία κοινωνική αναπαράσταση προσδιορίζεται τόσο από το περιεχόμενο όσο και από την οργάνωσή της. Η οργάνωση της αναπαράστασης βασίζεται στην ιεραρχία που εγκαθιδρύεται μεταξύ των στοιχείων του περιεχομένου της. Αυτή η ιεραρχία καθορίζεται από τον κεντρικό πυρήνα, γύρω από τον οποίο υπάρχουν περιφερειακά στοιχεία, τα οποία εμπεριέχουν τις γνώσεις και τις εμπειρίες του ατόμου, οι οποίες αντανakλούν το διαφορετικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγονται. Ο Moliner και συνεργάτες (2002) επισημαίνουν ότι τα περιφερειακά στοιχεία δεν είναι συναινετικά, σε αντίθεση με τα στοιχεία του κεντρικού πυρήνα, τα οποία είναι άμεσα συνυφασμένα με το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου δραστηριοποιούνται τα άτομα και κατ' επέκταση παραπέμπουν στους κανόνες, τις αξίες και τα συμφέροντα της ομάδας στην οποία ανήκουν (σ. 23).

Όπως προαναφέρθηκε, το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα συντίθεται από στοιχεία που παραπέμπουν στο γεωγραφικό χώρο, τις ιστορικές μνήμες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ενώ δε λείπουν τα συναισθήματα και οι μεταφορικές εκφράσεις που αναδεικνύουν τη σχέση των παιδιών με την πατρίδα τους. Ας δούμε όμως πώς οργανώνονται τα παραπάνω στοιχεία του περιεχομένου της αναπαράστασης.

Ο Vergès (1996) πρότεινε μία προσέγγιση, η οποία επιτρέπει τον εντοπισμό της οργάνωσης των στοιχείων του περιεχομένου της αναπαράστασης. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η συχνότητα της λεκτικής παραγωγής στον πληθυσμό, που έχει μία συλλογική διάσταση, αφού ως σημείο αναφοράς έχει την ολότητα του πληθυσμού, σε συνδυασμό με τη μέση σειρά εμφάνισης στη συσχέτιση, που αντιστοιχεί με μία ατομική λειτουργία, μπορεί να μας πληροφορήσει για τον

οργανωτικό ρόλο της λέξης - στοιχείου στην αναπαράσταση. Έτσι, η δομή των στοιχείων που συνθέτουν το περιεχόμενο της αναπαράστασης για την πατρίδα βρέθηκε με βάση τη διάμεση τιμή της συχνότητας των λέξεων και τη διάμεση τιμή του μέσου όρου κατάταξης στη συσχέτιση. Τα στοιχεία που εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα και χαμηλή σειρά κατάταξης αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα της αναπαράστασης, ενώ τα στοιχεία με χαμηλή συχνότητα και υψηλή σειρά κατάταξης αποτελούν την περιφέρεια της αναπαράστασης. Με άλλα λόγια, ο κεντρικός πυρήνας της αναπαράστασης για την πατρίδα αποτελείται από τις πιο συχνές απαντήσεις, οι οποίες κατέχουν, επιπλέον, τις πρώτες θέσεις μεταξύ των τριών συνολικά επιλογών των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Τα υπόλοιπα στοιχεία της συσχέτισης, όσα δηλαδή εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα και υψηλή σειρά κατάταξης ή χαμηλή συχνότητα και χαμηλή σειρά κατάταξης, που βρίσκονται κοντά στον κεντρικό πυρήνα, αποτελούν τις ζώνες περιφέρειας στην αναπαράσταση και χαρακτηρίζονται ως δυναμικές ζώνες αλλαγής. Το Διάγραμμα 1 απεικονίζει, σε αυτή τη βάση, τη δομή της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα.

Από την ανάγνωση του Διαγράμματος 1, παρατηρούμε ότι από τον κεντρικό πυρήνα της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα αναδεικνύεται μία περιγραφική διάσταση, η οποία εμπεριέχει καταρχήν στοιχεία που οριοθετούν το χώρο της πατρίδας (*η χώρα μου, το χωριό μου, ο τόπος που γεννήθηκα, ο τόπος που μένω, η Ελλάδα*), χαρακτηρισμούς (*όμορφη, καλή*), καθώς και αναφορές στην ιστορία της (*ιστορία*) με έμφαση στους *αγώνες* των προγόνων. Η περιγραφή της πατρίδας συμπληρώνεται είτε από τις αναφορές στο λαό που κατοικεί στο συγκεκριμένο χώρο (*άνθρωποι*) είτε από την αναφορά στους φίλους (*φίλοι*). Επίσης, το συναίσθημα της *αγάπης* και η αναφορά στην *ελευθερία* – είτε ως συναίσθημα είτε ως κατάσταση που βιώνουν τα παιδιά- αναδεικνύουν τη σχέση που αναπτύσσουν τα παιδιά με την πατρίδα τους. Η σημασία, μάλιστα, της πατρίδας για τα παιδιά αναδύεται και από την ταύτισή της με την ίδια τους τη ζωή (*η ζωή μου*). Τέλος, η πατρίδα συμβολίζεται από τη *σημαία*, αναφορά που

Διάγραμμα 1

Δομή της αναπαράστασης της πατρίδας (N=319)

Υψηλή συχνότητα λέξεων > 7, Χαμηλή συχνότητα λέξεων ≤ 7,

Υψηλή σειρά κατάταξης λέξεων >2, Χαμηλή σειρά κατάταξης λέξεων ≤ 2
Υψηλή Συχνότητα

Υψηλή Συχνότητα

Αγάπη (75, 1.8)
Αγώνες (9, 1.8)
Όμορφη (22, 1.8)
Ελευθερία (36, 1.5)
Ζωή (9, 1.6)
Χωριό (14, 1.5)
Σημαία (17, 1.78)
Τόπος γέννησης (29, 1.56)
Καλή (8, 1.8)
Ιστορία (11, 2)
Χώρα (24, 1.3)
Φίλοι (23, 1.95)
Άνθρωποι (12, 1.93)
Τόπος διαμονής (13, 2)
Ελλάδα (44, 1.53)

Γονείς (11, 2.43)
Ειρήνη (36, 2.24)
Ευτυχία (8, 2.17)
Χαρά (14, 2.14)
Σπίτι (33, 2.1)

Χαμηλή σειρά κατάταξης

Περηφάνια (7, 1.6)
Επανάσταση του 1821 (5, 1.5)
Φαγητό (5, 1.5)
Αναμνήσεις (6, 1.33)
Ανεξαρτησία (3, 1.5)
Έλληνας (7, 1.2)
Οικογένεια (6, 1.8)
Ανδρεία (6, 2)
Πατρίδα (3, 1.83)
Λύπη (4, 2)
Ο τόπος μου (5, 1)
Παιχνίδι (4, 2)
Συγγενείς (7, 1.85)
Πόλη (3, 1)
Έθμα (6, 2)
Εθνικός Ύμνος (5, 2)
Ακρόπολη (5, 2)
Ασφάλεια (5, 1)

Υψηλή σειρά κατάταξης

Πόλεμος (4, 2.5)
Αδικία (4, 2.5)
Σεβασμός (4, 2.5)
Εμπιστοσύνη (4, 2.5)
Συμφιλίωση (4, 2.5)
Θρησκεία (6, 3.13)
Φροντίδα (7, 2.43)
Στοργή (5, 2.33)
Σχολείο (4, 2.33)
Φιλία (7, 2.2)
28^η Οκτωβρίου (4, 2.2)
Γιαγιά (6, 2.14)

Χαμηλή συχνότητα

παραπέμπει στην έννοια του έθνους – κράτους. Εξετάζοντας τα περιφερειακά στοιχεία της αναπαράστασης για την πατρίδα παρατηρούμε ότι αναδύεται κυρίως μία συναισθηματική διάσταση. Συγκεκριμένα, τα παιδιά νιώθουν για την πατρίδα τους *σεβασμό, εμπιστοσύνη, φροντίδα και στοργή*, ενώ ταυτόχρονα γίνεται αναφορά σε καταστάσεις, όπως *πόλεμος, αδικία, συμφιλίωση* που υπαινίσσονται γεγονότα της πατρίδας που βίωσαν τα ίδια ή τους μεταβιβάστηκε ο απόηχός τους. Επίσης, γίνεται αναφορά στη *θρησκεία*, καθώς και στην εθνική γιορτή της *28ης Οκτωβρίου*, ενώ δε λείπουν και οι μεταφορικές εκφράσεις (*γιαγιά, φίλια*), οι οποίες, ωστόσο, υπαινίσσονται και την οικειότητα των παιδιών με την πατρίδα τους και αιτιολογούν ως ένα βαθμό τα συναισθήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Τέλος, η αναφορά στο *σχολείο* αντανακλά την ηλικία των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Διαπιστώνουμε, με άλλα λόγια, ότι τα περιφερειακά στοιχεία της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα εμπεριέχουν διαστάσεις και λεπτομέρειες, οι οποίες φαίνεται να αντανακλούν ατομικές εκτιμήσεις, μνήμες και βιώματα (Moliner κ.ά., 2002).

Όσον αφορά τις ζώνες περιφέρειας, παρατηρούμε ότι σε αυτές εμπεριέχονται στοιχεία που υπογραμμίζουν ή αποσαφηνίζουν τις διαστάσεις – χωρική, συναισθηματική, συμβολική- που αναδείχτηκαν στον κεντρικό πυρήνα και στα περιφερειακά στοιχεία. Συγκεκριμένα, στην πρώτη ζώνη περιφέρειας εμπεριέχονται τα στοιχεία *γονείς, ειρήνη, ευτυχία, χαρά και σπίτι*, τα οποία αναδεικνύουν την πρόσληψη της πατρίδας με ένα περισσότερο συναισθηματικό τρόπο που παραπέμπει στη σχέση που αναπτύσσουν τα παιδιά με αυτή.

Στη δεύτερη ζώνη περιφέρειας παρατηρούμε ότι τα στοιχεία που εμπεριέχονται σε αυτή υπογραμμίζουν περισσότερο τις διαστάσεις του κεντρικού πυρήνα και της περιφέρειας. Για παράδειγμα, οι αναφορές στο χώρο (*πατρίδα, πόλη, ο τόπος μου*) και την ιστορία (*επανάσταση του 1821, Ακρόπολη*) συγκεκριμενοποιούνται και εμπλουτίζεται η συναισθηματική διάσταση με το συναίσθημα της *λύπης*, ενώ τα συναισθήματα της *περηφάνιας* και της *ανδρείας* παραπέμπουν στην

ιστορία του έθνους. Οι αναφορές στην *ανεξαρτησία*, την *ασφάλεια* και την *ειρήνη* ενδεχομένως να αντικατοπτρίζουν τις καταστάσεις που βιώνουν τα παιδιά, ενώ συμπληρώνονται οι συγγενικές σχέσεις (*συγγενείς, οικογένεια*) χωρίς να λείπουν και οι αναφορές στο *παιχνίδι*, το *φαγητό* και τις *αναμνήσεις* που είναι συνυφασμένες με τις κοινωνικές και βιολογικές ανάγκες των παιδιών της συγκεκριμένης ηλικίας. Τέλος, τα *έθιμα* υπογραμμίζουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της πατρίδας, ενώ ο *εθνικός ύμνος* συμπυκνώνει συμβολισμούς και ιστορικές μνήμες της. Ο Άντερσον (1997) υποστηρίζει ότι μέσω του εθνικού ύμνου πραγματώνεται η φαντασιακή κοινότητα, αφού άνθρωποι εντελώς άγνωστοι μεταξύ τους ψελλίζουν τους ίδιους στίχους και την ίδια μελωδία, ενώ σύμφωνα με την Breakwell (1983) τα σύμβολα χρησιμοποιούνται από τις ομάδες για να εκφράσουν τη μοναδικότητα και τη συνέχειά τους στο χρόνο. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε την απουσία κάποιου είδους ιεραρχίας ανάμεσα στις δύο ζώνες περιφέρειας και στις λέξεις που τις απαρτίζουν, σε αντίθεση με την ιεραρχία που μπορούμε να παρατηρήσουμε ανάμεσα στον κεντρικό πυρήνα και τα περιφερειακά στοιχεία. Επιπλέον, οι συγκεκριμένες ζώνες χαρακτηρίζονται από μία αμφισημία, την οποία ο Vergès (1996) ερμηνεύει ως «*μία δυνητική αποσταθεροποιητική ζώνη, πηγή αλλαγής*» (σ. 233).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η κοινωνική αναπαράσταση για την πατρίδα σε περιγραφικό επίπεδο εκφράζεται κυρίως με τις αναφορές στο χώρο και την ιστορία του, ενώ χρησιμοποιούνται μεταφορικές εκφράσεις που δηλώνουν συγγενικές και φιλικές σχέσεις. Ταυτόχρονα, η αναφορά στα εθνικά σύμβολα πραγματώνει τη φαντασιακή κοινότητα του έθνους αντανακλώντας τους δεσμούς των συμπατριωτών. Σε συναισθηματικό επίπεδο, παρατηρούμε ότι αναδεικνύονται συναισθήματα που αντανακλούν τους δεσμούς των παιδιών με την πατρίδα τους, ταυτόχρονα όμως αντικατοπτρίζουν και τις καταστάσεις ασφάλειας ή ανασφάλειας που βιώνουν τα παιδιά. Επιπλέον, μέσα από τη χρήση των εννοιών που παραπέμπουν στο άμεσο συγγενικό περιβάλλον αναδύεται η ιδιαίτερη σχέση των παιδιών με την πατρίδα τους και συνακόλουθα η

ένταση και η ποιότητα των συναισθημάτων τους. Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο που αναδύεται από την κοινωνική αναπαράσταση για την πατρίδα είναι η αναφορά σε καταστάσεις που αντανakλούν τις συνθήκες που επικρατούν σήμερα στο σύγχρονο κόσμο (*ειρήνη, ασφάλεια, ανεξαρτησία, πόλεμος*). Με άλλα λόγια, αναδεικνύονται οι φόβοι των παιδιών για όσα συμβαίνουν στο σύγχρονο κόσμο, αλλά ταυτόχρονα αναδύονται και οι προσδοκίες τους για το μέλλον.

3.4. Διαφοροποιημένες κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα: «-inter» και «-intra»

Σκοπός του κεφαλαίου που ακολουθεί είναι να διερευνήσουμε τις διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα μεταξύ των Ελλήνων και των αλλοδαπών μαθητών του δημοτικού σχολείου που συμμετείχαν στην έρευνά μας.

Στα δεδομένα του Πίνακα 3, στις στήλες του οποίου εγγράφονται οι ανεξάρτητες μεταβλητές (φύλο και εθνική ταυτότητα) και στις γραμμές οι διαφορετικές λέξεις για την πατρίδα που ανέφεραν τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, εφαρμόστηκε Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών (Correspondence Analysis), προκειμένου να μελετήσουμε την απόκλιση των απαντήσεών τους και το λόγο αυτής της απόκλισης².

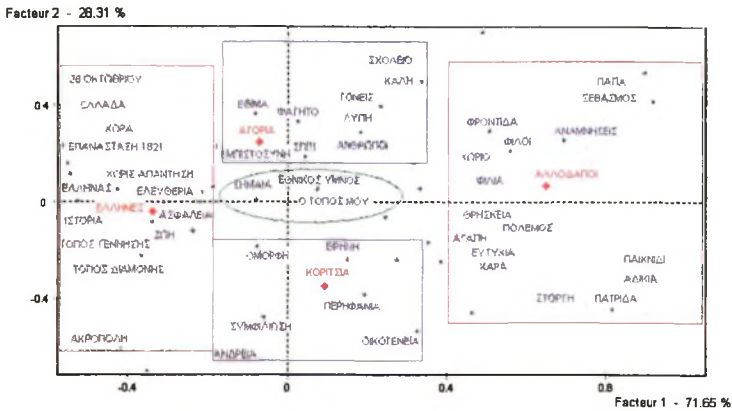
Τα αποτελέσματα της ανάλυσης ανέδειξαν δύο βασικούς παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 80.94% % της συνολικής αδράνειας (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 31, 32 και 33). Ο πρώτος παράγοντας απεικονίζει την αντίθεση ανάμεσα στους Έλληνες και τους αλλοδαπούς μαθητές και ερμηνεύει το 71.65% της συνολικής αδράνειας³. Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 28.31%, αντιδιαστέλλει τα αγόρια από τα κορίτσια. Τα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης

² Ο Μπεχράκης (1999) αναφέρει ότι σκοπός της Παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών είναι η μελέτη της απόκλισης των διαφόρων σημείων ενός νέφους από το κέντρο βάρους, η οποία μετράται με την αδράνεια. Η έννοια του σημείου αναφέρεται στο προφίλ κάθε κατηγορίας, έτσι όπως αυτό προσδιορίζεται από τις συντεταγμένες του κατά στήλη και κατά γραμμή. Κάθε σημείο είναι εφοδιασμένο με ένα βάρος, το οποίο ισούται με το ποσοστό της συμμετοχής της λεκτικής κατηγορίας στη συνολική αδράνεια. Το σύνολο όλων των σημείων, έτσι όπως ορίζονται από τα προφίλ και τα βάρη τους, αποτελούν το νέφος σημείων, το οποίο επιδέχεται ένα κέντρο βάρους. Με άλλα λόγια, το κέντρο βάρους αποτελεί τη γενίκευση της έννοιας της μέσης τιμής, εφόσον θεωρούμε ότι τα σημεία είναι εφοδιασμένα με βάρη. Η απόκλιση των σημείων του νέφους από το κέντρο βάρους μετράται, όπως προαναφέρθηκε, από την αδράνεια, η οποία αποτελεί γενίκευση της έννοιας της διασποράς. Όσο περισσότερο επιλέγεται μία λεκτική μεταβλητή από το σύνολο του πληθυσμού, τόσο μεγαλύτερη θα είναι και η συνεισφορά της στη συνολική αδράνεια (σελ. 28 - 42). Με άλλα λόγια για να υπολογίσουμε την αδράνεια, λαμβάνουμε υπόψη την απόσταση από το κέντρο βάρους που σημαίνει ότι «όσο πιο μακριά είναι ένα σημείο από το κέντρο βάρους, δηλαδή όσο περισσότερο διαφέρει το προφίλ του από το μέσο προφίλ, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η συνεισφορά του στη συνολική αδράνεια» (Μπεχράκης, ό.π., σ. 42).

³ Το ποσοστό αυτό μετρά την ποιότητα του πρώτου παραγοντικού άξονα ως προς τη συνολική αδράνεια και ονομάζεται πρώτη ιδιοτιμή (βλ. Μπεχράκης, 1999, σ. 44-45).

Αντιστοιχιών απεικονίζονται στο παραγοντικό διάγραμμα (1,2) του Σχήματος 1.

Σχήμα 1
Παραγοντικό διάγραμμα (1,2) της κοινωνικής αναπαράστασης για την πατρίδα ως προς την εθνική ταυτότητα και το φύλο



Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου παραγοντικού διαγράμματος παρατηρούμε μία σαφή διάκριση μεταξύ των Ελλήνων και των αλλοδαπών, καθώς η λεκτική παραγωγή των παιδιών ελληνικής καταγωγής τοποθετείται στο αριστερό μέρος του διαγράμματος, ενώ των αλλοδαπών στο δεξιό. Συγκεκριμένα, οι φράσεις «ο τόπος που γεννήθηκα», «ο τόπος που μένω», «Ελλάδα», «χώρα», «Ελληνας», «ιστορία», «Επανάσταση 1821», «28^η Οκτωβρίου», «ελευθερία», «ζωή», «ασφάλεια», καθώς και η κατηγορία «Χωρίς Απάντηση» χαρακτηρίζουν τα παιδιά ελληνικής καταγωγής, ενώ οι λέξεις «γιαγιά», «φίλοι», «αναμνήσεις», «χαρά», «αγάπη», «ευτυχία», «στοργή», «σεβασμός», «φροντίδα», «θρησκεία», «παιχνίδι», «κωριό», «παιρίδα», «φιλία», «πόλεμος» και «αδικία» χαρακτηρίζουν τους αλλοδαπούς. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι αναδύονται δύο διαφορετικοί τρόποι κοινωνικής σκέψης αναφορικά με την πρόσληψη της πατρίδας. Τα παιδιά ελληνικής καταγωγής επικεντρώνονται κυρίως στο χώρο που καταλαμβάνει η πατρίδα, στην ιστορία της, καθώς και στην εθνική τους ομάδα («Ελληνας»). Αντίθετα, τα παιδιά αλλοδαπής καταγωγής χρησιμοποιούν συγγενικές κυρίως εκφράσεις για να

περιγράφουν την πατρίδα τους, ενώ δε λείπουν τα συναισθήματα, αλλά και οι αναφορές στη θρησκεία.

Οι λέξεις που βρίσκονται στο κέντρο των αξόνων είναι κοινές και στις δύο ομάδες παιδιών. Έτσι, τόσο οι Έλληνες όσο και οι αλλοδαποί προσδιορίζουν την πατρίδα μέσα από τις λέξεις «σημαία», «εθνικός ύμνος» και «ο τόπος μου». Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι υπάρχει μία κοινή κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας, η οποία παραπέμπει στο έθνος – κράτος: στο χώρο που καταλαμβάνει και στα σύμβολά του που συμπυκνώνουν σημασίες και δεσμούς ανθρώπων.

Η δεύτερη διάκριση που γίνεται φανερή από την ανάγνωση των δεδομένων του παραγοντικού διαγράμματος (1,2) του Σχήματος 1 είναι αυτή ανάμεσα στις κατηγορίες του φύλου των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι λέξεις «άνθρωποι», «γονείς», «έθιμα», «εμπιστοσύνη», «καλή», «λύπη», «σχολείο», «φαγητό» και «σπίτι» χαρακτηρίζουν τα αγόρια, ενώ η κατηγορία των κοριτσιών γειτνιάζει με τις λέξεις «ανδρεία», «ειρήνη», «οικογένεια», «όμορφη», «περηφάνια», «στοργή» και «συμφιλίωση». Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι από τη σκέψη των αγοριών για την πατρίδα αναδύονται οι δεσμοί, κυρίως, με την πατρίδα και κατ' επέκταση οι σχέσεις που αναπτύσσονται με αυτή. Οι λέξεις «σπίτι», «γονείς» και «οικογένεια» παραπέμπουν στις οικογενειακές σχέσεις και τα αντίστοιχα συναισθήματα, ενώ οι «άνθρωποι» και τα «έθιμα» ενδεχομένως υποδηλώνουν τους δεσμούς που ενυπάρχουν στη «φανταστική κοινότητα» του έθνους (Άντερσον, 1997). Μία δεύτερη διάσταση που αναδύεται από τη σκέψη των αγοριών είναι η αναφορά στην καθημερινή ζωή μέσα από τις λέξεις «φαγητό» και «σχολείο» που ανταποκρίνονται στην ηλικία των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Αναφορικά με τα κορίτσια, παρατηρούμε ότι από τη σκέψη τους για την πατρίδα αναδεικνύονται κυρίως συναισθήματα και αξίες («ανδρεία», «περηφάνια», «συμφιλίωση») και ταυτόχρονα αναδύονται οι σχέσεις με την πατρίδα μέσα από την αναφορά στην οικογένεια. Με άλλα λόγια, τα αποτελέσματά μας ανάδειξαν τη διαφορά φύλου, ως προς την πρόσληψη της πατρίδας. Η Ρίκου (1997) υποστηρίζει ότι η διαφορά φύλων «παρεισφύρει παντού με τη μορφή δύο διαφορετικών στυλ

συναισθηματικών/γνωστικών που θα μπορούσαν, κατά προσέγγιση, να χαρακτηριστούν: το ένα ως περισσότερο αφηρημένο και γενικό και το άλλο ως περισσότερο συγκεκριμένο και ειδικό. Πρόκειται για δύο διαφορετικούς τρόπους να υπάρχει κανείς, να σκέπτεται και να πράττει, να κατασκευάζει εικόνες και να δημιουργεί τελικά διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στον εαυτό του και τον κόσμο» (σ. 566-567).

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι τόσο το φύλο των συμμετεχόντων όσο και η εθνική τους ταυτότητα διαφοροποιούν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα, αναδεικνύοντας δύο διαφορετικούς τρόπους σκέψης γι' αυτήν. Ωστόσο, ένα νέο ερώτημα προέκυψε από τις αναλύσεις μας. Κατά πόσο υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα εντός της ομάδας των αλλοδαπών μαθητών. Προκειμένου να διερευνήσουμε το παραπάνω ερώτημα κατατάξαμε τους αλλοδαπούς συμμετέχοντες στην έρευνά μας σε δύο ομάδες, τους Αλβανούς και τους Άλλους. Στις αναλύσεις μας επίσης συμπεριλάβαμε και τους Έλληνες μαθητές, από το σύνολο των οποίων επιλέξαμε με τυχαίο τρόπο 81 άτομα, ώστε να ο πληθυσμός των ερωτώμενων να γίνει πιο ομοιογενής ως προς το μέγεθός του. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται ο πληθυσμός μας, έτσι όπως διαμορφώθηκε, προκειμένου να διερευνηθούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα εντός των ομάδων.

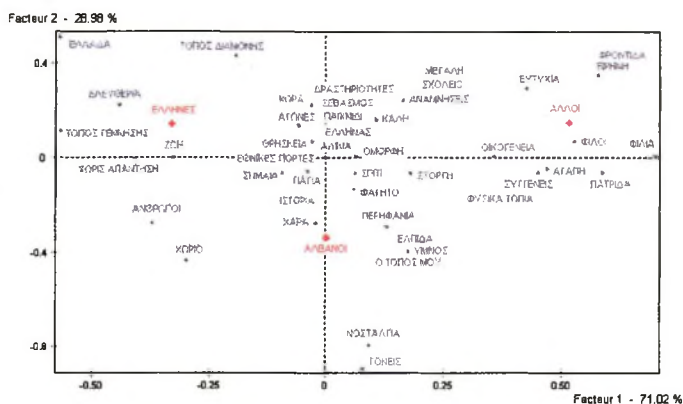
Πίνακας 4
Κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα
εντός των ομάδων. Συχνότητα των συμμετεχόντων
ως προς την εθνική καταγωγή και το φύλο

ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΛΛΗΝΕΣ	41	40	81
ΑΛΒΑΝΟΙ	33	31	64
ΑΛΛΟΙ	27	25	52
ΣΥΝΟΛΟ	101	96	197

Στις απαντήσεις των ατόμων που αποτέλεσαν τις τρεις παραπάνω ομάδες εφαρμόστηκε Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών (Correspondence Analysis).

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης ανέδειξαν δύο βασικούς παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 100% της συνολικής αδράνειας (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 34, 35 και 36). Ο πρώτος παράγοντας απεικονίζει την αντίθεση ανάμεσα στους Έλληνες και τους Άλλους και ερμηνεύει το 71.02% της συνολικής αδράνειας. Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 28.98%, αντιδιαστέλλει τους Έλληνες από τους Αλβανούς. Τα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών απεικονίζονται στο παραγοντικό διάγραμμα (1,2) του Σχήματος 2.

Σχήμα 2
Παραγοντικό διάγραμμα (1,2) της κοινωνικής αναπαράστασης
για την πατρίδα ως προς την εθνική ταυτότητα (Έλληνες -
Αλβανοί - Άλλοι)



Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου παραγοντικού διαγράμματος παρατηρούμε μία σαφή διάκριση μεταξύ των Ελλήνων και των Άλλων, καθώς η λεκτική παραγωγή των παιδιών ελληνικής καταγωγής τοποθετείται στο αριστερό μέρος του διαγράμματος, ενώ των Άλλων στο δεξιό. Συγκεκριμένα, με τους Έλληνες συσχετίζονται οι κατηγορίες «Τόπος γέννησης», «Ελλάδα», «ελευθερία», «άνθρωποι», «σημαία» και «ζωή». Αντίθετα, οι Άλλοι χαρακτηρίζονται από τις κατηγορίες «αγάπη», «φιλό», «ειρήνη», «συγγενείς», «φροντίδα», «ευτυχία», «πατρίδα», «στοργή», «φιλία» και «οικογένεια». Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των παιδιών ελληνικής καταγωγής για την πατρίδα εμπεριέχουν κυρίως μία περιγραφική διάσταση, η οποία προσδιορίζεται

πρωταρχικά από το χώρο και κατά δεύτερο λόγο από τη σημαία, ένα σύμβολο δηλαδή που συμπυκνώνει νοήματα και συμβολισμούς που παραπέμπουν στην ιστορία και στους αγώνες των προγόνων. Η περιγραφική διάσταση εμπλουτίζεται από την αναφορά στην αξία της ελευθερίας και συμπληρώνεται από τις αναφορές στους συμπατριώτες (*άνθρωποι*), ενώ η πατρίδα φαίνεται να ταυτίζεται με την ίδια την ύπαρξη των παιδιών (*η ζωή μου*). Όσον αφορά τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των Άλλων για την πατρίδα, διαπιστώνουμε να αναδύεται μία συναισθηματική κυρίως διάσταση. Συγκεκριμένα, τα αλλοδαπά παιδιά που προέρχονται από διάφορες χώρες, κυρίως της Ασίας και της Αφρικής, όταν μιλούν για την πατρίδα τους, αναφέρονται σε συναισθήματα. Απουσιάζουν οι περιγραφές της πατρίδας τόσο σε χωρικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο. Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι προκειμένου να περιγράψουν την πατρίδα τους, ταυτολογούν, αναφέρουν δηλαδή την ίδια τη λέξη πατρίδα. Επίσης, η συγκεκριμένη ομάδα παιδιών καταφεύγει στη χρήση συγγενικών και φιλικών εννοιών, που αναδεικνύουν σε ένα μεγάλο βαθμό τη σχέση τους με την πατρίδα και την ποιότητα των συναισθημάτων τους, ενώ δεν παραλείπουν να αναφερθούν και στην ειρήνη, αντικατοπτρίζοντας ενδεχομένως τα προβλήματα έντασης και πολεμικών συγκρούσεων που υπάρχουν στις χώρες από όπου προέρχονται.

Η δεύτερη διάκριση που γίνεται σαφής από την ανάγνωση του παραγοντικού διαγράμματος του Σχήματος 2 είναι αυτή ανάμεσα στους Έλληνες και τους Αλβανούς. Οι Έλληνες συσχετίζονται με τις λέξεις «*Ελλάδα*», «*χώρα*» και «*τόπος διαμονής*», που παραπέμπουν στο χώρο της πατρίδας. Οι αναφορές στο χώρο συμπληρώνονται από τους χαρακτηρισμούς «*καλή*» και «*μεγάλη*», ενώ οι «*αγώνες*» αντικατοπτρίζουν την ιστορική μνήμη των παιδιών. Τέλος, οι «*αναμνήσεις*» και το «*σκολείο*» παραπέμπουν σε δραστηριότητες που σχετίζονται με την ηλικία των παιδιών. Όσον αφορά τους Αλβανούς, παρατηρούμε ότι συσχετίζονται με τις λέξεις «*ο τόπος μου*» και «*χωριό*» που παραπέμπουν στο χώρο της πατρίδας, καθώς και με τα σύμβολα «*σημαία*» και «*εθνικός ύμνος*». Η πατρίδα, επίσης, για τους Αλβανούς συσχετίζεται και με λέξεις που

παραπέμπουν σε οικογενειακές σχέσεις, όπως «*σπίτι*», «*γονείς*», «*γιαγιά*» που αναδεικνύουν τις σχέσεις με την πατρίδα, ενώ δε λείπει και η αναφορά στους συμπατριώτες («*άνθρωποι*»). Οι παραπάνω λέξεις συνοδεύονται από τα συναισθήματα «*περηφάνια*», «*ελπίδα*» και «*χαρά*», ενώ η «*υποσταλγία*» φαίνεται να αντανακλά τις μνήμες των παιδιών από την πατρίδα τους. Τέλος, δε λείπουν και οι αναφορές σε βιώματα των παιδιών («*φαγητό*»).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας αναφορικά με την κοινωνική αναπαράσταση για την πατρίδα, διαπιστώνουμε ότι η σκέψη των παιδιών ελληνικής καταγωγής επικεντρώνεται κυρίως σε τρεις διαστάσεις, το χώρο, την ιστορία και την κοινότητα ανθρώπων. Τα τρία αυτά στοιχεία φαίνεται να αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της πρόσληψης της πατρίδας. Ο Billig (1995) υποστηρίζει η πατρίδα δεν είναι μόνο η φαντασιακή κοινότητα ανθρώπων, αλλά και η φαντασίωση ότι αυτή η κοινότητα ανθρώπων είναι ριζωμένη σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Ο Smith (2000) κάνει λόγο για την «*εδαφική πατρίδα, η οποία είναι ο τόπος γέννησης και ο τόπος των παιδικών χρόνων, αλλά και ο τόπος των προγόνων, των ηρώων και των αρχαίων πολιτισμών κάθε λαού*» (σ. 170). Επομένως, ο χώρος, η ιστορία και η ομοιογενής ομάδα ανθρώπων είναι στοιχεία άμεσα συνυφασμένα στη σκέψη των παιδιών ελληνικής καταγωγής αναφορικά με την πρόσληψη της πατρίδας. Παρόμοια ευρήματα ανέδειξε και η έρευνα της Μαντόγλου (2005) αναφορικά με τη συλλογική μνήμη για την Ελλάδα των παιδιών ηλικίας 11-12 ετών. Συγκεκριμένα, από τις απαντήσεις των παιδιών που συμμετείχαν στη συγκεκριμένη έρευνα, αναδύθηκε η έννοια του ελληνικού έθνους μέσα από τις αναφορές στο συγκεκριμένο χώρο, όπου κατοικούν οι Έλληνες.

Όσον αφορά τους αλλοδαπούς, διαπιστώνουμε ότι από τις απαντήσεις τους αναδεικνύεται για την πατρίδα ένας διαφορετικός τρόπος σκέψης περισσότερο συναισθηματικός. Συγκεκριμένα, η πατρίδα περιγράφεται με όρους συγγένειας, ενώ επιστρατεύεται ένα πλήθος συναισθημάτων, όταν τα παιδιά αναφέρονται σ' αυτήν. Το στοιχείο ωστόσο που φαίνεται να αποτελεί το μυστικό δεσμό των παιδιών με την πατρίδα τους είναι η θρησκεία, καθώς και η αναφορά στους ανθρώπους. Οι Hall & Held

(1989) υποστηρίζουν ότι η λέξη άνθρωποι δεν προσδιορίζει τους ανθρώπους όλου του κόσμου, αλλά πρόκειται για έναν ισχυρισμό που χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του έθνους. Επιπλέον, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν υπήρξε διαφοροποίηση στην κοινωνική αναπαράσταση μεταξύ της ομάδας των αλλοδαπών. Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η ομάδα των Αλβανών αναφέρεται στην πατρίδα προσδιορίζοντας το χώρο και τα σύμβολά της, ενώ η νοσταλγία φαίνεται να είναι παρούσα στη σκέψη τους όταν μιλούν γι' αυτήν. Οι Deschamps, Paéz, & Pennebaker (2001) ισχυρίζονται ότι η νοσταλγία αποτελεί μία λειτουργία της συλλογικής μνήμης, η οποία βοηθά τα άτομα να αντιμετωπίζουν τις απειλές της κοινωνικής τους ταυτότητας. Αντίθετα, η κοινωνική σκέψη για την πατρίδα των παιδιών που προέρχονται από χώρες της Ασίας και της Αφρικής, φαίνεται να είναι περισσότερο αφηρημένη και συναισθηματική. Απουσιάζουν από αυτήν αναφορές στο χώρο, στα σύμβολα και την ιστορία της. Με άλλα λόγια, γίνεται εμφανής η αδυναμία των παιδιών να περιγράψουν την πατρίδα τους και να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά της. Από την αναπαράστασή τους αναδεικνύεται η σχέση που έχουν εγκαθιδρύσει τα παιδιά με αυτήν, κυρίως μέσα από τις αναφορές τους στις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις.

Τα αποτελέσματά μας φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη βασική μας υπόθεση αναφορικά με το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης της πατρίδας, αφού από τις απαντήσεις των παιδιών αναδείχτηκε ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνουν την κοινωνική πραγματικότητα οι διαφορετικές ως προς την εθνική τους ταυτότητα ομάδες παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Τα παιδιά εξέφρασαν στην αναπαράστασή τους για την πατρίδα την εμπειρία τους, η οποία, για τους Έλληνες, παράγεται στο συγκεκριμένο πλαίσιο της Ελλάδας και υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Αντίθετα, οι αλλοδαποί εξέφρασαν τη δική τους εμπειρία στο πλαίσιο της Ελλάδας, η οποία ωστόσο δεν είναι η πατρίδα τους. Με άλλα λόγια, αναδείχτηκαν οι πεποιθήσεις και οι ιδεολογίες των Ελλήνων αναφορικά με την πατρίδα, ενώ αντίθετα οι αλλοδαποί εξέφρασαν στην αναπαράστασή τους διαφορετικές

τοποθετήσεις, από τις οποίες αναδύεται η έννοια του «ξένου», αυτού δηλαδή που δεν αποτελεί μέλος της εθνικής ενδοομάδας. Η Jodelet (1995) υποστηρίζει ότι η αναπαράσταση είναι μία μορφή πρακτικής γνώσης η οποία συνδέει το υποκείμενο με το αντικείμενο και αναφέρεται στην εμπειρία που αποκτά ένα άτομο ζώντας σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες συνθήκες. Κατά συνέπεια, διαπιστώνουμε ότι από την κοινωνική σκέψη των διαφορετικών ομάδων για την πατρίδα αναδεικνύεται η εθνική ταυτότητα κάθε ομάδας. Επιπλέον, γίνεται φανερό ότι το κοινωνικό πλαίσιο και οι συνθήκες εντός των οποίων παράγεται η αναπαράσταση καθορίζουν και το περιεχόμενό της.

3.5. Συζήτηση

Τα αποτελέσματα αναφορικά με την πρόσληψη της πατρίδας από τους Έλληνες και τους αλλοδαπούς μαθητές του δημοτικού σχολείου που συμμετείχαν στην έρευνά μας ανέδειξαν τη συμβολική λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, δηλαδή το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται τα άτομα ως προς την κοινή γνώση που εμπεριέχεται στην έννοια της πατρίδας. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τους Έλληνες μαθητές, από τα αποτελεσμάτα μας προέκυψε ότι ο χώρος, η ιστορία του, καθώς και η κοινότητα ανθρώπων είναι τα στοιχεία στα οποία επικεντρώνεται η σκέψη τους, όταν αναφέρονται στην πατρίδα. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στην αναπαράσταση της πατρίδας εμπεριέχεται ο απόηχος της εθνικής ταυτότητας των συμμετεχόντων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στο κοινωνικό πλαίσιο ενός συγκεκριμένου έθνους – κράτους. Ο Penrose (1993) ισχυρίζεται ότι η έννοια τους έθνους συντίθεται από ένα συνδυασμό στοιχείων: η ύπαρξη μιας ομάδας ανθρώπων, το διακριτό της οποίας καθορίζεται από τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις παραδόσεις ή από φυσικά ή συμπεριφορικά χαρακτηριστικά, ο χώρος που κατοικεί αυτή η ομάδα, καθώς και οι δεσμοί που εγκαθιδρύονται ανάμεσα στους ανθρώπους και το χώρο. Επομένως, διαπιστώνουμε ότι από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα των Ελλήνων μαθητών του δημοτικού σχολείου αναδύεται η έννοια του ελληνικού έθνους και ταυτόχρονα αναδεικνύεται η πραγματικότητα την οποία βιώνουν και εντός της οποίας λειτουργούν τα παιδιά. Σε ένα δεύτερο επίπεδο παρουσιάζεται, υπαινικτικά, ο απόηχος της κοινωνικής γνώσης που έχουν τα παιδιά για τον εθνικό τους εαυτό, ο απόηχος, με άλλα λόγια, της εθνικής τους ταυτότητας. Ο Billig (1995) ισχυρίζεται ότι το να έχει κάποιος εθνική ταυτότητα σημαίνει *«να κατέχει τρόπους σκέψης για το έθνος και να είναι τοποθετημένος φυσικά, νομικά, κοινωνικά και συναισθηματικά εντός μιας πατρίδας, η οποία με τη σειρά της βρίσκεται εντός του κόσμου των εθνών»* (σ. 8). Αντίθετα, τα αλλοδαπά παιδιά περιγράφουν την πατρίδα τους με όρους συγγένειας, ενώ μιλούν περισσότερο με συναισθήματα γι' αυτήν. Δεν υπάρχουν αναφορές στο

χώρο και στην ιστορία της ομάδας. Υπάρχουν αναμνήσεις, νοσταλγία και ευχάριστες στιγμές. Μόνο η αναφορά στη θρησκεία και στους δεσμούς με τους συμπατριώτες φαίνεται να παραπέμπει στη «φανταστική» κοινότητα της πατρίδας.

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών του δημοτικού σχολείου φαίνεται να αντικατοπτρίζουν τις εμπειρίες τους. Από τη μία πλευρά οι Έλληνες, που βρίσκονται στην πατρίδα τους, εκφράζουν στην αναπαράστασή τους, καταρχήν, πλευρές του πώς αντιλαμβάνονται τον κόσμο και τον εθνικό τους εαυτό και σε ένα δεύτερο επίπεδο προσδιορίζουν άρρητα τα ψυχολογικά όρια της εθνικής τους ομάδας. Στον αντίποδα βρίσκονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των αλλοδαπών μαθητών. Είναι οι «άλλοι», οι ξένοι, που βρίσκονται μακριά από την πατρίδα τους. Ο συναισθηματικός λόγος για την πατρίδα αναδεικνύει τη σχέση που έχουν καλλιεργήσει γι' αυτήν. Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται είναι ποια θα ήταν η κοινωνική αναπαράσταση των αλλοδαπών μαθητών στο κοινωνικό πλαίσιο της δικής τους πατρίδας. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι ότι τελικά από την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας αναδείχθηκε κατά τρόπο ξεκάθαρο ότι οι απαντήσεις στα ερωτήματα «*Ποιος είμαι*» και «*Πού βρίσκομαι*» αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ**

4.1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνήσουμε τις διομαδικές σχέσεις αναφορικά με την εθνική ταυτότητα των ατόμων. Συγκεκριμένα, θα επικεντρωθούμε στην ελληνική εθνική ταυτότητα και θα εξετάσουμε τις συνέπειες που έχει το κοινωνικό πλαίσιο και η εθνική ταυτότητα του άλλου στο περιεχόμενό της και στην πρόσληψη και την αξιολόγηση των εθνικών άλλων.

Η διομαδική συμπεριφορά αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη μιας ομάδας συμπεριφέρονται προς τα μέλη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Η θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel και Turner, 1979) ερμηνεύει τη διομαδική συμπεριφορά στη βάση δύο διαδικασιών που λειτουργούν μαζί, της κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης (Hogg και Abrams, 1988). Συγκεκριμένα, τα άτομα κατασκευάζουν και κατανοούν το κοινωνικό τους περιβάλλον στη βάση κοινωνικών κατηγοριών. Η διαδικασία αυτή παράγει τη διάκριση «εμείς» και «οι άλλοι», η οποία οδηγεί τα άτομα να προσλαμβάνουν τον εαυτό τους και τους άλλους σε σχέση με την ιδιότητα του μέλους μιας κοινωνικής ομάδας ή κατηγορίας. Σύμφωνα με τον Tajfel (1978) η κοινωνική ταυτότητα των ατόμων προέρχεται από τη γνώση που έχουν τα ίδια ότι ανήκουν σε μία συγκεκριμένη ομάδα, σε συνδυασμό με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που αποδίδουν στην ιδιότητα του μέλους αυτής της ομάδας ή της κατηγορίας. Μία από τις ευκρινέστερες κοινωνικές κατηγορίες τις οποίες χρησιμοποιούν τα άτομα προκειμένου να προσδιορίσουν τον εαυτό τους είναι το εθνικό ανήκειν. Επομένως, η ιδιότητα του μέλους μιας εθνικής ομάδας σε συνδυασμό με τη σημασία που αποδίδουν τα άτομα σε αυτή μας παραπέμπει στην εθνική τους ταυτότητα.

Μία από τις βασικές υποθέσεις της Θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας είναι ότι τα άτομα επιδιώκουν να αποκτήσουν ή /και να διατηρήσουν μία θετική κοινωνική ταυτότητα. Κατά συνέπεια, εάν τα άτομα αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως μέλη ενός συγκεκριμένου έθνους, τότε θα επιδιώξουν να αξιολογήσουν θετικά και το έθνος στο

οποίο ανήκουν. Η θετική αξιολόγηση της εθνικής ταυτότητας στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις συγκρίσεις που μπορούν να γίνουν σε διάφορες διαστάσεις μεταξύ της εθνικής ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο και των άλλων εθνικών εξωομάδων. Με άλλα λόγια, ο προσδιορισμός του εθνικού εαυτού περιλαμβάνει σύγκριση με εθνικούς άλλους, η οποία με τη σειρά της συνεπάγεται διαφοροποίηση ως προς ορισμένες σημαντικές διαστάσεις, προκειμένου τα άτομα να αποκτήσουν ή να διατηρήσουν μία θετική εθνική ταυτότητα. Ωστόσο, η διαδικασία της σύγκρισης δεν είναι ουδέτερη. Αφού τα άτομα θέλουν η εθνική τους ενδοομάδα να είναι καλύτερη από άλλες εθνικές εξωομάδες, τότε θα επιλέξουν να τη συγκρίνουν σε ορισμένες διαστάσεις, έτσι ώστε το αποτέλεσμα της σύγκρισης να είναι η θετική διαφοροποίηση. Όμως, οι διαστάσεις που θα επιλεγούν για τη σύγκριση εξαρτώνται τόσο από την κατηγορία στην οποία αναφερόμαστε κάθε φορά, αλλά και από τους κοινωνικο-ιστορικούς παράγοντες του πλαισίου εντός του οποίου δρουν τα άτομα – μέλη των ομάδων. Σύμφωνα με τον Turner και συνεργάτες (1987) όλες οι κοινωνικές εκτιμήσεις εξαρτώνται από το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου δρουν τα άτομα, ενώ ο Turner (1999) επισημαίνει ότι η ανάγκη για θετική κοινωνική ταυτότητα αναδύεται από την αλληλεπίδραση ανάμεσα στις ευκρινείς κοινωνικές ταυτότητες, τα συγκεκριμένα πλαίσια σύγκρισης και το περιεχόμενο των αξιολογικών κοινωνικών διαστάσεων. Επομένως, τα ερωτήματα αναφορικά με την εθνική ταυτότητα και τις διομαδικές σχέσεις σχετίζονται με το περιεχόμενο της συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας, τις διαστάσεις που επιλέγονται από την ομάδα ως σημαντικότερες για σύγκριση με τους εθνικούς άλλους και τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η κοινωνική σύγκριση και η διαφοροποίηση.

Τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της έρευνάς μας έδειξαν ότι οι οργανωτικές αρχές που συνθέτουν το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στα παιδιά αναφέρονται στο χώρο του έθνους – κράτους, τους δεσμούς των ανθρώπων και τις ιστορικές μνήμες που παραπέμπουν σε μία κοινή πολιτισμική κληρονομιά. Επίσης, αναδεικνύεται ένας εθνοκεντρισμός, υπό την έννοια της ταύτισης με την πατρίδα σε κάθε

περίπτωση. Η εθνοκεντρική αυτή σκέψη ενδυναμώνεται και από την έμφαση που δίνουν τα παιδιά στις ελληνικές παραδόσεις, την ελληνική γλώσσα και την ορθοδοξία. Όσον αφορά την πρόσληψη των εθνικών άλλων, αναδείχτηκε μία μορφή πρόσληψης απειλής από τους Τούρκους και τους Αλβανούς, ενώ οι στάσεις των παιδιών απέναντι στους μετανάστες κινείται ανάμεσα στο σεβασμό των δικαιωμάτων τους και την πολυπολιτισμικότητα και σε μία πρόσληψη εθνικής ομοιογένειας. Το ερώτημα που τίθεται προς διερεύνηση είναι πώς το κοινωνικό πλαίσιο σε συνδυασμό με την ταυτότητα του εθνικού άλλου επηρεάζει τις διομαδικές σχέσεις.

Σύμφωνα με τη θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης (Turner και συνεργάτες, 1987· Turner, 1999) η ομαδική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα των πράξεων του εαυτού, ο οποίος επενεργεί σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Συγκεκριμένα, στο ανώτερο επίπεδο το άτομο εκλαμβάνεται ως ανθρώπινο ον, προσδιορίζεται δηλαδή με όρους υπαγωγής του στο είδος, ενώ στο κατώτερο επίπεδο, προσδιορίζεται σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας υπαγωγής του. Στο διομαδικό επίπεδο, το άτομο ορίζει την κοινωνική του ταυτότητα στο πλαίσιο των ομοιοτήτων και των διαφορών με μέλη της ίδιας ομάδας ή μέλη άλλων ομάδων. Ωστόσο, το επίπεδο της αυτοκατηγοριοποίησης εξαρτάται από το εκάστοτε πλαίσιο, μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι διαδικασίες. Συγκεκριμένα, το κοινωνικό πλαίσιο καθορίζει το είδος της κατηγοριοποίησης του ατόμου, αφού καθιστά ευκρινείς τις πλευρές της ταυτότητας που θα κατευθύνουν την πρόσληψη και κατ' επέκταση τη συμπεριφορά ανάλογα με την πραγματικότητα που τη συγκεκριμένη στιγμή βιώνει το άτομο (Ellemers & van Knippenberg, 1997· Oakes, 1987). Όταν το άτομο προσδιορίζει τον εαυτό του στο διομαδικό επίπεδο, τότε οξύνεται η πρόσληψή του με τα πρότυπα χαρακτηριστικά της ομάδας στην οποία υπάγεται. Επομένως, όταν τα παιδιά κατηγοριοποιηθούν στο επίπεδο του εθνικού εαυτού τότε αναμένεται ότι θα ενδυναμωθεί η πρόσληψη του περιεχομένου της εθνικής τους ταυτότητας. Επιπλέον, αναμένεται ότι η πρόσληψη του εθνικού άλλου σε συνδυασμό με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο θα εντείνει τις

κοινωνικές συγκρίσεις και θα προκαλέσει μεγαλύτερη πρόσληψη διαφοροποίησης και ενδεχομένως συμπεριφορές διάκρισης προς τους εθνικούς άλλους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα διατυπώσουμε τις υποθέσεις της έρευνάς μας ως προς το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, την πρόσληψη της απειλής, τις στάσεις και το περιεχόμενο της διαφορετικότητας προς τους εθνικούς άλλους.

Η πρώτη υπόθεσή μας αναφέρεται στην επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου και της ταυτότητας του εθνικού άλλου στο περιεχόμενο της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη. Συγκεκριμένα, το κοινωνικό πλαίσιο παρουσιάζεται στα παιδιά μέσα από δύο κείμενα, στα οποία περιγράφεται η Ελλάδα είτε υπό το πρίσμα της μοναδικότητας του ελληνικού πολιτισμού και της αδιάσπαστης συνέχειας των Ελλήνων στο χώρο και το χρόνο είτε υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας, όπου άνθρωποι διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων μπορούν να συνυπάρξουν αρμονικά. Το πρώτο κείμενο προσεγγίζει το ελληνικό έθνος υπό μία πολιτισμική αντίληψη (Brown, 1999), η οποία παραπέμπει στην κοινή κουλτούρα και την κοινή κληρονομιά. Ταυτόχρονα, γίνεται ευκρινής και τονίζεται ο πολιτισμός και η ιστορία των Ελλήνων, διαστάσεις που, όπως έχουν δείξει έρευνες σε Έλληνες εφήβους και σε παιδιά, θεωρούνται υψηλού κύρους και έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική εθνική ενδοομάδα (Μανιόγλου, 2005· Hantzi & Abakoumkin, 2000· Dragonas & Frahgoudaki, 1997).

Στο δεύτερο κείμενο το ελληνικό έθνος προσεγγίζεται υπό μία πολιτειακή αντίληψη, η οποία συνδέεται κατά κύριο λόγο με δικαιώματα και υποχρεώσεις (Gellner, 1992). Ταυτόχρονα, στα κείμενα γίνεται ευκρινής η παρουσία σημαντικών εθνικών άλλων είτε αυτοί κατοικούν στα όρια του ελληνικού έθνους - κράτους είτε εκτός αυτών των ορίων. Η έννοια του σημαντικού εθνικού άλλου αναφέρεται σε ένα άλλο έθνος ή μία άλλη εθνική ομάδα, η οποία απειλεί ή προσλαμβάνεται να απειλεί είτε την πολιτισμική οντότητα της εθνικής ενδοομάδας είτε την ανεξαρτησία της είτε τη διακριτότητά της (Triantafyllidou, 1998). Το περιεχόμενο των κειμένων (ιδεολογικό πλαίσιο) και η ευκρίνεια της

εθνικής ταυτότητας του άλλου, το κοινωνικό πλαίσιο με άλλα λόγια στο οποίο δρουν τα άτομα, αναμένεται ότι θα λειτουργήσουν ως καθοδηγητικές αρχές οι οποίες θα καθορίσουν το περιεχόμενο της έννοιας του Έλληνα πολίτη και μάλιστα θα προσδιορίσουν τις πλευρές της εθνικής ταυτότητας που θα γίνουν ευκρινείς ανάλογα με την περίπτωση.

Η δεύτερη υπόθεσή μας σχετίζεται με την αίσθηση της απειλής για την εθνική ομάδα που μπορεί να δημιουργεί το ιδεολογικό πλαίσιο, με την έννοια που αναφέρθηκε παραπάνω, όταν φέρνει τα παιδιά αντιμέτωπα με αλλαγές, οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση τη διακριτότητα της εθνικής ενδοομάδας ή αναγκάζουν τα άτομα να τοποθετηθούν με διαφορετικό τρόπο προς την υπάρχουσα εθνική τους ταυτότητα.

Σύμφωνα με την Breakwell (1986, 2001) οι διαδικασίες ανάπτυξης της ταυτότητας κατευθύνονται από τέσσερις βασικές αρχές, οι οποίες είναι κοινωνικά προσδιορισμένες. Οι αρχές αυτές είναι η διακριτότητα, η συνέχεια, η αυτοεκτίμηση και η αυτοαποτελεσματικότητα. Η διακριτότητα εξασφαλίζει στα άτομα και τις ομάδες την αίσθηση της ιδιαιτερότητας σε σχέση με άλλα άτομα ή άλλες ομάδες. Η συνέχεια δίνει στα άτομα και τις ομάδες την αίσθηση της συνέχειας στο χώρο και το χρόνο, ενώ η τρίτη αρχή, που αναφέρεται στην αυτοεκτίμηση, συμβάλλει θετικά στην αίσθηση της αυτοαξίας ενός ατόμου. Η αρχή της αυτοεκτίμησης βρίσκεται σε αντιστοιχία με ό,τι ο Tajfel (1978) όρισε ως βασικό αξίωμα της Θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας, δηλαδή ότι τα άτομα, επιδιώκοντας μια θετική κοινωνική ταυτότητα, προσπαθούν να διατηρήσουν ή να αυξήσουν την αυτοεκτίμησή τους σε σχέση με τα μέλη της ομάδας τους. Τέλος, η αρχή της αυτοαποτελεσματικότητας παρέχει στα άτομα την αίσθηση ότι μπορούν να δράσουν. Οι τέσσερις αυτές αρχές – κριτήρια – αξιολόγησης της κοινωνικής ταυτότητας, που αποτελούν προϊόν αλληλεπίδρασης των ατόμων ή των ομάδων σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο, προσδιορίζουν την περιγραφή της ταυτότητας, δηλαδή το περιεχόμενό της και συμβάλλουν στην αξιολόγησή της, δηλαδή στην απόδοση σημασίας σ' αυτήν. Επομένως,

όταν το περιεχόμενο μιας συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας αλλάζει ή όταν μία ταυτότητα που μέχρι κάποια συγκεκριμένη στιγμή ήταν θετική, στη συνέχεια αξιολογείται αρνητικά, τότε μπορεί να εγκαθιδρυθεί η αίσθηση της απειλής. Επίσης, η αίσθηση της απειλής της ταυτότητας μπορεί να εγκαθιδρυθεί και όταν το άτομο νιώσει ότι παραβιάζεται μία από τις τέσσερις αρχές, ή και οι τέσσερις, λόγω των κοινωνικών συνθηκών (Breakwell, 1986).

Οι Branscombe, Ellemers, Spears, & Doosje (1999) αναφέρουν ότι η απειλή μπορεί να συνδέεται με την ένταξη των ατόμων σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και σχετίζεται με το βαθμό ταύτισης με την ομάδα. Υπ' αυτήν την έννοια, ορίζουν τέσσερις τύπους απειλής. Ο πρώτος τύπος αναδύεται όταν τα άτομα κατηγοριοποιούνται σε μία ομάδα παρά τη θέλησή τους (απειλή κατηγοριοποίησης), ενώ ο δεύτερος τύπος συνδέεται με τη μη αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της ομάδας. Ο τρίτος τύπος απειλής προκύπτει όταν απειλείται η αξία της ομάδας και ο τέταρτος τύπος εμφανίζεται όταν υποτιμάται η αξία του ατόμου στην ομάδα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αναμένεται ότι τα παιδιά θα εκδηλώσουν μεγαλύτερη πρόσληψη απειλής, όταν θα υποβαθμιστούν σημαντικές διαστάσεις της εθνικής τους ταυτότητας, όπως είναι για παράδειγμα η μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού. Επίσης, αναμένεται εκδήλωση μεγαλύτερου βαθμού απειλής από εθνικές εξωομάδες, είτε αυτές κατοικούν εντός των ορίων του έθνους κράτους είτε είναι γειτονικοί λαοί, όταν προσλαμβάνονται να απειλούν τη συνέχεια, την ομοιογένεια και τη διακρίσιμότητα της εθνικής ενδοομάδας. Η επιλογή αντιμετώπισης της απειλής αναμένεται να καθορισθεί από την αλληλεξάρτηση της μορφής απειλής που θα προσλάβουν τα παιδιά τόσο με το ιδεολογικό πλαίσιο όσο και με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου (Breakwell, 2001).

Η τρίτη υπόθεσή μας αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στην αφοσίωση προς την εθνική ενδοομάδα και το συναισθηματικό δεσμό με την πατρίδα με τις στάσεις προς εθνικές εξωομάδες. Η αφοσίωση προς την εθνική ενδοομάδα έχει την έννοια, σύμφωνα με τους Schatz, Staub & Lavine (1999), του συναισθηματικού δεσμού με το έθνος και

παραπέμπει στον πατριωτισμό, τον οποίο διακρίνουν σε τυφλό (blind) και εποικοδομητικό (constructive). Ο τυφλός πατριωτισμός χαρακτηρίζεται από τη σταθερή αφοσίωση προς τη χώρα των ατόμων και τη θετική της αξιολόγηση, καθώς και από την έλλειψη ανεκτικότητας στην κριτική. Στον αντίποδα βρίσκεται ο εποικοδομητικός πατριωτισμός, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η αμφισβήτηση και η κριτική των πρακτικών της εθνικής ομάδας με στόχο την επίτευξη θετικών αλλαγών (Schatz et.al., 1999, σ. 151). Οι Mummendey, Klink & Brown (2001a, 2001b) στηριζόμενοι στις προβλέψεις της Θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας μελέτησαν τη σχέση ανάμεσα στην εθνική ταύτιση και την ενδοομαδική αξιολόγηση με την εξωομαδική απόρριψη και συνδέσαν την προσέγγισή τους με τη διάκριση ανάμεσα στον πατριωτισμό και τον εθνικισμό. Συγκεκριμένα, ισχυρίζονται ότι ο πατριωτισμός αναφέρεται στα συναισθήματα που εκφράζει κάποιος για την πατρίδα του και επικεντρώνεται στη θέση που έχει το έθνος σε σχέση με το παρελθόν του, ενώ ο εθνικισμός αναφέρεται σε απόψεις που τάσσονται υπέρ της ανωτερότητας της εθνικής ομάδας και υποστηρίζουν την εθνική της κυριαρχία. Οι Rothi, Lyons & Chryssochoou (2005) ανέδειξαν τη σχέση ανάμεσα στο περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας και τον προσανατολισμό των στάσεων. Συγκεκριμένα, έδειξαν ότι το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και επομένως αντανακλά αντίστοιχες πεποιθήσεις περί έθνους συσχετίζεται με στάσεις που δε βασίζονται σε κριτική σκέψη και επιδιώκουν κατά κύριο λόγο τη συμμόρφωση. Αντίθετα, το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας που αντανακλά πεποιθήσεις περί έθνους υπό μία πολιτειακή έννοια, δηλαδή ότι τα μέλη του συνδέονται μεταξύ τους στη βάση της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, σχετίζεται θετικά με στάσεις που παραπέμπουν στην κριτική αφοσίωση προς την εθνική ομάδα και τις εθνικές πρακτικές με στόχο την αλλαγή. Ωστόσο, ο Billig (1995) ισχυρίζεται ότι η διάκριση ανάμεσα στον πατριωτισμό και τον εθνικισμό παραμένει ένα βαθιά ιδεολογικό ζήτημα, ενώ ο Hopkins (2001) αιτιολογεί τη σημασία που δίνεται στην κατηγορία έθνος από το γεγονός

ότι αυτό, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική κατηγορία, εγγυάται τον αυτοπροσδιορισμό και την κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του.

Με βάση τα παραπάνω, υποθέτουμε ότι τόσο το ιδεολογικό πλαίσιο ανάλογα με το περιεχόμενό του (εθνοκεντρικό – μη εθνοκεντρικό) όσο και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου θα επιηρεάσουν τις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους. Ειδικότερα, αναμένεται ότι το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο θα ενδυναμώσει το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και θα συμβάλει στην έκφραση καχυποψίας και επιφυλακτικότητας προς τους εθνικούς άλλους, ενώ το αντίθετο αναμένεται από το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο. Επίσης, αναμένεται ότι η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου θα έχει καθοριστική σημασία στην ενδυνάμωση του περιεχομένου και στην έκφραση θετικής αξιολόγησης της εθνικής ταυτότητας, καθώς και στην εκδήλωση στάσεων αποδοχής ή διάκρισης προς τις εθνικές εξωομάδες.

Μέθοδος

Η διαδικασία του πειράματος

Το πείραμα πραγματοποιήθηκε από το Φεβρουάριο μέχρι και τον Απρίλιο του 2004 σε δεκαέξι δημοτικά σχολεία του λεκανοπεδίου της Αττικής. Στα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα δόθηκε ένα ερωτηματολόγιο, στον πρόλογο του οποίου υπήρχαν σύντομες πληροφορίες για το σκοπό της έρευνας. Πριν από τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου ζητήθηκε από τα παιδιά να σημειώσουν ορισμένα προσωπικά στοιχεία (φύλο, τόπος γέννησης, τόπος γέννησης πατέρα και μητέρας, σχολείο). Στη συνέχεια, διάβαζαν ένα κείμενο το οποίο εισήγαγε τις ανεξάρτητες μεταβλητές, δηλαδή το ιδεολογικό πλαίσιο (εθνοκεντρική οπτική, μη εθνοκεντρική οπτική, κανένα πλαίσιο) και την εθνική ταυτότητα της εξωομάδας (Αλβανοί, Τούρκοι, Γάλλοι, Γερμανοί, Άλλοι λαοί) και αμέσως μετά συμπλήρωναν το ερωτηματολόγιο. Η διάρκεια της διαδικασίας σε καθένα από τα 30 τμήματα που εξετάστηκαν ήταν σαράντα λεπτά, δηλαδή μία διδακτική ώρα.

Οι συμμετέχοντες

Στην έρευνα έλαβαν μέρος 580 παιδιά ηλικίας 12 ετών, που φοιτούσαν στην Στ' τάξη δεκαέξι δημοτικών σχολείων του λεκανοπεδίου της Απικής¹. Τα σχολεία επιλέχθηκαν με κριτήριο το μικρό ποσοστό αλλοδαπών μαθητών που φοιτούσαν σε αυτά, καθώς και την ομοιότητα των περιοχών ως προς τα κοινωνικο – οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Η ομοιογένεια των συμμετεχόντων ως προς την εθνική σύνθεση εξασφαλίστηκε με τη συμπλήρωση δύο ερωτημάτων που περιλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο. Συγκεκριμένα, ζητήθηκε από τα παιδιά να γράψουν τη χώρα που γεννήθηκαν τα ίδια και οι γονείς τους. Έτσι, έγινε δυνατό να εντοπιστούν τα παιδιά αλλοδαπής καταγωγής, τα οποία συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο για λόγους δεοντολογίας, ωστόσο οι απαντήσεις τους εξαιρέθηκαν από τις αναλύσεις μας.

Ο τελικός αριθμός των συμμετεχόντων στην έρευνα ανήλθε τελικά στα 545 παιδιά, από τα οποία τα 290 ήταν αγόρια και τα 255 κορίτσια. Τα παιδιά εντάχθηκαν σχεδόν ισάριθμα σε δεκαπέντε πειραματικές συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώθηκαν σε ένα παραγοντικό σχέδιο 3 (ιδεολογικό πλαίσιο) X 5 (ευκρίνεια εξωμάδας). Η συχνότητα των συμμετεχόντων ανά συνθήκη παρουσιάζεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Συχνότητα των συμμετεχόντων ανά συνθήκη
(N=545)

ΕΥΚΡΙΝΕΙΑ ΕΞΩΜΑΔΑΣ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ			ΣΥΝΟΛΟ
	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	ΚΑΝΕΝΑ ΠΛΑΙΣΙΟ	
ΑΛΒΑΝΟΣ	37	35	33	105
ΤΟΥΡΚΟΣ	34	37	36	107
ΓΑΛΛΟΣ	36	37	33	106
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	34	42	39	115
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	37	39	36	112
ΣΥΝΟΛΟ	178	190	177	545

¹ Οι περιοχές στις οποίες βρίσκονται τα σχολεία, από τα οποία έγινε η συλλογή των δεδομένων του πειράματος είναι οι εξής: Χαλάνδρι, Ν. Ψυχικό, Ν. Ιωνία, Ηράκλειο, Μεταμόρφωση, Ν. Φιλαδέλφεια, Αμπελόκηποι, Περιστέρι, Αιγάλεω, Κορυδαλλός.

Υλικό του πειράματος

Το ερωτηματολόγιο

Ο τρόπος κατασκευής του ερωτηματολογίου (Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι, ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 3) που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας και η λογική του παρουσιάστηκε αναλυτικά στο κεφάλαιο της Μεθοδολογίας. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η δομή και το περιεχόμενό του με συνοπτικό τρόπο.

Το *Ερωτηματολόγιο 3* αποτελείται από οκτώ κλειστά ερωτήματα. Οι συμμετέχοντες απαντούσαν σε αυτά είτε σημειώνοντας την άποψή τους σε μία πενταβάθμια κλίμακα είτε επέλεγαν ένα σύνολο απαντήσεων από τις προτεινόμενες είτε ταξινομούσαν ιεραρχικά προτάσεις. Τα ερωτήματα που εμπεριέχονται στο ερωτηματολόγιο μπορούν να ταξινομηθούν θεματικά σε τέσσερις ενότητες, οι οποίες παρουσιάζονται συνοπτικά στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2

Δομή και περιεχόμενο του Ερωτηματολογίου 3

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ
Α. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ <ul style="list-style-type: none">✓ ηλικία✓ φύλο✓ τόπος γέννησης ερωτώμενου✓ τόπος γέννησης γονέων✓ σχολείο φοίτησης
Β. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΑΥΤΟΥ <ul style="list-style-type: none">✓ επιλογή τριών κοινωνικών ταυτοτήτων✓ ιεράρχηση επιλογών
Γ. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΝΔΟΟΜΑΔΑΣ <ul style="list-style-type: none">✓ απόδοση σημασίας σε εθνικά και ατομικά χαρακτηριστικά και οικουμενικές αξίες✓ χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη✓ πρόσληψη της απειλής της εθνικής ταυτότητας
Δ. ΣΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΕΘΝΙΚΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ <ul style="list-style-type: none">✓ διαστάσεις διαφορετικότητας✓ σεβασμός δικαιωμάτων των μεταναστών✓ εμπιστοσύνη / καχυποψία προς εθνικούς άλλους

Η πρώτη θεματική ενότητα του ερωτηματολογίου περιελάμβανε ερωτήματα που σχετιζόνταν με τα προσωπικά στοιχεία των παιδιών που

συμμετείχαν στην έρευνα, δηλαδή το φύλο, την ηλικία, το σχολείο φοίτησης και τον τόπο γέννησης των ίδιων των παιδιών αλλά και των γονέων τους. Τα δύο τελευταία ερωτήματα χρησιμοποιήθηκαν ως φίλτρο, ώστε να απομονωθούν τα αλλοδαπά παιδιά.

Η δεύτερη θεματική ενότητα αναφερόταν στον αυτοπροσδιορισμό των παιδιών. Μέσω των δύο ερωτημάτων που περιλαμβάνονταν στην ενότητα αυτή επιδιώξαμε να ανικνεύσουμε τις κοινωνικές ταυτότητες που επιλέγουν τα παιδιά για να προσδιορίσουν τον εαυτό τους, καθώς και να ιεραρχήσουν τις επιλογές τους ανάλογα με τη σημασία που αποδίδουν σε καθεμία από τις ταυτότητες αυτές.

Στην τρίτη θεματική ενότητα εντάσσονταν τρία ερωτήματα, μέσω των οποίων διερευνούσαμε τις τοποθετήσεις των παιδιών αναφορικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα. Συγκεκριμένα, στο πρώτο ερώτημα ζητήθηκε από τα παιδιά να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου *Likert* αναφορικά με τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το περιεχόμενο της έννοιας του Έλληνα πολίτη. Στο δεύτερο ερώτημα, που περιελάμβανε δεκαέξι φράσεις ή λέξεις σχετικά με εθνικά και ατομικά χαρακτηριστικά και με οικουμενικές αξίες, ζητήθηκε από τα παιδιά να επιλέξουν τις τέσσερις που σύμφωνα με την άποψή τους ήταν οι σημαντικότερες. Τέλος, το τρίτο ερώτημα ζητούσε από τα παιδιά να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου *Likert* αναφορικά με παράγοντες που συνιστούν απειλή για την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Η τέταρτη θεματική ενότητα του ερωτηματολογίου αναφερόταν στις στάσεις των παιδιών προς τους εθνικούς άλλους. Σε αυτήν εντάσσονταν δύο ερωτήματα, από τα οποία το πρώτο ζητούσε από τα παιδιά να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια διπολική κλίμακα αναφορικά με ομοιότητες ή διαφορές με εθνικές εξωομάδες τόσο σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά όσο και σε στερεοτυπικές απόψεις. Το δεύτερο ερώτημα περιελάμβανε είκοσι τρεις διλληματικές προτάσεις, οι οποίες αναφέρονταν στα δικαιώματα των μεταναστών, καθώς και στην εμπιστοσύνη ή την καχυποψία προς εθνικές εξωομάδες.

Για την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πρόγραμμα SPSS, v11.

Οι ανεξάρτητες μεταβλητές: τα κείμενα του ιδεολογικού πλαισίου, η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας της εξωομάδας

Η έρευνα παρουσιάστηκε στα παιδιά ως η καταγραφή των απόψεών τους για την πατρίδα τους. Το κείμενο που διάβαζαν τα παιδιά αμέσως μετά εισήγαγε τις ανεξάρτητες μεταβλητές, δηλαδή το ιδεολογικό πλαίσιο και την εθνική ταυτότητα του «Άλλου».

Η πρώτη ανεξάρτητη μεταβλητή αφορούσε το ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο παρουσιαζόταν στους ερωτώμενους με δύο μορφές, την εθνοκεντρική και τη μη εθνοκεντρική. Η εθνοκεντρική οπτική παρουσίαζε την αφήγηση της ύπαρξης και της ιστορίας της Ελλάδας υπό το πρίσμα της μοναδικότητας του ελληνικού πολιτισμού, της αδιάσπαστης συνέχειας των Ελλήνων στο χώρο και το χρόνο, της διατήρησης της ελληνικότητας παρά τους κατά καιρούς κατακτητές και, τέλος, έδινε έμφαση στους αγώνες των Ελλήνων για ελευθερία και ανεξαρτησία. Επίσης, γινόταν αναφορά στην κατάσταση που έχει διαμορφωθεί σήμερα στην Ελλάδα λόγω της έλευσης μεγάλου αριθμού μεταναστών, δινόταν έμφαση στη διαφορετικότητα των Ελλήνων από εθνικούς άλλους και τονιζόταν η επιθυμία τους να διατηρήσουν την κληρονομιά των προγόνων τους. Επίσης, υπογραμμίζοταν η θέλησή τους να υπερασπίσουν την πατρίδα τους, όποτε χρειαστεί. Η αναφορά στα ίσα δικαιώματα Ελλήνων και μεταναστών γινόταν μονοσήμαντα, δηλαδή το κείμενο τασσόταν υπέρ του σεβασμού των δικαιωμάτων τους υπό την προϋπόθεση ότι και οι μετανάστες θα τηρούν τους νόμους της χώρας που τους φιλοξενεί.

Στη δεύτερη μορφή του το ιδεολογικό πλαίσιο, δηλαδή ως μη εθνοκεντρική οπτική, παρουσίαζε ένα λόγο περί πατρίδας, οικοδομημένο στην ιδέα ενός χώρου, όπου άνθρωποι με διαφορετικές συνθήκες μπορούν να συνυπάρξουν αρμονικά στη βάση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, η γεωγραφική θέση της

Ελλάδας συνδεόταν με το πέρασμα ή και την εγκατάσταση διάφορων λαών, καθώς και τις αλληλεπιδράσεις τόσο στο επίπεδο των συνηθειών της καθημερινής ζωής όσο και στο πολιτιστικό επίπεδο. Επομένως, υποβαθμιζόταν η μοναδικότητα και η αδιάσπαστη συνέχεια των Ελλήνων από το παρελθόν μέχρι σήμερα, ενώ τονίζονταν οι αλλαγές που συνέβησαν με το πέρασμα των χρόνων. Δινόταν έμφαση στον εμπλουτισμό των ελληνικών παραδόσεων από τις παραδόσεις των μεταναστών και από την επικοινωνία με άλλους λαούς και υπογραμμιζόταν η συνεργασία όλων των λαών. Τέλος, στη συνθήκη ελέγχου δε γινόταν αναφορά σε κανένα ιδεολογικό πλαίσιο.

Η δεύτερη ανεξάρτητη μεταβλητή αφορούσε την ευκρίνεια της ταυτότητας της εξωομάδας. Επιλέχθηκαν τέσσερις ομάδες εθνικών άλλων (εξωομάδες) με κριτήρια την πρόσληψη του status (υψηλό, χαμηλό) και των εκθρικών / φιλικών σχέσεων με την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν οι Αλβανοί, οι Τούρκοι, οι Γάλλοι και οι Γερμανοί. Στη συνθήκη ελέγχου δεν προσδιορίστηκε εθνική ταυτότητα αλλά χρησιμοποιήθηκε η φράση «οι Άλλοι Λαοί».

Τα αποτελέσματα της έρευνας θα παρουσιαστούν σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, θα αναφερθούμε στα αποτελέσματα των πειραματικών χειρισμών μας στον αυτοπροσδιορισμό των παιδιών, στο περιεχόμενο της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη, στην αξιολογική σημασία που αποδίδουν τα παιδιά σε στοιχεία της εθνικής τους ταυτότητας, καθώς και στην πρόσληψη της απειλής. Στο δεύτερο μέρος, θα εξετάσουμε τα αποτελέσματα των πειραματικών χειρισμών μας ως προς τις διαστάσεις της διαφορετικότητας και τις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους.

4.2. Ο Έλληνας πολίτης

Ο προσδιορισμός του εθνικού εαυτού

Στα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα δόθηκαν έξι λέξεις που αντανακλούν κοινωνικές ταυτότητες και ζητήθηκε από αυτά, καταρχήν, να επιλέξουν τις τρεις και στη συνέχεια να ιεραρχήσουν τις επιλογές τους ανάλογα με τη σημασία που αποδίδουν σε καθεμία από αυτές. Οι δύο από τις κοινωνικές ταυτότητες που δόθηκαν στα παιδιά παρέπεμπαν στον προσδιορισμό του εαυτού σε ατομικό επίπεδο (φύλο, μαθητής), οι τρεις στον προσδιορισμό του εαυτού σε συλλογικό – διομαδικό επίπεδο (Έλληνας, χριστιανός, Ευρωπαίος) και τέλος η μία στον προσδιορισμό του εαυτού στο ανθρώπινο είδος (άνθρωπος). Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει κατά σειρά προτεραιότητας το συνολικό ποσοστό των απαντήσεων που συγκέντρωσε η κάθε ταυτότητα.

Πίνακας 3

*Επίπεδο προσδιορισμού εαυτού.
Συνολικό ποσοστό (τρεις επιλογές)
(N=545)*

ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ
Έλληνας / Ελληνίδα	28.3
Χριστιανός / Χριστιανή	25.4
Μαθητής / Μαθήτρια	21.9
Αγόρι / Κορίτσι	13.1
Ευρωπαίος / Ευρωπαία	6.3
Άνθρωπος	4.8

Από την ανάγνωση του Πίνακα 3 παρατηρούμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνουν οι ταυτότητες που προσδιορίζουν τον εαυτό σε συλλογικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, το υψηλότερο ποσοστό των απαντήσεων συγκέντρωσε ο Έλληνας (28,3%) και ο χριστιανός (25,4%), ενώ το μικρότερο ποσοστό απαντήσεων ο Ευρωπαίος (6,3%) και ο άνθρωπος (4,8%).

Ας δούμε, όμως, πώς ιεράρχησαν τα παιδιά τις επιλογές τους ανάλογα με τη σημασία που αποδίδουν στις διάφορες ταυτότητες που τους δόθηκαν. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων εγγράφονται στον Πίνακα 4.

Πίνακας 4
Ιεράρχηση επιλογών κατηγοριοποίησης του εαυτού.
Μέσος Όρος και Τυπική Απόκλιση
(1=πιο σημαντική / 3= λιγότερο σημαντική) (N=545)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
Χριστιανός / Χριστιανή	1,56	0,59
Έλληνας / Ελληνίδα	1,60	0,65
Άνθρωπος	1,75	0,84
Αγόρι / Κορίτσι	2,36	0,75
Ευρωπαίος / Ευρωπαία	2,42	0,76
Μαθητής / Μαθήτρια	2,73	0,55

Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά απέδωσαν μεγαλύτερη σημασία στην ταυτότητα του *Χριστιανού* (Μ.Ο.=1,56) και του *Έλληνα* (Μ.Ο.=1,60). Τρίτη στη σειρά των προτιμήσεων είναι η κατηγοριοποίηση στο επίπεδο του *Ανθρώπου* (Μ.Ο.=1,75), ενώ αρκετά σημαντικές θεωρούνται η κατηγοριοποίηση του φύλου *Αγόρι - Κορίτσι* (Μ.Ο.=2,36) και η κατηγοριοποίηση σε υπερεθνικό επίπεδο *Ευρωπαίος* (Μ.Ο.=2,42). Τέλος, μικρότερης σημασίας θεωρείται η ταυτότητα του μαθητή, αφού ιεραρχικά τοποθετείται στην τελευταία σειρά των επιλογών (Μ.Ο.=2,73).

Όσον αφορά τις επιπτώσεις των πειραματικών μας χειρισμών στον προσδιορισμό εαυτού πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν παρατηρήθηκε καμία επίδραση ούτε αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών μας, δηλαδή του ιδεολογικού πλαισίου και της εθνικής ταυτότητας του άλλου, στις απαντήσεις των παιδιών αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε. Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι τα παιδιά, ανεξάρτητα από το ιδεολογικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε και την ευκρίνεια της ταυτότητας του

άλλου, επέλεξαν την εθνική τους ταυτότητα και την ταυτότητα του χριστιανού σε σύγκριση με ένα σύνολο άλλων ατομικών ή κοινωνικών ταυτοτήτων, προκειμένου να προσδιορίσουν τον εαυτό τους. Επίσης, φαίνεται ότι τα παιδιά θεωρούν τις δύο αυτές ταυτότητες ως τις σημαντικότερες, αφού τις κατέταξαν στις δύο πρώτες σειρές των επιλογών τους.

Τα αποτελέσματά μας αναφορικά με την επιλογή της εθνικής ταυτότητας είναι σε αντιστοιχία και με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών που σχετίζονται με την ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας στην παιδική και την εφηβική ηλικία. Συγκεκριμένα, ο Barrett (2000) έδειξε ότι παιδιά ηλικίας 5 – 11 ετών αποδίδουν μεγάλη σημασία στην εθνική τους ταυτότητα σε σχέση με τις ταυτότητες του φύλου και της ηλικίας. Μάλιστα, η σημασία της εθνικής ταυτότητας αυξάνεται όσο τα παιδιά μεγαλώνουν, σε αντίθεση με την ταυτότητα του φύλου και της ηλικίας, που μειώνεται. Όσον αφορά την ταυτότητα του χριστιανού, παρατηρούμε ότι τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνά μας την επέλεξαν ως πρώτη ιεραρχικά για να προσδιορίσουν τον εαυτό τους. Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε το ρόλο της θρησκείας στον εθνικό προσδιορισμό των παιδιών, αποτέλεσμα που προέκυψε και από το πρώτο μέρος της έρευνάς μας αναφορικά με το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

**Η σημασία
της
ελληνικής εθνικής
ταυτότητας**

Η σημασία που αποδίδουν τα άτομα στην εθνική τους ταυτότητα είναι άμεσα συνυφασμένη με την αξία που αποδίδουν στο γεγονός ότι είναι μέλη μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας, σχετίζεται, με άλλα λόγια, με τον εθνικό προσδιορισμό τους. Όπως ήδη αποκαλύφθηκε από τα αποτελέσματα της μέχρι τώρα έρευνάς μας, τα παιδιά αποδίδουν μεγάλη σημασία στην ιστορία της πατρίδας τους, η οποία επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στην αρχαιότητα, στην ορθοδοξία, την ελληνική γλώσσα και στις ελληνικές παραδόσεις. Ωστόσο, το ερώτημα που τίθεται είναι πώς το κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή η

κυρίαρχη ιδεολογία της συγκεκριμένης κοινωνίας για το έθνος σε συνδυασμό με το ρόλο που παίζουν οι εθνικοί άλλοι στη συγκεκριμένη κοινωνικοϊστορική κατάσταση, επηρεάζει την έμφαση που δίνουν τα παιδιά σε συγκεκριμένα στοιχεία της εθνικής τους ταυτότητας. Προκειμένου να διερευνήσουμε το παραπάνω ερώτημα, δόθηκε στα παιδιά ένας κατάλογος, ο οποίος περιελάμβανε εθνικά χαρακτηριστικά (μητρική γλώσσα, σημαία, θρησκεία, παραδόσεις, συμπατριώτες, ιστορία), στοιχεία ατομικής ταυτότητας (οικογένεια, ενδιαφέροντα, φίλοι, συγγενείς), καθώς και οικουμενικές αξίες, οι οποίες ωστόσο συνιστούν και σημαντικά προβλήματα παγκόσμιας εμβέλειας και βρίσκονται στο επίκεντρο του κοινωνικού προβληματισμού (ανθρώπινα δικαιώματα, δημοκρατία, φυσικό περιβάλλον, ειρήνη, σεβασμός ανθρωπίνης αξιοπρέπειας). Από τα παιδιά ζητήθηκε να επιλέξουν τέσσερα μόνο στοιχεία, τα οποία θεωρούσαν σύμφωνα με την προσωπική τους άποψη πολύ σημαντικά. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων αναφορικά με το θέμα αυτό παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

Πίνακας 5
Απόδοση σημασίας σε εθνικά, ατομικά χαρακτηριστικά και οικουμενικές αξίες.
Συνολικό Ποσοστό (τέσσερις επιλογές)
(N=545)

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ
Η οικογένειά μου	14.1
Η θρησκεία μου	13.9
Η ειρήνη	13.2
Η σημαία της χώρας μου	9.7
Η μητρική μου γλώσσα	8.4
Οι συγγενείς μου	6.4
Η ιστορία της χώρας μου	6.4
Η δημοκρατία	5.9
Οι φίλοι μου	5.4
Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	5.0
Τα ελληνικά ήθη και έθιμα	4.2
Το να εκφράζει κάποιος ελεύθερα τη γνώμη του	3.1
Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος	2.6
Οι συμπατριώτες μου	0.9
Η προστασία των μεταναστών που ζουν στη χώρα μου από κάθε είδους εκμετάλλευση	0.7
Τα ενδιαφέροντά μου	0.4

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι τα παιδιά αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στην οικογένειά τους (14,1%), στη θρησκεία (13,9%), στην ειρήνη (13,2%), καθώς και στη σημαία της χώρας τους (9,7%). Το μικρότερο ποσοστό των προτιμήσεων των παιδιών συγκέντρωσαν τα ατομικά ενδιαφέροντα (0,4%), η προστασία των μεταναστών από κάθε είδους εκμετάλλευση (0,7%) και οι συμπατριώτες (0,9%). Στη συνέχεια, και προκειμένου να συνοψίσουμε τις απαντήσεις των παιδιών, ώστε να εντοπίσουμε τη δομή της σκέψης τους αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε, εφαρμόσαμε στις απαντήσεις τους ανάλυση παραγόντων με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και την ορθογώνια περιστροφή των αξόνων Varimax. Η παραγοντική ανάλυση, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 6, ανέδειξε τέσσερις παράγοντες (ιδιοτιμή>1), οι οποίοι ερμηνεύουν το 38,7% της συνολικής διακύμανσης.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 11,6% της συνολικής διακύμανσης, αντιπαραθέτει τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα σε στοιχεία που παραπέμπουν σε συμβολισμούς της πατρίδας. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν «*Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*» (0,572), «*Η δημοκρατία*» (0,526), «*Το να εκφράζει κάποιος ελεύθερα τη γνώμη του*» (0,457) και «*Η προστασία των μεταναστών που ζουν στη χώρα μου από κάθε είδους εκμετάλλευση*» (0,387). Στον ίδιο παράγοντα εμπεριέχονται με αρνητική φόρτιση «*Η θρησκεία μου*» (-0,617), «*Η οικογένειά μου*» (-0,424) και «*Η σημαία της χώρας μου*» (-0,404). Ο παράγοντας αυτός, τον οποίο ονομάσαμε συμβατικά «*Ανθρώπινα Δικαιώματα*» υποδηλώνει ξεκάθαρα ότι μία ομάδα από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα τοποθετούνται υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στο δεύτερο παράγοντα, που ερμηνεύει το 9,9% της συνολικής διακύμανσης, αντιπαρατίθενται στοιχεία που συνοψίζουν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην ειρήνη. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό υψηλή θετική φόρτιση παρουσίασαν «*Η μητρική μου γλώσσα*» (0,547), «*Η ιστορία της χώρας μου*»

(0,436) και «Τα ελληνικά ήθη και έθιμα» (0,433), ενώ στον αρνητικό πόλο τοποθετείται «Η ειρήνη» (-0,722) με υψηλή αρνητική φόρτιση. Τον παράγοντα αυτό ονομάσαμε συμβατικά «*Εθνικά χαρακτηριστικά*».

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Απόδοση σημασία σε εθνικά, ατομικά χαρακτηριστικά και οικουμενικές αξίες.

Παραγοντική ανάλυση τύπου Varimax (N=545)

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ			
	ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	ΕΘΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΑΤΟΜΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	ΑΤΟΜΙΚΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ
<i>Ιδιοτιμή</i>	2,039	1,673	1,312	1,167
Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	0,572	0,01	-	-0,01
Η δημοκρατία	0,526	-0,101	0,191	-0,111
Το να εκφράζει κάποιος ελεύθερα τη γνώμη του	0,457	-0,01	0,237	0,01
Η προστασία των μεταναστών που ζουν στη χώρα μου από κάθε είδους εκμετάλλευση	0,387	0,110	-0,01	0,157
Η θρησκεία μου	-0,617	0,01	-	-0,01
Η οικογένειά μου	-0,424	-0,381	0,192	0,336
Η σημαία της χώρας μου	-0,404	0,227	0,334	-0,235
Η ειρήνη	0,01	-0,722	0,206	-0,01
Η μητρική μου γλώσσα	0,01	0,547	-	-0,493
Η ιστορία της χώρας μου	-0,166	0,436	0,167	0,267
Τα ελληνικά ήθη και έθιμα	-0,189	0,433	0,384	0,01
Οι φίλοι μου	0,01	-0,01	0,179	0,253
Οι συγγενείς μου	-0,01	-0,01	0,667	-0,260
Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος	0,241	-0,225	0,665	0,01
Τα ενδιαφέροντά μου	0,182	0,268	0,329	0,543
Οι συμπατριώτες μου	0,01	-0,01	0,136	0,481
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης : 38,7%	11,6%	9,9%	9,6%	7,6%

Ο τρίτος παράγοντας, που ερμηνεύει το 9,6% της συνολικής διακύμανσης, συνοψίζει στοιχεία που παραπέμπουν στην ατομική ταυτότητα, τα οποία ωστόσο αντιπαρατίθενται στην εθνική ιστορία. Συγκεκριμένα, ο παράγοντας αυτός, τον οποίο συμβατικά ονομάσαμε «*Ατομοκεντρισμό*», συντίθεται από τα στοιχεία με υψηλή θετική φόρτιση «*Οι φίλοι μου*» (0,667) και «*Οι συγγενείς μου*» (0,665), καθώς και από την «*Ιστορία της χώρας μου*» (-0,384), η οποία παρουσίασε αρνητική φόρτιση.

Τέλος, ο τέταρτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 7,6% της συνολικής διακύμανσης, φαίνεται να ενοποιεί στοιχεία της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας, τα οποία ωστόσο αντιπαρατίθενται με τη μητρική γλώσσα. Συγκεκριμένα, ο παράγοντας αυτός, τον οποίο ονομάσαμε συμβατικά «*Ατομικά Ενδιαφέροντα*», αντιπαραθέτει «*Τα ενδιαφέροντά μου*» (0,543) και τους «*Συμπατριώτες*» (0,481) στη «*Μητρική γλώσσα*» (-0,493).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης παρατηρούμε ότι οι οργανωτικές αρχές που συνοψίζουν τη σκέψη των παιδιών αναφορικά με τη σημασία που αποδίδουν σε εθνικά και ατομικά χαρακτηριστικά και οικουμενικές αξίες μπορούν να περιγραφούν από τέσσερις βασικούς άξονες. Ο πρώτος άξονας αναδεικνύει τα στοιχεία της δημοκρατίας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο δεύτερος επικεντρώνεται στην ελληνική εθνική ταυτότητα με κυρίαρχα στοιχεία τη γλώσσα, την ιστορία και τις παραδόσεις, ενώ ο τρίτος και ο τέταρτος αναφέρονται στην ατομική ταυτότητα, δίνοντας έμφαση στους φίλους, τους συγγενείς και τα προσωπικά ενδιαφέροντα.

Πώς όμως η απόδοση σημασίας στα παραπάνω χαρακτηριστικά διαφοροποιεί τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους; Ο Πίνακας 7, ο οποίος απεικονίζει τις μέσες παραγοντικές τιμές για κάθε παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της συνδιακύμανσης, μας πληροφορεί σχετικά.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 7 διαπιστώνουμε ότι στατιστικά σημαντική επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών εκδηλώθηκε μόνο στους τρεις από τους τέσσερις παράγοντες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της απόδοσης σημασίας σε εθνικά – ατομικά χαρακτηριστικά και αξίες ως προς το Ιδεολογικό Πλαίσιο(ΙΔ) και την Ευκρίνεια της Ταυτότητας του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της Ανάλυσης Συνδιακύμανσης. Το πρόσημο « + » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					Ι Δ F	ΕΑ F	ΙΔxΕΑ F
		ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ			
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,16	-0,01	-0,01	0,01	0,27	1,273	1,487	0,587
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,15	-0,13	-0,01	0,17	0,12			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	-0,16	-0,31	0,17	-0,14			
ΕΘΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,17	0,01	0,43	-0,01	0,12	0,553	3,609*	2,938*
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,12	-0,01	-0,12	0,18	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,58	0,47	-0,26	0,36	-0,01			
ΑΤΟΜΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,27	-0,01	-0,25	-0,21	-0,11	1,074	2,480*	0,609
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,11	0,01	0,11	-0,27	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,38	-0,01	-0,13	0,01	0,01			
ΑΤΟΜΙΚΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,21	-0,19	-0,01	-0,01	0,47	0,535	2,335**	1,502
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,12	0,11	0,32	-0,27	0,26			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,06$

Συγκεκριμένα, στα «*Εθνικά Χαρακτηριστικά*» εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο της μίας ανεξάρτητης μεταβλητής, δηλαδή της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F_{(EA)}=3,609$, $p<0,05$), καθώς και στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του εθνικού άλλου ($F_{(IΔΧΕΑ)}=2,938$, $p<0,05$). Επίσης, στατιστικά σημαντική επίδραση της ταυτότητας του εθνικού άλλου εκδηλώθηκε στον «*Ατομοκεντρισμό*» ($F_{(EA)}=2,467$, $p<0,05$), καθώς και στα «*Ατομικά Ενδιαφέροντα*» ($F_{(EA)}=2,335$, $p<0,05$).

Ας δούμε τώρα λεπτομερέστερα πώς η απόδοση σημασίας στα «*Εθνικά Χαρακτηριστικά*» διαφοροποιεί τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Οι μέσοι παραγοντικοί δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης απεικονίζονται στον Πίνακα 8.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

*Απόδοση σημασίας σε εθνικά χαρακτηριστικά.
Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (IΔ) και την ταυτότητα του Εθνικού Άλλου (EA) και αποτελέσματα της Ανάλυσης Διακύμανσης. Το πρόσημο «+» παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.*

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (IΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (EA)					F	P
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,17	0,01	0,43	-0,01	0,12	2,725	0,001
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,12	-0,01	-0,12	0,18	-0,01		
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,58	0,47	-0,26	0,36	-0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε τα παιδιά αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στις θέσεις που συμπυκνώνει ο παράγοντας «*Εθνικά χαρακτηριστικά*» υπό την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.=0,43) σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.= -0,01, LSD test $p<0,05$), καθώς και με τη συνθήκη ελέγχου Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.= -0,17, LSD test $p<0,05$).

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του άλλου δε σημειώθηκε κάποιου βαθμού στατιστική διαφοροποίηση μεταξύ των συνθηκών. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.=0,12) αποδυνάμωσε τη σημασία που αποδίδουν τα παιδιά στα «*Εθνικά χαρακτηριστικά*» σε σχέση με την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,43, LSD test $p<0,05$). Το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή αποδυνάμωση της αποδιδόμενης σημασίας στα *Εθνικά χαρακτηριστικά*, παρατηρήθηκε και στη συνθήκη κατά την οποία δε δόθηκε ιδεολογικό πλαίσιο, σε αλληλεπίδραση με την ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.=0,26, LSD test $p<0,005$). Ωστόσο, μόνο σε μία περίπτωση η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=0,12) παράγει αυξημένη πρόσληψη των «*Εθνικών χαρακτηριστικών*» σε σχέση με τη συνθήκη ελέγχου (Μ.Ο.=0,58, LSD test $p<0,05$). Όσον αφορά τη συνθήκη ελέγχου, παρατηρούμε αυξημένη πρόσληψη των «*Εθνικών χαρακτηριστικών*», όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Αλβανός (Μ.Ο.=0,47) σε σχέση με το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας ως προς την αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών στην πρόσληψη των «*Εθνικών χαρακτηριστικών*», διαπιστώνουμε ότι το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο σε συνδυασμό με την ταυτότητα του Τούρκου ενδυναμώνει τη σημασία που αποδίδουν τα παιδιά στην εθνική τους ταυτότητα. Αυξημένη σημασία στα χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ταυτότητας διαπιστώνεται και στη συνθήκη κατά την οποία δεν καθορίστηκε ιδεολογικό πλαίσιο (Χωρίς Κείμενο), όταν ο άλλος είναι ο Αλβανός, ενώ η αποδιδόμενη σημασία μειώνεται στο μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, όταν ωστόσο δεν προσδιορίζεται η εθνική ταυτότητα του εθνικού άλλου. Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ότι το εκάστοτε ιδεολογικό πλαίσιο σε συνδυασμό με το ποιος είναι ο εθνικός άλλος προσδιορίζει την πρόσληψη της σημασίας που αποδίδεται στα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας. Ας δούμε, όμως, πιο αναλυτικά την επίδραση της

ταυτότητας του εθνικού άλλου. Όπως ήδη προαναφέραμε, οι τρεις από τους τέσσερις παράγοντες που περιγράφουν τη σημασία που αποδίδουν τα παιδιά σε συλλογικά – εθνικά και ατομικά χαρακτηριστικά υπήρξαν ευαίσθητοι στην επίδραση της εθνικής ταυτότητας του άλλου. Ο Πίνακας 9 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες των συγκεκριμένων παραγόντων και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης.

Πίνακας 9

Απόδοση σημασίας σε εθνικά και ατομικά χαρακτηριστικά. Μέσοι παραγοντικοί δείκτες ως προς την ταυτότητα του εθνικού άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο «+» παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ					F	P
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	-0,29	0,14	0,01	0,16	0,01	3,318	0,011
ΑΤΟΜΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	0,25	-0,01	-0,01	-0,13	-0,01	2,471	0,044
ΑΤΟΜΙΚΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ	-0,01	0,01	0,01	-0,14	0,22	2,085	0,081

Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στα «*Εθνικά χαρακτηριστικά*», όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Αλβανός (Μ.Ο.=0,14) και ο Γάλλος (Μ.Ο.=0,16) σε σχέση με τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=-0,29, LSD test $p<0,003$ και LSD test $p<0,005$ αντίστοιχα). Όσον αφορά την αποδιδόμενη σημασία στον «*Ατομοκεντρισμό*», παρατηρούμε ότι αυτή ενδυναμώνεται στους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=0,25) σε σχέση με τους Γάλλους (Μ.Ο.=-0,13, LSD test $p<0,006$). Τέλος, αυξημένη πρόσληψη της σημασίας σημειώθηκε και στα «*Ατομικά Ενδιαφέροντα*», όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Γερμανός (Μ.Ο.=0,22) σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.=-0,14, LSD test $p<0,05$).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω αποτελέσματα που αναφέρονται στις επιπτώσεις των πειραματικών μας χειρισμών στην πρόσληψη της σημασίας που αποδίδουν τα παιδιά στην εθνική και την ατομική ταυτότητα, παρατηρούμε ότι το ιδεολογικό πλαίσιο καθεαυτό δεν παράγει κάποιου είδους επίδραση, παρά μόνο σε αλληλεπίδραση με την

ταυτότητα του εθνικού άλλου. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε αυξημένη πρόσληψη της σημασίας που αποδίδουν τα παιδιά στα χαρακτηριστικά της εθνικής τους ταυτότητας μετά από την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου, καθώς και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού πλαισίου στη συνθήκη Άλλοι Λαοί, όπου δεν προσδιορίστηκε η ταυτότητα της εθνικής εξωομάδας. Το ίδιο φαινόμενο εκδηλώθηκε και όταν δεν ορίστηκε ιδεολογικό πλαίσιο, ωστόσο, τονίστηκε η εθνική ταυτότητα του Αλβανού.

Ως προς την ευκρίνεια της ταυτότητας του εθνικού άλλου, η οποία ορίστηκε στην παρούσα έρευνα ως απόρροια της πρόσληψης του υψηλού ή χαμηλού status της εξωομάδας σε συνδυασμό με την πρόσληψη των εκθρικών ή φιλικών σχέσεων με την Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι η αναφορά στον Αλβανό και το Γάλλο παράγει ενδυνάμωση των χαρακτηριστικών της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, ενώ αντίθετα αυξημένη πρόσληψη των στοιχείων που αναφέρονται στην ατομική ταυτότητα εκδηλώθηκε στη συνθήκη ελέγχου Άλλοι Λαοί και στο Γερμανό αντίστοιχα.

Ο Έλληνας πολίτης

Σύμφωνα με το Smith (2000), η έννοια της εθνικής ταυτότητας παραπέμπει σε μια ιστορική εδαφική επικράτεια -την πατρίδα-, σε δεσμούς αλληλεγγύης, κοινές μνήμες και μύθους και σε μια «κοινή μαζική κουλτούρα». Επίσης, στο περιεχόμενο της εμπεριέχονται κοινά νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλα τα μέλη του έθνους, καθώς και η ελευθερία μετακίνησης εντός της επικράτειάς του. Υπ' αυτήν την έννοια η εθνική ταυτότητα αναφέρεται όχι μόνο στον ψυχολογικό δεσμό που ενώνει τα μέλη του έθνους και στο ανήκειν σε μία εθνική ομάδα, αλλά παραπέμπει και σε μία πολιτική κοινότητα, αφού το άτομο είναι φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στο πλαίσιο του έθνους -κράτους. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι η εθνική ταυτότητα συνανιάνεται με την ιδιότητα του Πολίτη ως μία ταύτιση

της πολιτικής με την εθνική ενότητα¹.

Επομένως, η Ιδιότητα του Πολίτη αποτελεί μία ταυτότητα που παραπέμπει στη συμμετοχή σε μια κοινότητα στο πλαίσιο του έθνους κράτους και συνοδεύεται από δικαιώματα και υποχρεώσεις (Barnes et al., 2004- Cullingford, 2000).

Ας δούμε, όμως, ποιες είναι οι απόψεις των παιδιών αναφορικά με την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη και κυρίως πώς αυτές επηρεάζονται από το ιδεολογικό πλαίσιο της κοινωνίας εντός της οποίας δρουν και από την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας της εξωομάδας. Για το σκοπό αυτό ζητήθηκε από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα αναφορικά με τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την έννοια του Έλληνα πολίτη. Συγκεκριμένα, δόθηκαν στα παιδιά δεκαέξι προτάσεις οι οποίες αναφέρονταν τόσο σε στοιχεία της εθνικής ταυτότητας (γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, πολιτισμός, μοναδικότητα, υποστήριξη πατρίδας, ομοιογένεια - επιδίωξη ενδοομαδικής συνοχής) όσο και στην ιδιότητα του πολίτη υπό την έννοια των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων, των ελευθεριών και της συμμετοχής στην κοινότητα. Οι απόψεις των ερωτώμενων αναφορικά με τα στοιχεία που συνθέτουν τα χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του πίνακα αυτού διαπιστώνουμε ότι σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι τα παιδιά συμφωνούν απόλυτα με ορισμένες απόψεις. Συγκεκριμένα, εμφανίζονται να συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με τις απόψεις ότι ο καλός Έλληνας πολίτης *«υπακούει στους νόμους του κράτους»* (Μ.Ο.=1,49), *«πρέπει οπωσδήποτε να μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα»* (Μ.Ο.=1,66) και μάλλον συμφωνούν *«να*

¹ Πίσω από την ιδέα της ταύτισης της εθνικής με την πολιτική ενότητα βρίσκεται ο εθνικισμός ως αρχή πολιτικής νομιμοποίησης. Η ιδέα αυτή αναδείχθηκε στη Δ. Ευρώπη μέσα από δύο διαφορετικές παραδόσεις, του πολιτισμικού και του πολιτικού εθνικισμού. Ο πολιτισμικός εθνικισμός δίνει έμφαση στην κοινή προέλευση, τη συμμετοχή στον ίδιο πολιτισμό και στο ιστορικό παρελθόν. Ο πολιτικός εθνικισμός αναφέρεται στη συμμετοχή των ατόμων σε μια κοινότητα που επιθυμούν να αλληλοαναγνωρίζονται ως μέλη του ίδιου συνόλου (Βλ. Θεοδωρίδης και Μανιζούφας, 1998 και Θεοδωρίδης, 2004 για μία ανασκόπηση της εξέλιξης της ιδιότητας του πολίτη.)

Πίνακας 10

*Τα χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη.
Μέσος Όρος και τυπική απόκλιση
(πενταβάθμια κλίμακα : 1=Συμφωνώ / 5=Διαφωνώ)
(N=545)*

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΠΟΛΙΤΗ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
Ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει οπωσδήποτε να μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα.	1,66	1,13
Όποιος αποφεύγει να συμμετέχει σε μία ειρηνική διαμαρτυρία για ένα νόμο που πιστεύει ότι είναι άδικος, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	3,61	1,34
Οι καλοί Έλληνες πολίτες ενδιαφέρονται μόνο για τους Έλληνες συμπολίτες τους.	3,96	1,27
Ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει να δουλεύει περισσότερο από όσο λένε οι νόμοι του κράτους, για να αναπτυχθεί η χώρα του.	3,21	1,46
Όποιος υπακούει στους νόμους του κράτους, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	1,49	1,02
Όποιος υποστηρίζει τη χώρα του ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	2,50	1,36
Οι καλοί Έλληνες πολίτες ψηφίζουν σε όλες τις εκλογές.	2,03	1,28
Όποιος αδιαφορεί για τα εθνικά σύμβολα της πατρίδας του είναι κακός Έλληνας πολίτης.	2,08	1,41
Ο καλός Έλληνας πολίτης επιβάλλεται να κάνει απεργία, όταν πιστεύει ότι το κράτος καταπατά τα δικαιώματά του.	2,28	1,31
Όποιος δέχεται να πληρώσει μεγαλύτερους φόρους για να βοηθήσει τη χώρα του, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	2,86	1,52
Όποιος αδιαφορεί για την ορθοδοξία είναι κακός Έλληνας πολίτης.	2,67	1,54
Όποιος συμπεριφέρεται χωρίς σεβασμό προς τους ξένους της χώρας του είναι κακός Έλληνας πολίτης.	2,54	1,47
Όποιος ξέρει ελάχιστα για την ιστορία της χώρας του, είναι κακός Έλληνας πολίτης.	3,13	1,47
Ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει να υπακούει σε ένα νόμο, ακόμη κι αν αυτός καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα.	3,74	1,47
Ο καλός Έλληνας πρέπει να αγοράζει μόνο ελληνικά προϊόντα	4,24	1,11
Όποιος αδιαφορεί για τις ελληνικές παραδόσεις και τα ελληνικά ήθη και έθιμα, είναι κακός Έλληνας πολίτης.	2,40	1,41

ψηφίζει σε όλες τις εκλογές» (Μ.Ο.=2,03), δεν «αδιαφορεί για τα εθνικά σύμβολα της πατρίδας του» (Μ.Ο.=2,08) και «επιβάλλεται να κάνει απεργία, όταν πιστεύει ότι το κράτος καταπατά τα δικαιώματά του» (Μ.Ο.=2,28). Αντίθετα, μάλλον διαφωνούν με την άποψη ότι «ο καλός Έλληνας πρέπει να αγοράζει μόνο ελληνικά προϊόντα» (Μ.Ο.=4,24). Μια τάση συμφωνίας φαίνεται να εμφανίζουν τα παιδιά αναφορικά με απόψεις που υποστηρίζουν ότι κάποιος που «αδιαφορεί για τις ελληνικές παραδόσεις και τα ελληνικά ήθη και έθιμα» (Μ.Ο.=2,40), «συμπεριφέρεται χωρίς σεβασμό προς τους ξένους της χώρας του» (Μ.Ο.=2,54) και «αδιαφορεί για την ορθοδοξία» (Μ.Ο.=2,67) είναι κακός Έλληνας πολίτης, ενώ αντίθετα ο καλός Έλληνας πολίτης «υποστηρίζει τη χώρα του ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες» (Μ.Ο.=2,50) και «δέχεται να πληρώσει μεγαλύτερους φόρους για να βοηθήσει τη χώρα του» (Μ.Ο.=2,86). Ουδέτερα εμφανίζονται τα παιδιά με όσες απόψεις υποστηρίζουν ότι ο κακός Έλληνας πολίτης «ξέρει ελάχιστα για την ιστορία της χώρας του» (Μ.Ο.=3,13), ενώ αντίθετα ο καλός Έλληνας πολίτης «πρέπει να δουλεύει περισσότερο από όσο λένε οι νόμοι του κράτους, για να αναπτυχθεί η χώρα του» (Μ.Ο.=3,21). Τέλος, μία τάση διαφωνίας διαφαίνεται αναφορικά με τις απόψεις ότι ο καλός Έλληνας πολίτης «αποφεύγει να συμμετέχει σε μία ειρηνική διαμαρτυρία για ένα νόμο που πιστεύει ότι είναι άδικος» (Μ.Ο.= 3,61), «πρέπει να υπακούει σε ένα νόμο, ακόμη κι αν αυτός καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα» (Μ.Ο.=3,74) και τέλος ότι «οι καλοί Έλληνες πολίτες ενδιαφέρονται μόνο για τους Έλληνες συμπολίτες τους» (Μ.Ο.=3,96). Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι η σκέψη των παιδιών αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη επικεντρώνεται κυρίως σε στοιχεία τα οποία τονίζουν την εθνική του ταυτότητα, χωρίς ωστόσο να παραλείπονται και οι αναφορές σε ελευθερίες και βασικά πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα.

Οι παραπάνω βασικοί άξονες της σκέψης των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε, αποτυπώνεται ξεκάθαρα και στα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και την ορθογώνια

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
Τα χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη.
Παραγοντική ανάλυση τύπου Varimax
(N=545)

ΧΑΡΑΚΗΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ*			
	ΠΟΛΙΤΕΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΗΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	ΥΠΑΚΟΗ ΣΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΠΑΤΡΙΔΑΣ	ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ – ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
<i>Ιδιοτιμή</i>	2,574	1,744	1,293	1,080
Όποιος αδιαφορεί για τις ελληνικές παραδόσεις και τα ελληνικά ήθη και έθιμα, είναι κακός Έλληνας πολίτης.	0,725	-0,01	0,01	0,01
Όποιος ξέρει ελάχιστα για την ιστορία της χώρας του, είναι κακός Έλληνας πολίτης.	0,616	0,153	-0,197	0,118
Όποιος αδιαφορεί για τα εθνικά σύμβολα της πατρίδας του είναι κακός Έλληνας πολίτης.	0,610	-0,141	0,306	0,112
Όποιος αδιαφορεί για την ορθοδοξία είναι κακός Έλληνας πολίτης.	0,579	0,01	0,179	-0,01
Ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει οπωσδήποτε να μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα.	0,492	0,254	-0,01	-0,01
Οι καλοί Έλληνες πολίτες ψηφίζουν σε όλες τις εκλογές.	0,394	0,140	0,131	0,299
Ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει να δουλεύει περισσότερο από όσο λένε οι νόμοι του κράτους, για να αναπτυχθεί η χώρα του.	-0,01	0,708	0,208	0,01
Ο καλός Έλληνας πρέπει να αγοράζει μόνο ελληνικά προϊόντα	0,200	0,602	-0,284	-0,143
Οι καλοί Έλληνες πολίτες ενδιαφέρονται μόνο για τους Έλληνες συμπολίτες τους.	0,137	0,547	0,01	-0,01
Όποιος δέκεται να πληρώσει μεγαλύτερους φόρους για να βοηθήσει τη χώρα του, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	0,01	0,444	0,542	0,107
Όποιος υπακούει στους νόμους του κράτους, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	0,201	-0,01	0,645	0,227
Όποιος υποστηρίζει τη χώρα του ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	0,01	0,01	0,562	-0,224
Ο καλός Έλληνας πολίτης επιβάλλεται να κάνει απεργία, όταν πιστεύει ότι το κράτος καταπατά τα δικαιώματά του.	0,102	-0,01	0,126	0,590
Όποιος αποφεύγει να συμμετέχει σε μια ειρηνική διαμαρτυρία για ένα νόμο που πιστεύει ότι είναι άδικος, είναι καλός Έλληνας πολίτης.	0,148	-0,01	0,113	-0,568
Ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει να υπακούει σε ένα νόμο, ακόμη κι αν αυτός καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα.	-0,01	0,270	0,316	-0,524
Όποιος συμπεριφέρεται χωρίς σεβασμό προς τους ξένους της χώρας του είναι κακός Έλληνας πολίτης.	-0,01	-0,01	0,113	0,419

*Το όριο φόρτισης για τη συμμετοχή στον παράγοντα είναι .35

περιστροφή των αξόνων Varimax που εφαρμόσαμε στις απαντήσεις τους. Η ανάλυση παραγόντων, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 11, ανέδειξε τέσσερις παράγοντες (ιδιοτιμή > 1), οι οποίοι ερμηνεύουν το 41,9% της συνολικής διακύμανσης.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 11 παρατηρούμε ότι ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 13,7% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από ένα σύνολο στοιχείων τα οποία περιγράφουν τον Έλληνα πολίτη ως ένα κατεξοχήν εθνικό υποκείμενο. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό που συμβατικά ονομάσαμε *«Πολιτισμικά χαρακτηριστικά Εθνικής Ταυτότητας»*, εμπεριέχονται οι θέσεις ότι ο κακός Έλληνας πολίτης *«αδιαφορεί για τις ελληνικές παραδόσεις και τα ελληνικά ήθη και έθιμα»* (0,725), *«ξέρει ελάχιστα για την ιστορία της χώρας του»* (0,616), *«αδιαφορεί για τα εθνικά σύμβολα της πατρίδας του»* (0,610) και *«αδιαφορεί για την ορθοδοξία»* (0,579), καθώς και ότι ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει οπωσδήποτε *«να μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα»* (0,492) και να *«ψηφίζει σε όλες τις εκλογές»* (0,394). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις έξι προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .74$.

Στο δεύτερο παράγοντα, που αποτελεί το 10% της συνολικής διακύμανσης, υψηλότερη φόρτιση παρουσίασαν οι προτάσεις που σχετίζονται με μία εθνοκεντρική πρόσληψη της έννοιας του Έλληνα πολίτη. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό που ονομάσαμε *«Εθνοκεντρισμό»*, εμπεριέχονται θέσεις οι οποίες υποστηρίζουν ότι ο Έλληνας πολίτης πρέπει *«να δουλεύει περισσότερο από όσο λένε οι νόμοι του κράτους, για να αναπτυχθεί η χώρα του»* (0,708), *«να αγοράζει μόνο ελληνικά προϊόντα»* (0,602), *«να ενδιαφέρεται μόνο για τους Έλληνες συμπολίτες του»* (0,547) και να *«δέχεται να πληρώσει μεγαλύτερους φόρους για να βοηθήσει τη χώρα του»* (0,444). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .64$.

Στον τρίτο παράγοντα, ο οποίος ερμηνεύει το 9,3% της συνολικής διακύμανσης, επανέρχεται το ζήτημα της εθνοκεντρικής οπτικής ως προς την πρόσληψη του Έλληνα πολίτη, υπό το πρίσμα ωστόσο της

υποστήριξης προς την πατρίδα και σε συνδυασμό με την υπακοή στους νόμους του κράτους. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε «Υπακοή στους νόμους – Υποστήριξη Πατρίδας», υψηλότερη φόρτιση παρουσιάζει η θέση ότι ο καλός Έλληνας πολίτης πρέπει «να υπακούει στους νόμους του κράτους» (0,645). Η θέση αυτή συσχετίζεται ταυτόχρονα με τις θέσεις ότι ο Έλληνας πολίτης πρέπει «να υποστηρίξει τη χώρα του ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λαυθασμένες ενέργειες» (0,562) και «δέχεται να πληρώσει μεγαλύτερους φόρους για να βοηθήσει τη χώρα του» (0,542). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τρεις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .62$.

Τέλος, ο τέταρτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 8,9% της συνολικής διακύμανσης, εκφράζει τη θέση ότι ο Έλληνας πολίτης είναι φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Συγκεκριμένα, ο παράγοντας αυτός, τον οποίο ονομάσαμε «Σεβασμός Κοινωνικών Δικαιωμάτων και Ελεύθερη Συμμετοχή», συντίθεται από τις θέσεις ότι ο καλός Έλληνας πολίτης «επιβάλλεται να κάνει απεργία, όταν πιστεύει ότι το κράτος καταπατά τα δικαιώματά του» (0,590) και πρέπει «να συμπεριφέρεται με σεβασμό προς τους ξένους της χώρας του» (0,419). Οι παραπάνω θέσεις συσχετίζονται αρνητικά, με εκείνες που υποστηρίζουν ότι ο καλός Έλληνας πολίτης «αποφεύγει να συμμετέχει σε μία ειρηνική διαμαρτυρία για ένα νόμο που πιστεύει ότι είναι άδικος» (-0,568) και «πρέπει να υπακούει σε ένα νόμο, ακόμη κι αν αυτός καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα» (-0,524). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .55$.

Συνοψίζοντας τις τάσεις που αναδείχτηκαν από τις απαντήσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη, θα λέγαμε ότι αυτές περιγράφονται από τέσσερις κυρίως παράγοντες, οι οποίοι ωστόσο παραπέμπουν σε δύο διαστάσεις. Καταρχήν, ο Έλληνας πολίτης περιγράφεται ως ένα κατεξοχήν «εθνικό υποκείμενο», το οποίο συγκροτεί την εθνική του ταυτότητα στη βάση των παραδόσεων της εθνικής του ενδοομάδας, της ιστορίας της, της κοινής

γλώσσας και της κοινής θρησκείας, ενώ η ενεργητική του παρουσία στο δημόσιο χώρο του έθνους – κράτους συνίσταται στην άσκηση του εκλογικού του δικαιώματος. Παράλληλα, αναδύεται και μία πολιτική ταυτότητα, η οποία συμπυκνώνει ένα σύνολο πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, ελευθεριών και υποχρεώσεων. Ωστόσο, αυτή η αναδυόμενη πολιτική ταυτότητα φιλτράρεται μέσα από ένα εθνοκεντρικό πρίσμα, για την αιτιολόγηση του οποίου επιστρατεύονται επιχειρήματα όπως, η υπακοή στους νόμους, το εθνικό συμφέρον και η υποστήριξη της πατρίδας. Πώς όμως προσλαμβάνουν τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα τα χαρακτηριστικά του Έλληνα Πολίτη σε σχέση με τον πειραματικό μας χειρισμό;

Ο Πίνακας 12, ο οποίος απεικονίζει τις μέσες παραγοντικές τιμές για κάθε παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της συνδιακύμανσης, μάς πληροφορεί για τις επιπτώσεις του πειραματικού μας χειρισμού στην πρόσληψη των χαρακτηριστικών του Έλληνα πολίτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης των χαρακτηριστικών του Έλληνα πολίτη ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την Ευκρίνεια της Ταυτότητας του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΠΟΛΙΤΗ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					ΙΔ F	ΕΑ F	I ΔxΕΑ F
		ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ			
ΠΟΛΙΤΣΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,43	-0,44	0,15	0,01	0,11	0,715	1,271	1,969 *
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,14	0,14	-0,16	-0,23	0,12			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	-0,11	-0,13	0,01	0,12			
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,01	-0,11	-0,01	-0,01	0,262	1,451	1,136
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,01	0,01	-0,01	0,42	-0,12			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,20	-0,11	0,19	0,01	-0,35			
ΥΠΑΚΟΗ ΣΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΠΑΤΡΙΔΑΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,26	0,47	-0,30	-0,01	-0,11	0,361	4,608 **	1,281
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,13	0,17	-0,30	0,19	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,27	0,36	-0,01	-0,11	-0,01			
ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	0,01	0,30	-0,42	0,15	0,927	4,880**	0,838
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,22	0,17	0,18	-0,47	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,13	0,22	0,28	0,01	-0,01			

* $p=0,048$

** $p=0,001$

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι η επίδραση της ταυτότητας του εθνικού άλλου επιδρά κατά τρόπο στατιστικά σημαντικό στους δύο μόνο παράγοντες, δηλαδή στην «Υπακοή στους νόμους – Υποστήριξη παιρίδας» ($F= 4,608$ $p=0,001$) και στο «Σεβασμό των κοινωνικών δικαιωμάτων – Ελεύθερη συμμετοχή» ($F=4,880$ $p=0,001$). Επίσης, η αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του εθνικού άλλου επηρεάζει κατά τρόπο στατιστικά σημαντικό μόνο την πρόσληψη των «Πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εθνικής ταυτότητας» του Έλληνα πολίτη ($F=1,969$ $p<0,05$), ενώ ως προς τους άλλους παράγοντες δεν παρατηρείται άλλου είδους επίδραση ή αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών.

Ας δούμε τώρα λεπτομερέστερα πώς τα «Πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας» του Έλληνα πολίτη διαφοροποιούν τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Οι μέσοι παραγοντικοί δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης απεικονίζονται στον Πίνακα 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας του Έλληνα πολίτη. Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ταυτότητα του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					F	P
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,43	-0,44	0,15	0,01	0,11	0,715	0,072
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,14	0,14	-0,16	-0,23	0,12		
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	-0,11	-0,13	0,01	0,12		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι τα παιδιά προσλαμβάνουν περισσότερο τις θέσεις που εκφράζει ο παράγοντας αυτός, δηλαδή προσλαμβάνουν τον Έλληνα πολίτη στη βάση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εθνικής του ταυτότητας, κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=-0,44) σε σύγκριση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,15, LSD test $p<0,05$), το Γάλλο (Μ.Ο.=0,01, LSD test

$p < 0,05$), το Γερμανό (Μ.Ο.=0,11, LSD test $p < 0,05$), καθώς και με τη συνθήκη «Άλλοι Λαοί» (Μ.Ο.=0,43, LSD test $p < 0,001$).

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού πλαισίου με την ταυτότητα του εθνικού άλλου δεν παρατηρείται καμία στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην πρόσληψη των *«Πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εθνικής ταυτότητας»*.

Επίσης, το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο σε αλληλεπίδραση με τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.= -0,14, LSD test $p < 0,05$) παράγει ενδυνάμωση των *«Πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εθνικής ταυτότητας»* σε σχέση με το εθνοκεντρικό (Μ.Ο.=0,43). Αντίθετα, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=0,14) αποδυναμώνει την πρόσληψη των *«Πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εθνικής ταυτότητας»* σε σχέση με την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.= -0,44, LSD test $p < 0,05$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας αναφορικά με τα *«Πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας»* του Έλληνα πολίτη, διαπιστώνουμε ότι το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο εμπεριέχει την κυρίαρχη άποψη περί ελληνικής εθνικής ταυτότητας, σε συνδυασμό με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού ενδυναμώνει την πρόσληψή τους. Με άλλα λόγια, ο Έλληνας πολίτης προσλαμβάνεται ως ένα εθνικό, κατά κύριο λόγο υποκείμενο, το οποίο γνωρίζει τις παραδόσεις και την ιστορία της πατρίδας του, σέβεται τα εθνικά του σύμβολα, μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα και είναι χριστιανός ορθόδοξος, ενώ δεν παραλείπει να ασκεί το εκλογικό του δικαίωμα. Το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο υποβαθμίζει τη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού, αποδυναμώνει την αδιάσπαστη συνέχεια στο χώρο και το χρόνο και ταυτόχρονα δίνει έμφαση στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την ισοτιμία των πολιτισμών, παράγει, σε σχέση με το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, αυξημένη πρόσληψη των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του Έλληνα πολίτη μόνο στη συνθήκη ελέγχου, κατά την οποία δεν προσδιορίζεται η εθνική ταυτότητα του Άλλου (Άλλοι Λαοί). Τέλος, από τη συνθήκη, όπου δεν

υπήρξε κανένα ιδεολογικό πλαίσιο παρά μόνο δηλώθηκε η ταυτότητα του εθνικού άλλου, αναδείχτηκαν τάσεις αυξημένης πρόσληψης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του Έλληνα πολίτη, μόνο στη συνθήκη των Αλβανών και των Τούρκων.

Όσον αφορά την «Υπακοή στους νόμους και την Υποστήριξη της πατριδας», όπως ήδη προαναφέρθηκε, διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο της μίας ανεξάρτητης μεταβλητής, δηλαδή της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F_{EA}=4,608$ $p<0,005$). Ο Πίνακας 14 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

*Υπακοή στους νόμους και Υποστήριξη της πατριδας.
Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς την ταυτότητα του Εθνικού Άλλου (EA) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.*

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	Μ.Ο.	F	P
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	-0,01		
ΑΛΒΑΝΟΣ	0,34		
ΤΟΥΡΚΟΣ	-0,22	4,627	0,001
ΓΑΛΛΟΣ	0,01		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	-0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι τα παιδιά προσλαμβάνουν περισσότερο τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας αυτός, όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Τούρκος (Μ.Ο.= -0,22) σε σχέση με τον Αλβανό (Μ.Ο.=0,34, LSD test $p<0,001$), καθώς και ο Γάλλος (Μ.Ο.=0,01) σε σχέση με τον Αλβανό (Μ.Ο.=0,34, LSD test $p<0,05$). Επίσης, αυξημένη πρόσληψη της υπακοής στους νόμους και της υποστήριξης της πατριδας κατά στατιστικά σημαντικό τρόπο παρατηρείται και ως προς τους Γερμανούς (Μ.Ο.= -0,01) σε σχέση με τους Αλβανούς (Μ.Ο.=0,34, LSD test $p<0,005$). Τέλος, αυξημένη πρόσληψη παρατηρείται και στη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.= -0,01) σε σχέση με τους Αλβανούς (Μ.Ο.=0,34, LSD test $p<0,005$).

Η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου επέδρασε στο «Σεβασμό των Κοινωνικών Δικαιωμάτων και της Ελεύθερης Συμμετοχής» ($F_{EA}=4,880$ $p<0,005$). Ο Πίνακας 15 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης αναφορικά με το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

*Σεβασμός Κοινωνικών Δικαιωμάτων και Ελεύθερη Συμμετοχή.
Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης
ως προς την ταυτότητα του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και
αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε
αυξημένη πρόσληψη των θέσεων
που συνοψίζει ο παράγοντας.*

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	Μ.Ο.	F	P
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	-0,01		
ΑΛΒΑΝΟΣ	0,15		
ΤΟΥΡΚΟΣ	0,25	5,029	0,001
ΓΑΛΛΟΣ	-0,29		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 15 παρατηρούμε ότι τα παιδιά προσλαμβάνουν περισσότερο τις θέσεις που εκφράζει ο παράγοντας αυτός, όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Γάλλος ($M=-0,29$) σε σχέση με τους Αλβανούς ($M=0,15$, LSD test $p<0,005$), τους Τούρκους ($M=0,25$, LSD test $p<0,001$) και τους Γερμανούς ($M=0,01$, LSD test $p<0,05$). Επίσης, αυξημένη πρόσληψη παρατηρείται και στη συνθήκη Άλλοι Λαοί ($M.O.=-0,01$) σε σχέση με τους Τούρκους ($M=0,25$, LSD test $p<0,05$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας ως προς την επίδραση της εθνικής ταυτότητας στην πρόσληψη των θέσεων που συμπυκνώνουν οι παράγοντες «Υπακοή στους νόμους – Υποστήριξη της παιρίδας» και «Σεβασμός των Κοινωνικών Δικαιωμάτων - Ελεύθερη Συμμετοχή» παρατηρούμε ότι προκύπτουν δύο φαινόμενα. Καταρχήν, αναδεικνύεται η σημασία που έχει η ταυτότητα του Εθνικού Άλλου, όταν τα παιδιά πρέπει να τοποθετηθούν για τη σχέση που έχει ο Έλληνας πολίτης με

την πατρίδα του. Συγκεκριμένα, η υπακοή στους νόμους και η υποστήριξη της πατρίδας φαίνεται να μην τίθεται σε αμφισβήτηση, αντίθετα ενδυναμώνεται, όταν ο Εθνικός Άλλος προσλαμβάνεται ως εχθρός, όπως στην περίπτωση του Τούρκου, του Γερμανού και του Αλβανού.

Το δεύτερο φαινόμενο, το οποίο είναι άμεσα συνυφασμένο με το πρώτο, συνδέεται με την πρόσληψη του Έλληνα πολίτη ως φορέα δικαιωμάτων και ελευθεριών. Τα αποτελέσματά μας ανέδειξαν ότι η διάσταση αυτή είναι αρκετά ευαίσθητη στην ταυτότητα του εθνικού άλλου. Έτσι, όταν ο εθνικός άλλος θεωρείται ή προσλαμβάνεται ως φίλος, η διάσταση αυτή ενδυναμώνεται σε αντίθεση με εθνικούς άλλους οι οποίοι θεωρούνται εχθροί.

Τα αποτελέσματά μας ανέδειξαν τις διαστάσεις που συνθέτουν τα χαρακτηριστικά του Έλληνα πολίτη. Συγκεκριμένα, ο Έλληνας πολίτης προσλαμβάνεται καταρχήν ως φορέας των παραδόσεων, της θρησκείας και της γλώσσας της εθνικής του ενδοομάδας, και κατά δεύτερο λόγο ως νομοταγής πολίτης που θέτει στο προσκήνιο την υποστήριξη της πατρίδας του. Επιπλέον, είναι και φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Η ταυτότητα του εθνικού άλλου φαίνεται να διαδραματίζει στις παραπάνω διαστάσεις έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Αναδύεται ο εθνικός εχθρός και ο εθνικός φίλος που αποδυναμώνει ή ενδυναμώνει αντίστοιχα την πρόσληψη των παραπάνω διαστάσεων.

4.3. Απειλή Εθνικής Ταυτότητας

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η μελέτη της απειλής της εθνικής ταυτότητας σε σχέση με το ιδεολογικό πλαίσιο της κοινωνίας εντός της οποίας δρουν τα παιδιά και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου.

Η απειλή της ταυτότητας, γενικά, αναδύεται, όταν τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα με κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες τα αναγκάζουν να τοποθετηθούν με διαφορετικό –ξένο ή νέο- τρόπο προς την υπάρχουσα ταυτότητά τους. Η Breakwell (1986) αναφέρει ότι κοινωνική αλλαγή συμβαίνει όταν υπάρχει: α) επανατακτοποίηση του κοινωνικού πλαισίου είτε αναφορικά με τη σύνθεση των ομάδων που δρουν εντός αυτού (μέγεθος, αριθμός, φύση) είτε με την οργάνωσή τους (σχέσεις εξουσίας, καταγωγής), β) επανεξέταση των ιδεολογιών και γ) διατάραξη του κοινωνικού περιβάλλοντος με αποτέλεσμα και τη διατάραξη και των κοινωνικών σχέσεων που ήδη υπάρχουν. Οι περισσότερες από τις παραπάνω πλευρές της κοινωνικής αλλαγής φαίνεται να είναι ορατές τα τελευταία χρόνια στην ελληνική κοινωνία λόγω της παρουσίας και της δράσης των μεταναστών, αλλά και λόγω των αλλαγών σε παγκόσμιο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και κατ' επέκταση ιδεολογικό επίπεδο. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν και σε ποιο βαθμό ένα κοινωνικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από τις παραπάνω αλλαγές μπορεί να συνιστά απειλή για την ελληνική εθνική ταυτότητα και μάλιστα πώς αυτή η απειλή μπορεί να προσλαμβάνεται από τα παιδιά του δημοτικού σχολείου.

Η αίσθηση της απειλής της ταυτότητας, σύμφωνα με την Breakwell (1986) μπορεί να εγκαθιδρυθεί, όταν το άτομο νιώσει ότι παραβιάζεται μία από τις αρχές που προσδιορίζουν την ανάπτυξη της ταυτότητάς του (διακρίσιμότητα, συνέχεια, αυτοεκτίμηση και αυτοαποτελεσματικότητα) ή και οι τέσσερις, λόγω των κοινωνικών συνθηκών. Ωστόσο, παράγοντας απειλής μπορεί να συνιστά και η σημασία που έχει για ένα άτομο μία ταυτότητα, όπως π.χ. η εθνική ταυτότητα (Branscombe et al., 1993).

Η Breakwell (1983) κάνει διάκριση ανάμεσα στη συμβολική (symbolic) απειλή και την υλική απειλή που αναφέρεται στις συνθήκες της ζωής (material). Η συμβολική απειλή αναφέρεται σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως ο πολιτισμός και η γλώσσα μιας εθνικής ομάδας, καθώς και σε άλλες διαστάσεις, όπως η συνεχής ύπαρξη της εθνικής ομάδας και η εθνική υπερηφάνεια. Η υλική απειλή που αναφέρεται στις συνθήκες της ζωής περιλαμβάνει την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, την οικονομία, την ασφάλεια και τις πρακτικές των ατόμων ή των ομάδων.

Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα αναφορικά με την πρόσληψη της απειλής της εθνικής ταυτότητας σε σχέση με τους πειραματικούς μας χειρισμούς.

Από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα ζητήθηκε να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα αναφορικά με την πρόσληψη της απειλής των στοιχείων που συνθέτουν την εθνική τους ταυτότητα. Συγκεκριμένα, δόθηκαν στα παιδιά δεκαέξι προτάσεις οι οποίες αναφέρονταν στη συμβολική απειλή (πολιτισμός, γλώσσα, εθνική υπερηφάνεια, συνεχής ύπαρξη, θρησκεία, παραδόσεις, ήθη και έθιμα, μοναδικότητα εθνικής ενδοομάδας) και στην απειλή για τις συνθήκες ζωής (πρακτικές / συμπεριφορές, οικονομία, ασφάλεια, ποιότητα ζωής). Οι απόψεις των παιδιών αναφορικά με το θέμα αυτό παρουσιάζονται στον Πίνακα 16.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του πίνακα αυτού διαπιστώνουμε ότι σε γενικές γραμμές τα παιδιά συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι Έλληνες *«θα συνεχίσουν να υπάρχουν όσα χρόνια κι αν περάσουν»* (Μ.Ο.=4,38) και ότι *«είναι ένας ξεχωριστός λαός, λόγω του πολιτισμού που κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους»* (Μ.Ο.=4,33), ενώ τείνουν να συμφωνήσουν ότι *«η Ελλάδα είναι δύσκολο να εξασφαλίσει δουλειά και για τους Έλληνες και για τους μετανάστες»* (Μ.Ο.=3,77) και ότι *«οι άλλες χώρες έχουν πολλά καλά να πάρουν από τους Έλληνες»* (Μ.Ο.=3,99). Ουδτερότητα εμφανίζουν τα παιδιά ως προς απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι Έλληνες *«είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και αυτό τους κάνει να ξεχωρίζουν από όλους»*

Πίνακας 16

Απειλή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Μέσος Όρος και τυπική απόκλιση

(πενταβάθμια κλίμακα : 1=Διαφωνώ / 5=Συμφωνώ) (N=545)

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
1. Οι μετανάστες που πιστεύουν σε άλλη θρησκεία βάζουν σε κίνδυνο την ορθοδοξία.	2,63	1,53
2. Οι Έλληνες πρέπει να συμπεριφέρονται καλά προς τους μετανάστες, ακόμη κι αν η πολιτική της χώρας από την οποία προέρχονται οι άνθρωποι αυτοί είναι εναντίον των συμφερόντων της Ελλάδας.	3,34	1,50
3. Όσο περνούν τα χρόνια οι Έλληνες γίνονται όλο και πιο αδιάφοροι για τη χώρα τους.	2,51	1,54
4. Η Ελλάδα είναι δύσκολο να εξασφαλίσει δουλειά και για τους Έλληνες και για τους μετανάστες.	3,77	1,32
5. Η Ελλάδα θα ήταν πιο ασφαλής αν συνόρευε με άλλες χώρες της Ευρώπης.	3,28	1,48
6. Οι Έλληνες θα συνεχίσουν να υπάρχουν, όσα χρόνια κι αν περάσουν.	4,38	1,14
7. Η παρουσία πολλών μεταναστών στην Ελλάδα έχει δημιουργήσει μεγάλη ανασφάλεια.	3,39	1,45
8. Οι άλλες χώρες έχουν πολλά καλά να πάρουν από τους Έλληνες.	3,99	1,22
9. Η Ελλάδα θα έχει ελάχιστες στενές σχέσεις με άλλες χώρες, παρά το ότι κάποιοι Έλληνες είναι πολύ καλοί φίλοι με ανθρώπους που κατάγονται από τις χώρες αυτές.	2,92	1,40
10. Οι Έλληνες είναι ένας ξεχωριστός λαός, λόγω του πολιτισμού που κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους.	4,33	1,10
11. Σε ορισμένες γειτονιές που έχουν συγκεντρωθεί πολλοί μετανάστες, οι Έλληνες αναγκάζονται να μετακομίζουν, αφού πέφτει το επίπεδο της ζωής.	2,77	1,47
12. Όσο περνούν τα χρόνια, οι Έλληνες ως λαός γίνονται χειρότεροι.	2,21	1,40
13. Οι Έλληνες είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και αυτό τους κάνει να ξεχωρίζουν από όλους τους άλλους λαούς.	3,15	1,58
14. Οι μετανάστες ωφέλησαν την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.	2,44	1,40
15. Η ελληνική γλώσσα σήμερα κινδυνεύει, αφού στην Ελλάδα έχουν εγκατασταθεί πολλοί μετανάστες που μιλούν διαφορετικές γλώσσες.	2,85	1,53
16. Η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν έρθει εδώ.	2,85	1,52

τους άλλους λαούς» (Μ.Ο.=3,15) και ότι «πρέπει να συμπεριφέρονται καλά προς τους μετανάστες, ακόμη κι αν η πολιτική της χώρας από την οποία προέρχονται οι άνθρωποι αυτοί είναι εναντίον των συμφερόντων της Ελλάδας» (Μ.Ο.=3,34). Ουδέτερα, επίσης, φαίνεται να είναι τα παιδιά και ως προς τις απόψεις ότι «η Ελλάδα θα ήταν πιο ασφαλής αν συνόρευε με άλλες χώρες της Ευρώπης» (Μ.Ο.=3,28), καθώς και ότι «η παρουσία πολλών μεταναστών στην Ελλάδα έχει δημιουργήσει μεγάλη ανασφάλεια» (Μ.Ο.=3,39). Τέλος, τα παιδιά μάλλον διαφωνούν με όσες απόψεις υποστηρίζουν ότι οι μετανάστες «ωφέλησαν την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας» (Μ.Ο.=2,44) και ότι όσο περνούν τα χρόνια οι Έλληνες «γίνονται, ως λαός, χειρότερο» (Μ.Ο.=2,21) και «πιο αδιάφοροι για τη χώρα τους» (Μ.Ο.=2,51). Επίσης, τα παιδιά μάλλον διαφωνούν με όσες απόψεις υποστηρίζουν ότι οι μετανάστες «που πιστεύουν σε άλλη θρησκεία βάζουν σε κίνδυνο την ορθοδοξία» (Μ.Ο.=2,63), ότι η παρουσία τους σε ορισμένες γειτονιές αναγκάζει τους Έλληνες «να μετακομίζουν, αφού πέφτει το επίπεδο της ζωής» (Μ.Ο.=2,77). Σχεδόν ουδετερότητα εμφανίζουν τα παιδιά αναφορικά με τις προτάσεις ότι «η ελληνική γλώσσα σήμερα κινδυνεύει, αφού στην Ελλάδα έχουν εγκατασταθεί πολλοί μετανάστες που μιλούν διαφορετικές γλώσσες» (Μ.Ο.=2,85). Επιπλέον, η Ελλάδα «μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν έρθει εδώ» (Μ.Ο.=2,85), καθώς και ότι «θα έχει ελάχιστες στενές σχέσεις με άλλες χώρες, παρά το ότι κάποιοι Έλληνες είναι πολύ καλοί φίλοι με ανθρώπους που κατάγονται από τις χώρες αυτές» (Μ.Ο.=2,92). Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι τα παιδιά τοποθετούνται κατά κύριο λόγο υπέρ των απόψεων εκείνων που υποστηρίζουν τόσο την ιδιαιτερότητα των Ελλήνων σε σχέση με άλλες εθνικές ομάδες εξαιτίας της αρχαιότητας, όσο και τη συνέχεια της εθνικής τους ομάδας στο χρόνο. Αντίθετα, εμφανίζουν ουδετερότητα αναφορικά με απόψεις που σχετίζονται με την ποιότητα της ζωής, την οικονομία, την ασφάλεια και τις πρακτικές των εθνικών ομάδων.

Ας δούμε, όμως, ποιοι είναι οι βασικοί άξονες της σκέψης των παιδιών αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε. Στις απαντήσεις τους εφαρμόσαμε παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο των κύριων

συνιστώσών και την ορθογώνια περιστροφή των αξόνων Varimax, η οποία ανέδειξε τέσσερις παράγοντες (ιδιοτιμή>1) οι οποίοι ερμηνεύουν το 42,2% της συνολικής διακύμανσης. Τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 17.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Απειλή εθνικής ταυτότητας.

Παραγοντική ανάλυση τύπου Varimax (N=545)

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ			
	ΑΠΕΙΛΗ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ	ΜΟΝΑΚΙΟΤΗΤΑ ΣΥΝΕΧΕΙΑ	ΑΝΑΦ-ΑΛΕΙΑ
Ιδιοτιμή	2,632	1,820	1,213	1,077
Η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν έρθει εδώ.	0,705	0,152	0,01	0,106
Η ελληνική γλώσσα σήμερα κινδυνεύει, αφού στην Ελλάδα έχουν εγκατασταθεί πολλοί μετανάστες που μιλούν διαφορετικές γλώσσες.	0,667	0,230	0,01	-0,01
Η παρουσία πολλών μεταναστών στην Ελλάδα έχει δημιουργήσει μεγάλη ανασφάλεια.	0,567	0,165	0,01	0,299
Σε ορισμένες γειτονιές που έχουν συγκεντρωθεί πολλοί μετανάστες, οι Έλληνες αναγκάζονται να μετακομίζουν, αφού πέφτει το επίπεδο της ζωής.	0,550	0,01	-0,193	0,307
Οι Έλληνες είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και αυτό τους κάνει να ξεχωρίζουν από όλους τους άλλους λαούς.	0,511	-0,208	0,118	-0,118
Οι μετανάστες που πιστεύουν σε άλλη θρησκεία βάζουν σε κίνδυνο την ορθοδοξία.	0,452	-0,147	-0,136	0,378
Οι μετανάστες ωφέλησαν την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.	-0,406	0,01	-0,110	0,01
Όσο περνούν τα χρόνια οι Έλληνες γίνονται όλο και πιο αδιάφοροι για τη χώρα τους.	0,103	0,721	-0,154	0,01
Όσο περνούν τα χρόνια, οι Έλληνες ως λαός γίνονται χειρότεροι.	0,01	0,718	-0,285	-0,01
Η Ελλάδα είναι δύσκολο να εξασφαλίσει δουλειά και για τους Έλληνες και για τους μετανάστες.	-0,01	0,575	0,363	0,215
Οι Έλληνες είναι ένας ξεχωριστός λαός, λόγω του πολιτισμού που κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους.	0,126	0,01	0,699	-0,01
Οι Έλληνες θα συνεχίσουν να υπάρχουν, όσα χρόνια κι αν περάσουν.	-0,01	-0,166	0,648	0,01
Οι άλλες χώρες έχουν πολλά καλά να πάρουν από τους Έλληνες.	0,108	-0,248	0,381	0,01
Οι Έλληνες πρέπει να συμπεριφέρονται καλά προς τους μετανάστες, ακόμη κι αν η πολιτική της χώρας από την οποία προέρχονται οι άνθρωποι αυτοί είναι εναντίον των συμφερόντων της Ελλάδας.	0,01	-0,01	0,01	-0,678
Η Ελλάδα θα έχει ελάχιστες στενές σχέσεις με άλλες χώρες, παρά το ότι κάποιοι Έλληνες είναι πολύ καλοί φίλοι με ανθρώπους που κατάγονται από τις χώρες αυτές.	0,224	-0,164	0,129	0,512
Η Ελλάδα θα ήταν πιο ασφαλής αν συνόρευε με άλλες χώρες της Ευρώπης.	0,01	0,127	0,01	0,460
Ποσοστά συνολικής διακύμανσης:	42,2%	14,4%	8,8%	8,4%

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 14,4% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από ένα σύνολο θέσεων, οι οποίες αναφέρονται στους τομείς εκείνους που προσλαμβάνονται να απειλούνται εξαιτίας της παρουσίας των μεταναστών. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις ότι εξαιτίας των μεταναστών «η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά» (0,705), «η ελληνική γλώσσα κινδυνεύει» (0,667) και «έχει δημιουργηθεί μεγάλη ανασφάλεια» (0,567), ενώ «σε ορισμένες γειτονίες οι Έλληνες αναγκάζονται να μετακομίζουν, αφού πέφτει το επίπεδο της ζωής» (0,550). Οι παραπάνω θέσεις συσχετίζονται με τις απόψεις ότι «οι Έλληνες είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και αυτό τους κάνει να ξεχωρίζουν από όλους τους άλλους λαούς» (0,511), ενώ «οι μεταναστες που πιστεύουν σε άλλη θρησκεία βάζουν σε κίνδυνο την ορθοδοξία» (0,452). Τέλος, αρνητική φόρτιση παρουσιάζει η θέση ότι «οι μετανάστες ωφέλησαν την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας» (-0,406). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις επτά προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό, τον οποίο συμβατικά ονομάσαμε «Απειλή συνθηκών ζωής και θρησκείας», κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha=,71$.

Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 10,6% της συνολικής διακύμανσης, συνοψίζει θέσεις οι οποίες παραπέμπουν στην αδιαφορία των Ελλήνων για τη χώρα τους. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις ότι όσο περνούν τα χρόνια οι Έλληνες γίνονται «όλο και πιο αδιάφοροι για τη χώρα τους» (0,721) και «χειρότεροι ως λαός» (0,718). Οι δύο αυτές θέσεις συσχετίζονται με τη θέση ότι «Η Ελλάδα είναι δύσκολο να εξασφαλίσει δουλειά και για τους Έλληνες και για τους μετανάστες» (0,575). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο παράγοντας αυτός συνοψίζει θέσεις που παραπέμπουν σε αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση σε συνδυασμό όμως με τη λανθάνουσα ξενόφοβη άποψη ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να εξασφαλίσει δουλειά και για τους Έλληνες και για τους μετανάστες, η οποία παραπέμπει σε πραγματολογική απειλή. Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τρεις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε «Αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση» κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha=,66$.

Ο τρίτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 8,8% της συνολικής διακύμανσης, συμπυκνώνει ένα σύνολο θέσεων που παραπέμπουν στη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού και τη συνεχή ύπαρξη των Ελλήνων στο χώρο και το χρόνο. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις ότι οι Έλληνες *«είναι ένας ξεχωριστός λαός, λόγω του πολιτισμού που κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους»* (0,699) και ότι *«θα συνεχίσουν να υπάρχουν, όσα χρόνια κι αν περάσουν»* (0,648). Οι απόψεις αυτές συσχετίζονται με τη θέση ότι *«οι άλλες χώρες έχουν πολλά καλά να πάρουν από τους Έλληνες»* (0,381), ενώ επανέρχεται και η ξενόφοβη άποψη ότι *«η Ελλάδα είναι δύσκολο να εξασφαλίσει δουλειά και για τους Έλληνες και για τους μετανάστες»* (0,363). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε *«Μοναδικότητα – Συνέχεια»* κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .60$.

Τέλος, ο τέταρτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 8,4% της συνολικής διακύμανσης, συνοψίζει θέσεις οι οποίες σχετίζονται με τη συμπεριφορά και τις πρακτικές προς τους άλλους λαούς. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε *«Ανασφάλεια»* υψηλή φόρτιση παρουσιάζουν οι απόψεις ότι η Ελλάδα *«θα έχει ελάχιστες στενές σχέσεις με άλλες χώρες, παρά το ότι κάποιοι Έλληνες είναι πολύ καλοί φίλοι με ανθρώπους που καταγονται από τις χώρες αυτές»* (0,512), καθώς και ότι *«θα ήταν πιο ασφαλής αν συνόρευε με άλλες χώρες της Ευρώπης»* (0,460), ενώ επανέρχεται η ξενόφοβη άποψη ότι *«οι μετανάστες που πιστεύουν σε άλλη θρησκεία βάζουν σε κίνδυνο την ορθοδοξία»* (0,378). Οι προτάσεις αυτές σχετίζονται αρνητικά με την άποψη ότι οι Έλληνες *«πρέπει να συμπεριφέρονται καλά προς τους μετανάστες, ακόμη κι αν η πολιτική της χώρας από την οποία προέρχονται οι άνθρωποι αυτοί είναι ευαντίον των συμφερόντων της Ελλάδας»* (-0,678). Παρατηρούμε, επομένως, ότι στον παράγοντα αυτό συμπυκνώνονται απόψεις που παραπέμπουν στο αίσθημα καχυποψίας και στην ανασφάλεια που νιώθουν οι Έλληνες για την πολιτική των άλλων χωρών, ενώ δε λείπει και η αναφορά στους αλλόθρησκους μετανάστες, εξαιτίας των οποίων, θεωρείται, ότι κινδυνεύει η ορθοδοξία. Η ανάλυση αξιοπιστίας

εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .58$.

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι από το συγκεκριμένο ερώτημα αναδεικνύεται καταρχήν ένα αίσθημα απειλής τόσο σε επίπεδο συνθηκών καθημερινής ζωής (οικονομία, υποβάθμιση της ζωής, ανασφάλεια) όσο και σε επίπεδο συμβολικό, αφού προσλαμβάνεται να απειλείται η ελληνική γλώσσα και η ορθοδοξία, συστατικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η παραπάνω πρόσληψη της απειλής συνοδεύεται και από αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση, η οποία συνίσταται στην αδιαφορία που επιδεικνύουν οι ίδιοι οι Έλληνες για τη χώρα τους, ενώ τονίζεται η μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού και η συνεχής ύπαρξη των Ελλήνων στο χώρο και το χρόνο. Τέλος, δε λείπει και ένα αίσθημα καχυποψίας για την πολιτική των άλλων χωρών απέναντι στην Ελλάδα, το οποίο συνδέεται και με την έννοια του εθνικού συμφέροντος, αφού η συμπεριφορά των Ελλήνων προς τους μετανάστες πρέπει να είναι ανάλογη με την πολιτική της χώρας από την οποία προέρχονται. Σε ποιο βαθμό όμως η απειλή που προσλαμβάνουν τα παιδιά εντείνεται ή αποδυναμώνεται σε σχέση με τους πειραματικούς μας χειρισμούς; Ο Πίνακας 18, ο οποίος απεικονίζει τις μέσες παραγοντικές τιμές για κάθε παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της συνδιακύμανσης, μας πληροφορεί για το θέμα αυτό.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι το ιδεολογικό πλαίσιο είχε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο στον παράγοντα της «*Αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης*» ($F_{(14)}=6,448$ $p<0,005$), ο οποίος συμπυκνώνει θέσεις που παραπέμπουν στην αδιαφορία των Ελλήνων για τη χώρα τους. Ο ίδιος παράγοντας υπήρξε ευαίσθητος τόσο στην επίδραση της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F_{(ΕΑ)}=4,524$ $p<0,005$) όσο και στην αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα ($F_{(ΓΧΕΑ)}=2,001$ $p<0,05$). Όσον αφορά τους παράγοντες που αναφέρονται στην «*Απειλή των συνθηκών ζωής και της θρησκείας*» και στην «*Ανασφάλεια*», σε αυτούς εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο της ταυτότητας του

εθνικού άλλου ($F_{(EA)}=7,303$ $p<0,001$) και ($F_{(EA)}=12,413$ $p<0,001$) αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης απειλής ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο(ΙΔ) και την ευκρίνεια της ταυτότητας του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης.

Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε μειωμένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΜΟΡΦΕΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΕΘΝΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ (ΕΑ)					ΙΔ F	ΕΑ F	ΙΔxΕΑ F			
		ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ						
ΑΠΕΙΛΗ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,11	0,31	-0,33	-0,20	1,123	7,303	1,633			
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,49	0,46	0,14	-0,34	-0,32				*		
	ΧΩΡΕ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,01	0,11	0,30	-0,31	-0,10						
ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,30	0,55	-0,01	0,14	-0,15	6,448	4,524	2,001			
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,36	-0,26	-0,14	0,28	-0,01				**	**	***
	ΧΩΡΕ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,01	0,12	-0,62	-0,21	-0,24						
ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑ ΣΥΝΕΧΕΙΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,38	-0,01	0,01	0,14	-0,01	2,132	1,972	1,434			
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,29	0,11	0,16	0,24	-0,18						
	ΧΩΡΕ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,24	0,01	-0,32	0,30	0,01						
ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,27	0,01	0,29	-0,33	-0,43	0,392	12,413*	1,415			
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,22	0,54	0,19	-0,35	-0,26						
	ΧΩΡΕ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	0,57	0,26	-0,38	-0,17						

* $p<0,001$ ** $p<0,005$ *** $p<0,05$

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα πώς ο παράγοντας «Απειλή συνηθικών ζωής και θρησκείας» διαφοροποιεί τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Όπως προαναφέρθηκε στο συγκεκριμένο παράγοντα εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F_{(EA)}=7,314$ $p<0,001$). Ο Πίνακας 19 παρουσιάζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα, καθώς και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Απειλή συνθηκών ζωής και θρησκείας
Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης απειλής ως προς την ευκρίνεια της ταυτότητας του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « + » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	Μ.Ο.	F	P
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	0,14		
ΑΛΒΑΝΟΣ	0,15		
ΤΟΥΡΚΟΣ	0,25	7,314	0.000
ΓΑΛΛΟΣ	-0,33		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	-0,21		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι τα παιδιά γενικά φαίνεται να μην προσλαμβάνουν την ύπαρξη απειλής των συνθηκών της ζωής και της θρησκείας τους, όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Γάλλος και ο Γερμανός. Συγκεκριμένα, μειωμένη πρόσληψη των θέσεων που συμπυκνώνει ο παράγοντας παρατηρείται στο Γάλλο (Μ.Ο.= -0,33) και στο Γερμανό (Μ.Ο.= -0,21) σε σχέση με τον Αλβανό (Μ.Ο.= 0,15, LSD test $p < 0,001$ και LSD test $p < 0,006$ αντίστοιχα), τον Τούρκο (Μ.Ο.= 0,25, LSD test $p < 0,001$ και LSD test $p < 0,002$ αντίστοιχα), καθώς και με τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.= 0,14, LSD test $p < 0,001$ και LSD test $p < 0,006$ αντίστοιχα). Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά φαίνεται να θεωρούν ότι οι Τούρκοι και οι Αλβανοί συνιστούν απειλή για τις συνθήκες της ζωής και τη θρησκείας τους. Το ίδιο φαινόμενο, επίσης, παρατηρείται και στη συνθήκη Άλλοι λαοί.

Ο δεύτερος παράγοντας της «*Αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης*» συνοψίζει θέσεις οι οποίες παραπέμπουν στην απειλή που προέρχεται από την αδιαφορία των Ελλήνων για την ίδια τη χώρα τους. Ο συγκεκριμένος παράγοντας, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε ευαίσθητος τόσο στην επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου όσο και στην επίδραση της ταυτότητας του εθνικού άλλου, καθώς και στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα την επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών μας στην «*Αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση*». Ο Πίνακας 20 παρουσιάζει τα αποτελέσματα της πολλαπλής ανάλυσης συνδιακύμανσης που εφαρμόστηκε στους μέσους παραγοντικούς δείκτες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης απειλής ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της ταυτότητας του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο « + » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					ΙΔ F	P
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,80	0,55	-0,01	0,14	-0,14	3,435	0,000
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,36	-0,26	-0,14	0,28	-0,01		
ΧΩΡΙΣ ΚΡΙΜΕΝΟ	-0,01	0,12	-0,62	-0,21	-0,24		

Όπως παρατηρούμε από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα, το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο σε συνδυασμό με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=0,55) παράγει αυξημένη πρόσληψη αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=-0,01, LSD test $p<0,05$) και το Γερμανό (Μ.Ο.=-0,14, LSD test $p<0,003$).

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.=-0,14) και του Γερμανού (Μ.Ο.=-0,01), παρατηρούμε ότι αυτή συμβάλλει στη μείωση της αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης σε σχέση με τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.=0,36, LSD test $p<0,05$). Το ίδιο φαινόμενο παράγεται και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=-0,26) σε σχέση με τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=0,36, LSD test $p<0,007$) και το Γάλλο (Μ.Ο.=0,28, LSD test $p<0,05$). Όπως παρατηρούμε, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=-0,26) μειώνει την αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση σε

σύγκριση με την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με τον Αλβανό (M.O.=0,55, LSD test $p<0,001$).

Τέλος, όσον αφορά τη συνθήκη Άλλοι λαοί κατά την οποία δε δόθηκε κανένα ιδεολογικό πλαίσιο παρά μόνο τονίστηκε η εθνική ταυτότητα του Άλλου, διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά προσλαμβάνουν μικρότερη «Αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση», όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Τούρκος (M.O.=-0,62) σε σχέση με τον Αλβανό (M.O.=0,12, LSD test $p<0,002$) και τους Άλλους Λαούς (M.O.=-0,01, LSD test $p<0,05$). Επίσης, παρατηρούμε ότι η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (M.O.=-0,01) συμβάλλει στην αύξηση της «Αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης» σε σχέση με τη συνθήκη Άλλοι λαοί στον Τούρκο (M.O.=-0,62, LSD test $p<0,02$). Το ίδιο συμβαίνει και με το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο κατά την αλληλεπίδρασή του με τον Τούρκο (M.O.=-0,14) σε σχέση με τη συνθήκη ελέγχου (LSD test $p<0,05$), καθώς και με το Γάλλο (M.O.=0,28) σε σχέση με τη συνθήκη ελέγχου (M.O.=-0,21, LSD test $p<0,05$).

Ο τέταρτος παράγοντας της «Ανασφάλειας», όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε ευαίσθητος στο χειρισμό μόνο της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F_{(EA)}=12,038$ $p<0,001$). Ο Πίνακας 23 παρουσιάζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα, καθώς και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης αναφορικά με το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Ανασφάλεια. Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς την ευκρίνεια της ταυτότητας του Εθνικού Άλλου (EA) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο «+» παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	M.O.	F	p
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	0,01		
ΑΛΒΑΝΟΙ	0,40		
ΤΟΥΡΚΟΙ	0,25	12,038	0,000
ΓΑΛΛΟΙ	-0,35		
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	-0,29		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 23 παρατηρούμε ότι μεγαλύτερη διαφωνία με τις θέσεις που συμπυκνώνει ο παράγοντας και επομένως μικρότερος βαθμός ανασφάλειας εκδηλώνεται στο Γάλλο (Μ.Ο.=0,35) και το Γερμανό (Μ.Ο.=0,29) σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,25, LSD test $p<0,001$ και LSD test $p<0,001$ αντίστοιχα), τον Αλβανό (Μ.Ο.=0,40, LSD test $p<0,001$ και LSD test $p<0,001$ αντίστοιχα), καθώς και με τη συνθήκη ελέγχου Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.=0,01, LSD test $p<0,005$ και LSD test $p<0,03$ αντίστοιχα).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, αναφορικά με την πρόσληψη της απειλής ως προς διάφορες διαστάσεις της, παρατηρούμε ότι προκύπτουν οι εξής τάσεις αναφορικά με τους πειραματικούς χειρισμούς μας:

α) Το ιδεολογικό πλαίσιο, αυτό καθεαυτό, φαίνεται να επηρεάζει τις απόψεις των παιδιών του δείγματός μας μόνο όσον αφορά την πρόσληψη «*Αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης*». Συγκεκριμένα, στη συνθήκη ελέγχου παρατηρήθηκε μικρότερος βαθμός πρόσληψης αυτής της διάστασης, ενώ τα επιχειρήματα που έθεσε το ιδεολογικό πλαίσιο τόσο το εθνοκεντρικό όσο και το μη εθνοκεντρικό φαίνεται να προκάλεσαν την αύξησή της, με τάση να εντεινείται υπό την επίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου.

β) Ως προς την ευκρίνεια της ταυτότητας του εθνικού άλλου παρατηρούμε ότι ως προς τους Αλβανούς διαπιστώνεται αυξημένη πρόσληψη απειλής ως προς τις διάφορες μορφές της. Συγκεκριμένα, τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα πιστεύουν ότι οι Αλβανοί απειλούν με υποβάθμιση τις συνθήκες ζωής και αποτελούν κίνδυνο για τη θρησκεία τους. Ταυτόχρονα, η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών συμβάλλει στην πρόσληψη αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης και ανασφάλειας. Το ίδιο φαινόμενο, παρατηρήθηκε και με τους άλλους λαούς.

Αναφορικά με τους Τούρκους διαπιστώνεται ότι η ευκρίνεια της εθνικής τους ταυτότητας συμβάλλει στην αύξηση της πρόσληψης της απειλής για τις συνθήκες ζωής και τη θρησκεία, καθώς και αυξημένη

ανασφάλεια. Παρόμοια αποτελέσματα διαπιστώθηκαν και στη συνθήκη Άλλοι Λαοί.

γ) Ως προς την αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου παρατηρείται επίδραση μόνο σε ό,τι αφορά την πρόσληψη αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης. Συγκεκριμένα αυξημένη πρόσληψη της διάστασης αυτής εκδηλώθηκε κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου μείωσε την πρόσληψή της. Επίσης, φαίνεται ότι η πρόσληψη αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης εντείνεται στη συνθήκη Χωρίς κείμενο τόσο με τους Αλβανούς όσο και με τους Άλλους Λαούς.

4.4. Στάσεις προς εθνικούς άλλους

**Εθνικός εαυτός
και
διαστάσεις
διαφορετικότητας**

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να μελετήσει την επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου και της ευκρίνειας της εθνικής ταυτότητας του άλλου στην πρόσληψη της διαφορετικότητας.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, η θετική αξιολόγηση της εθνικής ταυτότητας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συγκρίσεις που τα άτομα – μέλη μιας εθνικής ομάδας πραγματοποιούν σε διάφορες διαστάσεις με άλλες εθνικές ομάδες. Βέβαια, η εγκαθίδρυση της διαφοροποίησης σε ορισμένες διαστάσεις, δε σημαίνει απαραίτητα, όπως επισημαίνουν οι Reihel & Hopkins (2001), αρνητική συμπεριφορά προς μία εξωομάδα. Ο Balibar (1991), ωστόσο, ισχυρίζεται ότι στις ευρωπαϊκές κοινωνίες σήμερα αναδύεται μία νέα μορφή ρατσισμού κυρίως στο στοιχείο της οποίας δεν είναι, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, η ανωτερότητα ορισμένων ομάδων έναντι κάποιων άλλων, αλλά η διαφορετικότητα στον τρόπο ζωής και τις παραδόσεις. Επομένως, η πρόσληψη της διαφορετικότητας εξαρτάται από τις διαστάσεις που επιλέγουν να συγκρίνουν τα μέλη μιας εθνικής ομάδας, αλλά και από το περιεχόμενο της ίδιας της διάστασης. Ωστόσο, κατά πόσο οι διαστάσεις που επιλέγονται προς σύγκριση αλλά και το περιεχόμενό τους εξαρτώνται από την ιδεολογία της κοινωνίας στη συγκεκριμένη κοινωνικοϊστορική κατάσταση και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου;

Το ερώτημα αυτό θα διερευνήσουμε στη συνέχεια. Για το σκοπό αυτό, ζητήθηκε από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια διπολική κλίμακα, προκειμένου να εκφράσουν την άποψή τους αναφορικά με τους τομείς που διαφέρουν οι Έλληνες με τους εθνικούς άλλους. Οι τομείς που δόθηκαν στα παιδιά αναφέρονταν σε συλλογικά – πολιτισμικά χαρακτηριστικά (πολιτισμός, παραδόσεις, θρησκεία, πατριωτισμός), σε θέματα που άπτονται της καθημερινής ζωής (διατροφή, διασκέδαση), σε ατομικά χαρακτηριστικά (τιμιότητα, φιλική διάθεση για τους άλλους, πειθαρχία), σε διομαδικές σχέσεις

(επιθετικότητα και σεβασμός προς τους άλλους λαούς, ασφάλεια), καθώς και σε θέματα που αφορούν την ανάπτυξη και τους θεσμούς ενός κράτους, όπως η οικονομία, η εκπαίδευση και η δημοκρατία. Οι απόψεις των παιδιών αναφορικά με τα παραπάνω παρουσιάζονται στον Πίνακα 24.

Πίνακας 24
Διαφορετικότητα Ελλήνων και Εθνικών άλλων.
Μέσος Όρος και Τυπική απόκλιση
(διπολική κλίμακα: 1=διαφέρουν πολύ / 5= μοιάζουν πολύ)
(N=545)

ΤΟΜΕΙΣ ΣΥΓΚΡΙΣΗΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
Διατροφή	2,60	1,11
Πολιτισμός	2,00	1,06
Ήθη και Έθιμα	1,84	1,07
Τιμιότητα	2,68	1,22
Διασκέδαση	2,79	1,21
Θρησκεία	2,01	1,20
Φιλική διάθεση προς τους άλλους	2,83	1,29
Πατριωτισμός	2,68	1,36
Οικονομία	2,33	1,22
Σεβασμός προς τους άλλους λαούς	2,80	1,32
Ασφάλεια	2,65	1,26
Εκπαίδευση	2,67	1,30
Πειθαρχία	2,55	1,23
Επιθετικότητα προς τους άλλους λαούς	2,22	1,21
Δημοκρατία	2,68	1,37

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι σε γενικές γραμμές τα παιδιά, σε ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο, εμφανίζονται να προσλαμβάνουν τους εθνικούς άλλους ως αρκετά διαφορετικούς από τους Έλληνες στον πολιτισμό (Μ.Ο.=2.00), στα ήθη και τα έθιμα (Μ.Ο.=1,84), στη θρησκεία (Μ.Ο.=2,01), στην επιθετικότητα προς τους άλλους λαούς (Μ.Ο.=2,22), στην οικονομία (Μ.Ο.=2,33) και την πειθαρχία (Μ.Ο.=2,55). Επίσης, οι

εθνικοί άλλοι προσλαμβάνονται ως αρκετά διαφορετικοί με τάσεις, ωστόσο, ουδετερότητας ως προς τη *διατροφή* (Μ.Ο.=2,60), την *ασφάλεια* (Μ.Ο.=2,65), την *εκπαίδευση* (Μ.Ο.=2,67), την *τιμότητα* (Μ.Ο.=2,68), τη *δημοκρατία* (Μ.Ο.=2,68), τον *πατριωτισμό* (Μ.Ο.=2,68), τη *διασκέδαση* (Μ.Ο.=2,79), το *σεβασμό* (Μ.Ο.=2,80) και τη *φιλική διάθεση προς τους άλλους λαούς* (Μ.Ο.=2,83). Προκειμένου, ωστόσο, να συνοψίσουμε τους βασικούς άξονες της σκέψης των συμμετεχόντων αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε, εφαρμόσαμε στις απαντήσεις τους Παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και την ορθογώνια περιστροφή των αξόνων Varimax, η οποία ανέδειξε τέσσερις παράγοντες (ιδιοτιμή>1) οι οποίοι ερμηνεύουν το 45,7% της συνολικής διακύμανσης. Τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 25.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
Διαφορές των Ελλήνων με τους Εθνικούς Άλλους.
Παραγοντική ανάλυση τύπου Varimax
(N=545)

ΤΟΜΕΙΣ	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ*			
	ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	ΑΣΙΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
<i>Ιδιοτιμή</i>	3,304	1,328	1,161	1,059
Φιλική διάθεση προς τους άλλους	0,695	0,187	0,01	-0,01
Σεβασμός προς τους άλλους λαούς.	0,679	0,148	0,113	-0,01
Τιμότητα	0,660	0,01	0,139	0,01
Πατριωτισμός	0,536	0,188	0,01	0,01
Επιθετικότητα προς τους άλλους λαούς.	0,467	-0,314	0,143	0,235
Δημοκρατία	0,402	0,291	0,378	-0,01
Οικονομία	0,01	0,651	0,01	-0,01
Εκπαίδευση	0,249	0,601	0,01	0,319
Ασφάλεια	0,203	0,562	0,167	0,111
Πειθαρχία	0,273	0,435	-0,01	0,398
Ήθη και Έθιμα	-0,01	0,118	0,706	0,01
Πολιτισμός	0,01	0,200	0,644	-0,01
Θρησκεία	0,277	-0,202	0,606	0,157
Ψυχαγωγία	0,01	0,01	-0,01	0,749
Διατροφή	-0,01	0,130	0,141	0,603

* Το όριο φόρτισης για συμμετοχή στον παράγοντα είναι .350

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 25 διαπιστώνουμε ότι ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 15,5% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από στοιχεία τα οποία παραπέμπουν στη διαφορετικότητα των Ελλήνων ως προς τη συμπεριφορά και τις σχέσεις με τους Εθνικούς Άλλους. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό, τον οποίο συμβατικά ονομάσαμε «*Διομαδικές Σχέσεις*», περιλαμβάνονται η «*Φιλική διάθεση*» (0,695) και ο «*Σεβασμός*» (0,679) προς τους άλλους λαούς, η «*Τιμότητα*» (0,660), ο «*Παιριωπισμός*» (0,536), η «*Επιθετικότητα προς τους άλλους λαούς*» (0,467) και η «*Δημοκρατία*» (0,402). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις έξι προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα των «*Διομαδικών σχέσεων*» κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .76$.

Στο δεύτερο παράγοντα, που ερμηνεύει το 11,2% της συνολικής διακύμανσης, υψηλότερη φόρτιση παρουσίασαν προτάσεις που παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά και αξίες δυτικοευρωπαϊκού τύπου. Συγκεκριμένα, ο παράγοντας αυτός συντίθεται από την «*Οικονομία*» (0,651), την «*Εκπαίδευση*» (0,601), την «*Ασφάλεια*» (0,562) και την «*Πειθαρχία*» (0,435). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό, τον οποίο συμβατικά ονομάσαμε «*Αξίες Ανάπτυξης*», κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .70$.

Ο τρίτος παράγοντας, τον οποίο ονομάσαμε «*Πολιτισμό*», ερμηνεύει το 10,3% της συνολικής διακύμανσης και συντίθεται από στοιχεία που παραπέμπουν σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν τα «*Ηθη και τα Έθιμα*» (0,706), ο «*Πολιτισμός*» (0,644) και η «*Θρησκεία*» (0,606), ενώ επανέρχεται με χαμηλότερη φόρτιση από εκείνη που συναντήσαμε στον πρώτο παράγοντα και η «*Δημοκρατία*» (0,378). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα του «*Πολιτισμού*» κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .68$.

Τέλος, ο τέταρτος παράγοντας, που ερμηνεύει το 8,7% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από διαστάσεις της καθημερινής ζωής. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε «*Καθημερινή*»

Ζωή», εμπεριέχονται η «*Ψυχαγωγία*» (0,749) και η «*Διατροφή*» (0,603), καθώς και η «*Πειθαρχία*» (0,398), η οποία ωστόσο έχει χαμηλότερη φόρτιση από εκείνη που συναντήσαμε στο δεύτερο παράγοντα. Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τρεις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα «*Πρακτικές*» κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = 0,65$.

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι η πρόσληψη των Ελλήνων αναφορικά με τη διαφορετικότητα της εθνικής τους ενδοομάδας με εθνικούς άλλους περιγράφεται από τέσσερις διαστάσεις, που σχετίζονται με χαρακτηριστικά που αφορούν τις διομαδικές σχέσεις, τις αξίες ανάπτυξης, καθώς και πολιτισμικά χαρακτηριστικά και πρακτικές της καθημερινής ζωής. Ας δούμε, όμως, πώς προσλαμβάνονται από τα παιδιά οι παραπάνω διαστάσεις της διαφορετικότητας σε σχέση με τους πειραματικούς μας χειρισμούς. Ο Πίνακας 26, ο οποίος απεικονίζει τις μέσες παραγοντικές τιμές για κάθε παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της συνδιακύμανσης, μας πληροφορεί για το θέμα αυτό.

Από την ανάγνωση του Πίνακα 26 διαπιστώνουμε ότι στον πρώτο παράγοντα που αναφέρεται στις «*Διομαδικές σχέσεις*» εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση τόσο του ιδεολογικού πλαισίου ($F = 5,194$ $p < 0,05$) όσο και της ταυτότητας του Εθνικού Άλλου ($F = 15,950$ $p < 0,001$), καθώς και αλληλεπίδραση των δύο ανεξάρτητων μεταβλητών ($F = 2,784$ $p < 0,05$). Στο δεύτερο παράγοντα, που συμπυκνώνει στοιχεία που παραπέμπουν σε «*Αξίες ανάπτυξης*», διαπιστώνουμε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο της ταυτότητας του εθνικού άλλου. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούμε και στον τρίτο παράγοντα, ο οποίος αναφέρεται στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιας ομάδας. Συγκεκριμένα, ο παράγοντας του «*Πολιτισμού*» υπήρξε ευαίσθητος μόνο στην ταυτότητα του εθνικού άλλου ($F = 6,847$ $p < 0,001$). Τέλος, στον παράγοντα των «*Πρακτικών*» σημειώνεται στατιστικά σημαντική επίδραση τόσο του ιδεολογικού πλαισίου ($F = 3,324$ $p < 0,1$) όσο και της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F = 2,602$ $p < 0,05$), καθώς και αλληλεπίδραση των δύο ανεξάρτητων μεταβλητών ($F = 1,826$ $p < 0,07$).

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης των διαφορετικότητας των Ελλήνων με τους Εθνικούς Άλλους ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου (ΕΑ). Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας της διαφορετικότητας.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΤΗΤ ΑΣ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					ΙΔ F	ΕΑ F	ΙΔxΕΑ F
		ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΙΘΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ			
ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,19	-0,01	-0,29	0,52	0,41	5,194 *	15,95 **	2,784 *
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,48	-0,01	0,39	0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,01	-0,26	-0,01	0,46	0,01			
ΑΞΙΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,29	-0,01	0,29	-0,38	- 0,25	1,812	4,509 **	1,832
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,42	0,01	-0,01	0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,18	-0,35	0,31	0,41	- 0,01			
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,16	0,29	-0,28	0,01	0,24	1,132	6,847 **	0,904
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,24	-0,01	-0,50	0,28	0,37			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,17	-0,01	-0,37	0,01	0,19			
ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,01	0,01	0,01	0,59	3,324 *	2,602 *	1,826 ***
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,31	0,31	-0,18	-0,25	- 0,17			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,22	0,29	-0,18	0,10	0,01			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,001$ *** $p < 0,07$

Ας δούμε τώρα λεπτομερέστερα πώς οι «Διομαδικές σχέσεις» διαφοροποιούν τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Όπως ήδη προαναφέραμε, στο συγκεκριμένο παράγοντα, ο οποίος συνοψίζει τις απόψεις των παιδιών αναφορικά με τη διαφορετικότητα των Ελλήνων με τους άλλους λαούς ως προς το διομαδικό επίπεδο, εκδηλώθηκε επίδραση τόσο του ιδεολογικού πλαισίου όσο και της ευκρίνειας της εθνικής ταυτότητας του άλλου, καθώς και αλληλεπίδρασή τους. Τα αποτελέσματα της επίδρασης και αλληλεπίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών παρουσιάζονται στον Πίνακα 27, όπου εγγράφονται οι μέσοι

παραγοντικοί δείκτες και τα αποτελέσματα της πολλαπλής ανάλυσης διακύμανσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Διομαδικές σχέσεις.

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης της διαφορετικότητας ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο «-» παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					F	p
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,19	-0,01	-0,29	0,52	0,41		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,48	-0,01	0,39	0,01	6,851	0,000
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,01	-0,26	-0,01	0,46	0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι η επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου αλληλεπιδρώντας με την ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.=-0,29) ενδυναμώνει την πρόσληψη της διαφορετικότητας των Ελλήνων από τους άλλους λαούς ως προς τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τις δομαδικές σχέσεις σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.=0,52, LSD test $p<0,001$) και το Γερμανό (Μ.Ο.=0,41, LSD test $p<0,003$), καθώς και με τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.= 0,19, LSD test $p<0,05$). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούμε και κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=-0,01) σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.= 0,52, LSD test $p<0,007$) και το Γερμανό (Μ.Ο.=0,41, LSD test $p<0,05$).

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση της επιχειρηματολογίας του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=-0,48), παρατηρούμε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας των Ελλήνων ως προς τις «Διομαδικές σχέσεις» σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=-0,01, LSD test $p<0,05$), το Γάλλο (Μ.Ο.=0,46, LSD test

$p < 0,001$) και το Γερμανό (M.O.=0,01, LSD test $p < 0,01$), καθώς και με τη συνθήκη «Άλλοι Λαοί» (M.O.= 0,01, LSD test $p < 0,01$).

Στη συνθήκη Χωρίς Κείμενο, κατά την οποία δεν παρουσιάστηκε ιδεολογικό πλαίσιο αλλά τονίστηκε μόνο η εθνική ταυτότητα του Άλλου, παρατηρούμε ότι αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζουν οι «*Διομαδικές σχέσεις*» εκδηλώνεται στον Αλβανό (M.O.=-0,26) σε σχέση με το Γάλλο (M.O.=0,46, LSD test $p < 0,005$) και τον Τούρκο (M.O.=-0,01, LSD test $p < 0,001$), καθώς και στον Τούρκο (M.O.=-0,01) σε σχέση με το Γάλλο (M.O.= 0,46 LSD test $p < 0,001$), το Γερμανό (M.O.= 0,01, LSD test $p < 0,001$) και τους «Άλλους Λαούς» (M.O.=-0,01, LSD test $p < 0,001$). Το ίδιο φαινόμενο, επίσης, παρατηρείται και στους Άλλους Λαούς (M.O.=-0,01) σε σχέση με το Γάλλο (M.O.=0,46, LSD test $p < 0,05$), καθώς και με το Γερμανό (M.O.=0,01) σε σχέση με το Γάλλο (M.O.=0,46, LSD test $p < 0,05$).

Τέλος, αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας των Ελλήνων ως προς τις «*Διομαδικές σχέσεις*» εκδηλώνεται κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (M.O.=-0,29) σε σχέση με τη συνθήκη Χωρίς κείμενο, όταν δηλώνεται η εθνική ταυτότητα του Τούρκου (M.O.=-0,01, LSD test $p < 0,002$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας αναφορικά με την πρόσληψη της διαφορετικότητας των Ελλήνων ως προς τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τις «*Διομαδικές σχέσεις*», διαπιστώνουμε ότι η επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου αυτή καθεαυτή φαίνεται να μειώνει την πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς το θέμα που εξετάζουμε σε σχέση με τη συνθήκη Χωρίς κείμενο, κατά την οποία δεν παρουσιάστηκε συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο στα παιδιά. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία αλληλεπιδρώντας με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού και του Τούρκου ενδυναμώνει την πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς το θέμα αυτό. Επίσης, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και κατά την αλληλεπίδραση της επιχειρηματολογίας του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου. Όσον

αφορά την επίδραση της εθνικής ταυτότητας του άλλου αυτής καθεαυτής, παρατηρούμε ότι ο Τούρκος και ο Αλβανός παράγουν ενδυνάμωση της πρόσληψης, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι αυτό διαπιστώνεται και στο Γερμανό.

Ο δεύτερος παράγοντας αναφέρεται στη διαφορετικότητα των Ελλήνων ως προς τις «Αξίες ανάπτυξης». Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, στις «Αξίες ανάπτυξης» διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο της εθνικής ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F_{EA} = 4,509$ $p < 0,005$).

Ο Πίνακας 28 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Αξίες ανάπτυξης.

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης της διαφορετικότητας ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς τις αξίες ανάπτυξης.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	ΜΕΣΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	F	p
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	0,16	4,284	0,002
ΑΛΒΑΝΟΣ	-0,29		
ΤΟΥΡΚΟΣ	0,22		
ΓΑΛΛΟΣ	-0,01		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	-0,01		

Από την ανάγνωση του πίνακα παρατηρούμε ότι τα παιδιά προσλαμβάνουν περισσότερο τη διαφορετικότητα των Ελλήνων ως προς τις αξίες ανάπτυξης, όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Αλβανός (Μ.Ο.=0,16) σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,22, LSD test $p < 0,001$) και τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.=0,16, LSD test $p < 0,01$).

Ο τρίτος παράγοντας, του «Πολιτισμού», υπήρξε ευαίσθητος στο χειρισμό της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F_{EA} = 7,054$ $p < 0,001$). Ο Πίνακας 29 παρουσιάζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης αναφορικά με το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Πολιτισμός.

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης της διαφορετικότητας ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο(ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου(ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς τον πολιτισμό.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	ΜΕΣΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	F	p
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	-0,01		
ΑΛΒΑΝΟΣ	0,01	7,054	0,000
ΤΟΥΡΚΟΣ	-0,38		
ΓΑΛΛΟΣ	0,12		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	0,26		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 29 παρατηρούμε ότι ο «Πολιτισμός» διαφοροποιεί με σαφήνεια τις πειραματικές συνθήκες, όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Τούρκος (Μ.Ο.= -0,38) σε σχέση με τον Αλβανό (Μ.Ο.=0,01, LSD test $p < 0,002$), το Γάλλο (Μ.Ο.=0,12, LSD test $p < 0,001$), το Γερμανό (Μ.Ο.=0,26, LSD test $p < 0,001$), καθώς και τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.= -0,01, LSD test $p < 0,05$). Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι οι Γερμανοί (Μ.Ο.=0,26) προσλαμβάνονται περισσότερο όμοιοι με τους Έλληνες σε θέματα Πολιτισμού από τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.= -0,01, LSD test $p < 0,007$).

Ο τέταρτος παράγοντας, των «Πρακτικών» συμπυκνώνει στοιχεία που σχετίζονται με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, όπως είναι η διατροφή και η διασκέδαση. Ο παράγοντας αυτός, όπως ήδη προαναφέραμε, υπήρξε ευαίσθητος στο χειρισμό τόσο του ιδεολογικού πλαισίου ($F_{(T)} = 3,324$ $p < 0,05$) όσο και της εθνικής ταυτότητας ($F_{(ΕΑ)} = 2,602$, $p < 0,05$), καθώς και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης ($F_{(T \times ΕΑ)} = 1,826$, $p < 0,07$).

Ας δούμε, όμως λεπτομερέστερα τα αποτελέσματα της επίδρασης και αλληλεπίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών στον παράγοντα των «Πρακτικών». Ο Πίνακας 30 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα και τα αποτελέσματα της πολλαπλής ανάλυσης διακύμανσης ως προς την επίδραση και αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Πρακτικές

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης της διαφορετικότητας ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας των πρακτικών.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ (ΕΑ)					F	P
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟ Σ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,01	0,01	0,01	0,59		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,31	0,31	-0,18	-0,25	-0,17	2,212	0,007
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,22	0,29	-0,18	0,10	0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 30 παρατηρούμε ότι η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Γερμανού (Μ.Ο.=0,59) παράγει μείωση της πρόσληψης της διαφορετικότητας ως προς τις συνήθειες της καθημερινής ζωής σε σχέση με τον Αλβανό (Μ.Ο.=-0,01, LSD test $p<0,01$), τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,01, LSD test $p<0,05$), το Γάλλο (Μ.Ο.=0,01, LSD test $p<0,05$), καθώς και με τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=0,01, LSD test $p<0,05$) στο ίδιο πλαίσιο. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=0,31) σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=-0,18, LSD test $p<0,05$), το Γάλλο (Μ.Ο.=-0,25, LSD test $p<0,05$), το Γερμανό (Μ.Ο.=-0,17, LSD test $p<0,05$), καθώς και τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=-0,31, LSD test $p<0,01$). Όσον αφορά τη συνθήκη Χωρίς Κείμενο, κατά την οποία τα παιδιά δε δέχτηκαν την επίδραση της επιχειρηματολογίας κάποιου κειμένου, παρατηρούμε μείωση της διαφορετικότητας ως προς την καθημερινή ζωή στον Αλβανό (Μ.Ο.=0,29) σε σχέση με τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.=-0,22, LSD test $p<0,05$).

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε ότι η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με το Γερμανό (Μ.Ο.=-0,17) παράγει αύξηση της πρόσληψης της διαφορετικότητας σε σχέση με την

αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με το Γερμανό (M.O.=0,59, LSD test $p<0,001$), καθώς και με τη συνθήκη Χωρίς κείμενο (M.O.=0,01, LSD test $p<0,05$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα των πειραματικών μας χειρισμών ως προς την πρόσληψη της διαφορετικότητας, διαπιστώνουμε τα εξής:

α) Το ιδεολογικό πλαίσιο αυτό καθεαυτό ενδυναμώνει την πρόσληψη της διαφορετικότητας μόνο στις «*Διομαδικές σχέσεις*» και τις «*Πρακτικές*». Συγκεκριμένα, το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο δίνει έμφαση στη διαφορετικότητα των εθνικών άλλων ως προς διάφορους τομείς, συνέβαλε στην αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας τόσο αναφορικά με τις «*Διομαδικές σχέσεις*» όσο και με τις «*Πρακτικές*» της καθημερινής ζωής.

β) Η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην πρόσληψη της διαφορετικότητας. Συγκεκριμένα, η εθνική ταυτότητα του *Αλβανού* ενδυναμώνει την πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς τις «*Διομαδικές σχέσεις*» και τις «*Αξίες ανάπτυξης*». Επίσης, αυξημένη πρόσληψη διαφορετικότητας ως προς τις «*Διομαδικές σχέσεις*», τον «*Πολιτισμό*» και τις «*Πρακτικές*» προκαλεί η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του *Τούρκου*. Τέλος, στη συνθήκη *Άλλοι Λαοί* παράγεται αυξημένη πρόσληψη ως προς τις «*Διομαδικές σχέσεις*» και τις «*Πρακτικές*».

γ) Η αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου προκάλεσε επίδραση στην πρόσληψη της διαφορετικότητας στις «*Διομαδικές σχέσεις*» και τις «*Πρακτικές*». Συγκεκριμένα, η αλληλεπίδραση του *εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου* με την ταυτότητα του *Τούρκου* και του *Αλβανού* συνέβαλε στην αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς τις «*Διομαδικές σχέσεις*». Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε ως προς τον τομέα αυτό και κατά την αλληλεπίδραση του *μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου* με την ταυτότητα του *Αλβανού*.

Ως προς τις «*Πρακτικές*», παρατηρήθηκε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας κατά την αλληλεπίδραση του *εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου* με την ταυτότητα του *Αλβανού* και κατά την

αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του Τούρκου.

**Εθνικός εαυτός
και
διομαδικές στάσεις**

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να διερευνήσουμε πώς το ιδεολογικό πλαίσιο της κοινωνίας εντός της οποίας δρουν τα παιδιά και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου επηρεάζει τις διομαδικές στάσεις.

Από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα ζητήθηκε να τοποθετηθούν σε μία πενταβάθμια κλίμακα αναφορικά με τις στάσεις προς τους μετανάστες και τους εθνικούς άλλους. Η κλίμακα αυτή περιελάμβανε είκοσι ένα διλημματικά ερωτήματα, τα οποία συστηματικά έφεραν αντιμέτωπα διαστάσεις της εθνικής ταυτότητας με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι μέσοι όροι¹ των απαντήσεων των παιδιών αναφορικά με το θέμα αυτό παρουσιάζονται στον Πίνακα 31.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι σε γενικές γραμμές τα παιδιά συμφωνούν με τις απόψεις εκείνες που τάσσονται υπέρ των σχέσεων επικοινωνίας και αλληλεγγύης μεταξύ των λαών. Έτσι, τα παιδιά συμφωνούν ότι «η επικοινωνία με άλλους λαούς δίνει την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν άλλους πολιτισμούς» (Μ.Ο.=1,57), «όταν ένας λαός αντιμετωπίζει προβλήματα, τότε οι Έλληνες πρέπει να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει» (Μ.Ο.=1,96), «οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής ένωσης είναι φιλικές προς την Ελλάδα» (Μ.Ο.=4,15), καθώς και ότι «οι άλλες χώρες πρέπει να σέβονται οποιαδήποτε χώρα ανεξάρτητα από το πόσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό» (Μ.Ο.=4,31). Ταυτόχρονα, τα παιδιά μάλλον συμφωνούν με όσες απόψεις υποστηρίζουν από τη μια πλευρά την εθνική ομοιογένεια, χωρίς ωστόσο να απορρίπτουν τον κανόνα ισότητας για τους μετανάστες. Έτσι, τα παιδιά μάλλον

¹ Μέσοι όροι απαντήσεων μικρότεροι του 3 εκφράζουν συμφωνία με τον αριστερό πόλο της κλίμακας, ενώ μέσοι όροι μεγαλύτεροι του 3 εκφράζουν συμφωνία με το δεξιό πόλο της κλίμακας.

Πίνακας 31

Στάσεις για τους μετανάστες και τους εθνικούς άλλους
Μέσος Όρος και Τυπική απόκλιση(Πενταβάθμια κλίμακα αντιπαράθεσης της
εθνικής ταυτότητας με τα ανθρώπινα δικαιώματα: (N=545)

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
Οι άνθρωποι πρέπει: Να μένουν στη χώρα τους. / Να μπορούν να μεταναστεύουν.	2,88	1,53
Οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται: Μόνο στους Έλληνες. /Τόσο στους Έλληνες όσο και στους συμράχους τους.	3,39	1,55
Οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι: Εκθρικές προς την Ελλάδα. / Φιλικές προς την Ελλάδα.	4,15	1,09
Η επικοινωνία με τους άλλους λαούς: Δίνει την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν άλλους πολιτισμούς. / Κάνει τους Έλληνες να ξεκάσουν τις παραδόσεις τους.	1,57	0,98
Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι οι Βαλκανικές χώρες με τις οποίες συνορεύει η Ελλάδα: Έχουν φιλική διάθεση γι' αυτήν. / Είναι επιθετικές προς αυτήν.	2,45	1,17
Οι μετανάστες πρέπει: Να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα. / Να προσαρμοστούν στα ήθη και τα έθιμα των Ελλήνων.	2,79	1,56
Οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα: Είναι δίκαιο να αποφασίζουν για το μέλλον της. / Είναι άδικο να αποφασίζουν για το μέλλον της.	3,08	1,53
Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει: Να πηγαίνουν σε δικά τους, ξεχωριστά σχολεία / Να πηγαίνουν στα ίδια σχολεία που φοιτούν και τα παιδιά των Ελλήνων.	3,76	1,46
Οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα, πρέπει: Να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές./ Να απαγορεύεται να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές.	2,38	1,49
Οι Έλληνες και οι μετανάστες: Έχουν μεγαλώσει διαφορετικά και γι' αυτό έχουν ελάχιστα κοινά ενδιαφέροντα. / Έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα.	3,65	1,49
Οι άλλες χώρες πρέπει: Να σέβονται μόνο την Ελλάδα για όλα όσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό / Να σέβονται οποιαδήποτε χώρα ανεξάρτητα από το πόσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό.	4,31	1,22
Όλοι οι μετανάστες πρέπει: Να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους. / Να παραμείνουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	2,95	1,54
Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες έχει: Ορόνοια / Δικόνοια	2,21	1,29
Οι πολλοί μετανάστες στην Ελλάδα: Κάνουν τους Έλληνες λιγότερο Έλληνες. / Δίνουν την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.	3,66	1,46
Οι μετανάστες πρέπει: Να είναι ελεύθεροι να κάνουν κριτική στην Ελλάδα, αφού κατοικούν σ' αυτήν. / Να εμποδίζονται να κάνουν κριτική, αφού η Ελλάδα είναι η χώρα που τους φιλοξενεί.	3,68	1,48
Οι μετανάστες, για να διαρτυρηθούν για κάποιο θέμα, πρέπει: Να κάνουν διαδηλώσεις. / Να εμποδίζονται να κάνουν διαδηλώσεις.	3,04	1,47
Οι περισσότερες χώρες του κόσμου είναι: Εκθρικές προς την Ελλάδα. / Φιλικές προς την Ελλάδα.	3,81	1,21
Οι Έλληνες θα πρέπει: Να είναι επιφυλακτικοί προς τους άλλους λαούς. / Να έχουν εμπιστοσύνη στους άλλους λαούς.	2,75	1,43
Σημαιοφόρος στο σχολείο που θα προτιμούσα να ήταν: Ένας Έλληνας, έστω και μέτριος μαθητής. / Ένας μετανάστης, που είναι άριστος μαθητής.	2,52	1,68
Όταν ένας λαός αντιμετωπίζει προβλήματα, τότε οι Έλληνες πρέπει: Να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει. / Να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει, μόνο αν έχουν όφελος.	1,96	1,22
Οι περισσότεροι λαοί, αν είχαν την ευκαιρία: Θα προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τους Έλληνες. / Θα ήταν δίκαιοι με τους Έλληνες.	3,16	1,54

συμφωνούν ότι «*μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες έχει ομόνοια*» (Μ.Ο.=2,21), «*σημαιοφόρος στο σχολείο μου θα προτιμούσα να ήταν ένας Έλληνας, έσω και μέτριος, μαθητής*» (Μ.Ο.=2,52), «*οι μετανάστες πρέπει να εμποδίζονται να κάνουν κριτική στην Ελλάδα, αφού αυτή είναι η χώρα που τους φιλοξενεί*» (Μ.Ο.=3,68) και ταυτόχρονα μάλλον τάσσονται υπέρ όσων απόψεων υποστηρίζουν ότι «*οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα πρέπει να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές*» (Μ.Ο.=2,38), ότι «*Έλληνες και οι μετανάστες έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα*» (Μ.Ο.=3,65), ότι «*οι πολλοί μετανάστες στην Ελλάδα δίνουν την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς*» (Μ.Ο.=3,66), καθώς και ότι «*οι Βαλκανικές χώρες με τις οποίες συνορεύει η Ελλάδα έχουν φιλική διάθεση γι' αυτήν*» (Μ.Ο.=2,45).

Την ίδια αντιφατικότητα με την παραπάνω παρατηρούμε και αναφορικά με άλλες απόψεις, για τις οποίες τα παιδιά, αν και μάλλον συμφωνούν, τείνουν ωστόσο προς την ουδετερότητα. Συγκεκριμένα, «*οι άνθρωποι πρέπει να μένουν στη χώρα τους*» (Μ.Ο.=2,88), «*οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα*» (Μ.Ο.=2,79) και «*τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να πηγαίνουν στα ίδια σχολεία που φοιτούν και τα παιδιά των Ελλήνων*» (Μ.Ο.=3,76). Επίσης, «*οι Έλληνες θα πρέπει να είναι επιφυλακτικοί προς τους άλλους λαούς*» (Μ.Ο.=2,75) αν και «*οι περισσότερες χώρες του κόσμου είναι φιλικές προς την Ελλάδα*» (Μ.Ο.=3,81).

Τέλος, ουδέτερα εμφανίζονται τα παιδιά αναφορικά με εθνοκεντρικές απόψεις που τάσσονται εναντίον των μεταναστών. Συγκεκριμένα, τα παιδιά εμφανίζονται ουδέτερα αναφορικά με όσες απόψεις υποστηρίζουν ότι «*οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα είναι άδικο να αποφασίζουν για το μέλλον της*» (Μ.Ο.=3,08), «*όλοι οι μετανάστες να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους*» (Μ.Ο.=2,95), «*οι μετανάστες, για να διαμαρτυρηθούν για κάποιο θέμα, πρέπει να εμποδίζονται να κάνουν διαδηλώσεις*» (Μ.Ο.=3,04). Ταυτόχρονα ουδέτερα εμφανίζονται και για απόψεις που σχετίζονται με τις σχέσεις των Ελλήνων με εθνικούς άλλους, όπως «*οι Έλληνες όταν έχουν προβλήματα μπορούν να στηρίζονται τόσο στους Έλληνες όσο και στους συμμάχους*»

τους» (Μ.Ο.=3,39), καθώς και ότι «οι περισσότεροι λαοί, αν είχαν την ευκαιρία θα ήταν δίκαιοι με τους Έλληνες» (Μ.Ο.=3,16).

Οι παραπάνω άξονες της σκέψης των παιδιών αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε συνοψίζονται και αποτυπώνονται σαφέστερα στους παράγοντες, οι οποίοι προέκυψαν μετά από την ανάλυση παραγόντων με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και την ορθογώνια περιστροφή των αξόνων Varimax, την οποία εφαρμόσαμε στις απαντήσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα.

Τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης, η οποία ανέδειξε πέντε παράγοντες (ιδιοτιμή>1) που ερμηνεύουν το 45,9% της συνολικής διακύμανσης, παρουσιάζονται στον Πίνακα 32.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 12,57% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από ένα σύνολο προτάσεων που υποστηρίζουν τα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε «Πολιτικά δικαιώματα και Ελευθερίες», υψηλή φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα πρέπει «*Να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές*» (0,651) και αφού κατοικούν στην Ελλάδα «*Να είναι ελεύθεροι να κάνουν κριτική*» (0,643), «*Είναι δίκαιο να αποφασίζουν για το μέλλον της*» (0,642) και «*Να κάνουν διαδηλώσεις για να διαμαρτυρηθούν για κάποιο θέμα*» (0,637). Αρνητική φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις «*Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να πηγαίνουν σε δικά τους, ξεχωριστά σχολεία*» (-0,519), «*Σημαιοφόρος στο σχολείο μου θα προτιμούσα να ήταν ένας Έλληνας, έστω και μέτριος μαθητής*» (-0,489) και «*Όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέφουν σύντομα στη χώρα τους*» (-0,412). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις επτά προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .78$.

Στο δεύτερο παράγοντα, που ερμηνεύει το 10,47% της συνολικής διακύμανσης, υψηλότερη φόρτιση παρουσίασαν οι προτάσεις που σχετίζονται με την έκφραση καχυποψίας των Ελλήνων για εθνικές εξωμάδες, η οποία συνυπάρχει με κάποιας μορφής επιφυλακτικότητα. Συγκεκριμένα, ο παράγοντας αυτός συντίθεται από τις θέσεις ότι «οι

ΠΙΝΑΚΑΣ 32: Στάσεις για τις εθνικές εξωομάδες.
Αποτελέσματα Παραγοντικής ανάλυσης
(N=545)

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ				
	ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	ΚΑΧΥΠΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΦΥΛΑΚΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	ΞΕΝΟΦΙΛΙΑ	ΕΘΝΙΚΗ ΟΜΟΙΟΤΗΤΑ
Ιδιοτιμή	4,011	1,985	1,310	1,186	1,137
Οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα, πρέπει: Να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές./ Να απαγορεύεται να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές.	0,651	-0,124	-0,117	0,01	-0,01
Οι μετανάστες πρέπει: Να είναι ελεύθεροι να κάνουν κριτική στην Ελλάδα, αφού κατοικούν σ' αυτήν. / Να εμποδίζονται να κάνουν κριτική, αφού η Ελλάδα είναι η χώρα που τους φιλοξενεί.	0,643	0,01	-0,01	0,107	-0,114
Οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα: Είναι δίκαιο να αποφασίζουν για το μέλλον της. / Είναι άδικο να αποφασίζουν για το μέλλον της.	0,642	0,01	-0,01	0,01	0,174
Οι μετανάστες για να διαμετρηθούν για κάποιο θέμα, πρέπει: Να κάνουν διαδηλώσεις. / Να εμποδίζονται να κάνουν διαδηλώσεις.	0,637	-0,01	-0,01	0,114	0,01
Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει: Να πηγαίνουν σε δικά τους, ξεχωριστά σχολεία / Να πηγαίνουν στα ίδια σχολεία που φοιτούν και τα παιδιά των Ελλήνων.	-0,520	0,234	-0,01	0,187	0,287
Σημιαφόρος στο σχολείο μου θα προτιμούσα να ήταν: Ένας Έλληνας, έστω και μέτριος μαθητής. / Ένας μετανάστης, που είναι άριστος μαθητής.	-0,489	0,01	0,274	0,01	0,312
Όλοι οι μετανάστες πρέπει: Να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους. / Να παραμείνουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	-0,412	0,116	0,416	-0,01	0,441
Οι περισσότερες χώρες του κόσμου είναι: Εχθρικές προς την Ελλάδα. / Φιλικές προς την Ελλάδα.	0,01	0,664	0,143	-0,227	0,01
Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι οι Βαλκανικές χώρες με τις οποίες συνορεύει η Ελλάδα: Έχουν φιλική διάθεση γι' αυτήν. / Είναι επιθετικές προς αυτήν.	0,01	-0,583	-0,01	0,01	0,138

<i>Οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι: Εχθρικές προς την Ελλάδα. / Φιλικές προς την Ελλάδα.</i>	0,01	0,566	0,01	-0,454	0,01
<i>Οι Έλληνες θα πρέπει: Να είναι επιφυλακτικοί προς τους άλλους λαούς. / Να έχουν εμπιστοσύνη στους άλλους λαούς.</i>	-0,274	0,542	0,135	0,01	0,167
<i>Οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται: Μόνο στους Έλληνες. / Τόσο στους Έλληνες όσο και στους συμμάχους τους.</i>	-0,231	0,450	0,399	0,163	-0,01
<i>Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες έχει: Ομόνοια / Διχόνοια</i>	0,01	-0,365	0,01	0,01	0,657
<i>Οι περισσότεροι λαοί, αν είχαν την ευκαιρία: Θα προσαρμοθούν να εκμεταλλευτούν τους Έλληνες. / Θα ήταν δίκαιοι με τους Έλληνες.</i>	0,01	0,512	-0,01	-0,128	0,553
<i>Οι άνθρωποι πρέπει: Να μένουν στη χώρα τους. / Να μπορούν να μεταναστεύουν.</i>	-0,123	0,124	0,669	0,01	0,103
<i>Οι Έλληνες και οι μετανάστες: Έχουν μεγαλώσει διαφορετικά και γι' αυτό έχουν ελάχιστα κοινά ενδιαφέροντα. / Έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα.</i>	-0,104	0,01	0,572	-0,01	0,01
<i>Οι άλλες χώρες πρέπει: Να σέβονται μόνο την Ελλάδα για όλα όσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό / Να σέβονται οποιαδήποτε χώρα ανεξάρτητα από το πόσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό.</i>	-0,01	0,113	0,517	-0,133	0,01
<i>Οι μετανάστες πρέπει: Να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα. / Να προσαρμοστούν στα ήθη και τα έθιμα των Ελλήνων.</i>	0,01	0,140	-0,439	0,526	0,191
<i>Η επικοινωνία με τους άλλους λαούς: Δίνει την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν άλλους πολιτισμούς / Κάνει τους Έλληνες να ξεχάσουν τις παραδόσεις τους.</i>	0,01	-0,177	0,01	0,697	-0,111
<i>Όταν ένας λαός αντιμετωπίζει προβλήματα, τότε οι Έλληνες πρέπει: Να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει. / Να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει, μόνο αν έχουν όφελος.</i>	0,113	-0,138	-0,121	0,533	-0,01
<i>Οι πολλοί μετανάστες στην Ελλάδα: Κάνουν τους Έλληνες λιγότερο Έλληνες. / Δίνουν την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.</i>	-0,345	0,135	0,137	-0,290	0,472

περισσότερες χώρες του κόσμου» (0,664) και «οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (0,566) είναι εκθρικές προς την Ελλάδα, ενώ οι Έλληνες «θα πρέπει να είναι επιφυλακτικοί προς τους άλλους λαούς» (0,542) και «όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται μόνο στους Έλληνες» (0,450). Επίσης, «οι περισσότεροι λαοί, αν είχαν την ευκαιρία, θα προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τους Έλληνες» (0,512). Αρνητική φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις ότι «οι Βαλκανικές χώρες με τις οποίες συνορεύει η Ελλάδα έχουν φιλική διάθεση γι' αυτήν» (-0,583) και ότι «μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες έχει ομόνοια» (-0,366). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις επτά προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό, τον οποίο ονομάσαμε *Καχυποψία και Επιφυλακτικότητα για εθνικούς άλλους*, κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .71$.

Ο τρίτος παράγοντας, που αποτελεί το 8,34% της συνολικής διακύμανσης, συνοψίζει απόψεις, οι οποίες παραπέμπουν σε *Εθνοκεντρισμό* με την έννοια της υποστήριξης της εθνικής ενδοομάδας και του ενδιαφέροντος μόνο για Έλληνες. Συγκεκριμένα, στον παράγοντα αυτό εμπεριέχονται οι θέσεις «οι άνθρωποι πρέπει να μένουν στη χώρα τους» (0,669), «οι Έλληνες και οι μετανάστες έχουν μεγαλώσει διαφορετικά και γι' αυτό έχουν ελάχιστα κοινά ενδιαφέροντα» (0,572) και «οι άλλες χώρες πρέπει να σέβονται μόνο την Ελλάδα για όλα όσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό» (0,517). Επίσης, επανέρχονται οι θέσεις ότι «όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους» (0,416) και ότι «Οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται μόνο στους Έλληνες» (0,399). Τέλος, αρνητική φόρτιση παρουσίασε η θέση ότι «οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα» (-0,439). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις έξι προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα του *Εθνοκεντρισμού* κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .65$.

Ο τέταρτος παράγοντας, που ερμηνεύει το 7,37% της συνολικής διακύμανσης, συμπυκνώνει θέσεις που παραπέμπουν σε ξενόφιλες στάσεις προς τους «εθνικούς άλλους». Συγκεκριμένα, ο παράγοντας αυτός, τον οποίο ονομάσαμε «*Ξενοφιλία*» συντίθεται από τις θέσεις ότι «Η

επικοινωνία με τους άλλους λαούς δίνει την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν άλλους πολιτισμούς» (0,697) και ότι «Όταν ένας λαός αντιμετωπίζει προβλήματα, τότε οι Έλληνες πρέπει να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει» (0,533), ενώ επανέρχονται οι θέσεις ότι «Οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα» (0,526), καθώς και ότι «Οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι εκθρικές προς την Ελλάδα» (-0,454), η οποία ωστόσο παρουσιάζει αρνητική φόρτιση. Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα της Ξενοφιλίας κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .62$.

Τέλος, ο πέμπτος παράγοντας, που ερμηνεύει το 7,10% της συνολικής διακύμανσης, συνοψίζει θέσεις που παραπέμπουν σε πρόσληψη απειλής της εθνικής ομοιογένειας από τους μετανάστες. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν οι θέσεις ότι «μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες έχει ομόνοια» (0,657), «οι περισσότεροι λαοί, αν είχαν την ευκαιρία θα προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τους Έλληνες» (0,554), «οι πολλοί μετανάστες στην Ελλάδα κάνουν τους Έλληνες λιγότερο Έλληνες» (0,472) και «όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους» (0,441). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τέσσερις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό, τον οποίο συμβατικά ονομάσαμε *Εθνικής ομοιογένειας*, κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .62$.

Διαπιστώνουμε, με άλλα λόγια, ότι οι στάσεις των παιδιών για τους εθνικούς άλλους περιγράφονται από πέντε παράγοντες. Από τους παράγοντες αυτούς, οι δύο παραπέμπουν στο σεβασμό των πολιτικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα, καθώς και στην έκφραση ξενόφιλων στάσεων προς τις εθνικές εξωομάδες. Οι υπόλοιποι τρεις παράγοντες αναδεικνύουν ένα αίσθημα καχυποψίας για τους εθνικούς άλλους, το οποίο συνδυάζεται με εθνοκεντρικές απόψεις για την Ελλάδα, καθώς και με την πρόσληψη απειλής για την ελληνική εθνική ομοιογένεια. Πώς όμως προσλαμβάνουν τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα τις παραπάνω διαστάσεις σε σχέση με τους πειραματικούς μας χειρισμούς; Ο Πίνακας 33, ο οποίος απεικονίζει τις

μέσες παραγοντικές τιμές για κάθε παράγοντα ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης, μας πληροφορεί αναφορικά με το θέμα αυτό.

Πίνακας 33

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες των στάσεων προς εθνικές εξωομάδες ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο «-» εκφράζει αυξημένη πρόκληση των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΕΘΝΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ (ΕΑ)					ΙΔ F	ΕΑ F	ΙΔxΕ Α F
		ΑΛΛΟΙ ΑΛΟΙ	ΑΡΑΒΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ			
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,13	-0,24	0,01	0,17	-0,34	1,682	0,477	2,294 *
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	0,44	-0,01	0,01	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,14	0,13	-0,01	-0,33	-0,14			
ΚΑΧΥΠΟΨΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΦΥΛΑΚΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,01	-0,32	0,24	-0,12	0,11	1,107	0,350	3,155 **
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,17	0,35	0,21	-0,01	0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,14	-0,28	-0,43	0,34	-0,01			
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,38	0,15	0,22	0,01	4,094 *	0,832	2,778 **
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,01	0,16	0,24	0,19	0,13			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	0,01	-0,73	-0,10	-0,01			
	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,23	-0,01	0,01	-0,23	0,40			
ΞΕΝΟΦΙΛΙΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,38	0,15	0,22	0,01	2,545	2,547 **	0,586
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,26	-0,13	0,01	-0,24	-0,01			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	0,01	0,23	-0,22	0,14			
	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,17	0,21	0,26	0,41	0,26			
ΕΘΝΙΚΗ ΟΜΟΙΟΓΕΝΕΙΑ	ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,38	0,15	0,22	0,01	5,592 **	6,904 ***	2,516 *
	ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,67	-0,39	-0,01	0,34	0,16			
	ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,11	-0,53	-0,23	0,16	0,01			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,005$ *** $p < 0,001$

Από την ανάγνωση του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι οι δύο πρώτοι παράγοντες, που αναφέρονται στα «Πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες» και στην «Καχυποψία και επιφυλακτικότητα», υπήρξαν ευαίσθητοι στην αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την

ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F=2,294$ $p<0,05$ και $F=3,155$ $p<0,005$ αντίστοιχα).

Στον τρίτο παράγοντα του «*Εθνοκεντρισμού*» εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου ($F=4,094$ $p<0,05$), καθώς και στατιστικά σημαντική αλληλεπίδρασή του με την ταυτότητα του εθνικού άλλου ($F=2,778$ $p<0,05$).

Όσον αφορά τον παράγοντα της *Ξενοφιλίας* παρατηρούμε ότι σ' αυτόν υπήρξε στατιστικά σημαντική επίδραση μόνο της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F=2,547$ $p<0,05$).

Τέλος, ο παράγοντας της *Εθνικής ομοιογένειας* υπήρξε ευαίσθητος τόσο στην επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου ($F=5,592$ $p<0,005$) όσο και στην εθνική ταυτότητα του άλλου ($F=6,904$ $p<0,001$). Επίσης, στον παράγοντα αυτό εκδηλώθηκε και στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F=2,516$ $p<0,05$).

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα τα αποτελέσματα της επίδρασης και αλληλεπίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών μας στους παράγοντες που περιγράφουν τις στάσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα προς τις εθνικές εξωομάδες.

Πολιτικά δικαιώματα και Ελευθερίες

Η πρώτη διάσταση που περιγράφει τις στάσεις των παιδιών για τους εθνικούς άλλους, όπως ήδη προαναφέραμε, επικεντρώνεται στους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα και αναφέρεται στο σεβασμό των πολιτικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους. Στη συγκεκριμένη διάσταση εκδηλώθηκε, μετά από τους πειραματικούς μας χειρισμούς, στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου και της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F=2,294$ $p<0,05$). Ο Πίνακας 34 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες των *Πολιτικών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών* και τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης ως προς το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες.
Μέσοι παραγοντικοί δείκτες των στάσεων ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης.
Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΕΘΝΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ (ΕΑ)					F	p
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,13	-0,24	0,01	0,17	-0,34		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ						1,653	0,062
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	0,44	-0,01	0,01	-0,01		
ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,14	0,13	-0,01	-0,33	0,27		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 34 παρατηρούμε ότι η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Γερμανού (Μ.Ο.=0,34) παράγει αυξημένη συμφωνία με το περιεχόμενο που συνοψίζει ο σεβασμός των *Πολιτικών δικαιωμάτων και Ελευθεριών* των μεταναστών σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.=0,17, LSD test $p<0,05$), ενώ δε διαπιστώνεται κανενός άλλου στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση του συγκεκριμένου ιδεολογικού πλαισίου με άλλη εθνική ταυτότητα. Το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή αυξημένη συμφωνία με τις θέσεις που συμπυκνώνουν τα *Πολιτικά Δικαιώματα και Ελευθερίες* παρατηρήθηκε στη συνθήκη Χωρίς κείμενο, κατά την οποία δε δόθηκε κανένα ιδεολογικό πλαίσιο, στο Γάλλο (Μ.Ο.=0,33) σε σχέση με το Γερμανό (Μ.Ο.=0,27, LSD test $p<0,02$).

Κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.=0,01) και του Γερμανού (Μ.Ο.=0,01) εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με τον Αλβανό (Μ.Ο.=0,44, LSD test $p<0,05$).

Επίσης, στατιστικά σημαντική συμφωνία με τα *Πολιτικά δικαιώματα και Ελευθερίες* εκδηλώθηκε κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού

ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=0,24) σε σχέση με την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ίδια εθνική ταυτότητα (Μ.Ο.=0,44, LSD test $p<0,005$).

Τέλος, αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συμπυκνώνει ο συγκεκριμένος παράγοντας σημειώθηκε στη συνθήκη Χωρίς κείμενο με το Γάλλο (Μ.Ο.=-0,33) σε σχέση με την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Γάλλου (Μ.Ο.=0,17, LSD test $p<0,05$). Αντίθετα, η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Γερμανού (Μ.Ο.=-0,34) παρήγαγε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων του συγκεκριμένου παράγοντα σε σχέση με τη συνθήκη Χωρίς κείμενο κατά την αλληλεπίδραση με την ίδια εθνική ταυτότητα (Μ.Ο.=0,27, LSD test $p<0,01$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, παρατηρούμε ότι τα παιδιά τοποθετούνται υπέρ του σεβασμού των *Πολιτικών δικαιωμάτων και των Ελευθεριών* των μεταναστών, όταν έρχονται αντιμέτωπα με την εθνική ταυτότητα του Γερμανού κατά την αλληλεπίδρασή της με το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου και του Γερμανού σε σχέση με τον Αλβανό στο ίδιο πλαίσιο. Ωστόσο, τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Τούρκοι δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικές ομάδες μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, όπως συμβαίνει με τους Αλβανούς, για τους οποίους υπήρξε αλληλεπίδραση μόνο στο εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο σε σχέση με το μη εθνοκεντρικό. Συγκεκριμένα, η επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου, η οποία τάσσεται υπέρ των μεταναστών και ταυτόχρονα υποβαθμίζει τη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού, σε αλληλεπίδραση με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού συνέβαλε στην εκδήλωση διαφωνίας αναφορικά με τα πολιτικά τους δικαιώματα και τις ελευθερίες. Αντίθετα, η επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου ενδυναμώνει τις στάσεις υπέρ των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των Αλβανών.

Καχυποψία και Επιφυλακτικότητα προς εθνικές εξωομάδες

Η δεύτερη διάσταση που περιγράφει τις στάσεις των παιδιών προς εθνικές εξωομάδες συντίθεται από στοιχεία τα οποία παραπέμπουν σε καχυποψία και επιφυλακτικότητα γι' αυτές. Συγκεκριμένα, τα παιδιά προσλαμβάνουν ότι τόσο οι χώρες της Ε.Ε. όσο και οι γειτονικές βαλκανικές χώρες διάκινται εκθρικά προς την Ελλάδα, ενώ θεωρούν ότι οι Έλληνες θα πρέπει να είναι επιφυλακτικοί προς τους άλλους λαούς, οι οποίοι αν είχαν την ευκαιρία θα προσπαθούσαν να τους εκμεταλλευτούν. Τα στοιχεία αυτά συσχετίζονται και με την άποψη των παιδιών ότι οι Έλληνες μπορούν να στηρίζονται μόνο στην εθνική τους ενδοομάδα, όταν έχουν προβλήματα, και ταυτόχρονα θεωρούν ότι οι μετανάστες προκαλούν διχόνοια στην Ελλάδα. Ας δούμε όμως πώς ο παράγοντας της *Καχυποψίας και της Επιφυλακτικότητας* διαμορφώνεται από την επίδραση ή αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών μας.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, στο συγκεκριμένο παράγοντα εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F=3,155$ $p<0,005$). Ο Πίνακας 35 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα και τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Καχυποψία και Επιφυλακτικότητα για εθνικές εξωομάδες. Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ταυτότητα του Εθνικού Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΕΘΝΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ (ΕΑ)					F	p
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟ Σ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,01	-0,32	0,24	-0,12	0,12	2,048	0,013
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,17	0,35	0,21	-0,01	0,01		
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,11	-0,27	-0,43	0,34	-0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.= $-0,32$) παράγει αυξημένη καχυποψία και επιφυλακτικότητα για τη συγκεκριμένη ομάδα σε σύγκριση με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου (Μ.Ο.= $0,24$, LSD test $p<0,05$). Αντίθετα, το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο κατά την αλληλεπίδρασή του με την εθνική ομάδα των Αλβανών (Μ.Ο.= $0,35$) φαίνεται να παράγει μείωση της καχυποψίας και της επιφυλακτικότητας σε σχέση τόσο με τη συγκεκριμένη εθνική ομάδα σε εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο (Μ.Ο.= $-0,32$, LSD test $p<0,005$) όσο και στη συνθήκη Χωρίς κείμενο (Μ.Ο.= $-0,27$, LSD test $p<0,01$).

Όσον αφορά την εθνική ομάδα των Τούρκων, παρατηρούμε ότι στη συνθήκη κατά την οποία δε δόθηκε ιδεολογικό πλαίσιο, παρατηρήθηκε αυξημένη καχυποψία και επιφυλακτικότητα (Μ.Ο.= $-0,43$) τόσο σε σχέση με την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ίδια εθνική ομάδα (Μ.Ο.= $0,24$, LSD test $p<0,005$) όσο και του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου (Μ.Ο.= $0,21$, LSD test $p<0,006$).

Τέλος, στη συνθήκη Χωρίς κείμενο, εκδηλώθηκε αυξημένη πρόσληψη των θέσεων του παράγοντα της Καχυποψίας και της Επιφυλακτικότητας στον Τούρκο (Μ.Ο.= $-0,43$) σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.= $0,34$, LSD test $p<0,001$) και τους Άλλους Λαούς (Μ.Ο.= $0,11$, LSD test $p<0,01$), καθώς και στον Αλβανό (Μ.Ο.= $-0,27$) σε σχέση με το Γάλλο (Μ.Ο.= $0,34$, LSD test $p<0,01$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, παρατηρούμε ότι σε γενικές γραμμές τα παιδιά εκφράζουν καχυποψία και επιφυλακτικότητα για την εθνική ομάδα των Τούρκων και των Αλβανών, όταν δεν παρουσιάζεται σε αυτά συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο. Ωστόσο, όσον αφορά τους Αλβανούς, παρατηρούμε ότι η επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου φαίνεται να προκαλεί μείωση της καχυποψίας και της επιφυλακτικότητας.

Εθνοκεντρισμός

Η τρίτη διάσταση που εμπεριέχεται στις στάσεις των παιδιών για τους εθνικούς άλλους είναι ο Εθνοκεντρισμός. Η συγκεκριμένη διάσταση συντίθεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, από απόψεις οι οποίες τάσσονται εναντίον της μετανάστευσης και δίνουν έμφαση στη διαφορετικότητα, ενώ ταυτόχρονα τοποθετούνται υπέρ της ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού και τάσσονται υπέρ της αφομοίωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία.

Ας δούμε όμως τις επιπτώσεις των πειραματικών μας χειρισμών στην πρόσληψη του περιεχομένου του συγκεκριμένου παράγοντα από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα. Όπως ήδη προαναφέραμε, ο συγκεκριμένος παράγοντας υπήρξε ευαίσθητος στην επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου ($F=4,094$ $p<0,05$), καθώς και στην αλληλεπίδρασή του με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F=2,778$ $p<0,005$).

Τα αποτελέσματα της επίδρασης του ιδεολογικού πλαισίου στην πρόσληψη του περιεχομένου του παράγοντα του *Εθνοκεντρισμού* παρουσιάζονται στον Πίνακα 36, στον οποίο εγγράφονται οι μέσοι παραγοντικοί δείκτες και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης ως προς το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Εθνοκεντρισμός

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο «-» παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	ΜΕΣΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	F	p
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,14	3,989	0,019
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0,16		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα διαπιστώνουμε ότι η επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου (Μ.Ο.=0,14) παράγει μείωση του Εθνοκεντρισμού

σε σχέση με τη συνθήκη κατά την οποία δε δόθηκε ιδεολογικό πλαίσιο στα παιδιά (Μ.Ο.=0,16, LSD test $p<0,005$).

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου, τα αποτελέσματα της οποίας απεικονίζονται στον Πίνακα 37, παρατηρούμε σε γενικές γραμμές ότι αυτή παράγει μείωση του Εθνοκεντρισμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Εθνοκεντρισμός

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΕΘΝΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ (ΕΑ)					F	p
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,01	-0,38	0,15	0,22	0,01		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,01	0,16	0,24	0,19	0,13	2,427	0,003
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,01	0,01	-0,73	-0,10	-0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 37 παρατηρούμε ότι τα παιδιά προσλαμβάνουν περισσότερο τις θέσεις του «Εθνοκεντρισμού» κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=0,38) τόσο σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,15, LSD test $p<0,05$) και το Γάλλο (Μ.Ο.=0,22, LSD test $p<0,05$) στο ίδιο πλαίσιο, όσο και σε σχέση με τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (Μ.Ο.=0,01, LSD test $p<0,05$). Ωστόσο, ο Εθνοκεντρισμός φαίνεται να μειώνεται μετά από την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού (Μ.Ο.=0,16, LSD test $p<0,05$).

Όσον αφορά τη συνθήκη κατά την οποία δεν παρουσιάστηκε ιδεολογικό πλαίσιο στα παιδιά, παρατηρούμε ότι αυξημένη πρόσληψη του Εθνοκεντρισμού εκδηλώθηκε στον Τούρκο (Μ.Ο.=0,73) σε σχέση με

τον Αλβανό (M.O.=0,01, LSD test $p<0,002$), το Γάλλο (M.O.=-0,10, LSD test $p<0,05$), το Γερμανό (M.O.=-0,01, LSD test $p<0,002$), καθώς και τους Άλλους Λαούς (M.O.=0,01, LSD test $p<0,001$). Ωστόσο, η αυξημένη πρόσληψη του εθνοκεντρισμού που παρατηρούμε στη συνθήκη Χωρίς κείμενο αναφορικά με τον Τούρκο (M.O.=-0,73) φαίνεται να μειώνεται τόσο κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού πλαισίου με τη συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα (M.O.=0,24, LSD test $p<0,001$) όσο και του εθνοκεντρικού (M.O.=0,15, LSD test $p<0,001$).

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, διαπιστώνουμε ότι το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο είτε αυτό καθαυτό είτε σε αλληλεπίδραση με την ταυτότητα του Αλβανού και του Τούρκου, προκαλεί μείωση του Εθνοκεντρισμού. Αντίθετα, το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο εντείνει τον Εθνοκεντρισμό στην περίπτωση των Αλβανών, ενώ στη συνθήκη Χωρίς κείμενο η εθνική ταυτότητα του Τούρκου συμβάλλει στη αυξημένη πρόσληψη εθνοκεντρισμού σε σχέση με τις συνθήκες, όπου παρουσιάστηκε κάποιο ιδεολογικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια στη συνθήκη Χωρίς κείμενο, αναδύεται πολύ καθαρά η έννοια του Τούρκου «εχθρού».

Ξενοφιλία

Η τέταρτη διάσταση που εμπεριέχεται στις στάσεις των παιδιών για τους εθνικούς άλλους είναι η *Ξενοφιλία*, η οποία συμπτικνώνει απόψεις που υποστηρίζουν την επικοινωνία των Ελλήνων με τους άλλους λαούς και τις πολιτιστικές ανταλλαγές και τάσσονται υπέρ της διατήρησης των παραδόσεων των μεταναστών. Η συγκεκριμένη διάσταση υπήρξε ευαίσθητη μόνο στην επίδραση της εθνικής ταυτότητας του άλλου ($F=2,547$ $p<0,05$).

Ο Πίνακας 38 απεικονίζει τις μέσες παραγοντικές τιμές του παράγοντα της Ξενοφιλίας και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης ως προς το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38*Ξενοφιλία*

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	ΜΕΣΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	F	p
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	-0,01		
ΑΛΒΑΝΟΣ	-0,01		
ΤΟΥΡΚΟΣ	0,13	2,423	0,047
ΓΑΛΛΟΣ	-0,23		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	0,15		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 38 παρατηρούμε ότι οι θέσεις που συμπυκνώνει ο παράγοντας της «Ξενοφιλίας» προσλαμβάνονται περισσότερο όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Γάλλος (Μ.Ο.=0,23) τόσο σε σχέση με τον Τούρκο (Μ.Ο.=0,13, LSD test $p<0,01$) όσο και με το Γερμανό (Μ.Ο.=0,15, LSD test $p<0,006$). Ως προς τους υπόλοιπους εθνικούς άλλους δεν υπήρξε κανενός είδους επίδραση. Αναδύεται, με άλλα λόγια, η πρόσληψη κάποιος εκθρότητας τόσο για τους Τούρκους όσο και για τους Γερμανούς.

Εθνική Ομοιογένεια

Η πέμπτη διάσταση που εμπεριέχεται στις στάσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα για τις εθνικές εξωομάδες αναφέρεται στην απειλή της *Εθνικής Ομοιογένειας*. Ο παράγοντας αυτός συμπυκνώνει θέσεις που αντιμετωπίζουν με καχυποψία τους εθνικούς άλλους αλλά και συγκεκριμένα τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα, τους οποίους προσλαμβάνουν να απειλούν την ελληνικότητα. Ο συγκεκριμένος παράγοντας υπήρξε ευαίσθητος στον πειραματικό χειρισμό τόσο του ιδεολογικού πλαισίου ($F=5,592$ $p<0,005$) και της ταυτότητας του εθνικού άλλου ($F=6,904$ $p<0,001$) όσο και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης ($F=2,516$ $p<0,05$).

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα τις επιπτώσεις των πειραματικών μας χειρισμών στην πρόσληψη της απειλής της εθνικής ομοιογένειας. Καταρχήν, θα εξετάσουμε την επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου στην πρόσληψη του περιεχομένου του συγκεκριμένου παράγοντα. Ο Πίνακας 39 απεικονίζει τους μέσους παραγοντικούς δείκτες και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης αναφορικά με το θέμα αυτό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Εθνική Ομοιογένεια.

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	ΜΕΣΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	F	p
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	0,20		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0.11	4.955	0.007
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	-0.01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα παρατηρούμε ότι η επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου (Μ.Ο.=0,11), καθώς και η συνθήκη Χωρίς κείμενο (Μ.Ο.=0,01) ενδυναμώνουν την πρόσληψη της απειλής σε σύγκριση με το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο (Μ.Ο.=0,20, LSD test $p < 0,005$ και LSD test $p < 0,05$ αντίστοιχα).

Όσον αφορά την επίδραση της εθνικής ταυτότητας στην πρόσληψη της απειλής από τα παιδιά, σε γενικές γραμμές παρατηρούμε ότι αυτή είναι αυξημένη τόσο στον Αλβανό όσο και στη συνθήκη Άλλοι Λαοί. Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα τα αποτελέσματά μας που παρουσιάζονται στον Πίνακα 40, στον οποίο εγγράφονται οι μέσοι παραγοντικοί δείκτες του συγκεκριμένου παράγοντα και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης.

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 40 διαπιστώνουμε ότι μεγαλύτερη πρόσληψη απειλής της εθνικής ομοιογένειας εκδηλώνεται

ΠΙΝΑΚΑΣ 40*Απειλή Εθνικής Ομοιογένειας*

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΛΛΟΥ	ΜΕΣΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	F	p
ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	-0,24		
ΑΛΒΑΝΟΣ	-0,24		
ΤΟΥΡΚΟΣ	0,01	6,671	0,000
ΓΑΛΛΟΣ	0,31		
ΓΕΡΜΑΝΟΣ	0,17		

στον Αλβανό (Μ.Ο.=-0,24) και τους Άλλους λαούς (Μ.Ο.=-0,24) σε σύγκριση με το Γάλλο (Μ.Ο.=0,31, LSD test $p < 0,001$) και το Γερμανό (Μ.Ο.=0,17, LSD test $p < 0,005$ και $p < 0,001$ αντίστοιχα).

Στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των συνθηκών όσον αφορά την απειλή της εθνικής ομοιογένειας εκδηλώθηκε και κατά την αλληλεπίδραση των δύο ανεξάρτητων μεταβλητών μας. Οι μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης και τα αποτελέσματα της πολλαπλής ανάλυσης διακύμανσης αναφορικά με το συγκεκριμένο παράγοντα παρουσιάζονται στον Πίνακα 41.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41*Απειλή Εθνικής Ομοιογένειας*

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες της πρόσληψης ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο (ΙΔ) και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Άλλου (ΕΑ) και αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης. Το πρόσημο « - » παραπέμπει σε συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΙΔ)	ΕΘΝΙΚΟΙ ΑΛΛΟΙ (ΕΑ)					F	p
	ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ	ΑΛΒΑΝΟΣ	ΤΟΥΡΚΟΣ	ΓΑΛΛΟΣ	ΓΕΡΜΑΝΟΣ		
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,16	0,21	0,26	0,41	0,26		
ΜΗ ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΟ	-0,67	-0,39	-0,01	0,34	0,16	4,215	0,000
ΧΩΡΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟ	0,11	-0,53	-0,23	0,16	0,01		

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 41 παρατηρούμε ότι η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με τη συνθήκη Άλλοι Λαοί (M.O.=-0,16) παράγει αυξημένη πρόσληψη απειλής για την εθνική ομοιογένεια σε σχέση με τους Γάλλους (M.O.=0,41, LSD test $p<0,05$).

Αυξημένη πρόσληψη της απειλής εκδηλώνεται και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου τόσο με τους Άλλους Λαούς (M.O.=-0,67) σε σχέση με τους Τούρκους (M.O.=-0,01, LSD test $p<0,05$), τους Γάλλους (M.O.=0,34, LSD test $p<0,001$) και τους Γερμανούς (M.O.=0,16, LSD test $p<0,001$) όσο και με τους Αλβανούς (M.O.=-0,39) σε σχέση με τους Γάλλους (M.O.=0,34, LSD test $p<0,001$) και τους Γερμανούς (M.O.=0,16, LSD test $p<0,05$).

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη συνθήκη κατά την οποία δε δόθηκε ιδεολογικό πλαίσιο στα παιδιά, με τους Αλβανούς (M.O.=-0,53) σε σχέση με τους Άλλους Λαούς (M.O.=0,11, LSD test $p<0,006$), τους Γάλλους (M.O.=0,16, LSD test $p<0,003$) και τους Γερμανούς (M.O.=0,01, LSD test $p<0,007$).

Ωστόσο, η αυξημένη απειλή για την εθνική ομοιογένεια που προσλαμβάνουν τα παιδιά τόσο στη συνθήκη Χωρίς Κείμενο για τους Αλβανούς (M.O.=-0,53) όσο και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου για την ίδια ομάδα (M.O.=-0,39) φαίνεται να υποχωρεί από την επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου κατά την αλληλεπίδραση με την εθνική ταυτότητα της συγκεκριμένης ομάδας (M.O.=0,21, LSD test $p<0,001$ και LSD test $p<0,009$ αντίστοιχα).

Αυξημένη πρόσληψη απειλής προσλαμβάνουν τα παιδιά και για τους Τούρκους στη συνθήκη Χωρίς Κείμενο (M.O.=-0,23), η οποία ωστόσο υποχωρεί κατά την αλληλεπίδραση της εθνικής ταυτότητάς τους με την επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου (M.O.=0,26, LSD test $p<0,05$).

Το αντίθετο φαινόμενο με αυτό που συναντήσαμε για τους Αλβανούς και τους Τούρκους παρατηρείται στους Άλλους Λαούς. Συγκεκριμένα, όταν αναφερόμαστε γενικά στους Άλλους Λαούς στη συνθήκη κατά την

οποία δε δόθηκε ιδεολογικό πλαίσιο στα παιδιά (M.O.=0,11), φαίνεται να μην εκδηλώνεται πρόσληψη απειλής για την εθνική ομοιογένεια. Ωστόσο, όταν τα παιδιά εκτίθενται στην αλληλεπίδραση της επιχειρηματολογίας του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα, η οποία όμως δεν προσδιορίζεται, τότε η πρόσληψη της απειλής ενδυναμώνεται (M.O.=-0,67, LSD test $p<0,001$). Επίσης, η επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου σε αλληλεπίδραση με τους Άλλους Λαούς (M.O.=-0,17) μειώνει την πρόσληψη της απειλής που εκδηλώθηκε κατά το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο με τους Άλλους Λαούς (M.O.=-0,67, LSD test $p<0,05$).

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα προσλαμβάνουν αυξημένη απειλή της εθνικής ομοιογένειας της χώρας τους γενικά από τους μετανάστες και ειδικότερα τους Αλβανούς, όταν εκτίθενται στα επιχειρήματα του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου, το οποίο παρουσιάζει την Ελλάδα ως ένα χώρο στον οποίο μπορούν να συνυπάρξουν άνθρωποι διαφορετικοί και να αλληλεπιδράσουν μεταξύ τους χωρίς αυτό να υποκρύπτει κανέναν είδους κίνδυνο. Παρατηρούμε, επίσης, ότι απειλή δεν προσλαμβάνεται για τους Γάλλους ή τους Γερμανούς, αφού η παρουσία τους δεν είναι ορατή στην ελληνική κοινωνία, ούτε περιβάλλονται με την ιδιότητα του μετανάστη. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για τους Τούρκους, για τους οποίους εκδηλώθηκε πρόσληψη απειλής μόνο στη συνθήκη Χωρίς κείμενο. Όμως, για τη συγκεκριμένη εθνική ομάδα υπάρχει η έννοια του «εθνικού εχθρού», οπότε σε κάθε περίπτωση που τίθεται με φανερό ή λανθάνοντα τρόπο η απειλή της πατρίδας ενεργοποιείται η πρόσληψη του εχθρού γι' αυτούς. Όσον αφορά γενικότερα τους Εθνικούς άλλους (Άλλοι Λαοί), οι πειραματικοί μας χειρισμοί έδειξαν ότι η αναφορά σε αυτούς κατά τρόπο γενικό δεν προκαλεί πρόσληψη απειλής για την εθνική ομοιογένεια. Ωστόσο, όταν τα παιδιά εκτίθενται στην επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου, τότε η πρόσληψη ενδυναμώνεται, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με την επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου.

4.5. Συζήτηση

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού ήταν να μελετήσουμε τις επιδράσεις του ιδεολογικού πλαισίου και των αναπαραστάσεων περί «σημαντικών» εθνικών άλλων στην πρόσληψη του Έλληνα πολίτη και στις διομαδικές σχέσεις, όταν μέσα από τις διαδικασίες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης ενεργοποιείται η εθνική ταυτότητα των ατόμων.

Οι θεωρίες της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel και Turner, 1979), της Αυτοκατηγοριοποίησης (Turner et al., 1987, Turner, 1999) και των μηχανισμών επεξεργασίας της ταυτότητας (Breakwell, 1986) μας παρείχαν το θεωρητικό υπόβαθρο για να αποκαλύψουμε τις πλευρές εκείνες της ελληνικής εθνικής ταυτότητας που τονίζονται, ανάλογα με το ιδεολογικό πλαίσιο και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου και να αναδείξουμε διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές.

Το πρώτο ερώτημα που διερευνήσαμε αφορούσε τις επιπτώσεις του ιδεολογικού πλαισίου αναφορικά με την εθνική ταυτότητα της κοινωνίας εντός της οποίας δρουν τα παιδιά και της ευκρίνειας της εθνικής ταυτότητας του άλλου στο περιεχόμενο του Έλληνα πολίτη. Με άλλα λόγια, μελετήσαμε πώς το ιδεολογικό πλαίσιο και οι εθνικοί άλλοι προσδιορίζουν, καταρχήν, τις κοινωνικές κατηγορίες που υιοθετούν τα παιδιά, προκειμένου να προσδιορίσουν τον εαυτό τους και κατά δεύτερο λόγο ποιες πλευρές της εθνικής ταυτότητας αναδεικνύονται και ποιες σημασίες τονίζονται υπό την επίδραση των δύο παραπάνω παραγόντων.

Ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο αυτό καθαυτό, διαπιστώσαμε, καταρχήν, ότι αυτό δεν επιδρά στη διαμόρφωση του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, το οποίο, όπως έδειξαν τα αποτελέσματά μας είναι παγιωμένο. Συγκεκριμένα, τα παιδιά, προκειμένου να προσδιορίσουν τον εαυτό τους, επέλεξαν τις κοινωνικές κατηγορίες του Έλληνα και του Χριστιανού και, μάλιστα, τοποθέτησαν την ταυτότητα του Χριστιανού στην πρώτη θέση σημαντικότητας. Επιπλέον, ο Έλληνας πολίτης προσλαμβάνεται ως φορέας των παραδόσεων, της θρησκείας και της γλώσσας της εθνικής του ενδοομάδας και ως νομοταγής πολίτης που

θέτει στο προσκήνιο την υποστήριξη της πατρίδας του και ταυτόχρονα είναι φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Η δεύτερη ανεξάρτητη μεταβλητή, που αφορά την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου στην ελληνική εθνική ταυτότητα, υπήρξε πιο δραστική στη διαμόρφωση του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, ως προς το περιεχόμενο της έννοιας του Έλληνα πολίτη μόνο η διάσταση της *«Υπακοής στους νόμους και της υποστήριξης της πατρίδας»* ενδυναμώθηκε, όταν τονίστηκε η εθνική ταυτότητα του Αλβανού, του Τούρκου και του Γερμανού, αλλά και όταν έγινε αναφορά στους Άλλους Λαούς. Αντίθετα, όταν έγινε ευκρινής η εθνική ταυτότητα του Γάλλου, τονίστηκε η διάσταση των *«Κοινωνικών δικαιωμάτων και των Ελευθεριών»*. Η επίδραση μάλιστα της εθνικής ταυτότητας του Αλβανού υπήρξε αρκετά ισχυρή και στην ενδυνάμωση της σημασίας που αποδίδουν τα παιδιά στα εθνικά χαρακτηριστικά της ενδοομάδας τους. Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι τα εθνικά χαρακτηριστικά ενδυναμώθηκαν και υπό την επίδραση της εθνικής ταυτότητας του Γάλλου, εύρημα που ωστόσο χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Αντίθετα, η αναφορά στους Άλλους Λαούς και στους Γερμανούς εντείνει τη σημασία που αποδίδουν τα παιδιά σε στοιχεία της ατομικής τους ταυτότητας και στα προσωπικά τους ενδιαφέροντα αντίστοιχα.

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση των δύο ανεξάρτητων μεταβλητών μας, διαπιστώνουμε ότι το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο με την ταυτότητα του Αλβανού ενδυνάμωσε τη διάσταση των *«Πολιτισμικών χαρακτηριστικών»* του Έλληνα πολίτη. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ίδια εθνική ταυτότητα μειώνει τη συγκεκριμένη πρόσληψη. Γενικά, όμως, η εθνική ταυτότητα του Αλβανού και του Τούρκου είχε μία ισχυρή επίδραση στον προσδιορισμό του Έλληνα πολίτη στη βάση κατά κύριο λόγο των χαρακτηριστικών της εθνικής του ομάδας. Επίσης, το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο σε συνδυασμό με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου οδήγησε τα παιδιά να αποδώσουν μεγαλύτερη σημασία στα χαρακτηριστικά του έθνους τους.

Τα αποτελέσματά μας, επομένως, αποκάλυψαν ότι οι κοινές παραδόσεις, η θρησκεία, οι ιστορικές μνήμες και η ελληνική γλώσσα είναι τα πολιτισμικά εκείνα στοιχεία που προσδιορίζουν το ελληνικό έθνος. Στο περιεχόμενο αυτό υπολανθάνει η πεποίθηση μιας πολιτισμικής ομοιογένειας, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζονται τα όρια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Κατά συνέπεια ο Έλληνας πολίτης προσλαμβάνεται στη βάση των παραπάνω χαρακτηριστικών που παραπέμπουν στο έθνος υπό μία εθνοτική – γενεαλογική έννοια (Smith, 2000). Ωστόσο, το ότι τα παιδιά προσδιορίζουν τον εαυτό τους σε σχέση με το έθνος τους σημαίνει ότι δεσμεύονται και σε ένα μοντέλο κοινωνικών σχέσεων που δομούνται με βάση τις διεθνείς σχέσεις και την έννοια του εθνικού συμφέροντος (Hopkins & Reicher, 1996). Αυτό φάνηκε ξεκάθαρα από την επίδραση της εθνικής ταυτότητας του Αλβανού και του Τούρκου, κατά κύριο λόγο, στο περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των παιδιών. Όταν έγινε ευκρινής η εθνική ταυτότητα των δύο παραπάνω εθνικών ομάδων, τότε τα παιδιά υπερτόνισαν τόσο τα χαρακτηριστικά της εθνικής τους ομάδας όσο και τη σημασία που αποδίδουν σε αυτά, και το ίδιο συνέβη και με τη διάσταση που αναφέρεται στην υποστήριξη της πατρίδας, όπου σημαντικό ρόλο έπαιξε εκτός των δύο παραπάνω ταυτοτήτων και η εθνική ταυτότητα του Γερμανού. Αντίθετα, άλλες διαστάσεις όπως τα *Κοινωνικά δικαιώματα και οι Ελευθερίες* υπογραμμίστηκαν μόνο όταν έγινε ευκρινής η ταυτότητα του Γάλλου και η απόδοση σημασίας στην ατομική ταυτότητα και τα ατομικά ενδιαφέροντα στην ταυτότητα του Γερμανού. Με άλλα λόγια, γίνεται φανερό ότι τα παιδιά, ενσωματώνουν ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο στον εθνικό τους προσδιορισμό, οι διαστάσεις του οποίου ενδυναμώνονται ή αποδυναμώνονται ανάλογα με την εθνική ταυτότητα του άλλου. Ωστόσο, το ανήκειν σε μία εθνική ομάδα θεωρείται ως μία αμετάβλητη κατηγορία, τα όρια της οποίας είναι άκαμπτα και σταθερά. Αυτό υπαινίσσεται καταρχήν ότι η εθνική ταυτότητα προσλαμβάνεται από τα παιδιά ως μία φυσική κατηγορία και όχι ως κοινωνική. Έτσι, οι Έλληνες που ζουν σε ένα συγκεκριμένο χώρο χαρακτηρίζονται από ορισμένες ιδιότητες, οι οποίες θεωρούνται «φυσικές» και αυτές τους

διαφοροποιούν από τις άλλες εθνικές ομάδες. Με άλλα λόγια, τα παιδιά αναπαράγουν στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας μία σχεδόν φυσική πραγματικότητα. Ο Moscovisci (1999/1961) υποστηρίζει ότι η φυσικοποίηση αποτελεί μαζί με την ταξινόμηση τις δύο βασικές πράξεις της αντικειμενοποίησης (σ. 118-119). Ο Lipiansky (1991) θεωρεί τη «φυσικοποίηση» ως μία τάση της ιδεολογίας να εμφανίζει το αποτέλεσμα της γνωστικής διαδικασίας ως μία «αντικειμενική πραγματικότητα», μετατρέποντας τις αξίες σε γεγονότα και το συμφέρον σε δίκαιο. Κατά δεύτερο λόγο, η πρόσληψη της εθνικής ταυτότητας ως φυσικής και όχι ως κοινωνικής κατηγορίας εμπεριέχει και μία αντίληψη για το πώς δομείται ο κόσμος στον οποίο ζούμε και ταυτόχρονα προσδιορίζονται ποιοι είναι οι εθνικοί εχθροί και ποιοι οι εθνικοί φίλοι και κατ' επέκταση ποιοι απειλούν το έθνος και ποιοι όχι.

Το δεύτερο ερώτημα σχετίζεται με την πρόσληψη της απειλής. Συγκεκριμένα, σε ποιο βαθμό όμως και με ποιο περιεχόμενο εγκαθιδρύεται η απειλή για το έθνος και κατά πόσο το ιδεολογικό πλαίσιο και η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου συμβάλλει στην πρόσληψή της. Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι η επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου είτε αυτό είναι εθνοκεντρικό είτε μη εθνοκεντρικό υπήρξε ισχυρή μόνο όσον αφορά την πρόσληψη *«Αρνητικής εθνικής αυτοεκτίμησης»*. Η επίδραση της εθνικής ταυτότητας του Αλβανού και του Τούρκου υπήρξε, επίσης, πολύ ισχυρή στην πρόσληψη αρκετών διαστάσεων απειλής. Συγκεκριμένα, η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών και των Άλλων Λαών, προκάλεσε αυξημένη πρόσληψη απειλής τόσο σε επίπεδο καθημερινής ζωής και ασφάλειας όσο και σε επίπεδο εθνικής αυτοεκτίμησης. Η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας των Τούρκων προκάλεσε αυξημένη ανασφάλεια αλλά και απειλή που σχετίζεται με τις συνθήκες ζωής και τη θρησκεία. Τέλος, η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού προκάλεσε αυξημένη απειλή της εθνικής αυτοεκτίμησης, η οποία ωστόσο μειώνεται από την επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου. Καταλυτική, επίσης, φαίνεται να υπήρξε η αλληλεπίδραση της επιχειρηματολογίας του μη

εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου, η οποία μείωσε την αρνητική εθνική αυτοεκτίμηση.

Από τα παραπάνω αποτελέσματα αναδεικνύεται η απειλή που προσλαμβάνουν τα παιδιά από τους Αλβανούς και τους Τούρκους, η οποία ωστόσο αναφέρεται σε διαφορετικά περιεχόμενα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, οι Αλβανοί προσλαμβάνονται να απειλούν την καθημερινή ζωή με υποβάθμιση, καθώς και τη θρησκεία, η οποία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, αλλά και την εθνική αυτοεκτίμηση. Αντίθετα, οι Τούρκοι συνδέονται με την απειλή της ασφάλειας της εθνικής ενδοομάδας, καθώς και με την απειλή της θρησκείας. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι τα παιδιά ανάλογα με το ποιος είναι ο εθνικός άλλος προσλαμβάνουν και διαφορετική μορφή απειλής. Ωστόσο, η αρχική μας πρόβλεψη ότι η πρόσληψη της απειλής θα αυξηθεί, όταν προσλαμβάνεται από τα παιδιά να απειλείται η συνέχεια και η μοναδικότητα της εθνικής ενδοομάδας δεν επιβεβαιώθηκε σε ένα πρώτο επίπεδο. Αντίθετα, τα παιδιά επικεντρώθηκαν στις συνθήκες ζωής και κυρίως στην αυτοεκτίμηση της εθνικής ενδοομάδας υπό την επίδραση της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών, ενώ η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας των Τούρκων συνέβαλε στην πρόσληψη ανασφάλειας και απειλής της θρησκείας. Η Breakwell (1986) αναφερόμενη στις στρατηγικές αντιμετώπισης της απειλής επισημαίνει ότι τα άτομα μπορεί να υποτιμούν μία ή και περισσότερες από τις διαστάσεις που κατευθύνουν την ταυτότητά τους ευνοώντας κάποια άλλη. Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι τα παιδιά ενδιαφέρονται περισσότερο για την αυτοεκτίμηση της εθνικής τους ενδοομάδας, την οποία συσχετίζουν με τους Αλβανούς, που αποτελούν την περισσότερο «ορατή» ομάδα μεταναστών στην Ελλάδα, ενώ η απειλή της ασφάλειας και της θρησκείας της εθνικής ενδοομάδας συσχετίζεται με τους Τούρκους. Με άλλα λόγια, η διακρίσιμη και η συνέχεια της εθνικής ενδοομάδας δε φαίνεται να αποτελεί για τα παιδιά πηγή απειλής, ωστόσο, πίσω από κάθε μορφή απειλής βρίσκεται το έθνος, αφού τόσο η θρησκεία όσο και οι συνήθειες της καθημερινής ζωής παραπέμπουν στο έθνος. Ο Billig

(1995) επισημαίνει, ότι ζούμε σε έναν κόσμο εθνών και ο τρόπος της καθημερινής μας ζωής χαρακτηρίζεται, χωρίς να το καταλαβαίνουμε, από την παρουσία του έθνους.

Το τρίτο ερευνητικό μας ερώτημα αναφέρεται στις συνέπειες του περιεχομένου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην πρόσληψη της διαφορετικότητας των εθνικών ομάδων και των διομαδικών στάσεων σε σχέση με το ιδεολογικό πλαίσιο και την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου.

Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι η επίδραση του ιδεολογικού πλαισίου, αυτού καθεαυτού, υπήρξε καταλυτική στην πρόσληψη των στερεοτυπικών χαρακτηριστικών που αφορούν τόσο τις διομαδικές σχέσεις όσο και τις συνήθειες της καθημερινής ζωής. Συγκεκριμένα, το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο δίνει έμφαση στη διαφορετικότητα των εθνικών άλλων ως προς διάφορους τομείς, συνέβαλε στην αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς το συγκεκριμένο θέμα. Όσον αφορά την επίδραση της εθνικής ταυτότητας του Αλβανού, αυτή υπήρξε ισχυρή στην ενδυνάμωση της διαφορετικότητας ως προς τις «Διομαδικές σχέσεις» και τις «Αξίες ανάπτυξης», ενώ η εθνική ταυτότητα του Τούρκου προκάλεσε αυξημένη διαφορετικότητα ως προς τις «Διομαδικές σχέσεις» και τον «Πολιτισμό». Αντίθετα ως προς την *Καθημερινή ζωή* η εθνική ταυτότητα του Αλβανού και του Γερμανού μείωσε την πρόσληψη της διαφορετικότητας. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια ότι από τις απαντήσεις των παιδιών αναδεικνύονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους εθνικούς άλλους που έχουν τα παιδιά. Έτσι, οι Αλβανοί προσλαμβάνονται ως «υπανάπτυκτοι», ενώ οι Τούρκοι ως «απολίτιστοι», όμως και οι δύο εθνικές ομάδες προσλαμβάνονται διαφορετικές από τους Έλληνες ως προς τις σχέσεις τους με τους άλλους λαούς. Αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι οι Αλβανοί και οι Έλληνες προσλαμβάνονται όμοιοι ως προς τις συνήθειες της καθημερινής ζωής. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η εθνική ομάδα των Αλβανών είναι η πολυπληθέστερη στην Ελλάδα και η πλέον ορατή στα παιδιά, αφού συνυπάρχουν με Αλβανούς τόσο στο σχολείο όσο και στο άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η επαφή, δηλαδή, των

δύο εθνικών ομάδων μείωσε την πρόσληψη της διαφορετικότητας ως προς το θέμα αυτό. Ο Pettigrew (1998) βρήκε ότι η φιλία αποτελεί μία από τις αιτίες μείωσης της προκατάληψης, ενώ οι Volpato & Magnanelli Ratazzi (2000, στο Χρυσόχοου, 2005, σ. 178 – 179) που εξέτασαν διαφορετικούς τύπους επαφής που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε μετανάστες και Ιταλούς νεαρής ηλικίας, βρήκαν, μεταξύ άλλων, ότι όσοι διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τους μετανάστες εκδήλωσαν και χαμηλότερα επίπεδα έκδηλης προκατάληψης. Βέβαια, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η πρόσληψη της διαφορετικότητας συνιστά προκατάληψη, ωστόσο αποτελεί μία ένδειξη των στάσεων που χαρακτηρίζουν την πρόσληψη των Ελλήνων αναφορικά με τη συγκεκριμένη εθνική ομάδα.

Η αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού και του Τούρκου προκάλεσε αυξημένη πρόσληψη της διαφορετικότητας στις «*Διομαδικές σχέσεις*». Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε ως προς τον τομέα αυτό και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του Αλβανού. Η πρόσληψη της διαφορετικότητας στις συνήθειες της «*Καθημερινής ζωής*» υπήρξε αυξημένη κατά την αλληλεπίδραση του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του Αλβανού και κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την ταυτότητα του Τούρκου. Επομένως, αναφορικά με τους Αλβανούς διαπιστώνουμε ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις περί ελληνικού έθνους που διοχετεύονται στα παιδιά μέσω του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου ενδυναμώνουν την πρόσληψη της διαφορετικότητας.

Όσον αφορά τις διομαδικές στάσεις, διαπιστώσαμε ότι το μη εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο, αυτό καθαυτό, επέδρασε σε δύο μόνο διαστάσεις. Συγκεκριμένα, μείωσε τον «*Εθνοκεντρισμό*» και ενδυνάμωσε την πρόσληψη απειλής ως προς την «*Εθνική ομοιογένεια*». Επίσης, η ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του Αλβανού και του Τούρκου προκάλεσε αυξημένη πρόσληψη απειλής για την *Εθνική ομοιογένεια*,

ενώ αντίθετα η εθνική ταυτότητα του Γάλλου ενδυνάμωσε την πρόσληψη της *Ξενοφιλίας*.

Η αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την ευκρίνεια της εθνικής ταυτότητας του άλλου επέδρασε σε διάφορες διαστάσεις των διομαδικών στάσεων. Συγκεκριμένα, η επιχειρηματολογία του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα των Αλβανών, οι οποίοι αποτελούν την αντιπροσωπευτικότερη ως προς το μέγεθος ομάδα οικονομικών μεταναστών, ενδυνάμωσε τις στάσεις υπέρ των *Πολιτικών δικαιωμάτων και των Ελευθεριών* τους, αλλά και την *Καχυποψία και επιφυλακτικότητα* προς αυτούς και τον «*Εθνοκεντρισμό*». Αντίθετα, η επιχειρηματολογία του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα των Αλβανών συνέβαλε στην έκφραση αυξημένης διαφωνίας αναφορικά με το θέμα των *Πολιτικών δικαιωμάτων και Ελευθεριών*, ενώ μείωσε την *Καχυποψία και την Επιφυλακτικότητα* προς αυτούς και τον «*Εθνοκεντρισμό*».

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση τόσο του εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου όσο και του μη εθνοκεντρικού με την εθνική ταυτότητα του Γερμανού διαπιστώθηκε αυξημένη πρόσληψη του σεβασμού των *Πολιτικών δικαιωμάτων και των Ελευθεριών* των μεταναστών και το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και στη συνθήκη ελέγχου, κατά την οποία δε δόθηκε κανένα πλαίσιο, αναφορικά με την ίδια εθνική ομάδα.

Όσον αφορά τους Τούρκους, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού με την εθνική τους ταυτότητα συνέβαλε στην αυξημένη πρόσληψη των *Πολιτικών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών*, ενώ εκδήλωση *Καχυποψίας και Επιφυλακτικότητας* διαπιστώθηκε κατά τη συνθήκη όπου δεν προσδιορίστηκε ιδεολογικό πλαίσιο, η οποία ωστόσο αποδυναμώθηκε κατά την αλληλεπίδραση της επιχειρηματολογίας τόσο του εθνοκεντρικού όσο και του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική τους ταυτότητα.

Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε ότι η πρόσληψη απειλής για την *Εθνική Ομοιογένεια* φάνηκε να ενδυναμώνεται κατά την αλληλεπίδραση της επιχειρηματολογίας του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με τους Άλλους Λαούς, σε σχέση με την επίδραση του εθνοκεντρικού

ιδεολογικού πλαισίου. Με άλλα λόγια, τα παιδιά προσλαμβάνουν ότι γενικά απειλείται η εθνική ομοιογένεια της πατρίδας τους από τους άλλους λαούς, χωρίς όμως να επικεντρώνονται σε μία συγκεκριμένη εθνική ομάδα.

Τα αποτελέσματά μας αναφορικά με τις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους αποκάλυψαν μία αμφισημία. Τα παιδιά, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχουν προσδιορίσει το περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας στη βάση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του έθνους, ενώ η υποστήριξη της πατρίδας τίθεται στο προσκήνιο. Τα όρια αυτά φαίνονται να είναι σταθερά και άκαμπτα. Ανάλογα, λοιπόν, με το ιδεολογικό πλαίσιο αλλά και τις αναπαραστάσεις που συνοδεύουν τις εθνικές εξωμάδες, τα παιδιά αποδίδουν διαφορετική σημασία στην ταυτότητά τους και παίρνουν διαφορετικές θέσεις για τους εθνικούς άλλους. Έτσι, όταν ο εθνικός άλλος είναι ο Αλβανός και ο Τούρκος, τότε αποκτά πολύ μεγάλη σημασία η εθνική ομοιογένεια και η υποστήριξη της πατρίδας. Ωστόσο, τα πράγματα περιπλέκονται κατά την αλληλεπίδραση του ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική ταυτότητα των συγκεκριμένων εθνικών εξωμάδων. Έτσι, το εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο κατά την αλληλεπίδραση με την εθνική ταυτότητα του Αλβανού συνέβαλε στην αυξημένη πρόσληψη των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με τη συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα προκάλεσε τη διαφωνία των παιδιών αναφορικά με τα δικαιώματα και ελευθερίες, αν και αναμενόταν το αντίθετο.

Όσον αφορά τους Τούρκους, παρά το γεγονός ότι δεν αποτελούν μία ορατή ομάδα μεταναστών στην Ελλάδα, τα παιδιά τάσσονται υπέρ του σεβασμού των δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους κατά την αλληλεπίδραση του μη εθνοκεντρικού ιδεολογικού πλαισίου με την εθνική τους ταυτότητα. Ωστόσο, οι Τούρκοι είναι οι «εχθροί» εθνικοί άλλοι (Μαντόγλου & Φερεντίνος, 2005· Μαντόγλου, 2005), οι οποίοι δεν κατοικούν στα όρια του ελληνικού κράτους, αλλά προσλαμβάνονται να το απειλούν, γι' αυτό και εκφράζεται αυξημένη επιφυλακτικότητα και καχυποψία. Η Markova (2000) αναφέρει ότι το δίπολο «εμπιστοσύνη –

δυσπιστία» οργανώνει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των ατόμων για τις κοινωνικές τους σχέσεις.

Τέλος, τα παιδιά δεν επικεντρώνονται καθόλου στους δύο ευρωπαϊκούς λαούς (Γάλλους και Γερμανούς), παρά μόνο για να εκφράσουν συναισθήματα φιλίας, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις διαφάνηκε μία τάση επιφυλακτικότητας για τους Γερμανούς.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, διαπιστώνουμε, καταρχήν, ότι τα πολιτισμικά στοιχεία αποτελούν την κυρίαρχη διάσταση της εθνικής ταυτότητας των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Στα χαρακτηριστικά αυτά αποδίδεται πολύ μεγάλη σημασία, ενώ κυριαρχεί η αντίληψη της υποστήριξης προς την πατρίδα χωρίς αυτό να τίθεται σε κριτική αμφισβήτηση.

Ένα δεύτερο στοιχείο που αποκάλυψε η έρευνά μας είναι ο ρόλος του εθνικού άλλου στην ελληνική εθνική ταυτότητα. Συγκεκριμένα, οι Αλβανοί και οι Τούρκοι φαίνεται να δραματίζουν ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ενδυνάμωση του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας των παιδιών, αφού η παρουσία τους είτε σε συμβολικό είτε σε πραγματικό επίπεδο συμβάλλει στην πρόσληψη απειλής, η μορφή της οποίας, ωστόσο, εξαρτάται από το ποιος είναι ο εθνικός άλλος. Όσον αφορά την πρόσληψη της διαφορετικότητας και τις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους, τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν ένα είδος αμφιθυμίας. Από τη μία πλευρά τα παιδιά τοποθετήθηκαν υπέρ των δικαιωμάτων των μεταναστών, μόνο όταν το ιδεολογικό πλαίσιο που τους παρουσιαζόταν συμφωνούσε με τις δικές τους πεποιθήσεις περί έθνους. Στην αντίθετη περίπτωση εξέφραζαν τη διαφωνία τους. Παρά, λοιπόν, τη μεγάλη εθνική ταύτιση και τη θετική αξιολόγηση της εθνικής ενδομάδας, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για στάσεις διάκρισης προς τους εθνικούς άλλους ή απόρριψη των εθνικών εξωομάδων, αν και εκφράστηκε καχυποψία, επιφυλακτικότητα και ανασφάλεια, ενώ αποκαλύφθηκε ένα είδος αμφισημίας αναφορικά με τα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες.

Συμπερασματικά, η υιοθέτηση της κατηγορίας «έθνος» φαίνεται να αποτελεί μία «φυσική» κατηγοριοποίηση, η οποία διαπερνά την

καθημερινή ζωή των παιδιών και δίνει νόημα στις αλληλεπιδράσεις τους. Ωστόσο, η κατηγορία «έθνος» είναι μία κοινωνική κατηγορία (Jackson & Penrose, 1993), η οποία παράγεται και αναπαράγεται μέσα από μία σειρά κοινωνικών πρακτικών.

Το περιεχόμενο και τα όρια κάθε κοινωνικής κατηγορίας, καθώς και οι σχέσεις, που υποδηλώνονται από την υιοθέτησή της, αποτελούν προϊόντα κοινωνικοϊστορικών παραγόντων αλλά και κοινωνικών αναπαραστάσεων που εμποτίζουν την κοινωνική αλληλεπίδραση των ατόμων μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης κατηγορίας υποδηλώνει ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων τόσο μεταξύ των μελών που ανήκουν στην ίδια κατηγορία όσο και μεταξύ των «άλλων». Συνακόλουθα υποδηλώνονται και οι μορφές της δράσης, οι οποίες έχουν βασικές συνέπειες στο ποιες πράξεις θεωρούνται πιθανές και ποιες όχι (Reicher & Hopkins, 2001). Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται να ενσωματώνουν στην εθνική τους ταυτότητα ένα περιεχόμενο, το οποίο αντανάκλα την έννοια του πολίτη που συγκροτήθηκε ιστορικά με την εδραίωση του έθνους – κράτους. Αυτή η αντίληψη διαπερνά και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τους άλλους και γενικότερα τον κόσμο. Ωστόσο, οι κοινωνικοϊστορικοί παράγοντες αλλάζουν, και μάλιστα σήμερα οι κοινωνικές αλλαγές που έχουν συμβεί στην ελληνική κοινωνία θέτουν στο προσκήνιο του προβληματισμού την πολυπολιτισμικότητα. Στην εποχή μας, περισσότερο από άλλοτε, τίθεται η ανάγκη της επαναδιαπραγμάτευσης της διάκρισης «εμείς» και οι «άλλοι», καθώς και της αντιμετώπισης της απειλής του «μη οικείου» που φέρνει μαζί της η μετανάστευση και κατ' επέκταση η διαφορετικότητα που τη συνοδεύει. Υπάρχουν, επομένως, στρατηγικές προς αυτή την κατεύθυνση που θα συμβάλλουν στην αλλαγή νοήματος των εθνικών ταυτοτήτων, προκειμένου τα άτομα να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις και τις πολυπλοκότητες της σύγχρονης κοινωνίας; Το ερώτημα αυτό θα μελετήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στο ρόλο της σύγκρουσης στην επαναδιαπραγμάτευση της εθνικής ταυτότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ
ΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ**

5.1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετήσουμε το ρόλο που παίζει η σύγκρουση στον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών ταυτοτήτων. Συγκεκριμένα, θα διερευνήσουμε τη λειτουργία της σύγκρουσης και τα αποτελέσματά της στη δομή και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας των ατόμων που αποτελούν μέλη πολυπολιτισμικών κοινωνιών, τα οποία όμως ανήκουν στην κυρίαρχη εθνική πλειοψηφία.

Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979) τα άτομα προσδιορίζουν τον εαυτό τους με βάση ένα σύνολο κοινωνικών κατηγοριών στις οποίες θεωρούν ότι ανήκουν. Η αναγνώριση εκ μέρους του ατόμου ότι είναι μέλος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας αποτελεί το βασικό στοιχείο της ψυχολογικής διαδικασίας που κάνει εφικτή τη συμπεριφορά της ομάδας (Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987· Turner, Oakes, Haslam & McGarty, 1994). Η αναγνώριση αυτή συνεπάγεται τον προσδιορισμό του εαυτού σε σχέση με άλλες εξωομάδες, ενώ δεσμεύει τα άτομα σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο κοινωνικών σχέσεων (Reicher & Hopkins, 2001). Έτσι, όταν κάποιος προσδιορίζει τον εαυτό του με βάση την εθνική κατηγορία «έθνος», από τη μία πλευρά υποδηλώνει όλες εκείνες τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που μοιράζονται τα άτομα – μέλη του συγκεκριμένου έθνους, ενώ από την άλλη υπαινίσσεται το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων του δικού του έθνους με άλλα έθνη τόσο με βάση τις διεθνείς σχέσεις όσο και με βάση την επιδίωξη του «εθνικού συμφέροντος».

Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς οι κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες ανήκει το άτομο σχετίζονται με τις κοινωνικές πρακτικές. Σύμφωνα με τη Θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979), οι διαμαδικές συμπεριφορές είναι αποτέλεσμα της γνώσης του ατόμου ότι είναι μέλος μιας κοινωνικής κατηγορίας, καθώς και της επιδίωξής του να διατηρήσει μία θετική κοινωνική ταυτότητα, προκειμένου να εξυψώσει ή να διατηρήσει την αυτοεκτίμησή του. Η Θεωρία της Αυτοκατηγοριοποίησης (Turner, 1999· Turner κ.ά., 1987), δίνοντας έμφαση στη γνωστική διαδικασία της κατηγοριοποίησης,

προτείνει ότι ορισμένοι τρόποι συμπεριφοράς αποτελούν ποιοτικά γνωρίσματα της ένταξης των ατόμων σε μία κοινωνική κατηγορία και χρησιμοποιούνται προκειμένου να οριστεί αυτή η κατηγορία ως κάτι το διαφορετικό από άλλες σχετικές. Όταν η συγκεκριμένη κατηγορία καθίσταται εμφανής για το άτομο από ψυχολογική άποψη, τότε αυτό εντείνει την πρόσληψη του εαυτού του με τα πρότυπα χαρακτηριστικά της ομάδας υπαγωγής, με αποτέλεσμα να συμπεριφέρεται όχι με βάση τις προσωπικές του αξίες αλλά σύμφωνα με τις αξίες της ομάδας στην οποία ανήκει. Με άλλα λόγια, η αυτοκατηγοριοποίηση αποτελεί μία δυναμική διαδικασία, η ευκρίνεια της οποίας είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της προσιότητας της κατηγορίας με το κοινωνικό πλαίσιο (Oakes κ.ά., 1994). Παρατηρούμε ότι και οι δύο θεωρίες, παρά το γεγονός ότι επικεντρώνονται σε διαφορετικής φύσης ζητήματα, δίνουν έμφαση στις πρακτικές των ατόμων, τις οποίες θεωρούν άμεσα συνυφασμένες με το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά δρουν και λειτουργούν. Αναμφίβολα, επομένως, το κοινωνικό πλαίσιο παίζει καθοριστικό ρόλο για την κοινωνική ταυτότητα που μοιράζονται τα άτομα, η οποία με τη σειρά της επηρεάζει τις συλλογικές πρακτικές.

Όπως ήδη προαναφέραμε, τα άτομα προσπαθούν να δράσουν σύμφωνα με όσα επιτάσσει η κοινωνική τους ταυτότητα (Turner, 1999). Όταν σε μία κοινωνία, όμως, επικρατούν συνθήκες που φέρνουν τα άτομα αντιμέτωπα με αλλαγές τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, τότε αυτά αναγκάζονται να τροποποιήσουν στάσεις και συμπεριφορές που εμπλέκουν την αναδιοργάνωση της ταυτότητάς τους προκειμένου να εξοικειωθούν με ένα μη οικείο περιβάλλον. Αυτή η διαδικασία ενδεχομένως να οδηγήσει σε νέους ενδοομαδικούς κανόνες ή κριτήρια ένταξης και αποκλεισμού από τις ομάδες (Breakwell, 1986). Στο σημείο αυτό διαρθρώνονται οι διαδικασίες της κοινωνικής ταυτότητας με τις διαδικασίες της κοινωνικής επιρροής (Doise, 2005). Η κοινωνική επιρροή προϋποθέτει σύγκρουση, η οποία σύμφωνα με το Moscovici (1976) αποτελεί την αρχή αλλά και το μέσο της αλλαγής, της εγκατάστασης νέων σχέσεων ή της σταθεροποίησης των παλιών. Με άλλα λόγια, η σύγκρουση αποτελεί την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής

αλλαγής και η δυναμική της ανάγεται στη διαφορά των αναπαραστάσεων των δρώντων ατόμων σε σχέση με κάποιο διακύβευμα, ενώ η επεξεργασία της σύγκρουσης παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο το άτομο χειρίζεται κοινωνιογνωστικά τη διαφορά αυτή αποδίδοντάς της σημασία (Pérez & Mungy, 1996).

Τι συμβαίνει, λοιπόν, όταν τα γεγονότα που συμβαίνουν σε μια κοινωνία φέρνουν στο προσκήνιο ζητήματα που αναγκάζουν τα άτομα να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους ή να αλλάξουν τη σημασία της και ίσως τη δυναμική της; Ως ποιο βαθμό και πώς το κοινωνικό πλαίσιο μπορεί να παράγει αλλαγές στη δομή και τη σημασία των ταυτοτήτων; Τα ερωτήματα αυτά θα διερευνήσουμε μελετώντας αν οι «αλλαγές» που έχουν συμβεί στην ελληνική κοινωνία εξαιτίας της παρουσίας των μεταναστών έχουν συντελέσει στον επαναπροσδιορισμό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Το γεγονός της εισροής και εγκατάστασης στην Ελλάδα των μεταναστών διαφοροποίησε τις κοινωνικές συνθήκες του έθνους – κράτους, το οποίο αποτελούσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι Έλληνες μέχρι σήμερα προσλάμβαναν τους εαυτούς τους ως μέλη μιας εθνικής ομάδας, ομοιογενούς πολιτισμικά, η οποία ζούσε σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Οι μετανάστες διαφοροποίησαν αυτό το ομοιογενές κοινωνικό πλαίσιο, αφού η παρουσία τους συνοδεύτηκε από μία ποικιλία πολιτισμικών, θρησκευτικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών και συνακόλουθα αρχών και αξιών. Έτσι, τα μέλη της κυρίαρχης εθνικής ενδοομάδας ήρθαν αντιμέτωπα μέσα στα όρια του δικού τους έθνους - κράτους με τους «διαφορετικούς εθνικούς άλλους», οι οποίοι διατάραζαν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Ωστόσο, παρά τις αλλαγές που συντελέστηκαν, φάνηκε από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας ότι τα παιδιά του δημοτικού σχολείου προσλαμβάνουν έναν εθνικό εαυτό που παραπέμπει στο ομοιογενές πλαίσιο του έθνους – κράτους, ενώ αναδείχτηκαν τα κριτήρια που προσδιόρισαν την ενσωμάτωση στην κατηγορία «ελληνικό έθνος» και τον αποκλεισμό από αυτήν. Με άλλα λόγια, τα παιδιά έθεσαν τα όρια της εθνικής τους ενδοομάδας προσδιορίζοντας ποιος είναι Έλληνας και ποιος δεν είναι. Επίσης, από

τη μέχρι τώρα έρευνά μας προέκυψε ότι έννοιες όπως η ισότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα, παρά το ότι έχουν μετατραπεί σε κανονιστικές αρχές που ρυθμίζουν τις σχέσεις όλων των πολιτών, εντούτοις όταν τοποθετούνται μέσα σ' ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο υπεράσπισης της εθνικής ταυτότητας, προκαλούν αντίσταση στην αλλαγή των προκατειλημμένων στάσεων.

Το έθνος είναι μία κοινωνική κατασκευή και όχι μία φυσική κατηγορία (Jackson & Penrose, 1993), η οποία παράγεται και αναπαράγεται μέσα από μία σειρά κοινωνικών πρακτικών. Η φαντασίωση του έθνους «μας», σύμφωνα με τον Billig (1996), κατασκευάζεται γύρω από το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο «εμείς» και συνοδεύεται από τη δημιουργία παραδόσεων, μύθων και συλλογικών μνημών που απεικονίζουν το έθνος ως μία ομοιογενή, διακριτή και μοναδική κοινότητα, η οποία έχει μία αδιάκοπη πορεία στο χρόνο (σ. 186). Επομένως, η εθνική ταυτότητα δεν μπορεί να νοηθεί ξέχωρα από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του έθνους και τις πρακτικές που συνδέονται με αυτές (Moliner κ.ά., 2002).

Στην έρευνα που ακολουθεί θα διερευνήσουμε τις κοινωνικές θέσεις που αναδύονται και τις αντίστοιχες συμπεριφορές που αναδεικνύονται, αν τεθεί υπό αμφισβήτηση μία εθνική πρακτική. Συγκεκριμένα, θα παρουσιάσουμε την ιδιαίτερα συγκρουσιακή για τους Έλληνες κατάσταση «*Σημαιοφόρος μπορεί να ορίζεται και ένας αλλοδαπός μαθητής*»¹. Η κατάσταση που περιγράφει η πρόταση αυτή προκαλεί πολλές αντιπαραθέσεις στην ελληνική κοινωνία, ενώ κάθε φορά που τίθεται το συγκεκριμένο θέμα, γίνεται αντικείμενο διαφωνίας που αναδεικνύει από τη μία πλευρά τους «υπερασπιστές του έθνους» και από την άλλη τους «υποστηρικτές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Πράγματι, στην κατάσταση αυτή εμπιέρεται ο εθνικός εαυτός, αφού η σημαία συμβολίζει το έθνος – κράτος και συμπυκνώνει όλες τις σημασίες που αποδίδονται σ' αυτό (Billig, 1995). Η σημαία ταυτίζεται με την πατρίδα και η θέα της ανασύρει μνήμες εθνικής ανάτασης και ηρωικών πράξεων

¹ Στη συνέχεια, για λόγους οικονομίας, θα αναφερόμαστε στη συγκεκριμένη πρόταση με τη φράση «*η άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου*».

των προγόνων. Υπ' αυτήν την έννοια το να ορίζεται ένα παιδί σημαιοφόρος συνοψίζει γι' αυτό όλο το περιεχόμενο της εθνικής του ταυτότητας (πατριδα, ιστορία, συμπατριώτες, ομοψυχία στους αγώνες κτλ.). Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν τα βασικά ατομικά δικαιώματα, τα οποία διασφαλίζει ο νόμος, ο οποίος ορίζει ότι ο καλύτερος μαθητής μπορεί να γίνει σημαιοφόρος ανεξάρτητα εθνικότητας. Με άλλα λόγια, ο νόμος διασφαλίζει το βασικό ατομικό δικαίωμα ενός αλλοδαπού να κρατήσει την ελληνική σημαία, εφόσον τηρεί τις προϋποθέσεις. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, έχουμε το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και, από την άλλη, την υπεράσπιση της εθνικής ταυτότητας, αφού η σημαία ως σύμβολο του έθνους ανήκει στους Έλληνες. Ο Billig (1988) θεωρεί ότι η καθημερινή σκέψη χαρακτηρίζεται από αντιφατικότητα, από την οποία αναδύονται κοινωνικά διλήμματα. Κινούμενη δηλαδή η καθημερινή σκέψη ανάμεσα σε εξισωτικές τάσεις και στον αυταρχισμό, στην ισότητα και την προκατάληψη, στον ατομισμό και τη συλλογικότητα έρχεται αντιμέτωπη με συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις αυτές επιτρέπουν στο άτομο να σκέφτεται, να επιχειρηματολογεί και να συζητά. Ζητώντας, επομένως, από τα παιδιά να επιχειρηματολογήσουν υπέρ ή κατά της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου, επισημαίνοντας τους ταυτόχρονα τη συμφωνία της μειοψηφίας ή της πλειοψηφίας των Ελλήνων, αναμένεται ότι αυτά θα εμπλακούν σε μία διαδικασία επεξεργασίας της σύγκρουσης, η οποία θα είναι ιδιαίτερα έντονη εξαιτίας του επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας που θέτει στο προσκήνιο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα διατυπώσουμε τις υποθέσεις της έρευνας ως προς το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που θα αναπτύξουν τα παιδιά και ως προς την αλλαγή των στάσεων για τους μετανάστες σε έκδηλο και σε λανθάνον επίπεδο.

Η πρώτη υπόθεση σχετίζεται με τις συνέπειες του προσδιορισμού των κατηγοριών, όπως προκύπτουν από τη θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης (Turner, 1999). Συγκεκριμένα, εάν τα όρια των κοινωνικών κατηγοριών προσδιορίζουν και τη συλλογική πράξη, τότε τα όρια της κατηγορίας «έθνος» θα προσδιορίσουν το περιεχόμενο της

επιχειρηματολογίας που θα αναπτύξουν τα παιδιά και συνακόλουθα την κατεύθυνση των στάσεών τους, ώστε να μη διαταραχθεί η ομοιογένεια της εθνικής ομάδας. Με άλλα λόγια, αναμένεται ότι ανάλογα με το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας θα αναδειχτούν διαφορετικές ομάδες ατόμων με θέσεις είτε υπέρ είτε κατά των μεταναστών. Όσον αφορά τις στάσεις, αναμένεται η εκδήλωση κάποιας αμφιθυμίας, λόγω του κοινωνικού διλήμματος με το οποίο έρχονται αντιμέτωπα τα παιδιά: να υποστηρίξουν την πατρίδα τους, σε συμβολικό επίπεδο ή να φανούν ότι αντιτίθενται στον κανόνα ισότητας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στην εποχή μας υπάρχει η διάθεση απόρριψης κάθε είδους έκδηλης διάκρισης και αδιαλλαξίας. Η διάθεση αυτή δεν αντικατοπτρίζεται μόνο στους θεσμούς, αλλά έχει εσωτερικευθεί και στο αξιολογικό σύστημα των ατόμων. Μπορούμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι τα άτομα καταβάλλουν προσπάθειες προκειμένου να μη χαρακτηριστούν ρατσιστές. Ωστόσο, αυτές οι έκδηλες διακρίσεις έχουν αντικατασταθεί από άλλες λανθάνουσες μορφές. Για την περιγραφή και τον προσδιορισμό του φαινομένου αυτού έχουν προταθεί διαφορετικοί όροι. Έτσι, οι Pettigrew και Meertens (1995) αναφέρονται σε αυτό με τον όρο λανθάνουσα προκατάληψη (*subtle prejudice*), ο McConahay (1983) κάνει λόγο για συμβολικό ή μοντέρνο ρατσισμό (*modern or symbolic rasism*) και οι Dovidio και Gaertner (1986) μιλούν για τον απωθητικό ρατσισμό (*aversive rasism*). Οι παραπάνω ορισμοί συγκλίνουν στο ότι ο ρατσισμός δεν εκφράζεται με έκδηλα αρνητικές αξιολογήσεις ή με όρους κατωτερότητας, αλλά δίνεται έμφαση στη διαφορετικότητα ως προς τον τρόπο ζωής και τις παραδόσεις. Επιπλέον, τα άτομα υποστηρίζουν αποφάσεις που προάγουν την ισότητα, ωστόσο, όταν έρθουν σε επαφή με μια εξωομάδα διακατέχονται από αρνητικά συναισθήματα, τα οποία απωθούν, επειδή έρχονται σε αντίθεση με το αξιακό τους σύστημα. Αναμένεται, επομένως, ότι το εθνοκεντρικό πλαίσιο προσδιορισμού των ορίων της εθνικής ενδοομάδας θα συντελέσει στην εκδήλωση προκατειλημμένων στάσεων κυρίως σε λανθάνον επίπεδο.

Η δεύτερη υπόθεσή μας, η οποία είναι συμπληρωματική της πρώτης, υποστηρίζεται από τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον προσδιορισμό των κατηγοριών και τις αλληλεπιδράσεις που οδηγούν σε κοινωνική αλλαγή (Turner κ.ά., 1987· Mungy & Παπαστάμου, 1989). Εάν ισχύει η θέση αυτή, τότε αναμένεται ότι οι υποστηρικτές της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου θα αναπτύξουν επιχειρήματα που θα παραπέμπουν σε ένα ανθρωπιστικό περιεχόμενο, ενώ όσοι αντιτίθενται στη άποψη αυτή, θα την απορρίψουν προβάλλοντας επιχειρήματα υποστήριξης και υπεράσπισης της πατρίδας.

Η τρίτη υπόθεσή μας προέρχεται από τη Θεωρία Επεξεργασίας της Σύγκρουσης (ΘΕΣ) (Pérez & Mungy, 1996). Μια γενική αρχή της θεωρίας αυτής είναι ότι κάθε γνωστική σύγκρουση είναι και κοινωνική σύγκρουση. Η κοινωνική σύγκρουση επιλύεται στο επίπεδο της κοινωνικής σχέσης του στόχου με την πηγή, ενώ η γνωστική σύγκρουση επιλύεται με την επεξεργασία των απαντήσεων της πηγής. Μία δεύτερη αρχή της θεωρίας υποστηρίζει ότι εάν η κοινωνική σύγκρουση είναι ιδιαίτερα έντονη, η επεξεργασία της καθαρά γνωστικής σύγκρουσης δε θα γίνει, εφόσον η κοινωνική σύγκρουση δεν έχει επιλυθεί με κάποιο τρόπο. Σύμφωνα με τις δύο παραπάνω αρχές αναμένεται ότι η γνωστική επικέντρωση σε επιχειρήματα υπέρ ή κατά της άποψης δε θα προκαλέσει επεξεργασία των απόψεων αναφορικά με τους μετανάστες και κατ' επέκταση αλλαγή στάσεων, εξαιτίας της ιδιαίτερα έντονης κοινωνικής σύγκρουσης που εμπεριέχει. Το στήριγμα της πλειοψηφίας, είτε αυτό υποστηρίζει την άποψη είτε όχι, αναμένεται ότι θα προκαλέσει αλλαγή στάσεων, στο βαθμό που δε θα διαταραχθεί η συνοχή της ομάδας (Hogg, 1992). Και στις δύο περιπτώσεις αναμένεται ότι η κατηγοριοποίηση των παιδιών στο επίπεδο της ενδοομάδας «ελληνικό έθνος» θα λειτουργήσει ως κατευθυντήρια γραμμή των στάσεων τους. Με άλλα λόγια, αναμένεται τα παιδιά θα διευθετήσουν τη σύγκρουση με τρόπο που θα διασφαλίζει τη διατήρηση των ηγεμονικών αναπαραστάσεων (Brewer, 2001) που παραπέμπουν στην ομοιογενή, διαχρονική κοινότητα του ελληνικού έθνους.

Μέθοδος του πειράματος

Η διαδικασία του πειράματος

Το πείραμα πραγματοποιήθηκε κατά τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 2005 σε δημοτικά σχολεία του λεκανοπεδίου της Αττικής και περιελάμβανε δύο φάσεις. Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης (προ – τεστ), δόθηκε στα παιδιά ένα ερωτηματολόγιο, η συμπλήρωση του οποίου απαιτούσε περίπου δέκα λεπτά. Το ερωτηματολόγιο αυτό περιελάμβανε, εκτός από τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων, δύο ερωτήματα. Το πρώτο ζητούσε από τα παιδιά να εκφράσουν σε μία πενταβάθμια κλίμακα τα συναισθήματά τους για τους μετανάστες και το δεύτερο να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας με απόψεις που αφορούσαν τους μετανάστες. Η δεύτερη φάση, η πειραματική, λάμβανε χώρα οκτώ ημέρες μετά από την πρώτη. Κατά τη διάρκεια της φάσης αυτής γίνονταν οι πειραματικοί χειρισμοί. Συγκεκριμένα, τα παιδιά μετά από τη συμπλήρωση των δημογραφικών στοιχείων, διάβαζαν την άποψη «*Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές*» και τους επισημαινόταν ότι με την άποψη αυτή συμφωνεί, ανάλογα με τη συνθήκη, η πλειοψηφία ή η μειοψηφία της εθνικής τους ενδοομάδας. Στη συνέχεια, τους ζητούσαμε να γράψουν επιχειρήματα υπέρ ή κατά της παραπάνω άποψης. Τέλος, ακολουθούσε η συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου, ίδιου με αυτό που είχε δοθεί κατά την πρώτη φάση. Η διάρκεια της πειραματικής φάσης ήταν περίπου είκοσι λεπτά.

Οι συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 195 παιδιά ηλικίας 12 περίπου ετών, που φοιτούσαν στην Στ' τάξη δημοτικών σχολείων του λεκανοπεδίου της Αττικής. Ωστόσο, εξαιρέθηκαν 35 παιδιά, επειδή συμμετείχαν μόνο στη μία φάση της έρευνας. Επίσης, εξαιρέθηκαν και οι αλλοδαποί μαθητές. Η συχνότητα των συμμετεχόντων κατά συνθήκη παρουσιάζεται στον Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1*Συχνότητα συμμετεχόντων κατά συνθήκη*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ	
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ
ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	41	40
ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	41	37
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ	159	

Από την ανάγνωση του Πίνακα 1 παρατηρούμε ότι οι 159 συμμετέχοντες ταξινομήθηκαν σχεδόν ισάριθμα σε τέσσερις πειραματικές συνθήκες. Επίσης, τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα ταξινομήθηκαν σε δύο ομάδες ανάλογα με την ιδεολογική απόσταση και το βαθμό εθνικής ταύτισης. Η ταξινόμηση αυτή έγινε με βάση τις απαντήσεις των παιδιών σε δύο σχετικές ερωτήσεις.

Συγκεκριμένα, τα παιδιά, ως προς την ιδεολογική απόσταση αναφορικά με την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου, ταξινομήθηκαν σε δύο ομάδες, ως «Απομακρυσμένα» και ως «Κοντινά» υποκείμενα. Η ταξινόμηση αυτή έγινε με βάση τη διάμεσο τιμή των απαντήσεών τους στην ερώτηση κατά πόσο συμφωνούν ή διαφωνούν με την άποψη ότι «*Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές*» (Μ.Ο.=2.87, Μdn=3, όπου 1=Διαφωνώ και 5=Συμφωνώ). Όσα παιδιά είχαν διάμεσο τιμή μικρότερη ή ίση του 3 χαρακτηρίστηκαν ως «Απομακρυσμένα», ενώ με διάμεσο μεγαλύτερη του 3 χαρακτηρίστηκαν ως «Κοντινά». Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τον αριθμό των παιδιών κατά ομάδα, συνολικά και κατά συνθήκη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2*Συχνότητα των συμμετεχόντων σύμφωνα με την ιδεολογική τους απόσταση ανά συνθήκη (N= 159)*

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ		ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
	ΚΟΝΤΙΝΑ	ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	
ΥΠΕΡ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	20	21	41
ΥΠΕΡ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	23	18	41
ΚΑΤΑ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	19	21	40
ΚΑΤΑ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	13	24	37
ΣΥΝΟΛΟ	75	84	159

Από την ανάγνωση του Πίνακα 2 παρατηρούμε ότι ο αριθμός των παιδιών που με βάση την ιδεολογική τους απόσταση χαρακτηρίστηκαν ως «Κοντινά» ήταν 75 (47.2 %) και ως «Απομακρυσμένα» 84 (52.8%).

Η ταξινόμηση των παιδιών ως προς το βαθμό εθνικής ταύτισης έγινε, επίσης, με βάση τη διάμεσο τιμή των απαντήσεων τους στην ερώτηση κατά πόσο συμφωνούν ή διαφωνούν με την άποψη ότι «Οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται μόνο στους Έλληνες» (Μ.Ο.=2.87, Μdn=3, όπου 1=Διαφωνώ και 5=Συμφωνώ). Όσα παιδιά είχαν διάμεσο τιμή μικρότερη ή ίση του 3 χαρακτηρίστηκαν ως «Χαμηλής εθνικής ταύτισης», ενώ με διάμεσο μεγαλύτερη του 3 χαρακτηρίστηκαν ως «Υψηλής εθνικής ταύτισης». Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τον αριθμό των παιδιών κατά ομάδα, συνολικά και κατά συνθήκη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συχνότητα των συμμετεχόντων σύμφωνα με το βαθμό εθνικής ταύτισης ανά συνθήκη (N= 159)

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ	ΒΑΘΜΟΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ		ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
	ΥΨΗΛΗ ΤΑΥΤΙΣΗ	ΧΑΜΗΛΗ ΤΑΥΤΙΣΗ	
ΥΠΕΡ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	25	16	41
ΥΠΕΡ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	27	14	41
ΚΑΤΑ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	21	19	40
ΚΑΤΑ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	28	9	37
ΣΥΝΟΛΟ	101	58	159

Από την ανάγνωση του Πίνακα 3 παρατηρούμε ότι ο αριθμός των παιδιών που με βάση το βαθμό της εθνικής τους ταύτισης χαρακτηρίστηκαν ως «Υψηλής ταύτισης» ήταν 101 (63,5%) και ως «Χαμηλής ταύτισης» 58 (36,5 %).

Υλικό του πειράματος

Το ερωτηματολόγιο

Η λογική του ερωτηματολογίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι, ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 4) που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας παρουσιάστηκε αναλυτικά στο κεφάλαιο της Μεθοδολογίας. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε το περιεχόμενό του με συνοπτικό τρόπο.

Στην πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου περιλαμβάνονται ερωτήματα που σχετίζονται με τα προσωπικά στοιχεία των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, δηλαδή το φύλο, η ηλικία, το σχολείο φοίτησης και ο τόπος γέννησης του ερωτώμενου και των γονέων του. Τα δύο τελευταία ερωτήματα χρησιμοποιήθηκαν ως φίλτρο, ώστε να απομονωθούν τα αλλοδαπά παιδιά. Επίσης, ζητήθηκε η ημερομηνία γέννησης των παιδιών, ώστε να αντιστοιχηθούν τα ερωτηματολόγια του προ-τεστ με εκείνα του μετά - τεστ.

Η δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου αποτελείται από τρία μέρη. Καταρχήν, υπάρχουν δύο ερωτήσεις προκειμένου να διαπιστωθούν: α) η ιδεολογική συγγένεια των παιδιών αναφορικά με την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου που τους παρουσιάζεται κατά τον πειραματικό χειρισμό και β) ο βαθμός ταύτισής τους με την εθνική ομάδα. Στη συνέχεια, προκειμένου να διερευνηθούν οι στάσεις των παιδιών για τους μετανάστες, τέθηκε ένα ερώτημα, το οποίο περιελάμβανε 12 προτάσεις, από τις οποίες οι έξι περιείχαν θέσεις υπέρ ή κατά των μεταναστών και οι υπόλοιπες έξι ήταν περιγραφικές, αρνητικές και θετικές, και αναφέρονταν γενικά στη μετανάστευση. Τέλος, παρουσιαζόταν ένα ερώτημα με δέκα 10 συναισθήματα, αρνητικά και θετικά, για τους μετανάστες.

Οι πειραματικοί χειρισμοί

Κατά την πειραματική φάση, δόθηκε στα παιδιά η άποψη: «Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές» και ανάλογα με τη συνθήκη επισημάνθηκε ότι με αυτή συμφωνούν οι περισσότεροι ή οι λιγότεροι Έλληνες. Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τα παιδιά να επικεντρωθούν στη συγκεκριμένη άποψη γράφοντας επιχειρήματα είτε

υπέρ είτε εναντίον της. Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει ο παραγοντικός σχεδιασμός 2 (κοινωνικό πλαίσιο) X 2 (επικέντρωση). Διαμορφώθηκαν τέσσερις πειραματικές συνθήκες, στις οποίες εντάχθηκαν, σχεδόν ισάριθμα, τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα.

Η πρώτη ανεξάρτητη μεταβλητή αφορά την κατεύθυνση της επικέντρωσης (υπέρ/κατά) και η δεύτερη το κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο συγκεκριμενοποιείται είτε ως πλειοψηφικό είτε ως μειοψηφικό της εθνικής ενδοομάδας. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η «πλειοψηφία» στο πείραμά μας αναφέρεται στους περισσότερους Έλληνες που υποστηρίζουν την άποψη του αλλοδαπού σηματοφόρου. Αντίθετα, η μειοψηφία αναφέρεται στους λιγότερους Έλληνες που συμφωνούν με την παραπάνω άποψη. Με άλλα λόγια, η πλειοψηφία παραπέμπει σε μία μειοψηφία Ελλήνων, ενώ η μειοψηφία στην πλειοψηφία της εθνικής ενδοομάδας. Επίσης, πρέπει να επισημάνουμε ότι στην έρευνά μας η επιρροή δεν προέρχεται από κάποια πηγή που δρα στο κοινωνικό πεδίο. Τα ίδια τα παιδιά δεσμεύονται υπέρ ή κατά της άποψης, συμφωνώντας ή διαφωνώντας με το κοινωνικό πλαίσιο που παρουσιάζεται κάθε φορά, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται το υψηλό ή χαμηλό status της εθνικής τους ομάδας. Τα παιδιά εμπλέκονται κοινωνικά και οι απόψεις τους παγιώνονται σε ένα πλαίσιο εθνικών αναπαραστάσεων και πρακτικών, όπου κυριαρχεί ο πολιτισμικός κανόνας του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σκοπός μας ήταν να υποχρεώσουμε τα παιδιά να χρησιμοποιήσουν ως σημείο αναφοράς την πλειοψηφική ή μειοψηφική φύση (Nemeth, 1989) της εθνικής τους ομάδας, προκειμένου να ενεργοποιήσουμε τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις.

5.2. Ελληνική εθνική ταυτότητα και εθνικές πρακτικές: η περίπτωση των μεταναστών

Τα αποτελέσματα της έρευνας θα παρουσιαστούν σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος θα αναλύσουμε το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που ανέπτυξαν τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα και θα παρουσιάσουμε τις διαφοροποιήσεις ως προς το κοινωνικό πλαίσιο, την ιδεολογική συγγένεια και το βαθμό ταύτισης με την εθνική τους ομάδα. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα των πειραματικών χειρισμών μας ως προς τις στάσεις των παιδιών για τους μετανάστες.

Το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας

Από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα ζητήθηκε να καταγράψουν δύο επιχειρήματα υπέρ ή κατά της άποψης ότι *«Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές»*, ανάλογα με το στήριγμα της πλειοψηφίας ή της μειοψηφίας της εθνικής τους ομάδας.

Αναφορικά με τα επιχειρήματα *ΥΠΕΡ* της συγκεκριμένης άποψης, σε ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο, έχουμε να επισημάνουμε τα εξής στοιχεία. Καταρχήν, το σύνολο των επιχειρημάτων που παρήχθη από τους 82 ερωτώμενους υπέρ της συγκεκριμένης άποψης είναι 129. Ο αριθμός των φράσεων αυτών αντιστοιχεί στο 78,66% αυτού που, θεωρητικά, θα έπρεπε να παραχθεί (164 επιχειρήματα), εάν κάθε άτομο έγραφε δύο επιχειρήματα υπέρ της συγκεκριμένης άποψης. Ο μέσος όρος λεκτικής παραγωγής ανά άτομο είναι 1,27 επιχειρήματα υπέρ. Υπάρχει μια απώλεια επιχειρημάτων της τάξεως του 21,34% (35 επιχειρήματα), που ανήκουν στην κατηγορία *«Χωρίς απάντηση»*. Από το σύνολο των 129 παραγόμενων επιχειρημάτων υπέρ, τα 29 είναι διαφορετικά, ενώ πρέπει να επισημάνουμε ότι μεταξύ αυτών υπάρχει και η κατηγορία *«Διαφωνώ»*, που αντιστοιχεί στο 5,36%. Στην κατηγορία αυτή τα παιδιά, παρά την οδηγία που δόθηκε να γράψουν επιχειρήματα υπέρ της συγκεκριμένης άποψης, αυτά έγραψαν τη λέξη *Διαφωνώ*, εκφράζοντας ρητά τη διαφωνία τους.

Όσον αφορά τα επιχειρήματα ΚΑΤΑ της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου, τα 77 παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα κατέγραψαν 127 επιχειρήματα, αριθμός που αντιστοιχεί στο 82,47% του αριθμού που θεωρητικά θα έπρεπε να παραχθεί, εάν τα παιδιά κατέγραφαν δύο επιχειρήματα (154 λέξεις). Ο μέσος όρος λεκτικής παραγωγής ανά άτομο είναι 1,21 επιχειρήματα κατά. Υπήρξε μία απώλεια επιχειρημάτων της τάξης του 17,53% (27 επιχειρήματα) που ανήκουν στην κατηγορία «Χωρίς απάντηση». Τέλος, από το σύνολο των 127 παραγόμενων επιχειρημάτων κατά, τα 28 είναι διαφορετικά. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται, κατά φθίνουσα σειρά συχνότητας, τα επιχειρήματα που κατέγραψαν τα παιδιά είτε υπέρ είτε κατά της άποψης που τους δόθηκε. Στον πίνακα αυτό επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τα επιχειρήματα που εμφανίζονται από 3 φορές και πάνω. Από την ανάγνωση του Πίνακα 4, παρατηρούμε ότι το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας υπέρ της άποψης συνοψίζεται στα εξής:

- Στις επιδόσεις των αλλοδαπών μαθητών στο σχολείο: *είναι καλοί μαθητές, έχουν κάνει μεγάλες προσπάθειες, αξίζουν*, καθώς σε θετικά χαρακτηριστικά (*είναι καλά παιδιά, είναι εξυπνότεροι από μας*).

- Στο σεβασμό των δικαιωμάτων των αλλοδαπών και στο πνεύμα ανθρωπισμού που πρέπει να διέπει τις σχέσεις Ελλήνων και αλλοδαπών: *έχουμε ίδια δικαιώματα, είναι κι αυτοί άνθρωποι, είμαστε όλοι αδέρφια, είναι το ίδιο με μας, δεν πρέπει να ξεχωρίζουμε*.

- Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στην έννοια της πατρίδας: *ελληνοποίηση (αγαπούν την Ελλάδα, νιώθουν την Ελλάδα σαν στο σπίτι τους, ξέρουν/μιλούν την ελληνική γλώσσα, κατοικούν στην Ελλάδα, έχουμε ίδια θρησκεία), είναι σχεδόν σαν Έλληνες, είναι χριστιανοί*.

- Στο γεγονός της μετανάστευσης: *έχουν έρθει στην Ελλάδα για να βρουν δουλειά και πρέπει να τους ενθαρρύνουμε, δε φταίνε τα παιδιά που οι γονείς τους μετανάστευσαν*. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο ότι θα θέλαμε το ίδιο και για μας, δηλαδή ίδια αντιμετώπιση ισοτιμίας και σεβασμού των δικαιωμάτων μας, αν μετανάστευαν σε άλλη χώρα, ενώ δεν παραλείπουν να

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Συνολική συχνότητα των παραγόμενων επιχειρημάτων που εμφανίζονται από 3 φορές και πάνω (N=159). Διαφοροποιήσεις ως προς την επικέντρωση (υπέρ / κατά), το κοινωνικό πλαίσιο (πλειοψηφία / μειοψηφία), την ιδεολογική συγγένεια (απομακρυσμένα / κοντινά) και την ταύτιση με την εθνική ομάδα (χαμηλή / υψηλή).

ΛΕΞΕΙΣ	ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ		ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ		ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ		ΒΑΘΜΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ		ΣΥΝΟΛΟ
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	ΜΑΚΡΙΝΑ	ΚΟΝΤΙΝΑ	ΧΑΜΗΛΗ	ΥΨΗΛΗ	
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	35	27	30	32	29	33	23	39	62
ΑΓΩΝΕΣ /ΘΥΣΙΕΣ	4	5	6	3	8	1	3	6	9
ΑΔΙΚΙΑ		5	1	4	3	2	1	4	5
ΥΠΟΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ	2	1	3		2	1	1	2	3
ΔΕ ΜΟΥ ΑΡΕΣΟΥΝ		3	3		2	1	2	1	3
ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΣΩΣΤΟ		3	3		2	1	1	2	3
ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ		3	3		2	1	2	1	3
ΔΕΝ ΤΙΜΟΥΝ	2	3	3	2	5		1	4	5
ΔΙΑΦΩΝΩ	6		3	3	6			6	6
ΕΙΝΑΙ ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	2	22	13	11	18	6	8	16	24
ΕΙΝΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ	6	3	6	3	4	5	7	2	9
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ	3	6	2	7	5	4	1	8	9
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΟ		13	4	9	6	7	4	9	13
ΕΛΛΗΝΟΠΟΙΗΣΗ	7	1	3	5	4	4	5	3	8
ΕΠΙΘΥΜΙΑ	5	2	3	4	4	3	2	5	7
ΓΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	9	6	4	11	3	12	8	7	15
ΘΕΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ	3		1	2	1	2	2	1	2
ΚΑΚΗ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ		4	1	3	4		1	3	4
ΚΑΛΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ	37	5	26	16	17	25	17	25	42
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	3	1		4	1	3	2	2	4
ΜΟΝΟ ΕΛΛΗΝΕΣ	3	12	11	4	11	4	1	14	15
ΝΟΜΟΣ	4		2	2	3	1	1	3	4
ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΘΕΣΗ ΜΟΥ		4	4		3	1	3	1	4
ΠΡΟΣΠΙΑΘΕΙΑ	3		2	1	1	2	2	1	3
ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	2	2	3	1		4	1	3	4
ΣΗΜΑΙΑ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥΣ	1	12	7	6	9	4	1	12	13
ΣΧΕΔΟΝ ΕΛΛΗΝΕΣ	5		3	2	1	4	1	4	5
ΤΟ ΙΔΙΟ ΓΙΑ ΜΑΣ	5	2	2	5	4	3	2	5	7
ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ	5		2	3	2	3	3	2	5
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ	3		1	2	2	1		3	3

αναφερθούν στο ότι η Ελλάδα παρέχει φιλοξενία στους μετανάστες και κατά συνέπεια πρέπει οι Έλληνες να είναι ευγενικοί μαζί τους.

- Γίνεται αναφορά στο *ρατσισμό* (όποιοι δε θέλει να γίνονται σημαιοφόροι οι αλλοδαποί είναι ρατσοιστής), ενώ δεν παραλείπεται και η αναφορά στο νόμο που ορίζει τις προϋποθέσεις του να γίνει κάποιος σημαιοφόρος).

- Στην καταγραφή της διαφωνίας τους, η οποία είτε εκφραζόταν άμεσα με τη λέξη *διαφωνώ* είτε έμμεσα με επιχειρήματα που άλλοτε εμπειρείαν υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς για τους αλλοδαπούς (οι *Αλβανοί είναι άτιμη ράτσα και μπορεί να μας πολεμήσουν κάποια μέρα, είναι άτιμοι, αράπηδες, καζοί*) και άλλοτε τόνιζαν ότι η *σημαία είναι ελληνική, ανήκει στους Έλληνες, μόνο οι Έλληνες πρέπει να κρατούν την ελληνική σημαία, οι αλλοδαποί να κρατήσουν τη σημαία της χώρας τους, οι αλλοδαποί δεν τιμού την Ελλάδα, τη θρησκεία μας και την ελληνική σημαία*. Μία άλλη κατηγορία επιχειρημάτων διαφωνίας επικεντρωνόταν στην ελληνική ιστορία (οι *πρόγονοί μας πολέμησαν για τη σημαία, για την ελληνική σημαία χύθηκε ελληνικό αίμα*).

- Τέλος, αρκετά παιδιά απέφυγαν να πάρουν θέση, προτιμώντας να μην επιχειρηματολογήσουν.

Αναφορικά με την επιχειρηματολογία κατά της συγκεκριμένης άποψης, παρατηρούμε από την ανάγνωση του Πίνακα 4 ότι το περιεχόμενο της συνοψίζεται στα εξής:

- Στην καταγωγή των αλλοδαπών: *είναι αλλοδαποί, είναι από άλλη χώρα, είναι Αλβανοί, δεν είναι Έλληνες, δεν αγαπούν την Ελλάδα, δεν είναι χριστιανοί, δεν ξέρουν την ελληνική γλώσσα, δεν πονούν τον τόπο, δεν ξέρουν την ελληνική ιστορία, δεν έχουν εθική συνείδηση*.

- Στην ελληνική ιστορία: *οι Έλληνες πολέμησαν για τη σημαία, οι πρόγονοί μας έκαναν αγώνες και θυσιάστηκαν, όταν κρατάμε την ελληνική σημαία αποδίδουμε τιμές στους προγόνους μας*.

- Στους συμβολισμούς που εμπεριέχονται στην ελληνική σημαία: *είναι σύμβολο της Ελλάδας και της θρησκείας μας, αντιπροσωπεύει τη χώρα μας και ανήκει στην Ελλάδα και επομένως μόνο οι Έλληνες πρέπει να κρατούν τη σημαία*.

- Σε εκφράσεις αόριστες, όπως είναι *αδικία για τους Έλληνες και την Ελλάδα, δεν είναι σωστό, δεν πρέπει.*

- Αναφορά στην άποψη που έχουν οι αλλοδαποί για τους Έλληνες: *έχουν κακή άποψη για τους Έλληνες, μας μισούν, είναι κοροϊδία για τους Έλληνες, έχουμε εχθρικές σχέσεις με κάποιες από τις χώρες από τις οποίες κατάγονται.*

- Σε αρνητικά συναισθήματα: *δε μου αρέσουν, παίρνουν τη θέση μου.*

- Σε υποδείξεις, όπως, *να κρατήσουν τη σημαία της χώρας τους και να υποστηρίξουν τη δική τους χώρα.*

- Στην καταγραφή της διαφωνίας τους, η οποία εκφράστηκε κατά κύριο λόγο με φράσεις που παραπέμπουν στον κανόνα του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ισότητας που επιβάλλει το πνεύμα των καιρών, όπως, *είναι και αυτοί άνθρωποι, τη σημαία την κρατάει ο καλύτερος μαθητής, είναι δικαίωμά τους, είμαστε όλοι ίσοι, ενώ δε λείπουν και εκφράσεις όπως δεν πρέπει να κάνουμε διακρίσεις ή δεν είμαι ρατσιστής για να μη θέλω.*

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι τα παιδιά με την επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν και στις δύο περιπτώσεις περιγράφουν την ελληνική εθνική ταυτότητα προσδιορίζοντας τα όρια της και κατ' επέκταση υπαινίσσονται ποιος ανήκει και ποιος δεν ανήκει σε αυτή. Κατά δεύτερο λόγο, η κατεύθυνση της επιχειρηματολογίας (υπέρ ή κατά) αναδεικνύει τόσο τις κοινωνικές σχέσεις των Ελλήνων με τους μετανάστες μέσα στα όρια του έθνους – κράτους όσο και τις σχέσεις με τις χώρες από τις οποίες προέρχονται. Συγκεκριμένα, παρά τις τοποθετήσεις που υποστηρίζουν τον κανόνα της ισότητας, της αδελφοσύνης και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (*είμαστε όλοι ίσοι, έχουμε όλοι τα ίδια δικαιώματα, είμαστε όλοι αδέρφια, είναι και αυτοί άνθρωποι*) αναδύεται μία καχυποψία, η οποία άλλοτε εκφράζεται άμεσα (*παίρνουν τη θέση μου, δε μου αρέσουν, είναι άτιμη ράτσα κτλ*) και άλλοτε έμμεσα (*οι αλλοδαποί να υποστηρίξουν τη χώρα τους, είναι αδικία για τους Έλληνες, δεν είναι σωστό, έχουν κακή άποψη για τους Έλληνες, μπορεί η χώρα τους να κάνει πόλεμο με την Ελλάδα κτλ.*). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που ανέπτυξαν τα παιδιά

παραπέμπει σε ένα περιεχόμενο κατεξοχήν λανθάνοντος ρατσισμού. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι ότι υπήρξαν παιδιά που απέφυγαν να επιχειρηματολογήσουν. Με άλλα λόγια, μέσα από την επιχειρηματολογία των παιδιών παρουσιάστηκε η κυρίαρχη κατασκευή περί ελληνικού έθνους, η οποία αποτέλεσε και την κατευθυντήρια γραμμή προκειμένου να προσδιορίσουν τις σχέσεις με τους μετανάστες.

Στα δεδομένα του Πίνακα 4, στις στήλες του οποίου εγγράφονται οι ανεξάρτητες μεταβλητές (η επικέντρωση: επιχειρήματα υπέρ / κατά, το κοινωνικό πλαίσιο: πλειοψηφία / μειοψηφία, η ιδεολογική απόσταση: απομακρυσμένα / κοντινά, ο βαθμός ταύτισης με την εθνική ομάδα: υψηλή / χαμηλή) και στις γραμμές τα διαφορετικά επιχειρήματα που αναφέρονται από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, εφαρμόστηκε Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών (Correspondence Analysis), προκειμένου να μελετήσουμε την απόκλιση των απαντήσεών τους και το λόγο αυτής της απόκλισης.

Διαφοροποιήσεις ως προς την επικέντρωση και το κοινωνικό πλαίσιο

Η Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών εφαρμόστηκε καταρχήν στα δεδομένα μας ως προς την επικέντρωση (επιχειρήματα υπέρ / κατά) και το κοινωνικό πλαίσιο (πλειοψηφία / μειοψηφία). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης ανέδειξαν δύο βασικούς παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 92.22% της συνολικής αδράνειας (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 37, 38, 39). Ο πρώτος παράγοντας απεικονίζει την αντίθεση ανάμεσα στην επιχειρηματολογία *ΥΠΕΡ* και την επιχειρηματολογία *ΚΑΤΑ* και ερμηνεύει το 67.37% της συνολικής αδράνειας. Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 24.85%, αντιδιαστέλλει την πλειοψηφία από τη μειοψηφία.

Τα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης Αντιστοιχιών απεικονίζονται στο παραγοντικό διάγραμμα (1,2) του Σχήματος 1.

ελληνική κοινωνία αναφορικά με το θέμα του αλλοδαπού σημαιοφόρου, οι οποίες τονίζουν κυρίως τις επιδόσεις των αλλοδαπών μαθητών (*«Είναι καλοί μαθητές»*), καθώς και την *«Επιθυμία»* τους (*εάν το θέλουν, το θέλουν πολύ, χαίρονται πολύ*) να κρατήσουν την ελληνική σημαία. Από την άλλη πλευρά, τα παιδιά εκφράζουν κατά έμμεσο τρόπο τη διαφωνία τους, αφού με την επιχειρηματολογία τους περιγράφουν ποιος πρέπει να γίνεται σημαιοφόρος (*«Ελληνοποίηση: αν αγαπούν την Ελλάδα, αν μιλούν καλά την ελληνική γλώσσα, έχουμε την ίδια θρησκεία, υιώθουν σαν Έλληνες, είναι σαν Έλληνες»*). Με άλλα λόγια, τα παιδιά θέτουν τις προϋποθέσεις προκειμένου κάποιος να γίνει σημαιοφόρος. Επιπλέον, φαίνεται ότι τα παιδιά κάνουν μία έμμεση αναφορά στα ίσα δικαιώματα, αφού τονίζουν ότι θα ήθελαν ίδια αντιμετώπιση για τον εαυτό τους (*«Το ίδιο για μας»*) αν βρισκόταν σε παρόμοια θέση με τους αλλοδαπούς. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι ότι η κατηγορία *«Χωρίς απάντηση»* συσχετίζεται με την επικέντρωση *ΥΠΕΡ*.

Η δεύτερη διάκριση που γίνεται φανερή από την ανάγνωση των δεδομένων του παραγοντικού διαγράμματος (1,2) του Σχήματος 1 είναι αυτή ανάμεσα στις κατηγορίες του κοινωνικού πλαισίου *ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ* και *ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ*. Συγκεκριμένα, οι φράσεις *«Ελληνική σημαία»*, *«Αδικία»*, *«Κακή άποψη για Έλληνες»*, *«Ίσα δικαιώματα»*, *«Το ίδιο για μας»*, *«Χριστιανοί»*, *«Θεϊκοί χαρακτηρισμοί»*, *«Ελληνικό σύμβολο»* και *«Φιλοξενία»* χαρακτηρίζουν τη *ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ*, ενώ η δεύτερη κατηγορία του κοινωνικού πλαισίου η *ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ* συσχετίζεται με τις φράσεις *«Αγώνες / θυσίες»*, *«Ρατσισμός»*, *«Είναι άνθρωποι»* και *«Υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί»*. Με άλλα λόγια, από τη *ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ*, η οποία παραπέμπει στην πλειονότητα της εθνικής ενδοομάδας, αναδεικνύονται όλοι οι συμβολισμοί που συμπυκνώνονται στην σημαία (*ανήκει στην Ελλάδα και την αντιπροσωπεύει, συμβολίζει τη χώρα μας και τη θρησκεία μας*) και αναδύονται οι διαφορετικές και συχνά αντιτιθέμενες θέσεις των παιδιών για τους αλλοδαπούς. Συγκεκριμένα, άλλα παιδιά τείνουν να τους απορρίψουν έμμεσα με το να θεωρούν *«Αδικία»* για τους Έλληνες να γίνονται σημαιοφόροι οι αλλοδαποί, ενώ δεν παραλείπουν να υπογραμμίσουν και την *«Κακή άποψη για τους Έλληνες»* (*μας μισούν,*

είναι κοροϊδία για μας) που έχουν οι αλλοδαποί. Από την άλλη πλευρά αναδεικνύεται ο κυρίαρχος στην εποχή μας κανόνας ισότητας των δικαιωμάτων (*«Ισα δικαιώματα»*) και ταυτόχρονα υπογραμμίζονται τόσο τα θετικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών (*«Θετικοί χαρακτηρισμοί: καλά παιδιά, εξυπνότεροι από μας)* όσο και η θρησκεία τους (*είναι χριστιανοί, έχουμε την ίδια θρησκεία*). Επιπλέον, αναδύεται και ο ρόλος της Ελλάδας αναφορικά με τους αλλοδαπούς, η οποία τους φιλοξενεί. Όσον αφορά την ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ, η οποία παραπέμπει στη μειονότητα της εθνικής ενδοομάδας, παρατηρούμε μία αμφιθυμία. Από τη μία πλευρά αναδύεται μία άρνηση της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου είτε άμεσα με την απόδοση *«Υποτιμητικών χαρακτηρισμών»* (*χαζοί, αράπηδες, άπμοι ράτσα, ακάριστοι, Αλβανοί*) είτε έμμεσα με αναφορές στους *αγώνες και τις θυσίες* των προγόνων. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται ένα πνεύμα ισότητας και αδελφοσύνης (*«Είναι κι αυτοί άνθρωποι: είναι κι αυτοί άνθρωποι, είμαστε όλοι άνθρωποι, είμαστε αδέρφια*), ενώ ταυτόχρονα αναδύεται και μία διάθεση από την πλευρά των παιδιών να προσιατέψουν την εικόνα τους, αφού κύριο μέλημά τους είναι να μη χαρακτηριστούν ρατσιστές (*θα ήμουν ρατσιστής αν δεν ήθελα, όσοι πιστεύουν ότι δεν πρέπει να γίνονται σημαιοφόροι οι αλλοδαποί είναι ρατσιστές*).

Από τα παραπάνω αποτελέσματα προκύπτει ότι τα παιδιά αξιολόγησαν ως ιδιαίτερα σημαντική την κοινωνιογνωστική σύγκρουση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπα τόσο στη βάση της επικέντρωσης όσο και στη βάση του κοινωνικού πλαισίου. Συγκεκριμένα, η αναφορά στην επικέντρωση ανέδειξε τους «εθνικούς άλλους», τους οποίους τα παιδιά περιέγραψαν στη βάση κριτηρίων που, ωστόσο, προσδιορίζουν τον Έλληνα (ελληνική γλώσσα, θρησκεία, κοινοί πρόγονοι, ιστορία). Τα κριτήρια μάλιστα αυτά χρησιμοποιήθηκαν με δύο τρόπους: είτε για να αποκλείσουν τους «εθνικούς άλλους» από την εθνική ενδοομάδα είτε για να τους ενσωματώσουν σ' αυτήν, θέτοντάς τα ως προϋποθέσεις. Όσον αφορά το κοινωνικό πλαίσιο, παρατηρούμε ότι η συμφωνία είτε με την πλειοψηφία είτε με τη μειοψηφία της εθνικής ομάδας των παιδιών ενεργοποίησε αναπαραστάσεις που παραπέμπουν στην έννοια της

παιρίδας και στην ιστορία της, ενώ ταυτόχρονα αναδύθηκαν προκατειλημμένες στάσεις τόσο σε έκδηλο όσο και σε λανθάνον επίπεδο. Ειδικότερα, η συμφωνία με τη μειονότητα της εθνικής ενδοομάδας ανέδειξε τις διαφορετικές ομάδες ατόμων με θέσεις υπέρ ή κατά των μεταναστών. Έτσι, από τη μία πλευρά αναδύονται οι απόψεις των ατόμων που διαφωνούν με την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου, οι οποίες αναφέρονται είτε στους *αγώνες και τις θυσίες των προγόνων* και στο ότι οι αλλοδαποί *δεν τιμούν* τη σημαία και την Ελλάδα είτε σε *υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς* για τους αλλοδαπούς. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, αναδεικνύονται απόψεις που υποστηρίζουν σε έκδηλο επίπεδο την ισότητα και την αδελφοσύνη (*είναι και αυτοί άνθρωποι, είμαστε αδέρφια*), ενώ γίνεται φανερή η προσπάθεια των παιδιών να μη χαρακτηριστούν ρατσιστές. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι η συμφωνία με τις απόψεις της μειονότητας ανέδειξε μία αμφιθυμία αναφορικά με τους αλλοδαπούς. Από τη μια πλευρά, τα παιδιά φαίνεται να αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στις αξίες του έθνους, έτσι όπως αυτές αντανακλώνται στην ελληνική σημαία, και στις ανθρωπιστικές αξίες της ισότητας και της δικαιοσύνης. Το φαινόμενο που αναδεικνύεται, επομένως, από τα αποτελέσματά μας, είναι ανάλογο με αυτό που ο McConehaye (1983) ονόμασε σύγχρονο ή συμβολικό ρατσισμό, ο οποίος δεν εκφράζεται μέσω της απόρριψης των μαύρων λόγω κάποιας κατωτερότητας ή μισαλλοδοξίας. Ωστόσο, οι μαύροι απορρίπτονται, επειδή οι ίδιοι δε σέβονται τις παραδοσιακές αξίες του έθνους. Κατ' αναλογία, και οι αλλοδαποί δεν απορρίπτονται από τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, αντίθετα, μάλιστα, υπερτονίζεται η αξία της ισότητας. Ωστόσο, προβάλλεται η άποψη ότι οι αλλοδαποί δεν τιμούν την Ελλάδα, ενώ χαρακτηρίζονται άτιμοι και ακάριστοι προς τους Έλληνες.

Όσον αφορά τη συμφωνία με την πλειονότητα, δηλαδή την κανονιστική πλειοψηφία της εθνικής ενδοομάδας, παρατηρούμε ότι οι απαντήσεις των παιδιών παρουσίασαν μία μεγαλύτερη ομοιογένεια. Συγκεκριμένα, αναδείχτηκε ξεκάθαρα η διαφωνία αναφορικά με την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου είτε άμεσα (*η σημαία είναι*

ελληνική, ανήκει και αντιπροσωπεύει την Ελλάδα, πρέπει όσοι την κρατούν να είναι χριστιανοί είτε έμμεσα (*είναι αδικία, οι αλλοδαποί έχουν κακή άποψη για τους Έλληνες και την Ελλάδα*). Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζονται τα *ίσα δικαιώματα* και αναδύεται μία θετική διάθεση για τους μετανάστες, η οποία εκφράζεται με θετικούς χαρακτηρισμούς για αυτούς αλλά και με όρους φιλοξενίας, δε λείπουν και οι απόψεις ότι τα παιδιά δε θα ήθελαν να υποστούν διακρίσεις αν βρισκόνταν στη θέση των αλλοδαπών.

Η αρχική μας πρόβλεψη, επομένως, σύμφωνα με την οποία η επικέντρωση στην άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου (*ΥΠΕΡ / ΚΑΤΑ*) σε συνδυασμό με το κοινωνικό πλαίσιο (*ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ / ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ*) θα οδηγούσε τα παιδιά στο να επεξεργαστούν τη σύγκρουση, επιβεβαιώθηκε, μόνο εν μέρει, αφού τα παιδιά προσπάθησαν να διαχειριστούν τη σύγκρουση μεμονωμένα είτε στη βάση της επικέντρωσης είτε στη βάση της συμφωνίας με την εθνική τους ενδοομάδα.

Συνοψίζοντας τα μέχρι τώρα αποτελέσματά μας παρατηρούμε ότι τα παιδιά, όταν τους επισημάνθηκε η συμφωνία με την πλειονότητα, αντιστάθηκαν στην αλλαγή και ακολούθησαν αυτό που υιοθετεί και η ενδοομάδα τους, αφού οποιαδήποτε απόκλιση θα συνιστούσε διατάραξη της συνοχής της (Hogg, 1992). Επομένως, η σύγκρουση προκλήθηκε όχι από το είδος της επικέντρωσης αλλά από τη συμφωνία με την πλειοψηφία ή τη μειοψηφία της εθνικής ενδοομάδας. Άλλωστε, σύμφωνα με τη Jodelet (1989) η κοινωνική σημασία της γνώσης δεν έγκειται στο ότι αυτή κατανέμεται σε πολλά και διαφορετικά άτομα, αλλά στο ότι η σκέψη κάθε ατόμου σημαδεύεται από την αντίληψη ότι και άλλοι ίσως να σκέφτονται με παρόμοιο τρόπο (σ. 50). Το να μην ακολουθήσουν τα παιδιά όσα επιβάλλει η πλειοψηφία της ομάδας τους ως προς το συγκεκριμένο θέμα θα συνέβαλε στο να χάσει η εθνική ομάδα υπαγωγής τον προσδιοριστικό της χαρακτήρα (Mungy, Papastamou, 1982). Άλλωστε, όπως υποστηρίζουν η Sanchez – Mazas και συνεργάτες (1996) γενικεύοντας τα αποτελέσματα των ερευνών τους στην κανονιστική σύγκρουση, οι συλλογικές στάσεις και απόψεις εξασφαλίζουν στο άτομο

κοινωνικό στήριγμα και μάλιστα αντιστέκονται στην αλλαγή μόνο και μόνο επειδή έχουν καθοριστεί από την ομάδα υπαγωγής (σ. 166-168). Έτσι, όταν επισημάνθηκε το στήριγμα της πλειοψηφίας στη συγκεκριμένη άποψη, παρατηρούμε ότι τα παιδιά από τη μία πλευρά ενεργοποίησαν τα επιχειρήματα που υπογράμμιζαν την κυρίαρχη άποψη των Ελλήνων αναφορικά με το θέμα: *«οι Έλληνες έχουν αγωνιστεί για τη σημαία και κρατώντας την υποστηρίζουμε τη χώρα μας. Σεβόμαστε βέβαια τα δικαιώματα των αλλοδαπών, αλλά εκείνοι ας κρατήσουν τη σημαία της χώρας τους, να υποστηρίξουν τη δική τους χώρα. Το αντίθετο θα ήταν προδοσία.»* και από την άλλη επέδειξαν μία αδιαλλαξία απορρίπτοντας τους αλλοδαπούς.

Από την άλλη πλευρά βρίσκεται η μειονότητα της εθνικής ομάδας, η οποία υποστηρίζει την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου. Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε δύο τάσεις. Η πρώτη αναδεικνύει την άρνηση των παιδιών να επεξεργαστούν τη σύγκρουση, καταφεύγοντας σε υποτιμητικές εκφράσεις αλλά και στην ιστορία της πατρίδας. Η δεύτερη κάνει φανερή την προσπάθεια τους να διαχειριστούν τη σύγκρουση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπα καταφεύγοντας σε επιχειρήματα ισότητας, αλλά ταυτόχρονα κάνουν αναφορές στο ρατσισμό, περισσότερο ως μία διάθεση να προστατέψουν τον εαυτό τους από το «σίγμα του ρατσιστή» παρά ως μία νέα αντιμετώπιση του θέματος.

Τα μέχρι τώρα αποτελέσματά μας κατέδειξαν ότι η κατηγορία «ελληνικό έθνος» προσδιόρισε τα όρια της εθνικής ταυτότητας, το ηγεμονικό περιεχόμενο της οποίας δέσμευσε τα παιδιά αναφορικά με το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας τους, ενώ η ταύτιση με τη μειονότητα συνέβαλε στο να αναδειχθεί μία αμφιθυμία, χωρίς ωστόσο να διευρύνονται τα όρια της εθνικής ταυτότητας. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, ο εθνικός προσδιορισμός, λειτούργησε ως κατευθυντήρια γραμμή προκειμένου να ενσωματωθούν οι «άλλοι» στην εθνική ενδοομάδα ή να αποκλειστούν από αυτή και επομένως να οριστεί ποιος δικαιούται να συμμετέχει σε εθνικές πρακτικές και ποιος όχι. Ωστόσο, το ερώτημα που τίθεται είναι πώς θα διαμορφωθεί το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που παρήγαγαν τα παιδιά

την πλειοψηφία και μακρινά άτομα στη μειοψηφία (βλ. Παράρτημα II, Πίνακες 40, 41 και 42).

Από την ανάγνωση του παραγοντικού διαγράμματος (1,2) του Σχήματος 2 παρατηρούμε μία σαφή διάκριση μεταξύ της επικέντρωσης *ΥΠΕΡ* με τα *ΚΟΝΤΙΝΑ* και *ΧΑΜΗΛΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ* άτομα και τα *ΜΑΚΡΙΝΑ* και *ΥΨΗΛΗΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ* άτομα. Συγκεκριμένα, οι φράσεις «*χωρίς απάντηση*», «*είναι άνθρωποι*», «*ελληνοποίηση*», «*ίσα δικαιώματα*», «*θετικοί χαρακτηρισμοί*», «*καλοί μαθητές*», «*μετανάστευση*», «*προσπάθεια*» και «*φιλοξενία*» χαρακτηρίζουν τα άτομα εκείνα που επιχειρηματολόγησαν *ΥΠΕΡ* της άποψης του αλλοδαπού σηματοφόρου και τα οποία ταυτόχρονα ταξινομήθηκαν ως κοντινά και χαμηλής ταύτισης ως προς την ιδεολογική τους συγγένεια και το βαθμό εθνικής ταύτισης αντίστοιχα. Αντίθετα, οι φράσεις «*αγώνες/ θυσίες*», «*δεν τμούν*», «*είναι αλλοδαποί*», «*μόνο Έλληνες*» και «*σημαία χώρας τους*» συσχετίζονται με την επικέντρωση *ΚΑΤΑ* και τα μακρινά και υψηλής εθνικής ταύτισης άτομα.

Η δεύτερη διάκριση που γίνεται εμφανής από την ανάγνωση των δεδομένων του παραγοντικού διαγράμματος (1,2) του Σχήματος 2, είναι αυτή ανάμεσα στις κατηγορίες του κοινωνικού πλαισίου, δηλαδή ανάμεσα στην *ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ* με τη *ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ*. Συγκεκριμένα, οι φράσεις «*αγώνες/ θυσίες*» και «*υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί*» που βρίσκονται στο επάνω μέρος του παραγοντικού διαγράμματος (1,2) του Σχήματος 2 συσχετίζονται με την *ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ*, ενώ οι φράσεις «*αδικία*», «*ελληνική σημαία*», «*ελληνικό σύμβολο*» και «*ίσα δικαιώματα*» που βρίσκονται στο κάτω μέρος του παραγοντικού διαγράμματος συσχετίζονται με τη *ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ*.

Από τα παραπάνω αποτελέσματα παρατηρούμε δύο φαινόμενα. Το πρώτο φαινόμενο σχετίζεται με το δεσμό που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στην επικέντρωση, την ιδεολογική συγγένεια και το βαθμό ταύτισης με την εθνική ομάδα. Παρατηρούμε, δηλαδή μία αντιστοιχία ανάμεσα στην επιχειρηματολογία υπέρ, τα κοντινά και χαμηλής εθνικής ταύτισης άτομα που αντιπαραβάλλεται με την επιχειρηματολογία κατά, τα μακρινά και υψηλής εθνικής ταύτισης άτομα. Από το περιεχόμενο της

επιχειρηματολογίας αναδείχτηκε ξεκάθαρα ο τρόπος που τα παιδιά σκέφτονται για τους αλλοδαπούς. Από τη μία πλευρά αναγνωρίζονται οι προσπάθειές τους και αναδεικνύεται μία θετική διάθεση γι' αυτούς που συνοδεύεται από τις ευρύτατα διαδεδομένες στην εποχή μας πεποιθήσεις περί σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από την άλλη όμως, τίθενται και οι προϋποθέσεις για την αποδοχή των αλλοδαπών, που είναι η αφομοίωσή τους στην ελληνική κοινωνία, αφού αποδεκτός αλλοδαπός είναι *όποιος ξέρει την ελληνική γλώσσα, είναι χριστιανός, είναι σαν Έλληνας*. Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα υιοθετούν ευκολότερα την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου, όταν θεωρούν ότι οι αλλοδαποί μοιράζονται μαζί τους κοινά χαρακτηριστικά ή όταν φαίνεται να μοιράζονται κοινή κατηγοριακή υπαγωγή (Mungy και Παπαστάμου, 1989).

Όσον αφορά την επιχειρηματολογία ΚΑΤΑ, τα μακρινά και υψηλής εθνικής ταύτισης άτομα παρατηρούμε ότι αναδύεται ο διαφορετικός «εθνικός άλλος», ο οποίος δε δικαιούται να συμμετέχει σε εθνικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, έχουμε τις απόψεις της κυρίαρχης εθνικής πλειοψηφίας που υποστηρίζει την αφομοίωση των μεταναστών και προβάλλει το σεβασμό των δικαιωμάτων ως υπέρτατη αξία στο πλαίσιο όμως της φιλοξενίας των Ελλήνων. Οι απόψεις αυτές αντιπαραβάλλονται με άλλες που παραπέμπουν σε απόρριψη όχι μόνο της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου αλλά και των ίδιων των αλλοδαπών.

Τα παραπάνω αποτελέσματα βρίσκονται σε αντιστοιχία με τις εμπειρικές μελέτες που έδειξαν ότι ο βαθμός ταύτισης με την ενδοομάδα, μπορεί να προβλέψει το είδος των σχέσεων που προσλαμβάνονται σε διομαδικό επίπεδο, αφού μπορεί να αντικατοπτρίζει την υπάρχουσα κατάσταση, αλλά και να ερμηνεύσει τους τρόπους αντίδρασης σε αυτές τις σχέσεις προκειμένου να επιτευχθεί αλλαγή (Ellemers, Spears, Doosje, 2000).

Το δεύτερο φαινόμενο σχετίζεται με τα αποτελέσματα που προκαλεί η συμφωνία με την πλειονότητα ή τη μειονότητα της εθνικής ενδοομάδας. Τα αποτελέσματά μας επιβεβαίωσαν την αρχική μας πρόβλεψη ότι δηλαδή η κατηγορία «ελληνικό έθνος» προσδιόρισε το περιεχόμενο της

επιχειρηματολογίας των παιδιών και κατ' επέκταση παρείχε σε αυτά τη βάση προκειμένου να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους.

Ολοκληρώνοντας, καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι τα παιδιά με την επιχειρηματολογία τους δεν κάνουν τίποτε περισσότερο από το να περιγράφουν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία δρουν και κινούνται. Ταυτόχρονα, αναπαράγουν τους καθιερωμένους κανόνες που ισχύουν σ' αυτήν, κυρίαρχο στοιχείο των οποίων αποτελεί η ελληνικότητα. Τα παιδιά προσλαμβάνουν έναν εθνικό εαυτό, ο οποίος δεν αφήνει πολλά περιθώρια ελευθερίας, ώστε να βρει θέση η διαφορετικότητα και να αναγνωριστεί το δικαίωμα στη διαφορά. Έτσι, οι συγκρούσεις είναι υπαρκτές, ενώ παρατηρούνται αντιστάσεις στην αλλαγή.

5.3. Εθνική ταυτότητα, κοινωνιογνωστική σύγκρουση και αλλαγή στάσεων

Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετήσουμε τα αποτελέσματα της κοινωνιογνωστικής σύγκρουσης στην αλλαγή των στάσεων των παιδιών για τους μετανάστες. Όπως ήδη αναφέραμε, τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα ήρθαν αντιμέτωπα με την ιδιαίτερα συγκρουσιακή για την ελληνική κοινωνία άποψη «Σημαιοφόροι μπορούν να γίνουν και οι αλλοδαποί μαθητές». Την άποψη αυτή, ανάλογα με τη συνθήκη, υποστήριζε είτε η μειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού είτε η πλειοψηφία. Στη συνέχεια, τα παιδιά συμπλήρωσαν ένα ερωτηματολόγιο στάσεων προς τους μετανάστες. Το ίδιο ερωτηματολόγιο είχε συμπληρωθεί και πριν από τους πειραματικούς χειρισμούς για να διαπιστωθούν οι αρχικές στάσεις των συμμετεχόντων. Ας δούμε τώρα τα αποτελέσματα του πειράματός μας. Οι στάσεις των παιδιών για τους μετανάστες πριν από τον πειραματικό χειρισμό παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

Πίνακας 5: Στάσεις προς τους μετανάστες
Μέσος Όρος και τυπική απόκλιση
(πενταβάθμια κλίμακα : 1=Διαφωνώ / 5=Συμφωνώ) (N=159)

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ
Η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτήν.	3.26	1.49
Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν.	3.73	1.39
Η επικωνία με τους μετανάστες, δίνει στους Έλληνες την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.	4.18	1.17
Η μετανάστευση αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ελλάδα.	3.24	1.52
Όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους.	3.14	1.53
Οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	3.69	1.54
Κάθε χώρα πρέπει να ενδιαφέρεται να λύσει τα προβλήματα όλων των κατοίκων της, ντόπιων και μεταναστών.	4.01	1.34
Οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τη χώρα που τους φιλοξενεί και όχι να τα θέλουν όλα δικά τους.	4.74	0.78
Η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα δημιουργεί ανασφάλεια στους Έλληνες.	3.60	1.35
Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να φοιτούν στα ίδια σχολεία με τα παιδιά των Ελλήνων.	3.82	1.49
Όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν.	4.17	1.24
Οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει.	4.64	0.79

Από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 5 διαπιστώνουμε ότι σε γενικές γραμμές οι απαντήσεις των παιδιών δείχνουν μία τάση ουδετερότητας ή οριακής συμφωνίας με όλες σχεδόν τις απόψεις που παρουσιάστηκαν στο ερώτημα είτε αυτές είναι υπέρ των μεταναστών είτε εναντίον τους. Συγκεκριμένα, τα παιδιά εμφανίζονται σχεδόν ουδέτερα με τις απόψεις ότι «όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους» (Μ.Ο.=3.14), ότι «η μετανάστευση αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ελλάδα» (Μ.Ο.=3.24) και ότι «η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτήν» (Μ.Ο.= 3.26), ενώ τείνουν μάλλον να συμφωνούν με την πρόταση ότι «η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα δημιουργεί ανασφάλεια στους Έλληνες» (Μ.Ο.=3.60). Μικρή τάση συμφωνίας των παιδιών εμφανίζεται με απόψεις που είτε αναφέρονται γενικά σε ελευθερίες όπως ότι «οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν» (Μ.Ο.=3.73) είτε αφορούν ειδικότερα τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα, όπως «οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα» (Μ.Ο.=3.69) και «τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να φοιτούν στα ίδια σχολεία με τα παιδιά των Ελλήνων» (Μ.Ο.=3.82). Αναφορικά με τις απόψεις ανθρωπιστικής υφής, όπως «κάθε χώρα πρέπει να ενδιαφέρεται να λύσει τα προβλήματα όλων των κατοίκων της, ντόπιων και μεταναστών» (Μ.Ο.=4.01), «όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν» (Μ.Ο.=4.17), καθώς και ότι «η επικοινωνία με τους μετανάστες, δίνει στους Έλληνες την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς» (Μ.Ο.=4.18), παρατηρείται συμφωνία. Τέλος, αυξημένη συμφωνία παρουσιάζεται με απόψεις που αποδέχονται την υπό όρους ισοτιμία των μεταναστών, όπως ότι «οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει» (Μ.Ο.=4.64), ενώ δεν παραλείπουν να συμφωνήσουν σχεδόν απόλυτα και με την άποψη ότι «οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τη χώρα που τους φιλοξενεί και όχι να τα θέλουν όλα δικά τους» (Μ.Ο.=4.74). Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι οι στάσεις

των συμμετεχόντων χαρακτηρίζονται από μία αμφιθυμία, αφού, από τη μία πλευρά, τα παιδιά αποφεύγουν να πάρουν ξεκάθαρη θέση σε ξενόφobes απόψεις εμφανιζόμενα σχεδόν ουδέτερα ή μετριοπαθώς σύμφωνα, από την άλλη πλευρά, όμως, φαίνεται να υιοθετούν απόψεις που θέτουν στο προσκήνιο θέματα ισότητας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Οι παραπάνω βασικοί άξονες της σκέψης των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα αναφορικά με το θέμα που εξετάζουμε, αποτυπώνεται ξεκάθαρα και στα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και την ορθογώνια περιστροφή των αξόνων Varimax που εφαρμόσαμε στις απαντήσεις τους πριν από τον πειραματικό χειρισμό. Η ανάλυση παραγόντων, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 6, ανέδειξε τέσσερις παράγοντες (ιδιοτιμή>1), οι οποίοι ερμηνεύουν το 57.6% της συνολικής διακύμανσης.

Ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 20.1% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από ένα σύνολο προτάσεων από τις οποίες αναδύεται μία έκδηλα ξενοφοβική άποψη για τους μετανάστες. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσιάζουν οι θέσεις ότι «όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους» (0.731), «η μετανάστευση αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ελλάδα» (0.729), «η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτήν» (0.703), καθώς και ότι «η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα δημιουργεί ανασφάλεια στους Έλληνες» (0.622). Επίσης, στον παράγοντα αυτό εμπεριέχεται και η θέση, η οποία, ωστόσο, είναι αρνητικά φορτισμένη, ότι «οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν» (-0.409). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις πέντε προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha=$.72. Παρατηρούμε ότι ο παράγοντας αυτός, τον οποίο ονομάσαμε «*Έκδηλη Ξενοφοβία*», συνοψίζει απόψεις οι οποίες παραπέμπουν σε μία έκδηλα ξενοφοβική πρόσληψη για τους μετανάστες.

Πίνακας 6
Στάση προς μετανάστες.
Παραγοντική ανάλυση και Ανάλυση διακύμανσης (N=159)

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ*			
	ΕΚΔΗΛΗ ΕΞΟΦΟΒΙΑ	ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΣΕΒΑΣΜΟΣ	ΑΝΟΧΗ
<i>Ιδιοτιμή</i>	2.94	1.68	1.27	1.02
Όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους.	0.731	-0.141	0.01	0.111
Η μετανάστευση αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ελλάδα.	0.729	-0.247	0.01	0.138
Η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτήν.	0.703	-0.135	-0.204	-0.224
Η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα δημιουργεί ανασφάλεια στους Έλληνες.	0.622	0.249	-0.331	0.01
Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν.	-0.409	0.397	0.250	-0.328
Κάθε χώρα πρέπει να ενδιαφέρεται να λύσει τα προβλήματα όλων των κατοίκων της, ντόπιων και μεταναστών.	-0.194	0.690	-0.134	0.01
Όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν.	0.01	0.632	0.431	0.01
Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να φοιτούν στα ίδια σχολεία με τα παιδιά των Ελλήνων.	-0.293	0.572	-0.01	0.135
Οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει.	0.276	0.542	0.259	-0.467
Οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	-0.01	-0.01	0.830	0.01
Η επικοινωνία με τους μετανάστες, δίνει στους Έλληνες την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.	-0.269	0.284	0.502	0.167
Οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τη χώρα που τους φιλοξενεί και όχι να τα θέλουν όλα δικά τους.	0.118	0.197	0.171	0.792
<i>Ποσοστό συνολικής διακύμανσης: 57.6%</i>	20.1%	16.2%	12.2%	9.1%

**Το όριο φόρτισης για τη συμμετοχή στον παράγοντα είναι 0.35*

Στο δεύτερο παράγοντα, που ερμηνεύει το 16.2% της συνολικής διακύμανσης, υψηλότερη φόρτιση παρουσίασαν θέσεις, οι οποίες υποστηρίζουν το σεβασμό των δικαιωμάτων των μεταναστών. Συγκεκριμένα, «κάθε χώρα πρέπει να ενδιαφέρεται να λύσει τα προβλήματα όλων των κατοίκων της, ντόπιων και μεταναστών» (0.690), «όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν» (0.632), «τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να φοιτούν στα ίδια σχολεία με τα παιδιά των Ελλήνων» (0.572), «οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει» (0.542), ενώ ταυτόχρονα επανέρχεται η θέση, την οποία συναντήσαμε και στον πρώτο παράγοντα με χαμηλότερη ωστόσο φόρτιση, ότι «οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν» (0.397). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις πέντε προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha=$.60. Παρατηρούμε ότι ο παράγοντας αυτός, τον οποίο ονομάσαμε «Δικαιώματα και Ελευθερίες», συντίθεται από απόψεις οι οποίες παραπέμπουν σε ανθρωπιστικές αρχές και αναδεικνύουν ένα πνεύμα ισονομίας, ισότητας και σεβασμού των συλλογικών δικαιωμάτων.

Στον τρίτο παράγοντα, ο οποίος ερμηνεύει το 12,2% της συνολικής διακύμανσης, επανέρχεται το θέμα της ισονομίας και της ισότητας με τρόπο, ωστόσο, που επικεντρώνεται στην επικοινωνία και τις πολιτισμικές ανταλλαγές και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «Πολιτισμικός Σεβασμός». Συγκεκριμένα, υψηλές φορτίσεις στον παράγοντα αυτό παρουσίασαν οι απόψεις ότι «οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα» (0.830), «η επικοινωνία με τους μετανάστες, δίνει στους Έλληνες την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς» (0.502), ενώ επανέρχεται και το βασικό συλλογικό δικαίωμα της ισότητας, που εμπεριέχεται στο δεύτερο παράγοντα, ότι «όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να

ζήσουν και να προκόψουν» (0.431). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τις τρεις προτάσεις που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .48$. Παρά το γεγονός ότι η αξιοπιστία του συγκεκριμένου παράγοντα, τον οποίο ονομάσαμε «Πολιτισμικό Σεβασμό», θεωρείται σχετικά αδύνατη¹, θα τον συμπεριλάβουμε στις αναλύσεις μας, επειδή από αυτόν αναδύεται το θέμα της ισοτιμίας των πολιτισμών, το οποίο έχει ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Τέλος, στον τέταρτο παράγοντα, που ερμηνεύει το 9.1% της συνολικής διακύμανσης, υψηλή φόρτιση παρουσίασε η θέση ότι «οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τη χώρα που τους φιλοξενεί και όχι να τα θέλουν όλα δικά τους» (0.792). Επίσης, επανέρχεται και η άποψη ότι «οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει» (-0.467), η οποία παρουσίασε αρνητική φόρτιση. Παρατηρούμε ότι ο τέταρτος παράγοντας συνοψίζει απόψεις από τις οποίες φαίνεται, σε έκδηλο επίπεδο, να αναδύεται μία στάση αποδοχής για τους μετανάστες, εντούτοις σε λανθάνον επίπεδο φαίνεται να τίθενται ορισμένοι όροι που μας παραπέμπουν στην έννοια της ανοχής. Έτσι, η ευθύνη για το αν οι μετανάστες θα τα καταφέρουν πέφτει αποκλειστικά και μόνο στους ίδιους, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να περιορίζουν τις απαιτήσεις τους από σεβασμό στη χώρα που τους φιλοξενεί. Ο Billig (1988) ισχυρίζεται ότι η έννοια της ανοχής δεν έχει αθώο περιεχόμενο, αφού ανεχόμαστε κάτι που προηγουμένως το έχουμε αξιολογήσει αρνητικά. Με άλλα λόγια η ανοχή υπαινίσσεται τη γενναιοδωρία του «άνωτερου» προς τον «κατώτερο». Θα ονομάσουμε επομένως τον τέταρτο παράγοντα «Ανοχή», επειδή συνοψίζει απόψεις στις οποίες υπολανθάνει η υπό προϋποθέσεις παρουσία των μεταναστών και κατ' επέκταση η στάση ανοχής προς αυτούς.

¹ Σύμφωνα με τον Μπεκράκη (1999) «οι κύριες συνιστώσες, οι οποίες αντιστοιχούν σε παραγοντικούς άξονες, αποτελούν σύνθεση μιας ομάδας αρχικών μεταβλητών που συσχετίζονται μεταξύ τους με την έννοια του δείκτη γραμμικής συσχέτισης Pearson.» (σ. 129). Επομένως, και μόνο η ομαδοποίηση των ερωτημάτων σε έναν παράγοντα προσδίδει σ' αυτόν αρκετή νομιμοποίηση.

Συνοψίζοντας τις τάσεις που αναδείχτηκαν από τις απαντήσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα αναφορικά με τις στάσεις τους προς τους μετανάστες πριν από τον πειραματικό χειρισμό, θα λέγαμε ότι αυτές περιγράφονται από τέσσερις κυρίως παράγοντες. Οι δύο από αυτούς τους παράγοντες αναδεικνύουν προκατάληψη σε έκδηλο και σε λανθάνον επίπεδο, ενώ από τους υπόλοιπους δύο προβάλλεται ο σεβασμός προς τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των μεταναστών και αναδεικνύεται γενικότερα ένα ανθρωπιστικό πνεύμα κατανόησης και επικοινωνίας.

Ας δούμε όμως τις επιπτώσεις των πειραματικών μας χειρισμών στην αλλαγή της στάσης² των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Τα αποτελέσματα της πολλαπλής ανάλυσης διακύμανσης που εφαρμόσαμε στις διαφορές των μέσων όρων των προτάσεων που συνθέτουν κάθε παράγοντα εγγράφονται στον Πίνακα 7. Από την ανάγνωση των δεδομένων που απεικονίζονται στο συγκεκριμένο πίνακα παρατηρούμε ότι μόνο το κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή η συμφωνία με την πλειοψηφία ή τη μειοψηφία της εθνικής ενδοομάδας επηρεάζει κατά τρόπο στατιστικά σημαντικό τη στάση των παιδιών ως προς την «*Έκδηλη Ξενοφοβία*» και τα «*Δικαιώματα και Ελευθερίες*», ενώ ως προς τους άλλους παράγοντες δεν παρατηρείται άλλου είδους επίδραση ή αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών.

² Για να εντοπίσουμε τη μεταβολή στις στάσεις των παιδιών πριν και μετά από τον πειραματικό χειρισμό πραγματοποιήσαμε έλεγχο t - test στους μέσους όρους των προτάσεων που συνθέτουν κάθε παράγοντα. Η αλλαγή στάσης υπολογίστηκε στη βάση της διαφοράς των μέσων όρων του μετα-τεστ από το προ - τεστ. Έτσι, ένα αρνητικό πρόσημο μας παραπέμπει σε μία στάση περισσότερο σύμφωνη με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας (βλ. Παράρτημα II, Πίνακας 43).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Μέσοι όροι της διαφοράς στάσης μεταξύ προ-τεστ και μετα-τεστ ως προς την επικέντρωση (Ε) και το κοινωνικό πλαίσιο (ΚΠ) και αποτελέσματα της Ανάλυσης Συνδιακύμανσης. Το πρόσημο «-» παραπέμπει σε μία αυξημένη πρόσληψη των θέσεων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ (Ε)	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (ΚΠ)		Ε F	ΚΠ F	ΕΧΚΠ F
		ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ			
ΕΚΔΗΛΗ ΞΕΝΟΦΟΒΙΑ	ΥΠΕΡ	-0,20	0,01	0,046	8.189	0,259
	ΚΑΤΑ	-0,30*	0,12			
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	ΥΠΕΡ	-0,01	-0,31*	1,161	4.238	0,041
	ΚΑΤΑ	-0,21*	-0,41**			
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΣΕΒΑΣΜΟΣ	ΥΠΕΡ	0,01	-0,01	0,214	0,406	0,002
	ΚΑΤΑ	-0,01	-0,12			
ΑΝΟΧΗ	ΥΠΕΡ	0,13	0,35*	0,010	0,012	2,217
	ΚΑΤΑ	0,33*	0,14			

* $p < 0,05$ ** $p < 0,005$

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα πώς η «Εκδηλη Ξενοφοβία» διαφοροποιεί τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Οι μέσοι όροι της διαφοράς της συγκεκριμένης διάστασης ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης απεικονίζονται στον Πίνακα 8.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Μέσοι όροι της διαφοράς ως προς την επίδραση του κοινωνικού πλαισίου και αποτελέσματα της Ανάλυσης Διακύμανσης. Το πρόσημο «-» δηλώνει μετατόπιση σε μεγαλύτερη πρόσληψη της συμφωνίας με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ		F	P
	ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ		
ΕΚΔΗΛΗ ΞΕΝΟΦΟΒΙΑ	-0,25	0,10	-2,867	0,005
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	-0,14	-0,36	2,050	0,042

Από την ανάγνωση των δεδομένων που παρουσιάζονται στον Πίνακα 8 παρατηρούμε ότι η στάση των παιδιών μετατοπίζεται προς περισσότερο ξενόφοβες στάσεις σε έκδηλο επίπεδο, όταν γίνεται εμφανής η αντίθεση με τις απόψεις της κυρίαρχης εθνικής ενδοομάδας (Μ.Ο.=-0,25) σε σχέση με το στήριγμα της μειοψηφίας (Μ.Ο.=0,10 F=-2,867 $p < 0,006$).

Όσον αφορά τα «Δικαιώματα και τις Ελευθερίες», παρατηρούμε ότι η επίδραση της μειοψηφίας, που παραπέμπει στην κυρίαρχη εθνική ενδοομάδα, προκαλεί μετατόπιση προς θέσεις που υποστηρίζουν το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ελευθεριών (Μ.Ο.=-0.36) σε σύγκριση με την πλειοψηφία (Μ.Ο.=-0.14 $F=2.050$ $p<0,05$), η οποία παραπέμπει, όπως ήδη έχουμε προαναφέρει, στη μειονότητα της εθνικής ενδοομάδας.

Παρατηρούμε, επομένως, ότι σε σχέση με τους πειραματικούς χειρισμούς μας προκύπτουν τα εξής αποτελέσματα:

α) Η επικέντρωση υπέρ ή κατά της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου, αυτή καθεαυτή, δεν προκάλεσε κανενός είδους επίδραση στις στάσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα.

β) Το κοινωνικό πλαίσιο (πλειοψηφία/μειοψηφία) της εθνικής ενδοομάδας φαίνεται να επηρεάζει τις στάσεις των παιδιών τόσο ως προς την ενδυνάμωση της έκδηλης ξеноφοβίας όσο και ως προς την αναγνώριση και το σεβασμό των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των μεταναστών.

γ) Η αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών δεν επέφερε κανενός είδους επίδραση στην αλλαγή των στάσεων των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα.

Τα αποτελέσματά μας επιβεβαιώνουν την αρχική μας πρόβλεψη περί της απουσίας της γνωστικής επεξεργασίας αναφορικά με την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου εξαιτίας της ιδιαίτερα έντονης κοινωνικής – εθνικής σύγκρουσης που εμπεριέχεται σε αυτή. Φάνηκε δηλαδή ότι τα παιδιά έστρεψαν την προσοχή τους στην επίλυση της κοινωνικής σύγκρουσης, η οποία προερχόταν από το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς, που ήταν η συμφωνία με την πλειονότητα ή τη μειονότητα της εθνικής τους ενδοομάδας.

Ας δούμε όμως αναλυτικότερα τα φαινόμενα που προέκυψαν υπό το φως της ΘΕΣ και της θεωρίας της αυτοκατηγοριοποίησης.

Συγκεκριμένα, τα παιδιά ήρθαν αντιμέτωπα με μία μειονότητα της εθνικής τους ενδοομάδας, η οποία υποστήριζε την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου. Αυτό προκάλεσε την ενεργοποίηση μιας

κανονιστικής σύγκρουσης, η επίλυση της οποίας είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση των έκδηλα ξενοφοβικών στάσεων, αλλά ταυτόχρονα και την εκδήλωση στάσεων που υπερτόνιζαν το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ελευθεριών των μεταναστών. Με άλλα λόγια, διαπιστώθηκε ότι οι στάσεις των παιδιών στην περίπτωση αυτή χαρακτηρίζονται από μία αμφιθυμία, αφού από τη μία πλευρά υιοθετούν στάσεις που αναδεικνύουν μία συμπεριφορά έκδηλα ξενοφοβική και από την άλλη υποστηρίζουν τον πολιτιστικό κανόνα της ισότητας και των δικαιωμάτων. Επιβεβαιώνεται, επομένως, το φαινόμενο που αναδειχτηκε από την ανάλυση του περιεχομένου της επιχειρηματολογίας που ανέπτυξαν τα παιδιά, ότι, δηλαδή, τα όρια της εθνικής ενδοομάδας είναι περιχαρακωμένα με τέτοιο τρόπο που δε θα μπορούσε να βρει έδαφος η διαφορετικότητα. Έτσι, η αύξηση της έκδηλης ξενοφοβίας μπορεί να θεωρηθεί ως μία αντίσταση στον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, αφού αυτός θα μπορούσε να σημαίνει ότι κάποια προνόμια που δικαιούνται οι Έλληνες είναι δυνατόν να αποδοθούν και σε άλλους. Τα παιδιά, λοιπόν, προτίμησαν να φανούν περισσότερο ρατσιστές, σε αντίθεση με το πνεύμα των καιρών, παρά να φανεί ότι «παραχωρούν» τη σημαία, η οποία συμπυκνώνει ένα πλήθος συμβολισμών της πατρίδας και εθνικών ενθυμήσεων και κατ' επέκταση να θεωρηθεί ότι διασπάται ή διαταράσσεται η σχέση τους με το έθνος, που αντιπροσωπεύει γι' αυτά μία από τις σημαντικότερες πλευρές του αυτοπροσδιορισμού τους.

Το δεύτερο φαινόμενο σχετίζεται επίσης με την επεξεργασία μιας κανονιστικής σύγκρουσης, μόνο που αυτή τη φορά τα παιδιά έπρεπε να διαφωνήσουν με μία αντιρατσιστική μειοψηφία η οποία παραπέμπει στο πλαίσιο της κυρίαρχης εθνικής ενδοομάδας, ο κανόνας της οποίας είναι αντίθετος με την άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου. Στην περίπτωση αυτή, το κανονιστικό πλαίσιο δεν επιφέρει καμία σύγκρουση, κάτι που θεωρείται αναμενόμενο, αφού η συνοχή και η διατήρηση της ομοιογένειας του έθνους θεωρείται εξασφαλισμένη και κατ' επέκταση διασφαλίζεται η εθνική ταυτότητα. Έτσι, τα παιδιά υπερτονίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ελευθερίες των μεταναστών. Τέλος, πρέπει

να επισημάνουμε ότι σε όλες τις πειραματικές συνθήκες εκδηλώθηκε μείωση της ανοχής προς τους μετανάστες.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματά μας, παρατηρούμε ότι η υπαγωγή των παιδιών στην εθνική τους ομάδα αποτελεί μία ισχυρή αντίσταση σε οποιαδήποτε αλλαγή, που θα επεδίωκε τη διεύρυνση των ορίων της εθνικής τους ταυτότητας.

5.4. Ιδεολογική απόσταση, εθνική ταύτιση και επαναπροσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας

Όπως είδαμε από τα μέχρι τώρα αποτελέσματά μας, η υπαγωγή των παιδιών στην εθνική τους ομάδα έχει ως συνέπεια τη δημιουργία αντίστασης αναφορικά με την αλλαγή των στάσεων τους. Ωστόσο, ευθύνεται μόνο η αυτοκατηγοριοποίηση ή μήπως πρέπει να διερευνηθεί και ο ρόλος άλλων παραγόντων τόσο ιδεολογικών όσο και ψυχολογικών; Το ερώτημα αυτό θα διερευνήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί. Συγκεκριμένα, θα μελετήσουμε το ρόλο που διαδραματίζει στην αλλαγή των στάσεων η ιδεολογική απόσταση και η εθνική ταύτιση σε σχέση πάντοτε με τους πειραματικούς μας χειρισμούς. Σκοπός μας είναι να διερευνήσουμε εάν η ιδεολογική απόσταση των παιδιών από τη συγκρουσιακή άποψη που δόθηκε σε αυτά, καθώς και ο βαθμός ταύτισής τους με την εθνική ενδοομάδα σε συνδυασμό με την αυτοκατηγοριοποίηση θα επιφέρει κάποιου είδους αλλαγή στη στάση των παιδιών.

Από τις αναλύσεις που διενεργήσαμε στις απαντήσεις των παιδιών, φάνηκε ότι η ιδεολογική απόσταση επηρεάζει είτε αυτή καθαυτή είτε σε αλληλεπίδραση με τις άλλες ανεξάρτητες μεταβλητές την αλλαγή των στάσεων τους. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων της συνδιακύμανσης στις διαφορές των μέσων όρων των προτάσεων που συνθέτουν κάθε παράγοντα ως προς το θέμα αυτό απεικονίζονται στον Πίνακα 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Ιδεολογική απόσταση και στάση για μετανάστες. Μέσος Όρος της διαφοράς του μετα - τεστ από το προ - τεστ και αποτελέσματα της συνδιακύμανσης. Το αρνητικό πρόσημο δηλώνει μετακίνηση σε θέσεις που συμφωνούν περισσότερο με όσα συνοψίζει κάθε παράγοντας.

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΗ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ				DF	EXDF
		ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ		ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ			
		ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ		
ΕΚΔΗΛΗ ΞΕΝΟΦΟΒΙΑ	ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	-0.58*	-0.39	0.01	0.01	3.359 $\mu < 0.07$	2.429
	ΚΟΝΤΙΝΑ	0.19	-0.19	0.01	0.28		
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	-0.13	-0.27	-0.46	-0.40	1.317	0.664
	ΚΟΝΤΙΝΑ	-0.01	-0.14	-0.20	-0.43		
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΣΕΒΑΣΜΟΣ	ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	0.01	-0.01	0.01	-0.38**	0.523	3.523 $\mu < 0.07$
	ΚΟΝΤΙΝΑ	0.01	-0.01	-0.10	0.36		
ΑΝΟΧΗ	ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	-0.01	0.50	0.47	0.27***	0.263	4.505 $\mu < 0.05$
	ΚΟΝΤΙΝΑ	0.33	0.13	0.26	-0.12		

* $p < 0.001$ ** $p < 0.007$ *** $p < 0.08$

Από την ανάγνωση των δεδομένων που απεικονίζονται στο συγκεκριμένο πίνακα παρατηρούμε ότι η ιδεολογική απόσταση επηρεάζει κατά τρόπο στατιστικά σημαντικό τη στάση των παιδιών ως προς την «*Εκδηλη Ξενοφοβία*», ενώ η αλληλεπίδραση της ιδεολογικής απόστασης με την επικέντρωση επηρεάζει τόσο τον «*Πολιτισμικό Σεβασμό*» όσο και την «*Ανοχή*».

Ας δούμε όμως λεπτομερέστερα πώς η «*Εκδηλη Ξενοφοβία*» διαφοροποιεί τις πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Οι μέσοι όροι της διαφοράς της συγκεκριμένης διάστασης ανά συνθήκη και τα αποτελέσματα της διακύμανσης απεικονίζονται στον Πίνακα 10.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Εκδηλη Ξενοφοβία
Μέσοι όροι της διαφοράς ως προς την επίδραση της Ιδεολογικής Απόστασης (D) και αποτελέσματα της Ανάλυσης Διακύμανσης. Το πρόσημο «-» δηλώνει μετατόπιση σε ξενόφοβες θέσεις.

<i>ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΗ (D)</i>		F	P
<i>ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ</i>	<i>ΚΟΝΤΙΝΑ</i>		
-0,21	0,01	3,359	<0.07

Από την ανάγνωση των δεδομένων του συγκεκριμένου πίνακα, ο οποίος απεικονίζει τους μέσους όρους της διαφοράς του συγκεκριμένου παράγοντα ανάλογα με την ιδεολογική απόσταση και τα αποτελέσματα της διακύμανσης, διαπιστώνουμε ότι η ιδεολογική απόσταση επέδρασε στη μετατόπιση των στάσεων της ομάδας των Απομακρυσμένων υποκειμένων (Μ.Ο.= -0,21) προς περισσότερο ξενόφοβες στάσεις σε σχέση με τα Κοντινά υποκείμενα (Μ.Ο.= 0,01 $F_D=3,359$ $p<0,07$).

Όσον αφορά τον παράγοντα του «*Πολιτισμικού Σεβασμού*», από τα δεδομένα που απεικονίζονται στον Πίνακα 11, διαπιστώνουμε ότι η στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση της ιδεολογικής απόστασης με την επιχειρηματολογία «*ΚΑΤΑ*» ($F=3.523$ $p<0.07$), προκάλεσε την ενδυνάμωση του Πολιτισμικού Σεβασμού της ομάδας των Απομακρυσμένων υποκειμένων (Μ.Ο.= -0,28) σε σχέση με τα Κοντινά (Μ.Ο.= 0,14).

ΠΙΝΑΚΑΣ 11**Πολιτισμικός Σεβασμός.**

Μέσοι όροι της διαφοράς ως προς την αλληλεπίδραση της Ιδεολογικής Απόστασης (D) με την Επικέντρωση (E) και αποτελέσματα της Ανάλυσης Συνδιακύμανσης. Το πρόσημο «-» δηλώνει συμφωνία με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΗ (D)	ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ (E)		EXD F	P
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ		
ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	0,16	-0,28	3.523	<0.07
ΚΟΝΤΙΝΑ	-0.01	0,14		

Τέλος, ως προς την «Ανοχή», παρατηρούμε από την ανάγνωση των δεδομένων του Πίνακα 12, ότι εκδηλώθηκε στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση της ιδεολογικής απόστασης με την επικέντρωση «ΚΑΤΑ» ($F_{EXD} = 4.505$, $p < 0.05$). Συγκεκριμένα, παρατηρείται μείωση της ανοχής στην ομάδα των Απομακρυσμένων υποκειμένων (M.O.= 0,44) σε σχέση με τα Κοντινά (M.O.= -0,01).

ΠΙΝΑΚΑΣ 12**Ανοχή**

Μέσοι όροι της διαφοράς ως προς την αλληλεπίδραση της Ιδεολογικής Απόστασης (D) με την Επικέντρωση (E) και αποτελέσματα της Ανάλυσης Συνδιακύμανσης. Το πρόσημο «+» δηλώνει μείωση της ανοχής.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΣΗ (D)	ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ (E)		EXD F	p
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ		
ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ	0,01	0,44	4.505	<0.05
ΚΟΝΤΙΝΑ	0,28	-0,01		

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι η ιδεολογική απόσταση επηρέασε την ομάδα των παιδιών που είχαν ταξινομηθεί ως «Απομακρυσμένα» είτε αυτή καθεαυτή είτε σε αλληλεπίδραση με την επικέντρωση «ΚΑΤΑ». Ειδικότερα, η ιδεολογική απόσταση αυτή καθεαυτή προκάλεσε μετατόπιση των στάσεων των Απομακρυσμένων παιδιών προς την έκδηλη ξενοφοβία, γεγονός που θεωρείται αναμενόμενο, αφού η συγκεκριμένη ομάδα διαφωνεί με την άποψη και επομένως οι θέσεις της θα είναι αρνητικότερες για τους μετανάστες. Ωστόσο, η ομάδα των

Απομακρυσμένων παιδιών μετά από την αλληλεπίδραση της ιδεολογικής απόστασης με την επιχειρηματολογία ΚΑΤΑ φαίνεται να υιοθετεί περισσότερο τις θέσεις του «Πολιτισμικού Σεβασμού», ο οποίος συνοψίζει θέσεις που παραπέμπουν στο σεβασμό του πολιτισμού του άλλου και την προώθηση των πολιτισμικών ανταλλαγών. Επίσης, η αλληλεπίδραση των ιδίων μεταβλητών παρήγαγε στην ίδια ομάδα παιδιών μείωση της «Ανοχής». Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι η ιδεολογική απόσταση αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα ενδυνάμωσης της ξενοφοβίας, ενώ σε αλληλεπίδραση με τη μορφή της επικέντρωσης, η οποία ωστόσο ήταν σύμφωνη με τον ιδεολογικό παράγοντα και ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο, προκάλεσε ενδυνάμωση των στάσεων που παραπέμπουν στο σεβασμό του πολιτισμού των «άλλων», αλλά και σε μείωση της ανοχής.

Ως προς το μηχανισμό της εθνικής ταύτισης, από τις αναλύσεις που διενεργήσαμε στις απαντήσεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρξε στατιστικά σημαντική επίδραση ή αλληλεπίδρασή του με τις άλλες μεταβλητές ως προς τη μετατόπιση των στάσεων. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν μάλλον αναμενόμενο, αφού και οι δύο ομάδες στις οποίες ταξινομήθηκαν τα παιδιά (υψηλής και χαμηλής εθνικής ταύτισης) ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της ομοιογένειας του έθνους, όπως φάνηκε και από το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Οι αναπαραστάσεις τους έθνους είναι τόσο ισχυρές και κυρίαρχες και επομένως κάνουν ευκρινή τα όρια της εθνικής ομάδας. Εντός αυτών των ορίων συμπεριλαμβάνονται μόνο οι Έλληνες. Επομένως, ανεξάρτητα από το βαθμό ταύτισης, και οι δύο ομάδες έχουν κοινά ενδιαφέροντα και αυτό αντανακλάται με τη μη διαφοροποίηση των στάσεων τους.

5.5. Μετανάστες: «δεν τους αντιπαθούμε ούτε και τους αγαπάμε» !

Τα συναισθήματα έχουν περιγραφεί ως ενδοατομικά φαινόμενα, τα οποία ενεργοποιούν συμπεριφορές, προκειμένου το άτομο να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος του και να προσαρμοστεί σε αυτό (Levenson, 1999). Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια η μελέτη των συναισθημάτων έχει επικεντρωθεί στις κοινωνικές τους λειτουργίες. Αυτές προκύπτουν από το γεγονός ότι η έκφραση των συναισθημάτων έχει συνέπειες στο πώς οι άλλοι ανταποκρίνονται σε μας αλλά και πώς εμείς σχετιζόμαστε με τους άλλους (Fischer, κ.ά. 2003). Οι Pettigrew και Meertens (1995) χρησιμοποίησαν τα συναισθήματα ως ενδείξεις λανθάνουσας προκατάληψης στις διομαδικές σχέσεις, επειδή η αναφορά σε αυτά είναι λιγότερο φιλτραρισμένη. Επιπλέον, αυτά υπόκεινται σε μικρότερες πιέσεις συμμόρφωσης σε σχέση με τις γνώμες που εκφέρονται για χαρακτηριστικά.

Από τα μέχρι τώρα αποτελέσματά μας διαπιστώσαμε ότι μετά από τους πειραματικούς χειρισμούς ενδυναμώθηκαν οι έκδηλα προκατειλημμένες στάσεις των παιδιών με ταυτόχρονη ενίσχυση των απόψεων που υπερθεματίζουν του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ελευθεριών των μεταναστών. Ωστόσο, προκειμένου να διερευνήσουμε περαιτέρω το ζήτημα αυτό, συμπεριλάβαμε στο ερωτηματολόγιο ένα ερώτημα αναφορικά με τα συναισθήματα των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα για τους μετανάστες. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα των αναλύσεών μας ως προς το θέμα αυτό.

Τα συναισθήματα των παιδιών για τους μετανάστες, συνολικά, πριν από τον πειραματικό χειρισμό, παρουσιάζονται στον Πίνακα 13. Από την ανάγνωση του πίνακα παρατηρούμε ότι τα παιδιά δεν έχουν νιώσει για τους μετανάστες *μίσος* (Μ.Ο.=1,87), ενώ σπάνια έχουν νιώσει *περιφρόνηση* (Μ.Ο.=2,03), *θυμό* (Μ.Ο.=2,38), *αντιπάθεια* (Μ.Ο.=2,42) και *αδιαφορία* (Μ.Ο.=2,44). Ταυτόχρονα, όμως, δηλώνουν ότι σπάνια

έχουν νιώσει *θαυμασμό* (Μ.Ο.=2,43), ενώ σχεδόν συχνά *ενδιαφέρον* (Μ.Ο.=2,89), *αγάπη* (Μ.Ο.=2,84) και *συμπάθεια* (Μ.Ο.=2,98). Επίσης, διαφαίνεται μία τάση να έχουν νιώσει συχνότερα το συναίσθημα του *σεβασμού* (Μ.Ο.=3,36). Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνά μας, σε γενικές γραμμές, δηλώνουν ότι δεν έχουν νιώσει αρνητικά για τους μετανάστες, χωρίς, ωστόσο, να έχουν νιώσει και θετικά συναισθήματα. Αυτή ακριβώς η τάση αποτυπώνεται σαφέστερα και στην παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και την ορθογώνια περιστροφή των αξόνων τύπου Varimax που εφαρμόσαμε στις προτάσεις που συνθέτουν το ερώτημα αναφορικά με τα συναισθήματα για τους μετανάστες. Συγκεκριμένα, η παραγοντική ανάλυση, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 13, ανέδειξε δύο παράγοντες (ιδιοτιμή>1), οι οποίοι ερμηνεύουν το 56.25% της συνολικής διακύμανσης.

Από την ανάγνωση του Πίνακα 13 διαπιστώνουμε ότι ο πρώτος παράγοντας, «*Αρνητικά Συναισθήματα*», ο οποίος ερμηνεύει το 29.61% της συνολικής διακύμανσης, συντίθεται από ένα σύνολο αρνητικών συναισθημάτων για τους μετανάστες. Συγκεκριμένα, υψηλή φόρτιση παρουσίασαν τα συναισθήματα *θυμός* (0,802), *αντιπάθεια* (0.778), *μίσος* (0.772), *περιφρόνηση* (0.726) και *αδιαφορία* (0.602). Η ανάλυση

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Συναισθήματα για μετανάστες.

Μέσος Όρος και τυπική απόκλιση (1= Ποτέ /2=Σπάνια / 3= Συχνά / 4= Αρκετά Συχνά / 5= Πολύ Συχνά), Παραγοντική ανάλυση και Ανάλυση διακύμανσης (N=159)

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	ΤΥΠΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ	29.61%	26.64%
			ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ*	ΦΟΡΤΙΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ*
			ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	ΘΕΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ
Θυμός	2.38	1.35	0.802	-0.01
Αντιπάθεια	2.42	1.23	0.778	-0.102
Μίσος	1.87	1.30	0.772	-0.01
Περιφρόνηση	2.03	1.21	0.726	-0.268
Αδιαφορία	2.44	1.25	0.602	-0.258
Θαυμασμός	2.43	1.09	-0.01	0.786
Ενδιαφέρον	2.89	1.26	-0.01	0.784
Αγάπη	2.84	1.43	-0.270	0.693
Συμπάθεια	2.98	1.33	-0.01	0.692
Σεβασμός	3.36	1.32	-0.373	0.561
		Ιδιοτιμή:	3.880	1.744

αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τα πέντε συναισθήματα που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .81$.

Στο δεύτερο παράγοντα, των «*Θεικών Συναισθημάτων*», που αποτελεί το 26.64% της συνολικής διακύμανσης, υψηλότερη φόρτιση παρουσίασαν τα θετικά συναισθήματα *θαυμασμός* (0.786), *ενδιαφέρον* (0.784), *αγάπη* (0.693), *συμπάθεια* (0.692) και *σεβασμός* (0.561). Η ανάλυση αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για τα πέντε συναισθήματα που συνθέτουν τον παράγοντα αυτό κατέληξε σε δείκτη Cronbach $\alpha = .78$.

Παρατηρούμε, επομένως, ότι έχουμε δύο πολύ ξεκάθαρες ομάδες συναισθημάτων, τα αρνητικά (θυμός, αντιπάθεια, αδιαφορία, περιφρόνηση και μίσος) και τα θετικά (θαυμασμός, ενδιαφέρον, αγάπη, συμπάθεια και σεβασμός). Ποιες όμως είναι οι επιπτώσεις των πειραματικών μας χειρισμών στη μεταβολή των παραπάνω συναισθημάτων¹; Τα αποτελέσματα της πολλαπλής ανάλυσης διακύμανσης που εφαρμόσαμε στις διαφορές των μέσων όρων των προτάσεων που συνθέτουν κάθε παράγοντα αποκάλυψαν ότι δεν υπήρξε κανενός είδους επίδραση ή αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών στη μεταβολή των συναισθημάτων που νιώθουν τα παιδιά για τους μετανάστες.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι από τις αναλύσεις μας προκύπτουν ορισμένες τάσεις αναφορικά με τα συναισθήματα που νιώθουν τα παιδιά για τους μετανάστες. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι τα παιδιά σε γενικές γραμμές δηλώνουν ότι δε νιώθουν αρνητικά προς τους μετανάστες, ωστόσο αυτού του είδους τα συναισθήματα τείνουν να εμφανίζονται συχνότερα, όταν τίθενται προ της διλημματικής κατάστασης στην οποία εμπεριέχεται το θέμα της ελληνικής σημαίας. Ταυτόχρονα, τα θετικά

¹ Για να εντοπίσουμε τη μεταβολή στα συναισθήματα των παιδιών πριν και μετά από τον πειραματικό χειρισμό πραγματοποιήσαμε έλεγχο t - test στους μέσους όρους των προτάσεων που συνθέτουν κάθε παράγοντα. Η αλλαγή των συναισθημάτων υπολογίστηκε στη βάση της διαφοράς των μέσων όρων του μετα-τεστ από το προ - τεστ. Έτσι, ένα αρνητικό πρόσημο μας παραπέμπει σε μία στάση περισσότερο σύμφωνη με τις θέσεις που συνοψίζει ο παράγοντας (βλ. Παράρτημα II, Πίνακας 44).

συναισθήματα για τους μετανάστες, αν και δηλώνεται ότι εμφανίζονται σπάνια, εντούτοις τείνουν να γίνουν θετικότερα μετά από τον πειραματικό χειρισμό, εκτός από την περίπτωση όπου επιβάλλεται στα παιδιά να τοποθετηθούν υπέρ της άποψης του αλλοδαπού σημαιοφόρου με την επισήμανση της αποδοχής αυτής της άποψης από μία μειονότητα της εθνικής ενδοομάδας τους.

Παρόμοια αποτελέσματα ως προς τα συναισθήματα προς τους μετανάστες παρατηρήθηκαν και μετά από την εισαγωγή των μεταβλητών της ιδεολογικής απόστασης και της εθνικής ταύτισης. Δηλαδή, καταγράφεται η ίδια τάση που αναφέραμε και παραπάνω: τα συναισθήματα των παιδιών για τους μετανάστες δεν είναι αρνητικά αλλά ούτε και θετικά παρά το χειρισμό των ανεξάρτητων μεταβλητών.

5.6. Συζήτηση

Το βασικό ερευνητικό μας ερώτημα προήλθε από την προσέγγιση της ΘΕΣ ότι η αλλαγή των στάσεων μπορεί να επιτευχθεί μέσω της επεξεργασίας των συγκρούσεων. Ωστόσο, η αλλαγή αυτή καθεαυτή είναι συγκρουσιακή, αφού απαιτεί αλλαγή ή επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Ο σκοπός του πειράματός μας ήταν να μελετήσουμε τη λειτουργία και τα αποτελέσματα της επεξεργασίας της σύγκρουσης στον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, όταν τα όρια της είναι σαφή και ευκρινή.

Τα αποτελέσματά μας επιβεβαιώνουν τις αρχικές προβλέψεις μας ως προς το ρόλο της κοινωνικής επιρροής στον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής ταυτότητας στο πλαίσιο της εθνικής ενδοομάδας. Συγκεκριμένα, από το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας που ανέπτυξαν τα παιδιά αναδείχτηκαν τα όρια της εθνικής τους ενδοομάδας, μέσω του προσδιορισμού των χαρακτηριστικών του Έλληνα. Η δημιουργία μιας ισχυρής ή ασθενούς αίσθησης απόκλισης από τις συλλογικές απόψεις που υιοθετεί η εθνική ομάδα υπαγωγής έπαιξε τον αναμενόμενο ρόλο. Δηλαδή, η επιρροή της ομάδας υπαγωγής ενισχύθηκε, όταν αμφισβητήθηκε η κυρίαρχη άποψη των Ελλήνων αναφορικά με τα όρια της εθνικής τους ταυτότητας. Έτσι, τα παιδιά με τα επιχειρήματα που ανέπτυξαν υπογράμμισαν κατά τρόπο σαφή τα όρια της εθνικής τους ομάδας προσδιορίζοντας ταυτόχρονα ποιος είναι Έλληνας και ποιος δεν είναι. Αντίθετα, όταν τα παιδιά ήρθαν αντιμέτωπα με τη μειοψηφία των Ελλήνων που συμφωνεί με την άποψη του αλλοδαπού σηματοφόρου, τότε η επιρροή της ομάδας υπαγωγής ήταν μικρότερη. Στην περίπτωση αυτή, τα επιχειρήματα των παιδιών ήταν περισσότερο ευέλικτα. Διαφάνηκε από την πλευρά τους μία διάθεση να επεκτείνουν τα όρια της εθνικής τους ομάδας, ωστόσο έθεσαν προϋποθέσεις. Η επιχειρηματολογία τους κινήθηκε ανάμεσα σε δύο πόλους, δηλαδή ανάμεσα στον εθνικό εαυτό και στην ισότητα και το σεβασμό των δικαιωμάτων των μεταναστών, ωστόσο και πάλι έγινε εμφανής ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτούς που ανήκουν στο ελληνικό

έθνος και σε εκείνους που δεν ανήκουν. Η αρχική μας πρόβλεψη, επομένως, ότι το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας θα αναδείξει διαφορετικές ομάδες ατόμων με θέσεις είτε υπέρ είτε κατά των μεταναστών, επιβεβαιώθηκε εν μέρει. Πράγματι, τα δεδομένα μας αποκαλύπτουν ότι τα παιδιά που τοποθετούνται υπέρ της άποψης και κατά αυτής χρησιμοποιούν και αξιολογούν τα επιχειρήματά τους με διαφορετικό τρόπο. Οι κατά της άποψης την απορρίπτουν επικεντρώνομενοι σε επιχειρήματα που τονίζουν τους αγώνες και τις θυσίες των προγόνων, ενώ οι υπέρ της άποψης τονίζουν την ισοτιμία και τα ανθρώπινα δικαιώματα χωρίς, ωστόσο, να ξεχνούν το εθνικό πλαίσιο. Παρατηρούμε ότι και οι δύο ομάδες με την επιχειρηματολογία τους προσδιορίζουν σαφώς τα όρια της εθνικής ενδοομάδας και ταυτόχρονα υποδηλώνουν ποιος συμπεριλαμβάνεται σε αυτή και ποιος αποκλείεται. Οι Herrera και Reicher (1998) μελετώντας ένα μοντέλο αυτοκατηγοριοποίησης σε σχέση με την κοινωνική επιρροή, όπου οι κατηγορίες προσδιορίζονται μέσα από την ανάλυση του λόγου των υποκειμένων και η συλλογική πράξη σχηματίζεται μέσω κατηγοριών επιχειρημάτων, καταλήγουν σε έναν αφορισμό: αν τεθεί το ερώτημα «Με ποια πλευρά είσαι;», τότε η απάντηση εξαρτάται από την απάντηση σε ένα άλλο ερώτημα «Ποιες είναι οι πλευρές;».

Εκτός, όμως, από τα όρια της εθνικής ταυτότητας που προσδιορίστηκαν από την επιχειρηματολογία των παιδιών, διευκρινίστηκαν με σαφή τρόπο και οι κοινωνικές σχέσεις που υποδηλώνονται με αυτή. Για παράδειγμα, τα παιδιά που τοποθετήθηκαν εναντίον της άποψης του αλλοδαπού σηματοφόρου αναφέρθηκαν στη διαφορετική καταγωγή και στο ότι οι αλλοδαποί θα πρέπει να κρατήσουν τη σημαία της δικής τους χώρας. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, το να κρατήσουν οι αλλοδαποί τη σημαία της χώρας τους παραπέμπει, σύμφωνα με τα παιδιά, στην υποστήριξη προς τη χώρα τους, δηλαδή, «*αν γίνει πόλεμος με τη χώρα καταγωγής των αλλοδαπών, τότε εκείνοι θα πάνε με το μέρος της χώρας τους και όχι με την Ελλάδα*» ή «*όσο καλοί και αν είναι οι αλλοδαποί πάντοτε θα υποστηρίζουν τη χώρα τους*», ενώ σε ένα άλλο πλαίσιο υποστήριξη της χώρας μπορεί να σημαίνει προάσπιση των

οικονομικών συμφερόντων της χώρας σε σχέση με τις χώρες της Ε.Ε. Επομένως, τα άτομα προκειμένου να αιτιολογήσουν κοινωνικές πρακτικές, όπως για παράδειγμα η απόρριψη των αλλοδαπών ή η υπό προϋποθέσεις αποδοχή τους, χρησιμοποιούν ανάλογα επιχειρήματα επενδύοντάς τα με περιεχόμενα εθνικού συμφέροντος.

Ως προς την αλλαγή των στάσεων, τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν δύο ενδιαφέροντα φαινόμενα. Το πρώτο σχετίζεται με την τάση του ατόμου να εμφανίζεται ως ουδέτερο σε θέματα που αφορούν τους μετανάστες παρά να παίρνει θέση, η οποία θα το κατέτασσε στους ρατσιστές, πράγμα που αντιβαίνει στο πνεύμα των καιρών. Πράγματι, οι αρχικές θέσεις των παιδιών πριν από τον πειραματικό χειρισμό επιβεβαίωσαν το παραπάνω φαινόμενο. Ωστόσο, η πρόβλεψή μας ότι η επικέντρωση στην άποψη του αλλοδαπού σηματοφόρου θα είχε ως αποτέλεσμα την επεξεργασία της που θα οδηγούσε σε αλλαγή των στάσεων τους για τους μετανάστες, εξαιτίας του ιδιαίτερα έντονου διλημματικού χαρακτήρα της, δεν επιβεβαιώθηκε. Αντίθετα, οι αρχικά ουδέτερες στάσεις τους για τους μετανάστες έγιναν περισσότερο ξενόφοβες σε έκδηλο επίπεδο.

Το δεύτερο φαινόμενο, αφορά τη λανθάνουσα προκατάληψη. Σύμφωνα με τη ΘΕΣ, τα άτομα εμφανίζονται ρατσιστές περισσότερο σε λανθάνον επίπεδο παρά σε έκδηλο (Pérez, Mungy, Llavata, Fierres, 1996). Ταυτόχρονα όμως υπερθεματίζουν του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πράγματι, από τα αποτελέσματά μας αναδείχτηκε μία τάση λανθάνουσας προκατάληψης, για την αποκάλυψη της οποίας χρησιμοποιήθηκαν ως ενδείξεις τα συναισθήματα των παιδιών για τους μετανάστες, καθώς και το επίπεδο ανοχής προς αυτούς. Τα συναισθήματα ταξινομήθηκαν σε δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους ομάδες, τα θετικά και τα αρνητικά. Τα παιδιά, φάνηκε ότι δεν αντιπαθούν τους μετανάστες αλλά και δεν τους συμπαθούν. Είναι το εύρημά μας αυτό ανάλογο με εκείνο που ο Donidío και συνεργάτες (1989) επεσήμαναν σε έρευνά τους, ότι δηλαδή «*οι μαύροι δεν είναι άσχημοι, αλλά οι λευκοί είναι καλύτεροι*». Όσον αφορά την ανοχή, παρατηρήθηκαν τάσεις

μείωσης, οι οποίες προφανώς είναι άμεσα συνυφασμένες με την αύξηση της έκδηλης ξενοφοβίας.

Η πρόβλεψή μας, επομένως, ότι η επικέντρωση των απόψεων υπέρ ή κατά του αλλοδαπού σημαιοφόρου, εξαπτίας της έντονης κοινωνικής σύγκρουσης που εμπεριέχει, δε θα προκαλέσει επεξεργασία των απόψεων και επομένως αλλαγή στάσεων προς τους μετανάστες επιβεβαιώθηκε. Παρά την ανάδειξη των στάσεων που υποστηρίζουν τις ανθρωπιστικές αξίες της ισότητας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εντούτοις η προκατάληψη ανθίσταται τόσο σε έκδηλο όσο και σε λανθάνον επίπεδο. Για τα παιδιά, φαίνεται ότι δεν τίθεται κανένα απολύτως δίλημμα, όταν οι αξίες του έθνους αντιπαρατίθενται με το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στο σημείο αυτό, γίνεται νομίζουμε αντιληπτό το φαινόμενο που ο Billig (1988) έχει επισημάνει αναφορικά με την ισότητα και την ανοχή. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι δύο αυτές έννοιες αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, της προκατάληψης. Επιχειρώντας, μάλιστα, να παρουσιάσει τη δύναμη αυτού του ιδεολογικού διλήμματος φέρνει ως παράδειγμα την Αμερική και τις προκαταλήψεις εναντίον των νέγρων. Αναφέρει, δηλαδή, ότι η ισότητα και η ανοχή υπό μία εθνοκεντρική οπτική εκλαμβάνονται ως «οι αξίες μας». Αυτές οι ιστορικές για μας αξίες απειλούνται από τους «άλλους», τους διαφορετικούς. Υπό την έννοια αυτή, όταν οι νέγροι ζητούν περισσότερα πολιτικά προνόμια, τότε προσλαμβάνονται ότι αντιτίθενται στην παραδοσιακή αξία της ισότητας, η οποία είναι βασική αξία του αμερικανικού τρόπου ζωής. Αναφορικά μάλιστα με ορισμένα προνόμια, που δίνονται κατά καιρούς, ο Billig διαβλέπει ένα συγκεκριμένο σκοπό: την καταστρατήγηση γενικών κανόνων, με την έννοια ότι και η χώρα και οι κανόνες είναι δικά μας. Εάν, επομένως, θέλετε να μείνετε σ' αυτήν, πρέπει να συμμορφωθείτε με τους κανόνες μας (Billig, 1988, σ. 101-123). Κατ' αναλογία, οι μετανάστες στην ελληνική κοινωνία πρέπει να αποδεχθούν και να εσωτερικεύσουν τους κανόνες της πλειοψηφίας, δηλαδή των Ελλήνων, ενώ η κυρίαρχη ομάδα, οι Έλληνες, είναι εκείνη που προσδιορίζει τα όρια της ανοχής.

Τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν ότι οι απαντήσεις των παιδιών ήταν εξαρτημένες από την υπαγωγή τους στην εθνική τους ομάδα. Η σύγκρουση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπα δεν υπέστη κανενός είδους γνωστική επεξεργασία, αφού η κοινωνική σύγκρουση ήταν ιδιαίτερα έντονη και καθοδηγούμενη από την εθνική υπαγωγή των παιδιών, με βάση την οποία οργανώθηκε η επιχειρηματολογία των παιδιών. Επιπλέον, η υπαγωγή στην εθνική ομάδα, άρα η εθνική ταυτότητα, προσδιόρισε τα όρια της ενδοομάδας αλλά και καθόρισε όλες εκείνες τις αρχές που λειτούργησαν ως κατευθυντήριες γραμμές για τη συμπεριφορά προς τους μετανάστες. Με άλλα λόγια, η σύγκρουση στη μία περίπτωση δεν έγινε αντικείμενο επεξεργασίας από τα παιδιά και η άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου απορρίφθηκε, ενώ οι ξενόφοβες στάσεις ενδυναμώθηκαν και σε έκδηλο και σε λανθάνον επίπεδο. Στην περίπτωση που η σύγκρουση έγινε αντικείμενο επεξεργασίας, τότε και πάλι ο εθνικός προσδιορισμός καθόρισε τα αποτελέσματα, που ήταν η αφομοίωση των αλλοδαπών. Η Δραγώνα (2005) αναλύοντας το εμπειρικό υλικό δύο ερευνών που διεξήχθησαν με διαφορά δέκα χρόνων η μία από την άλλη² βρήκε ότι οι Έλληνες έφηβοι είναι σε μεγάλο βαθμό υπέρ μιας μονοπολιτισμικής κοινωνίας και επιλέγουν να μειωθεί ο αριθμός και η αποδοχή των μεταναστών να γίνεται υπό όρους. Επιπλέον, τα ευρήματα και των δύο ερευνών αποκάλυψαν ότι τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει κάποιος «ξένος» για να ζήσει στην Ελλάδα είναι κατά κύριο λόγο η πλήρης αποδοχή του ελληνικού τρόπου ζωής και κατά δεύτερο λόγο να «μιλάει ελληνικά» και να έχει «καλή εκπαίδευση». Με άλλα λόγια, επισημαίνει η Δραγώνα, ότι αποδεκτός «άλλος» είναι ο αφομοιωμένος «άλλος».

Ολοκληρώνοντας, διαπιστώσαμε από τα αποτελέσματά μας ότι ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός οδήγησε τα παιδιά στο να υιοθετήσουν

² Πρόκειται για τις έρευνες «Νέοι και Ιστορία: συγκριτική ευρωπαϊκή μελέτη για την ιστορική συνείδηση των εφήβων» (1994-1995), η οποία διενεργήθηκε σε 32.000 δεκαπεντάχρονους της τελευταίας τάξης του υποχρεωτικού σχολείου από 27 Ευρωπαϊκές χώρες με αντικείμενο την αντίληψή τους για την ιστορία και την κοινωνία και την «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα» (2003).

προκατειλημμένες απόψεις αναφορικά με τους μετανάστες, με τη δικαιολογία της διατήρησης της εθνικής ομοιογένειας και της προστασίας της πατρίδας. Οι Reicher και Hopkins (2001) υποστηρίζουν ότι ο αυτοπροσδιορισμός του εαυτού παρέχει ένα μοντέλο κοινωνικών σχέσεων οι οποίες χαρτογραφούν τον κόσμο στον οποίο ζούμε. Αυτό επιτρέπει στο άτομο να αναγνωρίζει κάποιον ως όμοιο ή ως διαφορετικό και ταυτόχρονα του δίνει έναν οδηγό δράσης, ο οποίος κατευθύνει τις συμπεριφορές του. Επομένως, το γεγονός ότι τα παιδιά αναγνωρίζουν ότι είναι μέλη του ελληνικού έθνους τα καθοδηγεί καταρχήν να προσδιορίσουν ποια είναι τα χαρακτηριστικά του Έλληνα και κατ' επέκταση να ορίσουν ποιος ανήκει και ποιος δεν ανήκει στην εθνική ενδοομάδα. Επιπλέον, αυτός ο αυτοπροσδιορισμός αντανάκλα τις κοινωνικές σχέσεις τόσο των Ελλήνων με τους μετανάστες όσο και τις σχέσεις του ελληνικού έθνους με άλλα έθνη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της εργασίας μας ήταν η μελέτη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας υπό το πρίσμα του θεωρητικού και μεθοδολογικού πεδίου της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Συγκεκριμένα, προσεγγίσαμε την ελληνική εθνική ταυτότητα υπό την έννοια της γνώσης του κοινού νου, επιδιώκοντας να αποκαλύψουμε τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιλαμβάνεται τον εθνικό της εαυτό και τους άλλους, καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις στις συνθήκες της σημερινής πολιτισμικής πολλαπλότητας.

Ο βασικός προβληματισμός που διαπερνά την εργασία μας αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι και οι ομάδες κατασκευάζουν, μοιράζονται και μετασχηματίζουν τη γνώση προκειμένου να κατανοήσουν τις εμπειρίες τους και να ερμηνεύσουν τον κόσμο στον οποίο ζουν. Ως πεδίο έρευνας χρησιμοποιήσαμε την εθνική ταυτότητα, η οποία αποτελεί μία μορφή γνώσης για το άτομο - μέλος ενός έθνους και στο περιεχόμενό της ενσωματώνει, συμπυκνώνει και εκφράζει τη σχέση του ατόμου με την πατρίδα του, τους συμπατριώτες του και τους άλλους που δεν ανήκουν στο δικό του έθνος.

Η έννοια της εθνικής ταυτότητας συντίθεται από γνωστικά και συναισθηματικά στοιχεία και εμπεριέχει σημασίες και πρακτικές, περιλαμβάνει δηλαδή κοινωνικές αναπαραστάσεις. Αυτές οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής επιρροής και της επικοινωνίας και εγκαθιδρύουν το κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο της εθνικής ομάδας, το οποίο προσδιορίζει τελικά ποιος ανήκει σε αυτή και ποιος όχι.

Στη μελέτη μας εμπεριέχονται τέσσερις επιμέρους έρευνες, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικές μεθοδολογίες. Ωστόσο, οι έρευνες αυτές διαπερνώνται από τη βασική ιδέα ότι η εθνική ταυτότητα αποτελεί τον κύριο άξονα ταύτισης και διαφοροποίησης και υπό την έννοια αυτή δομεί τόσο τις διεθνείς σχέσεις όσο και τις σχέσεις κατά την καθημερινή αλληλεπίδραση.

Αντικείμενο της πρώτης έρευνας είναι το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, μελετούμε πώς τρεις ηλικιακές ομάδες Ελλήνων (ενήλικες, φοιτητές, παιδιά 11-12 ετών) προσλαμβάνουν τον εθνικό τους εαυτό και τους εθνικούς άλλους και πώς αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους σχέση. Τα αποτελέσματά μας, καταρχήν, ανέδειξαν μία εικόνα εθνικού εαυτού, στην οποία κυρίαρχα στοιχεία είναι οι ιστορικές μνήμες και η ορθοδοξία. Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, δεν είναι παρόντα και στις τρεις ηλικιακές ομάδες, αλλά παρατηρούνται επικεντρώσεις που αντανακλούν τα ενδιαφέροντα κάθε ηλικίας. Συγκεκριμένα, οι ενήλικες επικεντρώνονται στην εδαφική επικράτεια του έθνους, όπου οι ιστορικές μνήμες και η ορθοδοξία αποτελούν τα συνεκτικά του στοιχεία. Παρόμοιο περιεχόμενο παρατηρείται και στους φοιτητές, οι οποίοι επίσης επικεντρώνονται στο χώρο με κυρίαρχο στοιχείο τους δεσμούς αλληλεγγύης που αναπτύσσονται μεταξύ των συμπατριωτών και τις ιστορικές μνήμες. Αξιοσημείωτο είναι ότι τόσο οι φοιτητές όσο και οι ενήλικες υπογραμμίζουν το ρόλο της αρχαιότητας, στην οποία αποδίδουν μεγάλη σημασία, καθώς και την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού υπονοώντας τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Γενικότερα, από τη σκέψη των ενηλίκων αναδεικνύεται ένα περιεχόμενο εθνικής ταυτότητας που παραπέμπει σε μία έννοια ελληνοκεντρισμού, η οποία ενδυναμώνεται και από τη σημασία που αποδίδει η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα στην ελληνική γλώσσα, την ιστορία και την ορθοδοξία. Το ίδιο παρατηρούμε και στους φοιτητές, οι οποίοι αν και σε ένα πρώτο επίπεδο φαίνεται να αντιμετωπίζουν κριτικά το παραπάνω ελληνοκεντρικό περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας, εντούτοις, αποδίδουν μεγάλη σημασία στην ελληνική γλώσσα και τις ελληνικές παραδόσεις.

Όσον αφορά τα παιδιά ηλικίας 11-12 ετών παρατηρούμε ότι η σκέψη τους επικεντρώνεται στην ορθοδοξία, η οποία θεωρείται ως το βασικό συνεκτικό στοιχείο των κατοίκων του έθνους. Επιπλέον, τα παιδιά δεν παραλείπουν να αναφερθούν και στις ιστορικές μνήμες, οι οποίες φαίνεται να συμπυκνώνουν τους αγώνες των προγόνων για ελευθερία και ανεξαρτησία και συσχετίζονται με τα εθνικά σύμβολα (ελληνική σημαία,

εθνικός ύμνος), τα οποία φαίνεται να πραγματώνουν τη φανταστική κοινότητα του έθνους. Γενικότερα, από τη σκέψη των παιδιών αναδεικνύεται ένας εθνοκεντρισμός, υπό την έννοια της ταύτισης με την πατρίδα σε κάθε περίπτωση, ο οποίος ενδυναμώνεται και από την έμφαση που δίνουν στις ελληνικές παραδόσεις, την ελληνική γλώσσα και την ορθοδοξία.

Αναφορικά με τον εθνικό άλλο, ο οποίος αποτελεί συστατικό στοιχείο κάθε εθνικής ταυτότητας, τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν διάφορες τάσεις. Συγκεκριμένα, οι φοιτητές και τα παιδιά επικεντρώνονται στους Τούρκους και τους Αλβανούς, τους οποίους προσλαμβάνουν ως εχθρούς. Οι Τούρκοι αποτελούν μία εθνική ομάδα με την οποία η Ελλάδα έχει σχέσεις έντασης κατά τα τελευταία χρόνια αλλά και μακρά ιστορία συγκρουσιακών σχέσεων κατά το παρελθόν. Άλλωστε, έρευνες έχουν αποκαλύψει ότι η συλλογική μνήμη των Ελλήνων αναφορικά με τους Τούρκους επικεντρώνεται σε έναν κατακτητή που εξακολουθεί να απειλεί την Ελλάδα (Μαντόγλου, 2005· Μαντόγλου & Φερεντίνος, 2005· Φερεντίνος, Μαντόγλου, Πακουλίδης, 2003). Όσον αφορά τους ενηλίκους, αυτοί επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στους «φίλους εθνικούς άλλους», που είναι οι Ευρωπαίοι, καθώς και οι ομόδοξοι Σέρβοι, Ρώσοι και Κύπριοι. Σχετικά με τους μετανάστες, που αποτελούν τον εθνικό άλλο που βρίσκεται εντός της εδαφικής επικράτειας του έθνους – κράτους, οι Αλβανοί, που αποτελούν την πολυπληθέστερη και πιο «ορατή» ομάδα μεταναστών στην Ελλάδα, προσλαμβάνονται ως εκείνη η ομάδα που δημιουργεί προβλήματα, ενώ οι στάσεις των ερωτώμενων γενικά για τους μετανάστες χαρακτηρίζονται από αντιφατικότητα. Από τη μία δηλαδή τα υποκείμενά μας τοποθετούνται υπέρ του σεβασμού των δικαιωμάτων των μεταναστών, ενώ από την άλλη δηλώνουν ότι αυτοί αποτελούν πηγή προβλημάτων και τάσσονται υπέρ της εθνικής ομοιογένειας. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει περισσότερο τη σκέψη των ενηλίκων και των φοιτητών, ενώ τα παιδιά τάσσονται υπέρ της πολυπολιτισμικότητας.

Διαπιστώνουμε, επομένως, τη συμβολική λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, δηλαδή το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο

τοποθετούνται τα άτομα ως προς την κοινή γνώση που εμπεριέχεται στην έννοια της εθνικής ταυτότητας. Η κοινή αυτή γνώση παραπέμπει σε ένα περιεχόμενο ελληνοχριστιανισμού, που φαίνεται να διαπερνά και τις τρεις ηλικιακές ομάδες, παρά τις διαφορετικές επικεντρώσεις που αντανακλούν τα ενδιαφέροντα και την εμπλοκή κάθε ηλικίας. Με άλλα λόγια, δεν παρατηρήθηκε μία αναπτυξιακή διάσταση στις κοινωνικές αναπαραστάσεις εθνικής ταυτότητας, υπό την έννοια των αλλαγών από μία ηλικία σε μία μεγαλύτερη. Αντίθετα, στις κοινωνικές αναπαραστάσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας κυρίαρχα στοιχεία είναι η ορθοδοξία και η ιστορία, η οποία συγκεκριμενοποιείται μέσω των αγώνων των προγόνων και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι Moscovici & Vignaux (2000) αναφέρονται στις πρωταρχικές εκείνες αρχές, τα θέματα, οι οποίες είναι βαθιά ριζωμένες στην κοινωνική μνήμη των μελών μιας ομάδας και συμβάλλουν στην ανάδυση και την παραγωγή του κοινωνικού της λόγου, ο οποίος και τη χαρακτηρίζει. Ο κοινωνικός λόγος, επομένως, της ελληνικής κοινωνίας αναφορικά με την εθνική ταυτότητα των μελών της φαίνεται να έχει ενσωματωθεί στην κοινωνική σκέψη των παιδιών (Dunneen & Lloyd, 1990). Υπ' αυτήν την έννοια, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εθνικής ταυτότητας συγκροτούν την κοσμοθεωρία των ατόμων αναφορικά με τον εθνικό τους προσδιορισμό, με βάση την οποία αποδίδονται σημασίες στο περιβάλλον και υιοθετούνται πρακτικές. Ωστόσο, το περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων διαμορφώνεται σε συνάρτηση με το κοινωνικό πλαίσιο και τις συνθήκες από τις οποίες αναδύονται (Jodelet, 1995). Το ερώτημα, επομένως, που τίθεται είναι κατά πόσο η πολιτισμική πολλαπλότητα επηρεάζει το περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας, υπό την έννοια του εμπλουτισμού της από στοιχεία που υπάρχουν στο νέο περιβάλλον. Το συγκεκριμένο ερώτημα αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της δεύτερης έρευνάς μας, στην οποία αποκαλύψαμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών ηλικίας 11-12 ετών. Τόσο η συγκεκριμένη έρευνα, όπως προαναφέρθηκε, όσο και οι επόμενες επικεντρώνονται στα παιδιά ηλικίας 11-12 ετών, τα οποία συμπτικνώνουν τις τάσεις του κοινωνικού

τους περιβάλλοντος και αντικατοπτρίζουν τη γνώση που αποκομίζουν από το σχολείο αναφορικά με την εθνική τους ταυτότητα, ενώ αποτελούν τους πολίτες εκείνους που θα πρέπει να διαχειριστούν στο μέλλον, περισσότερο από κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα, τις αλλαγές που θα επιφέρει η ολοένα αυξανόμενη πολιτισμική πολλαπλότητα.

Τα αποτελέσματα της δεύτερης έρευνας αναφορικά με την πρόσληψη της πατρίδας από τους Έλληνες και τους αλλοδαπούς μαθητές ανέδειξαν το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν την κοινωνική πραγματικότητα οι διαφορετικές ως προς την εθνική τους ταυτότητα ομάδες παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Συγκεκριμένα, η σκέψη των Ελλήνων μαθητών, όταν αναφέρονται στην πατρίδα, επικεντρώνεται στο χώρο, την ιστορία του, καθώς και την κοινότητα των ανθρώπων. Αντίθετα, τα αλλοδαπά παιδιά περιγράφουν την πατρίδα με όρους συγγένειας, ενώ μιλούν περισσότερο με συναισθήματα γι' αυτήν. Δεν υπάρχουν αναφορές στο χώρο και στην ιστορία της ομάδας. Υπάρχουν αναμνήσεις, νοσταλγία και ευχάριστες στιγμές. Μόνο η αναφορά στη θρησκεία και στους δεσμούς με τους συμπατριώτες φαίνεται να παραπέμπει στη «φαντασιακή» κοινότητα της πατρίδας. Τα παιδιά, επομένως, εκφράζουν στην αναπαράστασή τους για την πατρίδα την εμπειρία τους, η οποία, για τους Έλληνες, παράγεται στο συγκεκριμένο πλαίσιο της Ελλάδας και υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Το ίδιο ισχύει και για τους αλλοδαπούς, οι οποίοι στην αναπαράσταση για την πατρίδα εκφράζουν τη δική τους εμπειρία στο πλαίσιο της Ελλάδας, η οποία, ωστόσο, δεν είναι η πατρίδα τους. Η Jodelet (1995) υποστηρίζει ότι η αναπαράσταση είναι μία μορφή πρακτικής γνώσης, η οποία συνδέει το υποκείμενο με το αντικείμενο και αναφέρεται στην εμπειρία που αποκτά ένα άτομο ζώντας σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες συνθήκες. Εκτός όμως από τις εμπειρίες των παιδιών, στην κοινωνική αναπαράσταση για την πατρίδα εμπεριέχεται ο απόηχος της εθνικής ταυτότητας των συμμετεχόντων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στο κοινωνικό πλαίσιο ενός συγκεκριμένου έθνους – κράτους. Έτσι, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την πατρίδα των Ελλήνων αποκάλυψαν στοιχεία του περιεχομένου της εθνικής τους

ταυτότητας, ενώ από την αναπαράσταση των αλλοδαπών αναδύθηκε η έννοια του «ξένου», αυτού δηλαδή που δεν αποτελεί μέλος της εθνικής ενδοομάδας. Κατά συνέπεια, το κοινωνικό πλαίσιο καθόρισε την κοινωνική σκέψη των διαφορετικών ομάδων αναφορικά με την πατρίδα και ταυτόχρονα, αναδείχτηκαν οι επικεντρώσεις του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας των συμμετεχόντων.

Οι επιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου και συγκεκριμένα των ιδεολογιών και των πεποιθήσεων που κυκλοφορούν στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με την εθνική ταυτότητα των μελών της, καθώς και οι επιδράσεις των αναπαραστάσεων περί «σημαντικών» εθνικών άλλων στην πρόσληψη του Έλληνα πολίτη και στις διομαδικές σχέσεις αποτέλεσαν αντικείμενο διερεύνησης της τρίτης μας έρευνας.

Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι τα παιδιά, προκειμένου να προσδιορίσουν τον εαυτό τους, επέλεξαν τις κοινωνικές κατηγορίες του Έλληνα και του Χριστιανού και, μάλιστα, τοποθέτησαν την ταυτότητα του Χριστιανού στην πρώτη θέση σημαντικότητας. Όσον αφορά τον Έλληνα πολίτη, αυτός προσλαμβάνεται ως φορέας των παραδόσεων, της θρησκείας και της γλώσσας της εθνικής του ενδοομάδας, καθώς και ως νομοταγής πολίτης - φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων - που, ωστόσο, θέτει στο προσκήνιο την υποστήριξη της πατρίδας του. Με άλλα λόγια, τα πολιτισμικά στοιχεία φαίνεται να αποτελούν την κυρίαρχη διάσταση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Στα πολιτισμικά στοιχεία αποδίδεται πολύ μεγάλη σημασία, ενώ κυριαρχεί η αντίληψη της υποστήριξης προς την πατρίδα χωρίς αυτό να τίθεται σε κριτική αμφισβήτηση. Σε ένα τέτοιο περιεχόμενο εθνικής ταυτότητας υπολανθάνει η πεποίθηση της πολιτισμικής ομοιογένειας, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζονται τα όρια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Κατά συνέπεια ο Έλληνας πολίτης προσλαμβάνεται στη βάση χαρακτηριστικών που παραπέμπουν στο έθνος υπό μία εθνοτική - γενεαλογική έννοια (Smith, 2000). Ωστόσο, το ότι τα παιδιά προσδιορίζουν τον εαυτό τους σε σχέση με το έθνος τους σημαίνει ότι δεσμεύονται και σε ένα μοντέλο κοινωνικών σχέσεων που δομούνται με βάση τις διεθνείς σχέσεις και την έννοια του εθνικού συμφέροντος

(Hopkins & Reicher, 1996). Αυτό φάνηκε ξεκάθαρα από την επίδραση της εθνικής ταυτότητας του Αλβανού και του Τούρκου, κατά κύριο λόγο, στο περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των παιδιών. Όταν έγινε ευκρινής η εθνική ταυτότητα των δύο παραπάνω εθνικών ομάδων, τότε τα παιδιά υπερτόνισαν τόσο τα χαρακτηριστικά της εθνικής τους ομάδας όσο και τη σημασία που αποδίδουν σε αυτά, και το ίδιο συνέβη και με τη διάσταση που αναφέρεται στην υποστήριξη της πατρίδας, όπου σημαντικό ρόλο έπαιξε, εκτός των δύο παραπάνω εθνικών ταυτοτήτων, και η εθνική ταυτότητα του Γερμανού.

Δεδομένης της ηλικίας των παιδιών, γίνεται φανερός ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αίσθηση της εθνικής ταυτότητας, αφού, όπως επισημαίνει ο Smith (1990), πρέπει ένας πληθυσμός *«να διδαχτεί ποιος είναι, από πού κατάγεται και πού πηγαίνει»* (σ. 184). Τα παιδιά της συγκεκριμένης ηλικίας που φοιτούν στο ελληνικό δημοτικό σχολείο διδάσκονται διάφορα μαθήματα (Ιστορία, Γεωγραφία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Γλώσσα) μέσω των οποίων αποκτούν πληροφορίες για τον εθνικό εαυτό, κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είναι *«η ιδιαίτερη πολιτισμική οντότητα και η μοναδικότητα του ελληνικού έθνους»* (Φραγκουδάκη, 1997, σ. 15), ενώ η αρχαιότητα φαίνεται να αποτελεί κυρίαρχη αξία και συστατικό της υπεροχής των Ελλήνων. Επιπλέον, ο εθνικός εαυτός παρουσιάζεται αναλλοίωτος και ομοιογενής στο πέρασμα των αιώνων (Βεντούρα, 1997). Τα παραπάνω στοιχεία ενισχύονται και από τις διάφορες γιορτές και τελετές που γίνονται στο σχολείο, αλλά και από τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι αντιλαμβάνονται το ρόλο τους ως θεματοφύλακες της εθνικής κληρονομιάς, υπό ευρεία έννοια, και θεωρούν ότι αποστολή τους είναι η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των μαθητών τους (Ιγγλέση, 1997).

Όσον αφορά το ρόλο του εθνικού άλλου στην ελληνική εθνική ταυτότητα, οι Αλβανοί και οι Τούρκοι φαίνεται να διαδραματίζουν ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ενδυνάμωση του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας των παιδιών, αφού η παρουσία τους είτε σε συμβολικό είτε σε πραγματικό επίπεδο συμβάλλει στην πρόσληψη απειλής, η μορφή της οποίας, ωστόσο, εξαρτάται από το ποιος είναι ο

εθνικός άλλος. Έτσι, η αυτοεκτίμηση της ενδοομάδας των Ελλήνων συσχετίζεται με τους Αλβανούς, οι οποίοι αποτελούν την περισσότερο «ορατή» ομάδα μεταναστών στην Ελλάδα, ενώ η απειλή της ασφάλειας και της θρησκείας της εθνικής ενδοομάδας συσχετίζεται με τους Τούρκους.

Όσον αφορά την πρόσληψη της διαφορετικότητας και τις στάσεις προς τους εθνικούς άλλους, τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν ένα είδος αμφιθυμίας. Από τη μία πλευρά τα παιδιά τοποθετήθηκαν υπέρ των δικαιωμάτων των μεταναστών, μόνο όταν το ιδεολογικό πλαίσιο που τους παρουσιαζόταν μέσω των κειμένων συμφωνούσε με τις δικές τους πεποιθήσεις περί έθνους. Στην αντίθετη περίπτωση εξέφραζαν τη διαφωνία τους. Παρά, λοιπόν, τη μεγάλη εθνική ταύτιση και τη θετική αξιολόγηση της εθνικής ενδοομάδας, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για στάσεις διάκρισης προς τους εθνικούς άλλους ή απόρριψη των εθνικών εξωομάδων. Ωστόσο, διαπιστώθηκε καχυποψία, επιφυλακτικότητα και ανασφάλεια, καθώς και αμφισημία αναφορικά με τα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες.

Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι το ανήκειν σε μία εθνική ομάδα θεωρείται ως μία αμετάβλητη κατηγορία, τα όρια της οποίας είναι άκαμπτα και σταθερά. Σε αυτό υπολανθάνει ότι η εθνική ταυτότητα προσλαμβάνεται από τα παιδιά ως μία φυσική κατηγορία και όχι ως κοινωνική. Έτσι, οι Έλληνες που ζουν σε ένα συγκεκριμένο χώρο χαρακτηρίζονται από ορισμένες ιδιότητες, οι οποίες θεωρούνται «φυσικές» και αυτές τους διαφοροποιούν από τις άλλες εθνικές ομάδες. Με άλλα λόγια, τα παιδιά αναπαράγουν στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας μία σχεδόν φυσική πραγματικότητα. Ο Lipiansky (1991) θεωρεί τη «φυσικοποίηση» ως μία τάση της ιδεολογίας να εμφανίζει το αποτέλεσμα της γνωστικής διαδικασίας ως μία «αντικειμενική πραγματικότητα», μετατρέποντας τις αξίες σε γεγονότα και το συμφέρον σε δίκαιο. Η υιοθέτηση της κατηγορίας «έθνος» ως μιας φυσικής κατηγορίας φαίνεται να διαπερνά την καθημερινή ζωή των παιδιών και δίνει νόημα στις αλληλεπιδράσεις τους. Ο Billig (1995) κάνει λόγο για τον εθνικισμό της καθημερινής ζωής (banal nationalism), εννοώντας ότι

ο τρόπος που ζούμε καθημερινά χαρακτηρίζεται, χωρίς να το καταλαβαίνουμε, από την παρουσία του έθνους. Επιπλέον, η πρόσληψη της εθνικής ταυτότητας ως φυσικής και όχι ως κοινωνικής κατηγορίας εμπεριέχει και μία αντίληψη για το πώς δομείται ο κόσμος στον οποίο ζούμε και ταυτόχρονα προσδιορίζονται ποιοι είναι οι εθνικοί εχθροί και ποιοι οι εθνικοί φίλοι και κατ' επέκταση ποιοι απειλούν το έθνος και ποιοι όχι. Ωστόσο, η κατηγορία «έθνος» είναι μία κοινωνική κατηγορία (Jackson & Penrose, 1993), η οποία παράγεται και αναπαράγεται μέσα από μία σειρά κοινωνικών πρακτικών. Το περιεχόμενο και τα όρια κάθε κοινωνικής κατηγορίας, καθώς και οι σχέσεις, που υποδηλώνονται από την υιοθέτησή της, αποτελούν προϊόντα κοινωνικοϊστορικών παραγόντων αλλά και κοινωνικών αναπαραστάσεων που εμποτίζουν την κοινωνική αλληλεπίδραση των ατόμων μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης κατηγορίας υποδηλώνει ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων τόσο μεταξύ των μελών που ανήκουν στην ίδια κατηγορία όσο και μεταξύ των «άλλων». Συνακόλουθα υποδηλώνονται και οι μορφές της δράσης, οι οποίες έχουν βασικές συνέπειες στο ποιες πράξεις θεωρούνται πιθανές και ποιες όχι (Reicher & Hopkins, 2001). Οι κοινωνικοϊστορικοί παράγοντες, όμως, αλλάζουν και μάλιστα σήμερα οι κοινωνικές αλλαγές που έχουν συμβεί στην ελληνική κοινωνία θέτουν στο προσκήνιο του προβληματισμού την πολυπολιτισμικότητα. Κατά πόσο, όμως τα παιδιά είναι σε θέση να επαναδιαπραγματευθούν τη διάκριση «εμείς» και οι «άλλοι» και να διαχειριστούν τις συγκρούσεις που αντιμετωπίζουν ερχόμενα σε επαφή με το «μη οικείο» που φέρνει μαζί της η μετανάστευση και κατ' επέκταση η διαφορετικότητα που τη συνοδεύει.

Το παραπάνω ερώτημα αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της τέταρτης έρευνάς μας, η οποία εξετάζει το ρόλο της σύγκρουσης στη δομή και τη σημασία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα επιχειρηματολόγησαν για μία συγκρουσιακή κατάσταση, αν, δηλαδή, ένας αλλοδαπός μαθητής μπορεί να γίνει σημαιοφόρος. Τα αποτελέσματά μας αποκάλυψαν ότι οι απαντήσεις των παιδιών ήταν εξαρτημένες από την υπαγωγή τους στην εθνική τους ομάδα. Η

σύγκρουση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπα δεν υπέστη κανενός είδους γνωστική επεξεργασία, αφού η κοινωνική σύγκρουση ήταν ιδιαίτερα έντονη και καθοδηγούμενη από την εθνική υπαγωγή των παιδιών, με βάση την οποία οργανώθηκε η επιχειρηματολογία των παιδιών. Επιπλέον, η υπαγωγή στην εθνική ομάδα, άρα η εθνική ταυτότητα, προσδιόρισε τα όρια της ενδοομάδας αλλά και καθόρισε όλες εκείνες τις αρχές που λειτούργησαν ως κατευθυντήριες γραμμές για τις στάσεις προς τους μετανάστες. Με άλλα λόγια, η σύγκρουση στη μία περίπτωση δεν έγινε αντικείμενο επεξεργασίας από τα παιδιά και η άποψη του αλλοδαπού σημαιοφόρου απορρίφθηκε, ενώ οι ξενόφοβες στάσεις ενδυναμώθηκαν και σε έκδηλο και σε λανθάνον επίπεδο. Στην περίπτωση που η σύγκρουση έγινε αντικείμενο επεξεργασίας, τότε και πάλι ο εθνικός προσδιορισμός καθόρισε τα αποτελέσματα, που ήταν η αφομοίωση των αλλοδαπών. Με άλλα λόγια, οι μετανάστες στην ελληνική κοινωνία πρέπει να αποδεχθούν και να εσωτερικεύσουν τους κανόνες της πλειοψηφίας, δηλαδή των Ελλήνων, ενώ η κυρίαρχη ομάδα, οι Έλληνες, είναι εκείνη που προσδιορίζει τα όρια της ανοχής. Άλλωστε η Δραγώνα (2005) επισημαίνει, ότι αποδεκτός «άλλος» είναι ο αφομοιωμένος «άλλος». Το φαινόμενο της αποδοχής και του σεβασμού των μεταναστών υπό την προϋπόθεση, ωστόσο, να εσωτερικεύσουν τις αρχές και τις αξίες της ελληνικής εθνικής ομάδας αναδεικνύει τα ιδεολογικά διλήμματα (Billig κ.ά., 1988) του κοινού νου έτσι όπως εμφανίζονται στον καθημερινό λόγο. Οι άνθρωποι ζώντας σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον μοιράζονται αξίες και πεποιθήσεις, τις οποίες επιστρατεύουν προκειμένου να επιχειρηματολογήσουν για να υποστηρίξουν ή να απορρίψουν αντικρουόμενες απόψεις. Έτσι, οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται από τον Billig και τους συνεργάτες του (1988) ως σκεπτόμενα άτομα, τα οποία, ωστόσο, λειτουργούν «μέσα στο πλαίσιο των περιορισμών της ιδεολογίας και με τα στοιχεία της ιδεολογίας» (σ. 27).

Συμπερασματικά, η ελληνική εθνική ταυτότητα αποτελεί για τα παιδιά ένα πλαίσιο αναφοράς, μία αναπαράσταση, που διαμεσολαβεί τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, τους άλλους και τον κόσμο γενικότερα και προσανατολίζει τις στάσεις τους. Το εθνικό πλαίσιο

αναφοράς φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ανθεκτικό στην αλλαγή που φέρνει μαζί της η πολιτισμική πολλαπλότητα της εποχής μας, ενώ οι συγκρούσεις που αναδεικνύονται διευθετούνται προτάσσοντας το εθνικό συμφέρον και την προστασία της εθνικής ταυτότητας. Η νέα πραγματικότητα που διαμορφώνουν η μετανάστευση, η αύξηση της διασποράς και η εξέλιξη της τεχνολογίας σε συνδυασμό με τη δημιουργία διαδικτυακών κοινοτήτων απαιτεί εμπλουτισμό και ενδεχομένως αλλαγή του νοήματος της ελληνικής εθνικής ταυτότητας μέσα από την υποστήριξη στοιχείων που υπάρχουν στο νέο περιβάλλον. Ο Hall (1993) υπογραμμίζει ότι το πρόβλημα που θα αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι κατά τον 21^ο αιώνα είναι «*Η ικανότητα να ζούμε με τη διαφορά*» (σ. 361). Αυτή η νέα πραγματικότητα θέτει υπό δοκιμασία τα υπάρχοντα όρια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και ταυτόχρονα δημιουργεί ένα νέο πλαίσιο αναφοράς εντός του οποίου τα παιδιά θα πρέπει να συνυπάρξουν, να αντιμετωπίσουν την πολιτισμική διαφορετικότητα και να διαχειριστούν το «μη οικείο» που τη συνοδεύει. Η επανεξέταση της εθνικής ταυτότητας, υπό την έννοια της αλλαγής του νοήματός της και του εμπλουτισμού της, φαίνεται να αποτελεί πρόκληση στην εποχή μας τόσο για την Κοινωνική Ψυχολογία αλλά και για την Εκπαίδευση, ο ρόλος της οποίας στην κατασκευή της ταυτότητας των νέων μελών της εθνικής ομάδας είναι αδιαφιλονίκητος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι : **ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ**

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Αυτό το ερωτηματολόγιο φτιάχτηκε για να καταγράψει τις απόψεις που έχουν οι μαθητές της ηλικίας σου για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές (Η/Υ). Σε παρακαλούμε να απαντήσεις σε όλες τις παρακάτω ερωτήσεις.

Οι απαντήσεις σου είναι εμπιστευτικές, δε βαθμολογούνται και δεν υπάρχει σωστή και λανθασμένη απάντηση.

Πριν αρχίσεις τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, σε παρακαλούμε να απαντήσεις σε ορισμένες προσωπικές ερωτήσεις.

Σε ευχαριστούμε για τη συνεργασία σου

Βάλε X στο κατάλληλο κουτάκι.

✓ Πηγαίνω στην : Ε' τάξη ΣΤ' τάξη

✓ Είμαι: Αγόρι Κορίτσι

✓ Γεννήθηκα: ΕΛΛΑΔΑ

ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ

Ποια;

✓ Οι γονείς μου γεννήθηκαν: ΕΛΛΑΔΑ

ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ

Ποια;

Γράψε:

✓ Σε ποιο σχολείο πηγαίνεις:

✓ Σε ποια περιοχή μένεις:

Ε1. Τι είναι πατρίδα; Βάλε **X** σε τρεις μόνο προτάσεις που εκφράζουν περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

Πατρίδα είναι:
(Προσοχή: τρεις μόνο απαντήσεις)

1. Ένας τόπος, όπου κάποιος νιώθει ασφάλεια.	
2. Ένας τόπος, οι κάτοικοι του οποίου μιλούν την ίδια γλώσσα.	
3. Ο τόπος που κληρονομήσαμε από τους προγόνους μας.	
4. Ένας τόπος, οι κάτοικοι του οποίου συνδέονται μεταξύ τους με κοινούς αγώνες για ελευθερία και ανεξαρτησία.	
5. Ένας τόπος με συγκεκριμένο έδαφος και σύνορα.	
6. Ένας τόπος, οι κάτοικοι του οποίου έχουν κοινή ιστορία, κοινό παρελθόν.	
7. Ένας τόπος στον οποίο οι άνθρωποι είναι ίσοι απέναντι στους νόμους.	
8. Οι κάτοικοί της νιώθουν κοντά και συμπαραστέκονται ο ένας στον άλλο αν και Δε γνωρίζονται μεταξύ τους.	
9. Ένας τόπος, οι κάτοικοί του οποίου έχουν την ίδια θρησκεία.	
10. Ο τόπος που γεννήθηκα.	
11. Ο τόπος, στον οποίο οι άνθρωποι έχουν κοινές παραδόσεις, κοινές συνήθειες και κοινά ήθη και έθιμα.	

Ε2. Ποιο από τα παρακάτω έχει μεγαλύτερη αξία για έναν Έλληνα;
Τοποθέτησε τις φράσεις στη σειρά αρχίζοντας από το 7 για ό,τι έχει τη μεγαλύτερη αξία και συνέχισε μέχρι το 1 για ό,τι έχει τη μικρότερη αξία, σύμφωνα με την προσωπική σου άποψη.

Αξία για έναν Έλληνα έχει:

(Προσοχή: Θα αρχίσεις από το πιο σημαντικό και θα βάλεις 7 και μετά θα κατέβεις μέχρι το 1 για το λιγότερο σημαντικό)

A. Η ελληνική γλώσσα	
B. Η ορθοδοξία	
Γ. Η δημοκρατία	
Δ. Η ιστορία	
E. Τα ελληνικά ήθη και τα έθιμα	
ΣΤ. Οι αγώνες για την ελευθερία	
Z. Τα μνημεία της αρχαιότητας	

- E3.** Ποιο από τα παρακάτω πιστεύεις ότι συμβολίζει περισσότερο την Ελλάδα; Βάλε X σε δύο κουτάκια, σύμφωνα με τη δική σου άποψη.

Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι την Ελλάδα τη συμβολίζουν περισσότερο:
(Προσοχή: δύο μόνο απαντήσεις.)

1. Η Ακρόπολη	
2. Οι ολυμπιακοί αγώνες	
3. Η ελληνική σημαία	
4. Η ορθοδοξία	
5. Ο εθνικός ύμνος	
6. Η δημοκρατία	
7. Η θάλασσα	
8. Οι ήρωες του 1821	
9. Τα νησιά	

- E4.** Κατά πόσο συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω προτάσεις; Για καθεμιά από αυτές κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

	Διαφωνώ Απόλυτα	Διαφωνώ	Μάλλον Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ Ούτε συμφωνώ	Μάλλον Συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ Απόλυτα
1. Όσο πιο καλά μιλάει κάποιος την ελληνική γλώσσα, τόσο πιο καλός Έλληνας είναι.	1	2	3	4	5	6	7
2. Κάθε Έλληνας πρέπει να είναι και χριστιανός ορθόδοξος.	1	2	3	4	5	6	7
3. Όλα τα παιδιά του δημοτικού σχολείου πρέπει να μαθαίνουν αρχαία ελληνικά.	1	2	3	4	5	6	7
4. Οι μόνοι στους οποίους μπορούν να στηρίζονται οι Έλληνες όταν έχουν προβλήματα είναι οι Έλληνες.	1	2	3	4	5	6	7
5. Καλός Έλληνας σημαίνει και καλός χριστιανός.	1	2	3	4	5	6	7
6. Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που έχει προσφέρει στον πολιτισμό όλου του κόσμου.	1	2	3	4	5	6	7
7. Όσο περισσότερες ξένες λέξεις χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε, τόσο περισσότερο κινδυνεύει η ελληνικότητά μας.	1	2	3	4	5	6	7
8. Η ορθοδοξία κινδυνεύει από τους ξένους που έχουν διαφορετική πίστη.	1	2	3	4	5	6	7
9. Οι Έλληνες πρέπει να υποστηρίζουν τη χώρα τους ακόμη κι αν αυτή έχει κάνει κάποιες λανθασμένες ενέργειες.	1	2	3	4	5	6	7
10. Όσο οι Έλληνες ξεχνούν τα ήθη και τα έθιμά τους, τόσο χειρότεροι γίνονται.	1	2	3	4	5	6	7

Ε5. Ποιοι από τους ξένους που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα δημιουργούν προβλήματα; Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

Νομίζω ότι στην Ελλάδα τα περισσότερα προβλήματα δημιουργούν :

	Προβλήματα: Απόλυτα Καθόλου	Προβλήματα: Καθόλου	Προβλήματα: Μάλλον καθόλου	Δεν ξέρω	Προβλήματα: Αρκετά	Προβλήματα: Πολλά	Προβλήματα: Πέρα πολλά
1. Οι Γάλλοι	1	2	3	4	5	6	7
2. Οι Σέρβοι	1	2	3	4	5	6	7
3. Οι Αμερικανοί	1	2	3	4	5	6	7
4. Οι Αλβανοί	1	2	3	4	5	6	7
5. Οι Πολωνοί	1	2	3	4	5	6	7
6. Οι Βούλγαροι	1	2	3	4	5	6	7
7. Οι Πακιστανοί	1	2	3	4	5	6	7
8. Οι Ιταλοί	1	2	3	4	5	6	7
9. Οι Ινδοί	1	2	3	4	5	6	7
10. Οι Ρώσοι	1	2	3	4	5	6	7
11. Οι Φιλιππινέζοι	1	2	3	4	5	6	7
12. Οι Κύπριοι	1	2	3	4	5	6	7
13. Οι Αφρικανοί	1	2	3	4	5	6	7
14. Οι Άραβες	1	2	3	4	5	6	7
15. Οι Ιρακινοί	1	2	3	4	5	6	7
16. Οι Ρουμάνοι	1	2	3	4	5	6	7
17. Οι Άγγλοι	1	2	3	4	5	6	7
18. Οι Τούρκοι	1	2	3	4	5	6	7
19. Οι Αφγανοί	1	2	3	4	5	6	7
20. Οι Γερμανοί	1	2	3	4	5	6	7

Ε6. Συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω προτάσεις; Βάλε Χ στο κουτάκι που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

	Διαφωνώ Απόλυτα	Διαφωνώ	Μέλιον Διαφωνώ	Όύτε διαφωνώ Όύτε συμφωνώ	Μέλιον Συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ Απόλυτα
1. Πρέπει να ενδιαφερόμαστε μόνο για τους Έλληνες και όχι για τους ξένους που ζουν στη χώρα μας.	1	2	3	4	5	6	7
2. Πρέπει οι άνθρωποι να μένουν στη χώρα τους και όχι να μεταναστεύουν.	1	2	3	4	5	6	7
3. Οι ξένοι που ζουν στη χώρα μας πρέπει να μπορούν να διατηρούν τα δικά τους ήθη και έθιμα.	1	2	3	4	5	6	7
4. Οι ξένοι που εργάζονται στην Ελλάδα πρέπει να παίρνουν τον ίδιο μισθό με τους Έλληνες.	1	2	3	4	5	6	7
5. Οι ξένοι που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να μπορούν να έχουν τους δικούς τους ναούς.	1	2	3	4	5	6	7
6. Όσο πιο πολλοί ξένοι φθάνουν στην Ελλάδα, τόσο αυξάνεται και η εγκληματικότητα.	1	2	3	4	5	6	7
7. Το μόνο δικαίωμα που πρέπει να έχουν οι ξένοι στην Ελλάδα είναι το δικαίωμα της εργασίας.	1	2	3	4	5	6	7
8. Όσο πιο πολλοί ξένοι έρχονται στην Ελλάδα τόσο μεγαλύτερη γίνεται και η ανεργία.	1	2	3	4	5	6	7
9. Τα παιδιά των ξένων που ζουν στην Ελλάδα πρέπει να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα.	1	2	3	4	5	6	7
10. Όλοι οι ξένοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να παραμένουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.	1	2	3	4	5	6	7
11. Όλοι οι ξένοι πρέπει να επιστρέψουν στη χώρα τους όσο πιο σύντομα γίνεται.	1	2	3	4	5	6	7
12. Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες είναι ενωμένη.	1	2	3	4	5	6	7
13. Οι συνήθειες των Ελλήνων μπορούν να συνυπάρξουν με τις συνήθειες των ξένων που ζουν στην Ελλάδα.	1	2	3	4	5	6	7
14. Οι πολλοί μετανάστες μειώνουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων.	1	2	3	4	5	6	7
15. Η Ελλάδα σήμερα είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα χώρα, αφού σ' αυτήν ζουν και εργάζονται πολλοί ξένοι.	1	2	3	4	5	6	7

E7. Εσύ προσωπικά πόσο φίλους ή πόσο εχθρούς νιώθεις τους παρακάτω λαούς;
Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

Εγώ προσωπικά νιώθω τους:

	Πάρα πολύ εχθρούς	Αρκετά εχθρούς	Λίγο εχθρούς	Ούτε εχθρούς ούτε φίλους	Λίγο φίλους	Αρκετά φίλους	Πάρα πολύ φίλους
1. Άγγλους	1	2	3	4	5	6	7
2. Αλβανούς	1	2	3	4	5	6	7
3. Αμερικανούς	1	2	3	4	5	6	7
4. Βουλγάρους	1	2	3	4	5	6	7
5. Γάλλους	1	2	3	4	5	6	7
6. Γερμανούς	1	2	3	4	5	6	7
7. Ισπανούς	1	2	3	4	5	6	7
8. Κύπριους	1	2	3	4	5	6	7
9. Ρώσους	1	2	3	4	5	6	7
10. Σέρβους	1	2	3	4	5	6	7
11. Σκοπιανούς	1	2	3	4	5	6	7
12. Τούρκους	1	2	3	4	5	6	7
13. Φιλιππινέζους	1	2	3	4	5	6	7
14. Ιταλούς	1	2	3	4	5	6	7

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 2

Ε1. Γράψε τις τρεις πρώτες λέξεις που σου έρχονται στο μυαλό, όταν ακούς τη λέξη πατρίδα.

Όταν ακούω τη λέξη πατρίδα, μου έρχεται στο μυαλό:

1.
2.
3.

Βάλε X στο κατάλληλο κουτάκι.

✍ Πηγαίνω στην : Ε' τάξη ΣΤ' τάξη

✍ Είμαι: Αγόρι Κορίτσι

✍ Γεννήθηκα: ΕΛΛΑΔΑ

ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ

Ποια;

✍ Οι γονείς μου γεννήθηκαν: ΕΛΛΑΔΑ

ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ

Ποια;

Γράψε:

✓ Σε ποιο σχολείο πηγαίνεις:

✓ Σε ποια περιοχή μένεις:

Ευχαριστούμε πολύ για τη συνεργασία σου

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Αυτό το ερωτηματολόγιο φτιάχτηκε για να καταγράψει τις απόψεις που έχουν οι μαθητές της ηλικίας σου για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές (Η/Υ). Σε παρακαλούμε να απαντήσεις σε όλες τις παρακάτω ερωτήσεις.

Οι απαντήσεις σου είναι εμπιστευτικές, δε βαθμολογούνται και δεν υπάρχει σωστή και λανθασμένη απάντηση.

Πριν αρχίσεις τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, σε παρακαλούμε να απαντήσεις σε ορισμένες προσωπικές ερωτήσεις.

Σε ευχαριστούμε για τη συνεργασία σου

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

➤ **Κύκλωσε τον αριθμό που ταιριάζει σε σένα:**

1. Είμαι: ΑΓΟΡΙ: 1 ΚΟΡΙΤΣΙ: 2

2. Γεννήθηκα: ΕΛΛΑΔΑ: 1 ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ: 2

➤ **Αν γεννήθηκες σε άλλη χώρα, γράψε σε ποια:**

Εγώ γεννήθηκα: _____

➤ **Αν ο πατέρας ή η μητέρα σου γεννήθηκαν σε άλλη χώρα, γράψε σε ποια:**

Ο πατέρας μου γεννήθηκε : _____

Η μητέρα μου γεννήθηκε : _____

➤ **Σε ποιο σχολείο πηγαίνεις;**

Πηγαίνω στο : _____

E1. Μία μέρα ένα παιδί έρχεται στην τάξη σου. Εσύ θέλεις να του παρουσιάσεις τον εαυτό σου. Ποιες από τις παρακάτω λέξεις θα χρησιμοποιούσες;

- Σημείωσε Χ μόνο σε τρεις.
- Μετά αντιστοίχισε κάθε λέξη που σημείωσες με τους αριθμούς:
1 (=η πιο σημαντική λέξη από τις τρεις), 2 (=αρκετά σημαντική λέξη από τις τρεις)
και 3 (= η λιγότερο σημαντική λέξη από τις τρεις).

Εάν παρουσίαζα τον εαυτό μου σ' ένα παιδί θα έλεγα ότι είμαι:

1.	Μαθητής / Μαθήτρια		
2.	Άνθρωπος		<input type="checkbox"/> 1
3.	Έλληνας / Ελληνίδα		
4.	Ευρωπαίος / Ευρωπαία		<input type="checkbox"/> 2
5.	Αγόρι / Κορίτσι		
6.	Χριστιανός / Χριστιανή		<input type="checkbox"/> 3

E2. Ποια από τα παρακάτω έχουν μεγάλη σημασία για σένα; Βάλε Χ μόνο σε τέσσερα, που σύμφωνα με την προσωπική σου άποψη πιστεύεις ότι είναι τα σημαντικότερα.

Για μένα προσωπικά τα πιο σημαντικά είναι:

1.	Η μητρική μου γλώσσα	
2.	Οι συγγενείς μου	
3.	Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	
4.	Η δημοκρατία	
5.	Η σημαία της χώρας μου	
6.	Η θρησκεία μου	
7.	Οι φίλοι μου	
8.	Το να εκφράζει κάποιος ελεύθερα τη γνώμη του	
9.	Η προστασία των μεταναστών που ζουν στη χώρα μου από κάθε είδους εκμετάλλευση	
10.	Τα ελληνικά ήθη και έθιμα	
11.	Οι συμπατριώτες μου	
12.	Η ιστορία της χώρας μου	
13.	Η ειρήνη	
14.	Η οικογένειά μου	
15.	Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος	
16.	Τα ενδιαφέροντά μου	

Ε3. Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

1. Οι άνθρωποι πρέπει:

Να μένουν στη χώρα τους. 1 2 3 4 5 Να μπορούν να μεταναστεύουν.

2. Οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται:

Μόνο στους Έλληνες. 1 2 3 4 5 Τόσο στους Έλληνες όσο και στους συμμάχους τους.

3. Οι περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι:

Εχθρικές προς την Ελλάδα. 1 2 3 4 5 Φιλικές προς την Ελλάδα.

4. Η επικοινωνία με τους άλλους λαούς:

Δίνει την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν άλλους πολιτισμούς. 1 2 3 4 5 Κάνει τους Έλληνες να ξεχάσουν τις παραδόσεις τους.

5. Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι οι Βαλκανικές χώρες με τις οποίες συνορεύει η Ελλάδα:

Έχουν φιλική διάθεση γι' αυτήν. 1 2 3 4 5 Είναι επιθετικές προς αυτήν.

6. Οι μετανάστες πρέπει:

Να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα. 1 2 3 4 5 Να προσαρμοστούν στα ήθη και έθιμα των Ελλήνων.

7. Η μετανάστευση:

Δημιούργησε προβλήματα στον πληθυσμό της Ελλάδας. 1 2 3 4 5 Βοήθησε στην αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας.

8. Εγώ προσωπικά:

Θα προτιμούσα να ζω σε μια άλλη χώρα της Ευρώπης. 1 2 3 4 5 Είμαι ευχαριστημένος που ζω στην Ελλάδα.

9. Οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα:

Είναι δίκαιο να αποφασίζουν για το μέλλον της. 1 2 3 4 5 Είναι άδικο να αποφασίζουν για το μέλλον της.

10. Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει:

Να πηγαίνουν σε δικά τους, ξεχωριστά σχολεία. 1 2 3 4 5 Να πηγαίνουν στα ίδια σχολεία που φοιτούν και τα παιδιά των Ελλήνων.

11. Οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται πολλά χρόνια στην Ελλάδα, πρέπει:

Να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές. 1 2 3 4 5 Να απαγορεύεται να ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές.

12. Οι Έλληνες και οι μετανάστες:

Έχουν μεγαλώσει διαφορετικά και γι' αυτό έχουν ελάχιστα κοινά ενδιαφέροντα. **1 2 3 4 5**

Έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα.

13. Οι άλλες χώρες πρέπει:

Να σέβονται μόνο την Ελλάδα για όλα όσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό. **1 2 3 4 5**

Να σέβονται οποιαδήποτε χώρα ανεξάρτητα από το πόσα έχει προσφέρει στον ανθρώπινο πολιτισμό.

E4. Σε τι διαφέρουν ή μοιάζουν οι άλλοι λαοί με τους Έλληνες; Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

Οι άλλοι λαοί διαφέρουν από τους Έλληνες ή μοιάζουν με αυτούς σε θέματα:

		Πολύ	Αρκετά	Το ίδιο	Αρκετά	Πολύ		
1.	Διατροφής	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
2.	Πολιτισμού	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
3.	Ηθών και Εθίμων	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
4.	Τιμιότητας	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
5.	Διασκέδασης	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
6.	Θρησκείας	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
7.	Φιλικής διάθεσης προς τους άλλους	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
8.	Πατριωτισμού	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
9.	Οικονομίας	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
10.	Σεβασμού προς τους άλλους λαούς.	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
11.	Ασφάλειας	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
12.	Εκπαίδευσης	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
13.	Πειθαρχίας	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
14.	Επιθετικότητας προς τους άλλους λαούς.	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν
15.	Δημοκρατίας	Διαφέρουν	1	2	3	4	5	Μοιάζουν

Ε7. Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

1. Όλοι οι μετανάστες πρέπει:

Να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους. 1 2 3 4 5

Να παραμείνουν όσο θέλουν στην Ελλάδα.

2. Μια χώρα χωρίς πολλούς μετανάστες έχει:

Ομόνοια 1 2 3 4 5

Διχόνοια

3. Οι πολλοί μετανάστες στην Ελλάδα:

Κάνουν τους Έλληνες λιγότερο Έλληνες. 1 2 3 4 5

Δίνουν της ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.

4. Οι μετανάστες πρέπει:

Να είναι ελεύθεροι να κάνουν κριτική στην Ελλάδα, αφού κατοικούν σ' αυτήν. 1 2 3 4 5

Να εμποδίζονται να κάνουν κριτική, αφού η Ελλάδα είναι η χώρα που τους φιλοξενεί.

5. Οι μετανάστες, για να διαμαρτυρηθούν για κάποιο θέμα, πρέπει:

Να κάνουν διαδηλώσεις. 1 2 3 4 5

Να εμποδίζονται να κάνουν διαδηλώσεις.

6. Οι περισσότερες χώρες του κόσμου είναι:

Εχθρικές προς την Ελλάδα. 1 2 3 4 5

Φιλικές προς την Ελλάδα.

7. Οι Έλληνες θα πρέπει:

Να είναι επιφυλακτικοί προς τους άλλους λαούς. 1 2 3 4 5

Να έχουν εμπιστοσύνη στους άλλους λαούς.

8. Σημαιοφόρος στο σχολείο μου θα προτιμούσα να ήταν:

Ένας Έλληνας, έστω και μέτριος μαθητής. 1 2 3 4 5

Ένας μετανάστης, που είναι άριστος μαθητής.

9. Όταν ένας λαός αντιμετωπίζει προβλήματα, τότε οι Έλληνες πρέπει:

Να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει. 1 2 3 4 5

Να τον βοηθήσουν να τα επιλύσει, μόνο αν έχουν όφελος.

10. Οι περισσότεροι λαοί, αν είχαν την ευκαιρία:

Θα προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τους Έλληνες. 1 2 3 4 5

Θα ήταν δίκαιοι με τους Έλληνες.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Κείμενο 1 : Εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο

Η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα σε τρεις ηπείρους, την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Η γεωγραφική της θέση, στο σταυροδρόμι των τριών ηπείρων, ήταν η αιτία να γνωρίσει η χώρα μας πολλές φορές καταστροφές, σφαγές, σκλαβιά και ξενική κατοχή από διάφορους επιδρομείς. Οι Έλληνες όμως αγωνίστηκαν ηρωικά κι έτσι ο ελληνοισμός μπόρεσε να κρατήσει τη συνείδηση, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμά του.

Η χώρα μας είναι μικρή σε έκταση, έχει όμως πολύ μεγάλη ιστορία. Από τότε που οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στο σημερινό ελληνικό χώρο έχουν περάσει χιλιάδες χρόνια. Σε όλο αυτό το διάστημα δημιούργησαν το γνωστό σε όλο τον κόσμο ελληνικό πολιτισμό, ο οποίος παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη και επηρέασε την ανθρωπότητα όσο κανένας άλλος πολιτισμός της γης.

Σήμερα η Ελλάδα είναι ένα ανεξάρτητο κράτος και ένα από τα κράτη που συμμετέχουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας έχουν εγκατασταθεί πολλοί ξένοι που προέρχονται από διάφορα μέρη του κόσμου. Η μετανάστευση έχει αλλάξει την εικόνα της Ελλάδας και έχει επηρεάσει τον πολιτισμό της, αφού οι άνθρωποι αυτοί μιλούν διαφορετική γλώσσα από τους Έλληνες, έχουν διαφορετικές παραδόσεις και μερικές φορές διαφορετική θρησκεία. Οι Έλληνες μαθαίνουν και σέβονται τον πολιτισμό των μεταναστών, θέλουν όμως να διατηρήσουν την κληρονομιά των προγόνων τους. Επίσης, σέβονται τα δικαιώματα των ξένων, ωστόσο και αυτοί πρέπει να τηρούν τους νόμους της χώρας που τους φιλοξενεί, ώστε όλοι μαζί να ζουν συμφιλιωμένα και αρμονικά.

Οι Έλληνες είναι φιλειρηνικοί και καλοί άνθρωποι. Αγαπούν τον τόπο τους και πιστεύουν ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να επικοινωνούν και να συζητούν, για να βρίσκουν λύσεις στα προβλήματά τους. Το ίδιο πρέπει να κάνουν και όλοι οι λαοί ώστε να επικρατήσει ασφάλεια και ειρήνη σε όλο τον κόσμο. Είναι όμως αποφασισμένοι να υπερασπίσουν όλα αυτά που έχουν δημιουργήσει και να θυσιάσουν για τη διατήρηση της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας τους.

Κείμενο 2 : Μη Εθνοκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο

Η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα σε τρεις ηπείρους, την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Η γεωγραφική της θέση, στο σταυροδρόμι των τριών ηπείρων, ήταν η αιτία που η Ελλάδα έγινε ένας τόπος από όπου πέρασαν ή και εγκαταστάθηκαν σ' αυτόν πολλοί λαοί, οι οποίοι επηρεάστηκαν από τους κατοίκους που βρήκαν αλλά και τους επηρέασαν. Αυτές τις επιδράσεις τις παρατηρούμε σήμερα στην καθημερινή ζωή και τις παραδόσεις μας.

Η χώρα μας είναι μία μικρή σε έκταση χώρα και έχει την ιστορία της, όπως τη δική τους ιστορία έχουν κι οι άλλες χώρες. Στο χώρο που ζούμε σήμερα δημιουργήθηκε χιλιάδες χρόνια πριν ο ελληνικός πολιτισμός. Από τη μακρινή εκείνη εποχή μέχρι σήμερα έχουν συμβεί πολλά γεγονότα, που προκάλεσαν μεγάλες αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων.

Σήμερα η Ελλάδα είναι ένα ανεξάρτητο κράτος και ένα από τα κράτη που συμμετέχουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας έχουν εγκατασταθεί πολλοί αλλοδαποί που προέρχονται από διάφορα μέρη του κόσμου. Οι άνθρωποι αυτοί βρήκαν στην Ελλάδα ένα σπίτι, για να ζήσουν με ασφάλεια και να κάνουν όνειρα για το μέλλον. Οι μετανάστες δίνουν την ευκαιρία στους Έλληνες να γνωρίσουν ανθρώπους με διαφορετικές συνήθειες και παραδόσεις και να έρθουν σε επαφή με άλλους πολιτισμούς. Έλληνες και μετανάστες έχουν τις ίδιες ανάγκες και ίσα δικαιώματα. Επηρεάζουν και επηρεάζονται. Μοιράζονται χαρές και ελπίδες και αντιμετωπίζουν κοινά προβλήματα. Ζουν συμφιλιωμένα και αρμονικά και συνεργάζονται για την προκοπή της Ελλάδας και τη δική τους.

Όλοι οι άνθρωποι που κατοικούν σήμερα στην Ελλάδα είναι καλοί και φιλειρηνικοί άνθρωποι. Ανεξάρτητα από το πού προέρχονται, αγαπούν τον τόπο της καταγωγής τους αλλά και τον τόπο στον οποίο σήμερα κατοικούν. Πιστεύουν ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να επικοινωνούν και να συζητούν, για να βρίσκουν λύσεις στα προβλήματά τους. Πιστεύουν επίσης ότι το ίδιο μπορούν να κάνουν και όλοι οι λαοί του κόσμου, ώστε να επικρατήσει ασφάλεια και ειρήνη σε όλο τον κόσμο.

ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΕΡΩΤΗΜΑ Α

Οι κεντρικές ιδέες του κειμένου που μόλις διάβασα είναι:

1. Ο Έλληνας ζουν στον ίδιο χώρο από τα πολύ παλιά χρόνια μέχρι σήμερα.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

2. Ο ελληνικός πολιτισμός ήταν τόσο σπουδαίος, που επηρέασε ολόκληρη την ανθρωπότητα όσο κανένας άλλος πολιτισμός της γης.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

3. Οι Έλληνες, από τα πολύ παλιά χρόνια μέχρι σήμερα, έχουν κάνει πολλούς αγώνες και θυσίες για να διατηρήσουν τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις παραδόσεις και την κληρονομιά των προγόνων τους.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

4. Στην Ελλάδα σήμερα έχουν εγκατασταθεί άνθρωποι που προέρχονται από άλλες χώρες, οι οποίοι είναι διαφορετικοί από τους Έλληνες.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

5. Όλοι οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τον πολιτισμό της χώρας που τους φιλοξενεί και να τηρούν τους νόμους της.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

ΕΡΩΤΗΜΑ Β

Οι κεντρικές του ιδέες του κειμένου που διάβασα είναι:

1. Ο ελληνικός πολιτισμός έχει επηρεαστεί από όλους εκείνους τους λαούς που κατά καιρούς πέρασαν ή εγκαταστάθηκαν στο χώρο που ζούμε σήμερα.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

2. Όλοι οι πολιτισμοί έχουν την ίδια αξία. Δεν υπάρχουν ανώτεροι και κατώτεροι λαοί λόγω της ιστορίας τους.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

3. Οι συνήθειες και παραδόσεις των μεταναστών επηρεάζουν τις ελληνικές συνήθειες και παραδόσεις, τις οποίες και εμπλουτίζουν.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

4. Στην Ελλάδα σήμερα έχουν εγκατασταθεί άνθρωποι που προέρχονται από άλλες χώρες, οι οποίοι είναι διαφορετικοί από τους Έλληνες.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

5. Όλοι οι μετανάστες έχουν ίδιες ανάγκες και ίσα δικαιώματα και πρέπει να έχουν και τις ίδιες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν.

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

ΕΥΚΡΙΝΕΙΑ ΕΞΩΜΑΔΑΣ

ΕΡΩΤΗΜΑ Γ

1. Πόσο εχθρούς ή φίλους νιώθεις ότι είμαστε εμείς οι Έλληνες με:

			Πολύ	Αρκετά	Ούτε Εχθροί Ούτε Φίλοι	Αρκετά	Πολύ	
1.	τους Γάλλους	ΕΧΘΡΟΙ	1	2	3	4	5	ΦΙΛΟΙ
2.	τους Τούρκους	ΕΧΘΡΟΙ	1	2	3	4	5	ΦΙΛΟΙ
3.	τους Γερμανούς	ΕΧΘΡΟΙ	1	2	3	4	5	ΦΙΛΟΙ
4.	τους Αλβανούς	ΕΧΘΡΟΙ	1	2	3	4	5	ΦΙΛΟΙ

2. Κατά πόσο συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω απόψεις; Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη:

Οι Έλληνες σε σύγκριση με τους Γάλλους:

1. Είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

2. Έχουν σημαντικότερο πολιτισμό

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

Οι Έλληνες σε σύγκριση με τους Τούρκους:

1. Είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

2. Έχουν σημαντικότερο πολιτισμό

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

Οι Έλληνες σε σύγκριση με τους Γερμανούς:

1. Είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

2. Έχουν σημαντικότερο πολιτισμό

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

Οι Έλληνες σε σύγκριση με τους Αλβανούς:

1. Είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

2. Έχουν σημαντικότερο πολιτισμό

ΣΥΜΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΔΙΑΦΩΝΩ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

- Κύκλωσε τον αριθμό που ταιριάζει σε σένα:

Είμαι: ΑΓΟΡΙ: 1 ΚΟΡΙΤΣΙ: 2

Γεννήθηκα: ΕΛΛΑΔΑ: 1 ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ: 2

- Αν γεννήθηκες σε άλλη χώρα, γράψε σε ποια:

Εγώ γεννήθηκα: _____

- Αν ο πατέρας ή η μητέρα σου γεννήθηκαν σε άλλη χώρα, γράψε σε ποια:

Ο πατέρας μου γεννήθηκε : _____

Η μητέρα μου γεννήθηκε : _____

- Τότε γεννήθηκες:

ΗΜΕΡΑ: _____ ΜΗΝΑΣ: _____ ΕΤΟΣ: _____

- Σε ποιο σχολείο πηγαίνεις:

Πηγαίνω στο : _____

(Προ - τεστ)

Ε1. Πόσο συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω προτάσεις;

Για καθεμιά από αυτές κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

1. Οι Έλληνες, όταν έχουν προβλήματα, μπορούν να στηρίζονται μόνο στους Έλληνες.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

2. Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

Ε2. Πόσο συχνά έχεις νιώσει για τους μετανάστες τα παρακάτω συναισθήματα; Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

	ΠΟΤΕ	ΣΠΑΝΙΑ	ΣΥΧΝΑ	ΑΡΚΕΤΑ ΣΥΧΝΑ	ΠΟΛΥ ΣΥΧΝΑ
1. Θαυμασμό	1	2	3	4	5
2. Αντιπάθεια	1	2	3	4	5
3. Αδιαφορία	1	2	3	4	5
4. Συμπάθεια	1	2	3	4	5
5. Ενδιαφέρον	1	2	3	4	5
6. Θυμό	1	2	3	4	5
7. Αγάπη	1	2	3	4	5
8. Περιφρόνηση	1	2	3	4	5
9. Μίσος	1	2	3	4	5
10. Σεβασμό	1	2	3	4	5

Ε3. Πόσο συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω προτάσεις; Για καθεμιά από αυτές κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

1. Η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτήν.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

2. Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

3. Η επικοινωνία με τους μετανάστες, δίνει στους Έλληνες την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

4. Η μετανάστευση αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ελλάδα.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

5. Όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

6. Οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

7. Κάθε χώρα πρέπει να ενδιαφέρεται να λύσει τα προβλήματα όλων των κατοίκων της, ντόπιων και μεταναστών.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

8. Οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τη χώρα που τους φιλοξενεί και όχι να τα θέλουν όλα δικά τους.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

9. Η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα δημιουργεί ανασφάλεια στους Έλληνες.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

10. Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να φοιτούν στα ίδια σχολεία με τα παιδιά των Ελλήνων.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

11. Όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν.

ΔΙΑΦΩΝΩ

1 2 3 4 5

ΣΥΜΦΩΝΩ

12. Οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει.

ΔΙΑΦΩΝΩ

1 2 3 4 5

ΣΥΜΦΩΝΩ

Ευχαριστώ πολύ για τη συνεργασία σου!

Πειραματική φάση

E5. Διάβασε την παρακάτω άποψη:

- ✓ Σημαιοφόροι πρέπει να γίνονται και οι αλλοδαποί μαθητές.

Με την άποψη αυτή συμφωνούν οι περισσότεροι / λιγότεροι Έλληνες.

Γράψε, τώρα, δύο διαφορετικές προτάσεις για να πεις γιατί **πρέπει/**
δεν πρέπει να γίνεται αυτό.

1.
.....
.....
.....
.....
.....

2.
.....
.....
.....
.....
.....

Ε2α. Πόσο συχνά έχεις νιώσει για τους μετανάστες τα παρακάτω συναισθήματα; Κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

	ΠΟΤΕ	ΣΠΑΝΙΑ	ΣΥΧΝΑ	ΑΡΚΕΤΑ ΣΥΧΝΑ	ΠΟΛΥ ΣΥΧΝΑ
1. Θαυμασμό	1	2	3	4	5
2. Αντιπάθεια	1	2	3	4	5
3. Αδιαφορία	1	2	3	4	5
4. Συμπάθεια	1	2	3	4	5
5. Ενδιαφέρον	1	2	3	4	5
6. Θυμό	1	2	3	4	5
7. Αγάπη	1	2	3	4	5
8. Περιφρόνηση	1	2	3	4	5
9. Μίσος	1	2	3	4	5
10. Σεβασμό	1	2	3	4	5

Ε3α. Πόσο συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω προτάσεις; Για καθεμιά από αυτές κύκλωσε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σου άποψη.

1. Η Ελλάδα μπορεί να καταστραφεί οικονομικά με τόσους μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτήν.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

2. Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μεταναστεύουν.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

3. Η επικοινωνία με τους μετανάστες, δίνει στους Έλληνες την ευκαιρία να γνωρίσουν κι άλλους πολιτισμούς.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

4. Η μετανάστευση αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ελλάδα.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

5. Όλοι οι μετανάστες πρέπει να επιστρέψουν σύντομα στη χώρα τους.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

6. Οι μετανάστες πρέπει να διατηρήσουν τα δικά τους ήθη και έθιμα.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

7. Κάθε χώρα πρέπει να ενδιαφέρεται να λύσει τα προβλήματα όλων των κατοίκων της, ντόπιων και μεταναστών.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

8. Οι μετανάστες οφείλουν να σέβονται τη χώρα που τους φιλοξενεί και όχι να τα θέλουν όλα δικά τους.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

9. Η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα δημιουργεί ανασφάλεια στους Έλληνες.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

10. Τα παιδιά των μεταναστών πρέπει να φοιτούν στα ίδια σχολεία με τα παιδιά των Ελλήνων.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

11. Όλοι οι άνθρωποι, ντόπιοι και μετανάστες, έχουν κοινές ανάγκες και κοινά προβλήματα, γι' αυτό και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες για να ζήσουν και να προκόψουν.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

12. Οι ίδιοι οι μετανάστες είναι υπεύθυνοι για τις συνθήκες της ζωής τους, αφού σε όποια χώρα και να βρίσκεται κάποιος, αν έχει τη διάθεση να δουλέψει και να προσπαθήσει, θα τα καταφέρει.

ΔΙΑΦΩΝΩ 1 2 3 4 5 ΣΥΜΦΩΝΩ

Ευχαριστώ πολύ!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΠΙΝΑΚΕΣ

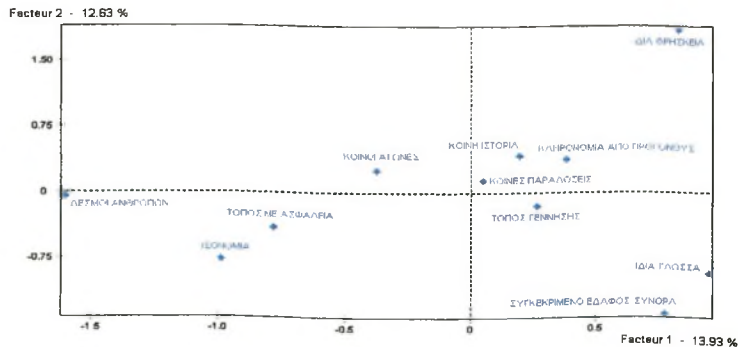
ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τον ορισμό της πατρίδας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0,3752	13,93	13,93
2	0,3401	12,63	26,57
3	0,3243	12,04	38,61
4	0,3051	11,33	49,94
5	0,2805	10,42	60,36
6	0,2626	9,75	70,12
7	0,2332	8,66	78,78
8	0,2099	7,80	86,57
9	0,1943	7,22	93,79
10	0,1672	6,21	100,00

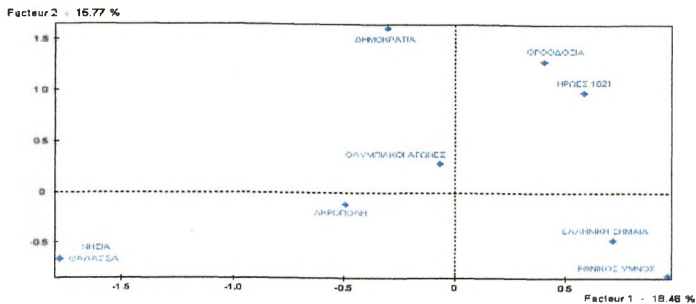
ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Παραγοντικοί άξονες για τον ορισμό της πατρίδας

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Βάρη	D2	Συντεταγμένες					Συνεισφορά στην κατασκευή αξόνων					Ποιότητα απεικόνισης				
			1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΤΟΠΟΣ ΜΕ ΑΣΦΑΛΕΙΑ	7.63	3.37	-0.78	-0.40	0.05	-1.06	0.46	12.4	3.5	0.1	28.2	5.7	0.18	0.05	0.00	0.33	0.06
ΙΔΙΑ ΓΛΩΣΣΑ	5.89	4.70	0.95	-0.92	0.69	-0.16	-0.25	14.0	14.6	8.8	0.5	1.3	0.19	0.18	0.10	0.01	0.01
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΠΡΟΓΩΓΩΝ	11.51	1.94	0.38	0.38	-0.09	-0.21	0.74	4.4	5.0	0.3	1.7	22.3	0.07	0.08	0.00	0.02	0.28
ΚΟΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ	14.31	1.34	-0.37	0.27	-0.18	0.48	-0.28	5.3	3.0	1.4	10.8	4.0	0.10	0.05	0.02	0.17	0.06
ΣΥΓΚ. ΕΔΑΦΟΣ - ΣΥΝΟΡΑ	5.28	5.37	0.77	-1.39	-0.25	0.00	-1.00	8.4	30.1	1.0	0.0	18.8	0.11	0.36	0.01	0.00	0.19
ΚΟΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	12.91	1.60	0.20	0.43	-0.55	0.04	-0.11	1.3	6.9	12.2	0.1	0.5	0.02	0.11	0.19	0.00	0.01
ΙΣΟΝΟΜΙΑ	3.88	7.59	-0.99	-0.76	1.36	1.69	0.84	10.1	6.6	22.0	36.3	9.7	0.13	0.08	0.24	0.38	0.09
ΔΕΜΟΙ ΑΝΘΡΩΠΩΝ	5.28	5.35	-1.60	-0.04	0.22	-0.72	-0.90	36.1	0.0	0.8	9.0	15.3	0.48	0.00	0.01	0.10	0.15
ΙΔΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	2.81	11.01	0.82	1.85	2.23	-0.38	-1.02	5.1	28.2	43.1	1.3	10.4	0.06	0.31	0.45	0.01	0.09
ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	14.85	1.29	0.27	-0.15	0.13	-0.27	0.45	2.8	1.0	0.7	3.6	10.9	0.06	0.02	0.01	0.06	0.16
ΚΟΙΝΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ	15.65	1.13	0.05	0.14	-0.45	0.41	-0.14	0.1	1.0	9.6	8.5	1.1	0.00	0.02	0.18	0.15	0.02

Σχήμα 1
Παραγοντική ανάλυση του ορισμού της πατρίδας



Σχήμα 2 Παραγοντική ανάλυση των συμβόλων της Ελλάδας



ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τις ομάδες των συμβόλων της Ελλάδας ως προς την ηλικία

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.6477	32.39	32.39
2	0.5320	26.60	58.99
3	0.4680	23.40	82.39
4	0.3523	17.61	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Παραγοντικοί άξονες για τις ομάδες των συμβόλων της Ελλάδας ως προς την ηλικία

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΒΑΡΗ	ΣΥΝΤΕΤΑΙΜΕΝΕΣ						ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΚΕΥΗ ΑΞΟΝΩΝ				ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΔΕΙΚΤΟΝΙΣΗΣ						
		D2	1	2	3	4	0	1	2	3	4	0	1	2	3	4	0	
ΗΛΙΚΙΑ																		
ΕΝΗΛΙΚΕΣ	23.66	1.11	-0.57	0.57	0.54	0.42	0.00	11.8	14.5	14.5	11.8	0.0	0.29	0.29	0.26	0.16	0.00	
ΠΑΙΔΙΑ	18.12	1.76	1.07	-0.06	-0.06	-0.79	0.00	31.8	0.1	0.1	31.8	0.0	0.65	0.00	0.00	0.35	0.00	
*ΟΙΤΗΤΕΣ	8.22	5.08	-0.71	-1.51	-1.42	0.52	0.00	6.4	35.4	35.4	6.4	0.0	0.10	0.45	0.40	0.05	0.00	
+-----+ Αθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 +-----																		
ΟΜΑΔΕΣ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ																		
ΟΡΘΟΔΟΣΙΑ	6.44	6.77	-0.28	1.88	-1.76	-0.21	0.00	0.8	42.8	42.8	0.8	0.0	0.01	0.52	0.46	0.01	0.00	
ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΜΝΗΜΕΣ	34.16	0.46	0.49	-0.22	0.21	0.36	0.00	12.7	3.2	3.2	12.7	0.0	0.52	0.11	0.09	0.28	0.00	
ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	9.41	4.32	-1.59	-0.48	0.45	-1.17	0.00	36.5	4.1	4.1	36.5	0.0	0.58	0.05	0.05	0.32	0.00	
+-----+ Αθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 +-----																		

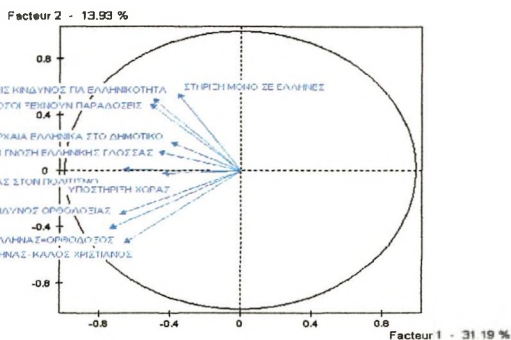
ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	3.1185	31.19	31.19
2	1.3927	13.93	45.11
3	1.0183	10.18	55.30
4	0.9038	9.04	64.33
5	0.8138	8.14	72.47
6	0.7097	7.10	79.57
7	0.6608	6.61	86.18
8	0.5389	5.39	91.57
9	0.5112	5.11	96.68
10	0.3322	3.32	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Παραγοντικοί άξονες για τα χαρακτηριστικά
της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	Συντεταγμένες					Συσχετισμός Μεταβλητών - Παραγόντων					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΚΛΗ ΤΡΟΦΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ	-0.47	0.14	0.52	0.07	0.55	-0.47	0.14	0.52	0.07	0.55	-0.26	0.12	0.52	0.08	0.61
ΕΛΛΗΝΑΣ=ΟΡΘΟΔΟΣ	0.74	-0.41	0.15	0.02	-0.11	-0.74	-0.41	0.15	0.02	-0.11	-0.42	-0.35	0.15	0.02	-0.12
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	-0.40	0.21	0.31	-0.71	0.37	-0.40	0.21	0.31	-0.71	0.35	-0.22	0.18	0.30	-0.75	0.39
ΕΣΤΗΡΙΣΗ ΜΟΝΟ ΕΛΛΗΝΕΣ	-0.36	0.56	-0.27	-0.36	0.28	-0.36	0.56	-0.27	-0.36	0.28	-0.20	0.47	-0.26	-0.38	0.31
ΚΛΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ =ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ	-0.66	-0.51	0.02	-0.04	-0.08	-0.66	-0.51	0.02	-0.04	-0.08	-0.37	-0.43	0.02	-0.04	-0.09
ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ	-0.67	0.01	-0.11	0.01	0.32	-0.67	0.01	-0.11	0.01	0.32	-0.38	0.01	-0.10	0.01	0.35
ΣΗΝΕΣ ΛΑΕΒΡΙΣ= ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ	-0.50	0.52	0.16	0.39	-0.16	-0.50	0.52	0.16	0.39	-0.16	-0.28	0.44	0.15	0.41	-0.18
ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΓΙΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ	-0.69	-0.31	-0.07	0.08	-0.08	-0.69	-0.31	-0.07	0.08	-0.08	-0.39	-0.26	-0.07	0.09	-0.09
ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΚΟΡΑΣ	-0.45	-0.01	-0.72	-0.07	0.08	-0.45	-0.01	-0.72	-0.07	0.08	-0.25	-0.01	-0.71	-0.07	0.08
ΚΑΚΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΟΔΟΙ ΣΕΧΝΟΥΝ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ	-0.51	0.48	-0.06	0.31	-0.39	-0.51	0.48	-0.06	0.31	-0.39	-0.29	0.41	-0.06	0.32	0.43

Σχήμα 3
Παραγοντικό διάγραμμα της Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες
των χαρακτηριστικών της ελληνικής εθνικής ταυτότητας



ΠΙΝΑΚΑΣ 11
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τις ομάδες των χαρακτηριστικών
της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.7068	35.34	35.34
2	0.5586	27.93	63.27
3	0.4414	22.07	85.34
4	0.2932	14.66	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
Παραγοντικοί άξονες για τις ομάδες των χαρακτηριστικών
της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ					ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΒΕΒΗΧΗ ΑΞΙΟΝΩΝ				ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ				
	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
ΜΗΛΚΙΑ	23.66	1.11	-0.65	0.54	0.48	-0.42	14.1	12.2	12.2	14.1	0.38	0.26	0.20	0.16
ΠΑΛΑΤΑ	18.12	1.76	1.11	0.02	0.02	0.72	31.9	0.0	0.0	31.9	0.71	0.00	0.00	0.29
ΦΟΙΤΗΤΕΣ	8.22	5.08	-0.59	-1.60	-1.42	-0.38	4.0	37.8	37.8	4.0	0.07	0.50	0.40	0.03
-----Άθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 0.0 50.0 50.0 -----														
ΟΜΑΔΕΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ														
ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	16.53	2.02	1.13	-0.35	0.31	-0.73	29.8	3.6	3.6	29.8	0.63	0.06	0.05	0.26
ΕΛΛΗΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ	15.54	2.22	-0.19	1.10	-0.98	0.13	0.8	33.6	33.6	0.8	0.02	0.55	0.43	0.01
ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΕΛΛΗΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΥ	17.92	1.79	-0.87	-0.63	0.56	0.56	19.3	12.7	12.7	19.3	0.43	0.22	0.18	0.18
-----Άθροισμα CRT = 50.0 50.0 100.0 50.0 50.0 -----														

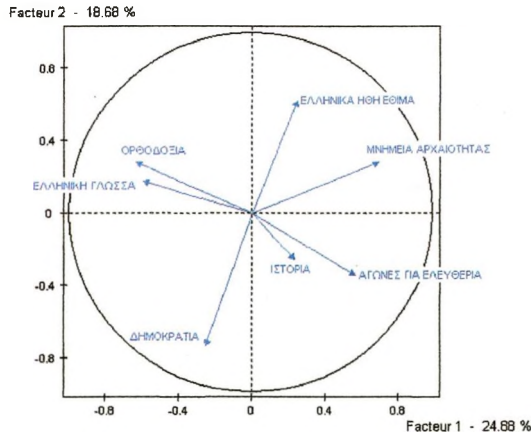
ΠΙΝΑΚΑΣ 13
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τα σημαντικά στοιχεία
της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	1.7418	24.88	24.88
2	1.3079	18.68	43.57
3	1.1054	15.79	59.36
4	1.0406	14.87	74.22
5	0.9734	13.91	88.13
6	0.8267	11.81	99.94
7	0.0043	0.06	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
Παραγοντικοί άξονες για τα σημαντικά στοιχεία
της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΤΛΑΜΕΝΕΣ					ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ-ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ	-0.60	0.18	-0.10	-0.02	-0.76	-0.60	0.18	-0.10	-0.02	-0.76	-0.46	0.15	-0.10	-0.02	-0.77
ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ	-0.64	0.28	0.24	-0.43	0.52	-0.64	0.28	0.24	-0.43	0.52	-0.48	0.25	0.22	-0.42	0.52
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	-0.26	-0.74	-0.42	0.36	0.18	-0.26	-0.74	-0.42	0.36	0.18	-0.19	-0.64	-0.40	0.35	0.19
ΙΣΤΟΡΙΑ	0.23	-0.26	0.86	0.35	-0.08	0.23	-0.26	0.86	0.35	-0.08	0.17	-0.23	0.82	0.34	-0.08
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΗΘΗ ΕΘΙΜΑ	0.25	0.62	-0.29	0.55	0.24	0.25	0.62	-0.29	0.55	0.24	0.19	0.54	-0.28	0.54	0.24
ΑΓΩΝΕΣ ΓΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	0.56	-0.35	-0.18	-0.53	-0.01	0.56	-0.35	-0.18	-0.53	-0.01	0.43	-0.30	-0.17	-0.52	-0.01
ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ	0.69	0.28	-0.06	-0.16	-0.17	0.69	0.28	-0.06	-0.16	-0.17	0.52	0.25	-0.06	-0.16	-0.17

Σχήμα 4
Παραγοντικό διάγραμμα της Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες
των σημαντικών στοιχείων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας



ΠΙΝΑΚΑΣ 15
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τις ομάδες
των σημαντικών στοιχείων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.5783	28.91	28.91
2	0.5122	25.61	54.53
3	0.4878	24.39	78.91
4	0.4217	21.09	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
Παραγοντικοί άξονες για τις ομάδες των σημαντικών στοιχείων
της ελληνικής εθνικής ταυτότητας

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΕΥΝΕΙΔΙΟΦΟΡΑ													
	ΕΥΝΕΤΑΙΜΕΝΕΣ				ΕΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΞΟΝΩΝ				ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ					
	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
ΟΜΑΔΕΣ														
ΕΝΗΛΙΚΕΣ	23.66	1.11	-0.73	-0.32	0.31	0.62	21.6	4.7	4.7	21.6	0.47	0.09	0.09	0.35
ΠΑΙΔΙΑ	18.12	1.76	0.95	-0.32	0.31	-0.81	28.4	3.5	3.5	28.4	0.51	0.06	0.05	0.38
ΦΟΙΤΗΤΕΣ	8.22	5.08	0.00	1.61	-1.57	0.00	0.0	41.8	41.8	0.0	0.00	0.51	0.49	0.00
+----- CONTRIBUTION CUMULEE = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 +-----														
ΟΜΑΔΕΣ ΕΡΜΑΝΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ														
ΑΥΤΟΝΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ-ΙΣΤΟΡΙΑ	21.19	1.36	-0.88	-0.08	-0.08	-0.75	28.6	0.3	0.3	28.6	0.57	0.00	0.00	0.42
ΗΘΗ & ΘΕΙΜΑ-ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	12.18	3.11	0.54	1.15	1.13	0.46	6.1	31.7	31.7	6.1	0.09	0.43	0.41	0.07
ΟΡΦΟΜΟΡΙΑ - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ	16.63	2.01	0.73	-0.75	-0.73	0.62	15.3	18.1	18.1	15.3	0.27	0.28	0.26	0.19

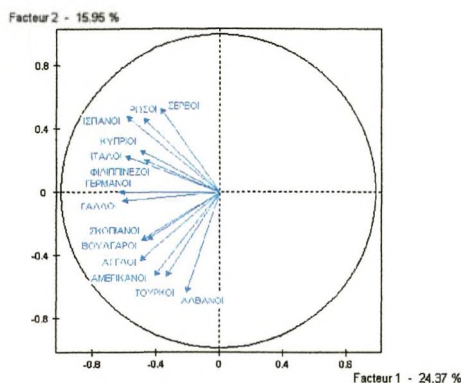
ΠΙΝΑΚΑΣ 17
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τους εχθρούς και φίλους λαούς
της Ελλάδας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	3,4111	24,37	24,37
2	2,2337	15,95	40,32
3	1,7644	12,60	52,92
4	0,8773	6,27	59,19
5	0,8188	5,85	65,04
6	0,7599	5,43	70,47
7	0,6890	4,92	75,39
8	0,6606	4,72	80,11
9	0,6010	4,29	84,40
10	0,5116	3,65	88,05
11	0,4756	3,40	91,45
12	0,4446	3,18	94,63
13	0,3970	2,84	97,46
14	0,3554	2,54	100,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 18
Παραγοντικοί άξονες για τους εχθρούς και φίλους λαούς της Ελλάδας

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΕΥΝΕΤΑΙΜΕΝΕΣ					ΕΥΧΕΙΣΤΕΙΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ-ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΑΥΤΟΙ															
ΑΛΒΑΝΟΙ															
ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ															
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ															
ΓΑΛΛΟΙ															
ΓΕΡΜΑΝΟΙ															
ΙΣΠΑΝΟΙ															
ΚΥΠΡΙΟΙ															
ΡΩΣΟΙ															
ΣΕΡΒΟΙ															
ΕΚΟΠΛΑΝΟΙ															
ΤΟΥΡΚΟΙ															
★ ΙΑΠΩΝΙΖΕΣΟΙ															
ΙΤΑΛΟΙ															

Σχήμα 5
Παραγοντικό διάγραμμα της Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες
των εχθρών και φίλων λαών της Ελλάδας



ΠΙΝΑΚΑΣ 19
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τις ομάδες των εχθρών και φίλων λαών
της Ελλάδας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0,6878	34,39	34,39
2	0,5043	25,21	59,60
3	0,4957	24,79	84,39
4	0,3122	15,61	100,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
Παραγοντικοί άξονες για τις ομάδες των εχθρών και φίλων λαών
της Ελλάδας

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ						ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ-					ΠΟΙΟΤΗΤΑ				
	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	4	0	1	2	3	4	0	1	2	3	4
ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ																
ΕΝΗΛΙΚΕΣ	23.66	1.11	0.70	0.45	0.45	-0.47	0.00	16.8	9.6	9.6	16.8	0.0	0.44	0.18	0.18	0.20
ΠΑΙΔΙΑ	18.12	1.76	-1.09	0.12	0.12	0.74	0.00	31.4	0.5	0.5	31.4	0.0	0.68	0.01	0.01	0.31
ΦΟΙΤΗΤΕΣ	8.22	5.08	0.39	-1.57	-1.55	-0.27	0.00	1.9	39.9	39.9	1.9	0.0	0.03	0.48	0.47	0.01
+----- CONTRIBUTION CUMULEE = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 0.0 -----+																
ΟΜΑΔΕΣ ΛΑΩΝ																
ΑΛΒΑΝΟΙ - ΤΟΥΡΚΟΙ	22.67	1.21	-0.75	-0.44	0.44	-0.51	0.00	18.5	8.8	8.8	18.5	0.0	0.47	0.16	0.16	0.21
ΡΩΣΟΙ - ΠΕΡΒΟΙ-ΙΣΠΑΝΟΙ - ΚΥΠΡΙΟΙ	16.34	2.06	1.14	-0.28	0.28	0.77	0.00	31.1	2.6	2.6	31.1	0.0	0.64	0.04	0.04	0.29
ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ	10.99	3.55	-0.15	1.33	-1.32	-0.10	0.00	0.4	38.6	38.6	0.4	0.0	0.01	0.50	0.49	0.00
+----- CONTRIBUTION CUMULEE = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 0.0 -----+																

ΠΙΝΑΚΑΣ 21
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τους μετανάστες που δημιουργούν προβλήματα

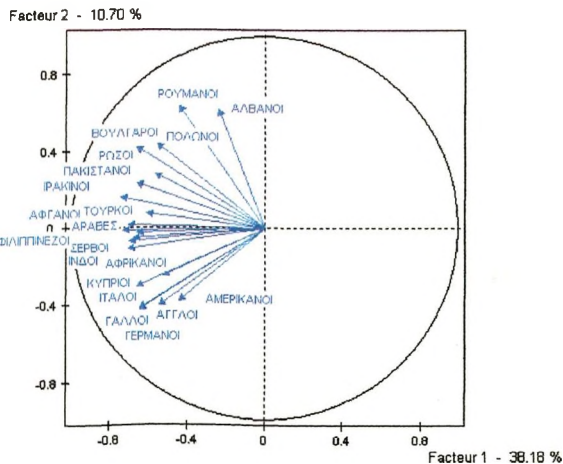
Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	7.6367	38.18	38.18
2	2.1401	10.70	48.88
3	1.3485	6.74	55.63
4	1.2430	6.21	61.84
5	0.7891	3.95	65.79
6	0.6993	3.50	69.28
7	0.6284	3.14	72.43

8	0.5953	2.98	75.40
9	0.5688	2.84	78.25
10	0.5577	2.79	81.03
11	0.5128	2.56	83.60
12	0.4860	2.43	86.03
13	0.4364	2.18	88.21
14	0.4171	2.09	90.30
15	0.3923	1.96	92.26
16	0.3515	1.76	94.01
17	0.3409	1.70	95.72
18	0.3308	1.65	97.37
19	0.2765	1.38	98.75
20	0.2491	1.25	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
Παραγοντικό άξονες για τους μετανάστες που δημιουργούν προβλήματα

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΛΛΗΜΕΝΕΣ					ΣΥΝΤΕΛΛΗΜΕΝΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ - ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΔΙΕΙΚΟΝΙΣΗΣ				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΓΑΛΛΟΙ	-0.65	-0.42	-0.04	-0.17	0.22	-0.65	-0.42	-0.04	-0.17	0.22	-0.23	-0.28	-0.04	-0.15	0.25
ΣΕΡΒΟΙ	-0.68	-0.05	-0.18	0.17	0.23	-0.68	-0.05	-0.18	0.17	0.23	-0.24	-0.04	-0.16	0.15	0.26
ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ	-0.44	-0.38	0.53	-0.09	-0.16	-0.44	-0.38	0.53	-0.09	-0.16	-0.16	-0.26	0.46	-0.08	-0.18
ΑΛΒΑΝΟΙ	-0.24	0.61	0.44	-0.18	-0.17	-0.24	0.61	0.44	-0.18	-0.17	-0.09	0.42	0.38	-0.16	-0.19
ΠΟΛΩΝΟΙ	-0.55	0.44	-0.05	-0.22	0.33	-0.55	0.44	-0.05	-0.22	0.33	-0.20	0.30	-0.04	-0.20	0.37
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	-0.66	0.42	0.04	-0.12	0.23	-0.66	0.42	0.04	-0.12	0.23	-0.24	0.29	0.03	-0.11	0.26
ΠΑΚΙΣΤΑΝΟΙ	-0.66	0.23	-0.08	0.35	0.19	-0.66	0.23	-0.08	0.35	0.19	-0.24	0.16	-0.07	0.31	0.21
ΙΤΑΛΟΙ	-0.66	-0.30	-0.07	-0.21	0.24	-0.66	-0.30	-0.07	-0.21	0.24	-0.24	-0.21	-0.06	-0.19	0.27
ΙΝΔΟΙ	-0.71	-0.11	-0.33	-0.02	-0.07	-0.71	-0.11	-0.33	-0.02	-0.07	-0.26	-0.07	-0.28	-0.02	-0.07
ΡΩΣΟΙ	-0.57	0.28	-0.18	-0.33	-0.17	-0.57	0.28	-0.18	-0.33	-0.17	-0.20	0.19	-0.15	-0.30	-0.19
ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΟΙ	-0.66	-0.02	-0.34	-0.17	-0.10	-0.66	-0.02	-0.34	-0.17	-0.10	-0.24	0.02	-0.29	-0.15	-0.12
ΚΥΠΡΙΟΙ	-0.53	-0.25	-0.08	-0.41	-0.10	-0.53	-0.25	-0.08	-0.41	-0.10	-0.19	-0.17	-0.07	-0.37	-0.11
ΑΦΡΙΚΑΝΟΙ	-0.70	-0.07	-0.25	0.12	-0.36	-0.70	-0.07	-0.25	0.12	-0.36	-0.25	-0.05	-0.22	0.11	-0.40
ΑΡΑΒΕΣ	-0.73	-0.01	-0.14	0.25	-0.35	-0.73	-0.01	-0.14	0.25	-0.35	-0.27	-0.01	-0.12	0.23	-0.39
ΙΡΑΚΙΝΟΙ	-0.74	0.16	-0.02	0.22	-0.16	-0.74	0.16	-0.02	0.22	-0.16	-0.27	0.11	-0.02	0.19	-0.18
ΡΟΥΜΑΝΟΙ	-0.44	0.64	0.15	-0.25	-0.05	-0.44	0.64	0.15	-0.25	-0.05	-0.16	0.43	0.13	-0.22	-0.05
ΑΓΓΛΟΙ	-0.54	-0.40	0.37	-0.33	-0.11	-0.54	-0.40	0.37	-0.33	-0.11	-0.20	-0.27	0.31	-0.30	-0.12
ΤΟΥΡΚΟΙ	-0.61	0.08	0.48	0.34	0.01	-0.61	0.08	0.48	0.34	0.01	-0.22	0.06	0.41	0.31	0.01
ΑΦΓΑΝΟΙ	-0.71	0.02	0.11	0.45	0.07	-0.71	0.02	0.11	0.45	0.07	-0.26	0.01	0.09	0.40	0.07
ΓΕΡΜΑΝΟΙ	-0.64	-0.42	0.28	0.08	0.17	-0.64	-0.42	0.28	0.08	0.17	-0.23	-0.29	0.24	0.07	0.19

Σχήμα 5
Παραγοντικό διάγραμμα της Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες για τους μετανάστες που δημιουργούν προβλήματα



ΠΙΝΑΚΑΣ 23
Ιδιότητες και ποσοστά αδράνειας για τις ομάδες των μεταναστών
που δημιουργούν προβλήματα

Άξονες	Ιδιότητα	Ποσοστά ιδιοτήτων επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.6825	27.30	27.30
2	0.5997	23.99	51.29
3	0.5000	20.00	71.29
4	0.4003	16.01	87.30
5	0.3175	12.70	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 24
Παραγοντικοί άξονες για τις ομάδες των μεταναστών
που δημιουργούν προβλήματα

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΟΣ					ΣΥΝΤΕΤΕΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΗ ΑΞΙΟΝΩΝ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΔΙΕΚΚΙΝΗΣΗΣ						
	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΗΛΙΚΙΑ																	
ΕΠΗΛΙΚΕΣ	23.66	1.11	0.48	0.68	0.00	0.56	0.33	8.1	18.3	0.0	18.3	8.1	0.21	0.42	0.00	0.28	0.10
ΠΑΙΔΙΑ	18.12	1.76	-1.07	-0.21	0.00	-0.17	-0.73	30.5	1.4	0.0	1.4	30.5	0.65	0.03	0.00	0.02	0.30
ΦΟΙΤΗΤΕΣ	8.22	5.08	0.97	-1.49	0.00	-1.22	0.66	11.4	30.4	0.0	30.4	11.4	0.19	0.44	0.00	0.29	0.09
								Αθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0									
ΟΜΑΔΕΣ : ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΠΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ																	
ΑΔΒΑΝΟΙ	11.88	3.21	0.59	0.90	-1.16	-0.73	-0.40	6.1	16.0	32.1	16.0	6.1	0.11	0.25	0.42	0.17	0.05
ΚΑΜΙΑ ΟΜΑΔΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	5.05	8.90	1.32	-1.90	-0.61	1.55	-0.90	12.9	30.2	3.7	30.2	12.9	0.20	0.40	0.04	0.27	0.09
ΟΛΟΙ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ	17.82	1.81	0.22	0.20	1.29	-0.17	-0.15	1.3	1.2	59.3	1.2	1.3	0.03	0.02	0.92	0.02	0.01
ΕΥΡΩΠΑΙΟΥΣ																	
ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ-ΤΟΥΡΚΟΙ	15.25	2.28	-1.16	-0.31	-0.40	0.26	0.79	29.8	2.5	4.9	2.5	29.8	0.59	0.04	0.07	0.03	0.27
								Αθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0									

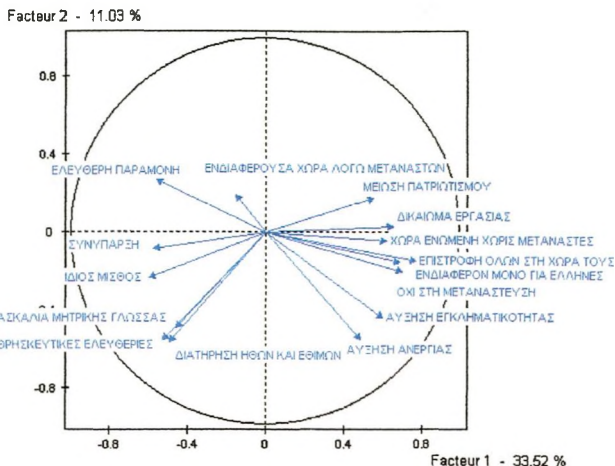
ΠΙΝΑΚΑΣ 25
Ιδιότητες και ποσοστά αδράνειας για τις στάσεις προς τους μετανάστες

Άξονες	Ιδιότητα	Ποσοστά ιδιοτήτων επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	5.0277	33.52	33.52
2	1.6543	11.03	44.55
3	1.1712	7.81	52.36
4	0.8693	5.80	58.15
5	0.8136	5.42	63.57
6	0.7185	4.79	68.36
7	0.6941	4.63	72.99
8	0.6519	4.35	77.34
9	0.6001	4.00	81.34
10	0.5320	3.55	84.88
11	0.5240	3.49	88.38
12	0.4942	3.29	91.67
13	0.4751	3.17	94.84
14	0.4140	2.76	97.60
15	0.3600	2.40	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
Παραγοντικοί άξονες για τις στάσεις προς τους μετανάστες

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΟΣ					ΣΥΝΤΕΤΕΦΟΡΑ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ - ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΔΙΕΚΚΙΝΗΣΗΣ				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΟΛΩΝ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΟΥΣ	0.77	-0.15	0.01	0.06	-0.03	0.77	-0.15	0.01	0.06	-0.03	0.34	-0.12	0.01	0.06	-0.03
ΧΩΡΑ ΕΝΟΜΕΝΗ ΧΩΡΙΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	0.62	-0.05	-0.06	0.46	-0.03	0.62	-0.05	-0.06	0.46	-0.03	0.28	-0.04	-0.06	0.50	-0.03
ΕΥΝΟΥΡΧΗ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ	-0.58	-0.08	-0.23	0.11	-0.09	-0.58	-0.08	-0.23	0.11	-0.09	-0.26	-0.06	-0.21	0.12	-0.10
ΜΕΙΩΣΗ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ	0.55	0.18	-0.21	0.53	0.26	0.55	0.18	-0.21	0.53	0.26	0.25	0.14	-0.19	0.57	0.29
ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ ΧΩΡΑ ΛΟΓΩ ΜΕΤΑΝ	-0.16	0.20	-0.82	-0.11	-0.24	-0.16	0.20	-0.82	-0.11	-0.24	-0.07	0.15	-0.76	-0.12	-0.27
ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΜΟΝΟ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ	0.69	-0.15	-0.22	-0.20	0.18	0.69	-0.15	-0.22	-0.20	0.18	0.31	-0.12	-0.20	-0.22	0.20
ΟΚΙ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	0.70	-0.20	-0.06	0.10	0.28	0.70	-0.20	-0.06	0.10	0.28	0.31	-0.16	-0.06	0.11	0.31
ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ	-0.50	-0.56	0.00	0.22	0.16	-0.50	-0.56	0.00	0.22	0.16	-0.22	-0.44	0.00	0.24	0.17
ΓΙΔΙΟΣ ΜΙΣΘΟΣ	-0.60	-0.23	0.00	0.30	-0.34	-0.60	-0.23	0.00	0.30	-0.34	-0.27	-0.18	0.00	0.32	-0.38
ΦΡΗΝΕΚΥΤΙΚΕΣ ΒΛΕΦΕΡΕΙΕΣ	-0.53	-0.55	-0.04	-0.06	0.15	-0.53	-0.55	-0.04	-0.06	0.15	-0.23	-0.43	-0.04	-0.06	0.16
ΛΥΣΗΝ ΕΥΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	0.60	-0.44	-0.07	-0.01	-0.36	0.60	-0.44	-0.07	-0.01	-0.36	0.27	-0.34	-0.06	-0.01	-0.40
ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	0.65	0.03	-0.34	-0.24	0.02	0.65	0.03	-0.34	-0.24	0.02	0.29	0.02	-0.32	-0.26	0.02
ΛΥΣΗΝ ΑΝΕΡΓΙΑΣ	0.49	-0.55	-0.04	0.02	-0.35	0.48	-0.55	-0.04	0.02	-0.35	0.22	-0.43	-0.03	0.02	-0.39
ΔΙΑΔΕΚΑΛΙΑ ΜΗΤΡΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ	-0.46	-0.49	-0.33	-0.12	0.39	-0.46	-0.49	-0.33	-0.12	0.39	-0.21	-0.38	-0.31	-0.13	0.44
ΒΛΕΦΕΡΗ ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	-0.56	0.27	-0.34	0.28	0.01	-0.56	0.27	-0.34	0.28	0.01	-0.25	0.21	-0.31	0.30	0.01

Σχήμα 6
Παραγοντικό διάγραμμα της Ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες
για τις στάσεις προς τους μετανάστες



ΠΙΝΑΚΑΣ 27
Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για τις ομάδες στάσεων
προς τους μετανάστες

Αξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.7761	31.04	31.04
2	0.5445	21.78	52.82
3	0.5000	20.00	72.82
4	0.4555	18.22	91.04
5	0.2239	8.96	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 28
Παραγοντικοί άξονες για τις ομάδες των στάσεων
προς τους μετανάστες

ΜΕΤΑΒΗΤΕΣ	ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ					ΔΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΕΥΗ ΑΞΟΝΩΝ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΔΙΕΙΚΟΝΙΣΗΣ						
	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΗΛΙΚΙΑ																	
ΕΝΗΛΙΚΕΣ	23.66	1.11	-0.64	-0.57	0.00	0.52	-0.34	12.3	14.0	0.0	14.0	12.3	0.36	0.29	0.00	0.24	0.10
ΠΑΙΔΙΑ	18.12	1.76	1.17	0.04	0.00	-0.04	0.63	31.8	0.1	0.0	0.1	31.8	0.77	0.00	0.00	0.00	0.22
ΦΟΙΤΗΤΕΣ	8.22	5.08	-0.74	1.54	0.00	-1.41	-0.40	5.9	35.9	0.0	35.9	5.9	0.11	0.47	0.00	0.39	0.03
----- Αθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 +-----																	
ΟΜΑΔΕΣ : ΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ																	
ΟΜΟΙΟΓΕΝΕΙΑ	7.33	5.82	0.28	-0.76	2.16	-0.70	-0.15	0.8	7.8	68.2	7.8	0.8	0.01	0.10	0.80	0.08	0.00
ΠΗΓΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ	12.38	3.04	-0.58	-0.95	-0.98	-0.87	0.31	5.5	20.3	23.7	20.3	5.5	0.11	0.29	0.31	0.25	0.03
ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ	15.74	2.18	1.18	0.32	-0.45	0.29	-0.63	28.0	3.0	6.5	3.0	28.0	0.63	0.05	0.09	0.04	0.18
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	14.55	2.44	-0.92	0.84	0.24	0.77	0.49	15.8	18.9	1.6	18.9	15.8	0.35	0.29	0.02	0.24	0.10
----- Αθροισμα CRT = 50.0 50.0 50.0 50.0 0.0 +-----																	

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Αλλοδαποί μαθητές που φοίτησαν στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης κατά το σχολικό έτος 1999 – 2000*

ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΘΗΤΩΝ (Έλληνες, Αλλοδαποί, παλινοστούτες)
Αλβανία	37.707	609.315
Πρώην ΕΣΣΔ	3.874	
Λοιπές χώρες Ε.Ε.	2.241	
Αμερική	274	
Αφρική	400	
Ασία	1.096	
Ωκεανία	5	
ΣΥΝΟΛΟ	45.597	
ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ	7.5%	

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Αλλοδαποί μαθητές που φοίτησαν σε σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης κατά το σχολικό έτος 1999 – 2000 κατά Δ/νση Εκπαίδευσης*

Δ/ΝΣΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΑΛΒΑΝΙΑ	ΠΡΩΗΝ ΕΣΣΔ	ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	ΗΠΑ	ΑΦΡΙΚΗ	ΑΣΙΑ	ΩΚΕΑΝΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Α΄ ΑΘΗΝΑΣ	8.679	422	311	31	234	365	-	10.042
Β΄ ΑΘΗΝΑΣ	2.070	64	85	29	56	72	-	2.376
Γ΄ ΑΘΗΝΑΣ	1.405	90	50	6	5	256	1	1.813
Δ΄ ΑΘΗΝΑΣ	1.392	240	115	41	27	105	-	1.920
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ	2194	118	55	19	3	33	-	2422
ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ	715	69	16	3	-	9	-	812
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	4530	345	165	42	40	177	-	5299

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Ιδιοτιμές και ποσοστά αδράνειας για την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας

Άξονες	Ιδιοτιμή	Ποσοστά ιδιοτιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0,1135	71,65	71,65
2	0,0449	28,31	99,97
3	0,0001	0,03	100,00

* Πηγή: ΥΠΕΠΘ, Δ/ΝΣΗ ΣΠΟΥΔΩΝ Π.Ε., ΤΜΗΜΑ Α΄.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32
Παραγοντικοί άξονες / στήλες
για την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας

Στήλες	Δυντεταγμένες										Δυντεφορά στην κατασκευή					Ποιότητα απεικόνιση				
	αξόνων																			
ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	0	0	1	2	3	0	0	1	2	3	0	0			
ΑΓΟΡΙΑ	28.65	0.07	-0.07	0.25	0.01	0.00	0.00	1.3	40.8	29.3	0.0	0.0	0.07	0.93	0.00	0.00	0.00			
ΚΟΡΙΤΕΙΑ	21.38	0.13	0.09	-0.34	0.01	0.00	0.00	1.6	56.3	20.7	0.0	0.0	0.07	0.93	0.00	0.00	0.00			
ΕΛΛΗΝΕΣ	32.75	0.12	-0.34	-0.03	-0.01	0.00	0.00	33.3	0.9	33.0	0.0	0.0	0.99	0.01	0.00	0.00	0.00			
ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	17.22	0.43	0.65	0.07	-0.01	0.00	0.00	63.8	2.0	17.0	0.0	0.0	0.99	0.01	0.00	0.00	0.00			

ΠΙΝΑΚΑΣ 33
Παραγοντικοί άξονες / γραμμές
για την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας

ΓΡΑΜΜΕΣ	ΔΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ										ΔΥΝΤΕΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΚΕΥΗ					ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ				
	ΑΞΟΝΩΝ																			
ΛΕΞΕΙΣ	ΒΑΡΗ	D2	1	2	3	0	0	1	2	3	0	0	1	2	3	0	0			
ΠΟΛΕΜΟΣ	0.52	0.06	0.25	-0.06	0.00	0.00	0.00	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.94	0.06	0.00	0.00	0.00			
ΕΞΕΛΑΜΟΣ	0.52	1.02	0.92	0.42	0.01	0.00	0.00	3.9	2.0	0.3	0.0	0.0	0.83	0.17	0.00	0.00	0.00			
ΑΔΙΚΙΑ	0.52	1.16	1.04	-0.29	0.00	0.00	0.00	4.9	1.0	0.0	0.0	0.0	0.93	0.07	0.00	0.00	0.00			
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ	0.52	0.08	-0.18	0.23	0.00	0.00	0.00	0.2	0.6	0.0	0.0	0.0	0.39	0.61	0.00	0.00	0.00			
ΣΥΜΦΩΛΙΣΗ	0.52	0.23	-0.06	-0.48	-0.01	0.00	0.00	0.0	2.7	0.3	0.0	0.0	0.02	0.98	0.00	0.00	0.00			
ΓΟΝΕΙΣ	1.43	0.21	0.23	0.40	0.00	0.00	0.00	0.7	5.0	0.5	0.0	0.0	0.26	0.74	0.00	0.00	0.00			
ΦΡΟΝΤΙΔΑ	0.91	0.34	0.51	0.29	0.00	0.00	0.00	2.1	1.7	0.2	0.0	0.0	0.75	0.25	0.00	0.00	0.00			
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	24.69	0.04	-0.19	0.06	0.00	0.00	0.00	7.8	2.0	0.0	0.0	0.0	0.91	0.09	0.00	0.00	0.00			
ΕΤΟΡΗ	0.65	0.43	0.47	-0.46	0.00	0.00	0.00	1.2	3.1	0.2	0.0	0.0	0.51	0.49	0.00	0.00	0.00			
ΕΧΘΕΙΟ	0.52	0.74	0.49	0.70	0.01	0.00	0.00	1.1	5.7	0.6	0.0	0.0	0.33	0.67	0.00	0.00	0.00			
ΕΓΡΗΝΗ	4.68	0.08	0.15	-0.24	0.00	0.00	0.00	0.9	6.0	0.5	0.0	0.0	0.28	0.72	0.00	0.00	0.00			
ΣΤΑΙΑ	0.91	0.11	0.33	0.06	0.00	0.00	0.00	0.9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.97	0.03	0.00	0.00	0.00			
28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	0.52	0.33	-0.55	0.16	0.00	0.00	0.00	1.4	0.3	0.0	0.0	0.0	0.92	0.08	0.00	0.00	0.00			
ΕΥΤΥΧΙΑ	1.04	0.13	0.28	-0.24	0.00	0.00	0.00	0.7	1.3	0.1	0.0	0.0	0.57	0.43	0.00	0.00	0.00			
ΧΑΡΑ	1.82	0.21	0.39	-0.25	0.00	0.00	0.00	2.4	2.5	0.1	0.0	0.0	0.71	0.29	0.00	0.00	0.00			
ΓΙΑΓΙΑ	0.78	1.09	0.90	0.53	0.01	0.00	0.00	5.5	4.9	0.7	0.0	0.0	0.74	0.26	0.00	0.00	0.00			
ΦΡΗΝΚΕΙΑ	0.78	0.06	0.25	-0.06	0.00	0.00	0.00	0.4	0.1	0.0	0.0	0.0	0.94	0.06	0.00	0.00	0.00			
ΕΠΙΤΥ	4.29	0.04	0.04	0.19	0.00	0.00	0.00	0.1	3.4	0.3	0.0	0.0	0.05	0.95	0.00	0.00	0.00			
ΦΙΛΟΙ	2.99	0.36	0.56	0.21	0.00	0.00	0.00	8.2	3.0	0.5	0.0	0.0	0.87	0.13	0.00	0.00	0.00			
ΑΝΘΡΩΠΟΙ	1.56	0.12	0.18	0.29	0.00	0.00	0.00	0.5	2.9	0.3	0.0	0.0	0.29	0.71	0.00	0.00	0.00			
ΠΑΤΡΙΔΑ	0.78	0.87	0.82	-0.45	0.00	0.00	0.00	4.6	3.5	0.1	0.0	0.0	0.77	0.23	0.00	0.00	0.00			
ΑΓΑΠΗ	9.75	0.15	0.35	-0.17	0.00	0.00	0.00	10.8	6.3	0.3	0.0	0.0	0.81	0.19	0.00	0.00	0.00			
ΟΜΟΡΦΗ	2.86	0.04	-0.08	-0.18	0.00	0.00	0.00	0.1	2.2	0.3	0.0	0.0	0.15	0.85	0.00	0.00	0.00			
ΚΛΗ	1.04	0.36	0.34	0.50	0.01	0.00	0.00	1.0	5.7	0.6	0.0	0.0	0.32	0.68	0.00	0.00	0.00			
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	0.78	0.39	0.33	-0.53	0.00	0.00	0.00	0.7	4.9	0.4	0.0	0.0	0.27	0.73	0.00	0.00	0.00			
ΕΗΜΑΙΑ	2.21	0.01	-0.08	0.01	0.00	0.00	0.00	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.99	0.01	0.00	0.00	0.00			
ΣΩΗ	1.17	0.12	-0.34	-0.08	0.00	0.00	0.00	1.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.94	0.06	0.00	0.00	0.00			
ΠΕΡΗΦΑΝΙΑ	0.91	0.18	0.19	-0.38	0.00	0.00	0.00	0.3	3.0	0.2	0.0	0.0	0.20	0.80	0.00	0.00	0.00			
ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	3.77	0.07	-0.24	-0.12	0.00	0.00	0.00	1.9	1.2	0.3	0.0	0.0	0.79	0.21	0.00	0.00	0.00			
ΕΛΛΑΔΑ	5.72	0.18	-0.43	0.05	0.00	0.00	0.00	9.2	0.3	0.0	0.0	0.0	0.99	0.01	0.00	0.00	0.00			
ΧΩΡΙΟ	1.82	0.12	0.32	0.16	0.00	0.00	0.00	1.6	1.0	0.1	0.0	0.0	0.80	0.20	0.00	0.00	0.00			
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1821	0.65	0.37	-0.56	0.23	0.00	0.00	0.00	1.8	0.8	0.0	0.0	0.0	0.85	0.15	0.00	0.00	0.00			
ΦΑΓΗΤΟ	0.65	0.11	0.03	0.33	0.00	0.00	0.00	0.0	1.6	0.1	0.0	0.0	0.01	0.99	0.00	0.00	0.00			
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	4.68	0.10	-0.31	0.00	0.00	0.00	0.00	4.0	0.0	0.1	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00			
ΑΝΑΜΝΗΣΙΣ	0.78	0.55	0.69	0.26	0.00	0.00	0.00	3.3	1.1	0.2	0.0	0.0	0.88	0.12	0.00	0.00	0.00			
ΧΩΡΑ	3.12	0.05	-0.21	0.04	0.00	0.00	0.00	1.2	0.1	0.0	0.0	0.0	0.97	0.03	0.00	0.00	0.00			
ΕΛΛΗΝΑΣ	0.91	0.30	-0.54	0.11	0.00	0.00	0.00	2.3	0.3	0.0	0.0	0.0	0.96	0.04	0.00	0.00	0.00			
ΘΕΙΜΑ	0.78	0.14	-0.08	0.36	0.00	0.00	0.00	0.0	2.3	0.2	0.0	0.0	0.05	0.95	0.00	0.00	0.00			
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ	1.69	0.18	-0.37	-0.22	0.00	0.00	0.00	2.0	1.9	0.3	0.0	0.0	0.73	0.27	0.00	0.00	0.00			
ΓΕΤΟΡΙΑ	1.43	0.27	-0.52	0.00	0.00	0.00	0.00	3.4	0.0	0.0	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00			
ΑΝΔΡΕΙΑ	0.71	0.63	-0.35	-0.70	0.08	0.00	0.00	0.8	7.9	91.6	0.0	0.0	0.20	0.79	0.01	0.00	0.00			
ΘΕΘΙΚΟΣ ΥΜΝΟΣ	0.65	0.01	0.07	0.05	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.67	0.33	0.00	0.00	0.00			
ΑΚΡΟΠΟΛΗ	0.65	0.55	-0.41	-0.61	-0.01	0.00	0.00	1.0	5.4	0.6	0.0	0.0	0.31	0.69	0.00	0.00	0.00			
ΛΥΠΗ	0.52	0.12	0.18	0.29	0.00	0.00	0.00	0.2	1.0	0.1	0.0	0.0	0.29	0.71	0.00	0.00	0.00			
ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ	0.52	1.16	1.04	-0.29	0.00	0.00	0.00	4.9	1.0	0.0	0.0	0.0	0.93	0.07	0.00	0.00	0.00			
ΑΕΦΑΛΕΙΑ	0.65	0.05	-0.22	0.00	0.00	0.00	0.00	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00			
Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ	0.65	0.01	0.07	0.05	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.67	0.33	0.00	0.00	0.00			

ΠΙΝΑΚΑΣ 34
Ιδιαιτήμεις και ποσοτά αδράνειας
για την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας
μεταξύ Ελλήνων, Αλβανών και Άλλων

Άξονες	Ιδιαιτήμη	Ποσοτά ιδιαιτημών επί της συνολικής αδράνειας	Άθροιστικό ποσοτά
1	0.1191	71.02	71.02
2	0.0486	28.98	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 35
Παραγοντικοί άξονες / στήλες
για την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας
μεταξύ Ελλήνων, Αλβανών και Άλλων

Στήλες			Συντεταγμένες			Συνεισφορά στην κατασκευή άξονων			Ποιότητα απεικόνισης		
ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Βάρη	D2	1	2	3	1	2	3	1	2	3
ΕΛΛΗΝΕΣ	42.53	0.13	-0.33	0.14	0.00	39.3	18.2	0.0	0.84	0.16	0.00
ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	30.21	0.11	0.00	-0.33	0.00	0.0	69.8	0.0	0.00	1.00	0.00
ΆΛΛΟΙ	27.26	0.29	0.52	0.15	0.00	60.7	12.0	0.0	0.93	0.07	0.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 36
Παραγοντικοί άξονες / γραμμές
για την κοινωνική αναπαράσταση της πατρίδας
μεταξύ Ελλήνων, Αλβανών και Άλλων

Γραμμές			Συντεταγμένες			Συνεισφορά στην κατασκευή άξονων			Ποιότητα απεικόνισης		
Λέξεις	Βάρη	D2	1	2	3	1	2	3	1	2	3
ΑΓΑΠΗ	8.88	0.22	0.47	-0.05	0.00	16.5	0.5	0.0	0.99	0.01	0.00
ΦΙΛΟΙ	3.55	0.28	0.53	0.07	0.00	8.4	0.3	0.0	0.98	0.02	0.00
ΕΙΡΗΝΗ	3.39	0.46	0.58	0.35	0.00	9.6	8.5	0.0	0.73	0.27	0.00
ΣΠΙΤΙ	3.39	0.01	0.06	-0.07	0.00	0.1	0.3	0.0	0.46	0.54	0.00
ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	2.58	0.33	-0.57	0.11	0.00	7.0	0.7	0.0	0.96	0.04	0.00
ΕΛΛΑΔΑ	2.42	0.58	-0.57	0.51	0.00	6.6	13.0	0.0	0.55	0.45	0.00
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	2.42	0.24	-0.44	0.22	0.00	3.9	2.4	0.0	0.80	0.20	0.00
ΑΝΘΡΩΠΟΙ	2.26	0.21	-0.37	-0.28	0.00	2.6	3.6	0.0	0.64	0.36	0.00
ΧΑΡΑ	2.26	0.08	-0.02	-0.28	0.00	0.0	3.5	0.0	0.01	0.98	0.00
ΧΩΡΑ	1.82	0.05	-0.03	0.22	0.00	0.0	1.6	0.0	0.02	0.98	0.00
ΟΜΟΡΦΗ	1.82	0.00	0.07	0.00	0.00	0.1	0.0	0.0	0.99	0.01	0.00
ΣΗΜΑΙΑ	1.45	0.01	-0.09	-0.07	0.00	0.1	0.1	0.0	0.65	0.35	0.00
ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ	1.45	0.21	0.45	-0.07	0.00	2.5	0.1	0.0	0.98	0.02	0.00
ΧΩΡΙΟ	2.25	0.28	-0.30	-0.44	0.00	1.7	8.9	0.0	0.32	0.68	0.00
ΘΡΗΣΚΕΙΑ	1.78	0.00	-0.03	0.66	0.00	0.0	0.1	0.0	0.16	0.83	0.00
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ	1.55	0.22	-0.19	0.43	0.00	0.5	5.9	0.0	0.16	0.84	0.00
ΓΟΝΕΙΣ	1.13	0.81	0.08	-0.90	0.00	0.1	18.7	0.0	0.01	0.99	0.00
ΠΑΓΙΑ	1.97	0.00	-0.04	-0.06	0.00	0.0	0.1	0.0	0.32	0.68	0.00
ΦΡΟΝΤΙΔΑ	1.13	0.46	0.58	0.35	0.00	3.2	2.8	0.0	0.73	0.27	0.00
ΑΓΩΝΕΣ	1.33	0.02	-0.66	0.13	0.00	0.0	0.5	0.0	0.16	0.83	0.00
ΕΥΤΥΧΙΑ	0.97	0.27	0.43	0.30	0.00	1.5	1.8	0.0	0.67	0.33	0.00
ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ	1.69	0.09	0.16	0.24	0.00	0.4	2.0	0.0	0.32	0.68	0.00
ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ	0.97	0.64	0.09	-0.79	0.00	0.1	12.6	0.0	0.01	0.99	0.00
ΠΑΤΡΙΔΑ	0.97	0.35	0.59	-0.07	0.00	2.8	0.1	0.0	0.99	0.01	0.00
ΣΤΟΡΓΗ	0.97	0.04	0.18	-0.07	0.00	0.3	0.1	0.0	0.88	0.12	0.00
ΙΣΤΟΡΙΑ	1.90	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΖΩΗ	1.16	0.11	-0.33	0.00	0.00	1.0	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00
ΚΑΛΗ	1.41	0.04	0.11	0.16	0.00	0.1	0.7	0.0	0.32	0.68	0.00

ΕΘΝΙΚΕΣ ΓΙΟΡΤΕΣ	1.90	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΕΛΛΗΝΑΣ	1.90	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΠΕΡΗΦΑΝΙΑ	1.11	0.10	0.13	-0.29	0.00	0.2	2.0	0.0	0.16	0.84	0.00
ΦΥΣΙΚΑ ΤΟΠΙΑ	2.67	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΦΙΛΙΑ	1.16	0.49	0.70	0.00	0.00	4.8	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	1.16	0.13	0.36	0.00	0.00	1.2	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00
ΦΑΓΗΤΟ	0.89	0.02	0.06	-0.13	0.00	0.0	0.3	0.0	0.16	0.84	0.00
ΑΔΙΚΙΑ	2.37	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΠΑΙΧΝΙΔΙ	2.14	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΣΕΒΑΣΜΟΣ	2.37	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
Ο ΤΟΠΟΣ ΜΟΥ	0.67	0.19	0.18	-0.40	0.00	0.2	2.2	0.0	0.16	0.84	0.00
ΥΜΝΟΣ	0.67	0.19	0.18	-0.40	0.00	0.2	2.2	0.0	0.16	0.84	0.00
ΣΧΟΛΕΙΟ	0.84	0.09	0.16	0.24	0.00	0.2	1.0	0.0	0.32	0.68	0.00
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	1.60	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΕΛΠΙΔΑ	0.67	0.19	0.18	-0.40	0.00	0.2	2.2	0.0	0.16	0.84	0.00
ΘΑΛΑΣΣΑ	1.60	0.00	0.00	0.00	0.00	0.0	0.0	0.0	0.00	0.00	0.00
ΜΕΓΑΛΗ	0.84	0.09	0.16	0.24	0.00	0.2	1.0	0.0	0.32	0.68	0.00
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	16.96	0.17	-0.41	-0.01	0.00	23.9	0.0	0.0	1.00	0.00	0.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

**Ιδιοιμές και ποσοστά αδράνειας για την επιχειρηματολογία
ως προς την επικέντρωση και το κοινωνικό πλαίσιο**

Άξονες	Ιδιοιμή	Ποσοστά ιδιοιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.1000	67.37	67.37
2	0.0369	24.85	92.22
3	0.0115	7.78	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

**Παραγοντικοί άξονες / στήλες για την επιχειρηματολογία
ως προς την επικέντρωση και το κοινωνικό πλαίσιο**

Στήλες			Συντεταγμένες			Συνεισφορά στην κατασκευή άξονων			Ποιότητα απεικόνισης		
ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Βάρη	D2	1	2	3	1	2	3	1	2	3
ΥΠΕΡ	28.02	0.17	0.40	0.05	-0.10	45.1	1.6	25.3	0.93	0.01	0.06
ΚΑΤΑ	24.51	0.24	-0.47	0.05	-0.09	54.9	1.5	19.1	0.95	0.01	0.06
ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	23.56	0.11	0.00	-0.32	0.07	0.0	66.6	9.8	0.00	0.96	0.06
ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	23.91	0.07	0.01	0.22	0.15	0.0	30.3	45.8	0.00	0.68	0.32

ΠΙΝΑΚΑΣ 39
Παραγοντικοί άξονες / γραμμές για την επιχειρηματολογία
ως προς την επικέντρωση και το κοινωνικό πλαίσιο

Γραμμές		Συντεταγμένες			Συνεισφορά στην κατασκευή άξονων			Ποιότητα απεικόνισης			
Λέξεις	Βάρη	D2	1	2	3	1	2	3	1	2	3
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	18.55	0.00	0.04	0.00	0.05	0.4	0.0	4.4	0.41	0.00	0.58
ΑΓΩΝΕΣ / ΘΥΣΙΕΣ	2.69	0.08	-0.12	-0.25	-0.01	0.4	4.6	0.0	0.19	0.80	0.00
ΑΔΙΚΙΑ	2.08	0.18	-0.17	0.36	-0.14	0.6	7.2	3.5	0.17	0.72	0.11
ΥΠΟΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ	1.18	0.15	0.15	-0.28	0.22	0.2	2.5	5.1	0.14	0.52	0.34
ΔΕ ΜΟΥ ΑΡΕΣΟΥΝ	1.87	0.00	0.01	-0.01	0.01	0.0	0.0	0.0	0.27	0.45	0.28
ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΣΩΣΤΟ	1.87	0.00	0.01	-0.01	0.01	0.0	0.0	0.0	0.27	0.45	0.28
ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ	1.87	0.00	0.01	-0.01	0.01	0.0	0.0	0.0	0.27	0.45	0.28
ΔΕΝ ΤΙΜΟΥΝ	1.50	0.06	-0.18	-0.16	0.02	0.5	1.0	0.0	0.57	0.42	0.00
ΔΙΑΦΩΝΩ	2.38	0.05	0.12	0.05	-0.19	0.3	0.1	7.6	0.27	0.04	0.69
ΕΙΝΑΙ ΑΛΛΟΔΑΦΟΙ	7.18	0.39	-0.62	-0.08	0.05	27.7	1.1	1.4	0.98	0.01	0.01
ΕΙΝΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ	2.69	0.10	0.18	-0.25	-0.02	0.9	4.6	0.1	0.34	0.65	0.00
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ	2.69	0.24	-0.27	0.37	0.16	2.0	10.1	5.7	0.31	0.58	0.10
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΟ	5.40	0.12	-0.17	0.25	-0.17	1.6	9.1	13.2	0.25	0.52	0.23
ΕΛΛΗΝΟΠΟΙΗΣΗ	2.39	0.26	0.47	0.16	0.08	5.4	1.6	1.4	0.88	0.10	0.03
ΕΠΙΘΥΜΙΑ	2.09	0.07	0.25	0.08	0.07	1.3	0.4	0.8	0.85	0.09	0.06
ΙΣΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	4.49	0.12	0.10	0.31	0.13	0.4	11.6	6.7	0.08	0.78	0.14
ΚΑΚΗ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ	1.66	0.15	-0.17	0.31	-0.15	0.5	4.3	3.4	0.20	0.64	0.16
ΘΕΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ	1.19	0.09	0.12	0.22	-0.15	0.2	1.6	2.2	0.18	0.58	0.25
ΚΑΛΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ	12.57	0.27	0.48	-0.19	-0.01	29.0	11.8	0.1	0.87	0.13	0.00
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	1.57	0.18	0.24	0.13	0.32	0.9	0.7	14.2	0.32	0.09	0.59
ΜΟΝΟ ΕΛΛΗΝΕΣ	4.49	0.33	-0.46	-0.34	-0.03	9.6	14.5	0.3	0.64	0.36	0.00
ΝΟΜΟΣ	1.59	0.05	0.12	0.05	-0.19	0.2	0.1	5.1	0.27	0.04	0.69
ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΘΕΣΗ ΜΟΥ	2.49	0.00	0.01	-0.01	0.01	0.0	0.0	0.0	0.27	0.45	0.28
ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ	1.19	0.09	0.12	-0.13	-0.24	0.2	0.6	5.9	0.16	0.19	0.64
ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	1.20	0.14	-0.05	-0.37	-0.04	0.0	4.4	0.2	0.02	0.97	0.01
ΣΗΜΑΙΑ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥΣ	3.89	0.40	-0.63	-0.07	0.05	15.5	0.5	0.8	0.98	0.01	0.01
ΣΧΕΔΟΝ ΕΛΛΗΝΕΣ	1.98	0.07	0.12	-0.06	-0.22	0.3	0.2	8.3	0.22	0.06	0.73
ΙΔΙΟ ΓΙΑ ΜΑΣ	2.09	0.16	0.25	0.28	0.12	1.3	4.5	2.6	0.41	0.50	0.09
ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ	1.98	0.06	0.12	0.15	-0.16	0.3	1.2	4.6	0.23	0.35	0.42
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ	1.19	0.09	0.12	0.22	-0.15	0.2	1.6	2.2	0.18	0.58	0.25

ΠΙΝΑΚΑΣ 40
Ιδιοιμές και ποσοστά αδράνειας για την επιχειρηματολογία
ως προς την επικέντρωση, το κοινωνικό πλαίσιο, την ιδεολογική συγγένεια
και το βαθμό εθνικής ταύτισης

Άξονες	Ιδιοιμή	Ποσοστά ιδιοιμών επί της συνολικής αδράνειας	Αθροιστικό ποσοστό
1	0.0781	55.43	55.43
2	0.0232	16.46	71.89
3	0.0185	13.15	85.04
4	0.0091	6.47	91.50
5	0.0067	4.75	96.26
6	0.0040	2.85	99.10
7	0.0013	0.90	100.00

ΠΙΝΑΚΑΣ 41
Παραγοντικοί άξονες / στήλες για την επιχειρηματολογία
ως προς την επικέντρωση, το κοινωνικό πλαίσιο, την ιδεολογική συγγένεια
και το βαθμό εθνικής ταύτισης

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Στήλες		Συντεταγμένες					Συνεισφορά στην κατασκευή αξόνων					Ποιότητα απεικόνισης				
	Βάρη	D2	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
ΥΠΕΡ	14.14	0.19	-0.40	0.02	-0.05	0.13	0.12	28.6	0.2	1.8	26.9	28.3	0.83	0.00	0.01	0.09	0.07
ΚΑΤΑ	12.84	0.25	0.44	-0.12	0.16	-0.02	0.12	32.4	7.5	17.8	0.7	27.4	0.78	0.05	0.10	0.00	0.06
ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	12.36	0.11	0.03	0.30	0.02	-0.09	0.02	0.1	47.2	0.2	11.8	1.0	0.01	0.83	0.00	0.08	0.01
ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	12.21	0.08	-0.04	-0.23	0.04	0.05	-0.09	0.3	28.0	1.2	2.9	14.4	0.02	0.67	0.02	0.03	0.10
ΜΑΚΡΙΝΑ	12.92	0.11	0.25	0.12	-0.02	0.11	-0.09	10.6	8.6	0.4	16.0	16.4	0.60	0.14	0.01	0.10	0.08
ΚΟΝΤΙΝΑ	11.58	0.13	-0.27	-0.12	-0.08	-0.18	0.00	10.6	6.8	4.4	41.4	0.0	0.55	0.10	0.05	0.25	0.00
ΧΑΜΗΛΗ ΤΑΥΤΙΣΗ	8.68	0.20	-0.32	0.06	0.28	-0.02	-0.09	11.4	1.1	36.4	0.2	11.5	0.51	0.02	0.39	0.00	0.04
ΥΨΗΛΗ ΤΑΥΤΙΣΗ	15.25	0.08	0.18	-0.02	-0.21	-0.01	-0.02	6.0	0.4	37.9	0.1	1.0	0.38	0.01	0.57	0.00	0.01

ΠΙΝΑΚΑΣ 42
Παραγοντικοί άξονες / γραμμές για την επιχειρηματολογία
ως προς την επικέντρωση, το κοινωνικό πλαίσιο, την ιδεολογική συγγένεια
και το βαθμό εθνικής ταύτισης

Γραμμές	Συντεταγμένες					Συνεισφορά στην κατασκευή					Ποιότητα απεικόνισης						
	Βάρη	D2	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Δέξεις																	
ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ	19.50	0.01	-0.06	-0.02	-0.02	-0.04	-0.03	1.0	0.4	0.7	3.0	3.0	0.52	0.07	0.08	0.18	0.14
ΑΓΩΓΕΣ / ΘΥΣΙΕΣ	2.83	0.17	0.25	0.27	0.02	0.16	-0.07	2.3	9.0	0.1	8.3	2.3	0.37	0.43	0.00	0.16	0.03
ΑΔΙΚΤΙΑ	1.83	0.16	0.21	-0.30	0.00	0.14	0.10	1.1	6.9	0.0	4.2	2.6	0.28	0.54	0.00	0.13	0.06
ΥΠΟΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ	1.07	0.12	-0.02	0.27	-0.05	0.03	-0.05	0.0	3.4	0.1	0.1	0.3	0.00	0.62	0.02	0.01	0.02
ΔΕ ΜΟΥ ΑΡΕΣΤΟΥΝ	1.28	0.15	0.04	0.14	0.33	0.03	0.09	0.0	1.1	7.3	0.1	1.6	0.01	0.13	0.71	0.00	0.05
ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΠΙΘΥ	1.28	0.09	0.15	0.11	0.10	0.03	0.15	0.4	0.6	0.7	0.1	4.0	0.25	0.12	0.11	0.01	0.23
ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ	1.28	0.15	0.04	0.14	0.33	0.03	0.09	0.0	1.1	7.3	0.1	1.6	0.01	0.13	0.71	0.00	0.05
ΔΕΝ ΤΙΣΟΥΝ	1.78	0.12	0.24	0.11	-0.13	0.01	-0.09	1.3	1.0	1.6	0.0	2.2	0.46	0.11	0.14	0.00	0.07
ΔΙΑΦΩΝΩ	2.82	0.04	0.01	0.01	-0.06	0.10	0.02	0.0	0.0	0.5	2.9	0.2	0.00	0.00	0.08	0.22	0.01
ΕΙΝΑΙ ΑΛΛΟΔΑΓΟΙ	7.55	0.24	0.45	0.03	0.15	-0.04	-0.07	19.6	0.3	9.5	1.4	6.3	0.86	0.00	0.10	0.01	0.02
ΕΙΝΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ	2.83	0.25	-0.32	0.21	0.29	-0.09	-0.06	3.7	5.2	13.2	2.4	1.3	0.41	0.17	0.35	0.03	0.01
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ	2.83	0.19	0.25	-0.30	-0.15	0.04	-0.08	2.3	11.1	3.5	0.4	3.0	0.33	0.48	0.12	0.01	0.04
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΟ	4.76	0.10	0.12	-0.25	0.07	0.02	0.14	0.9	12.9	1.3	0.2	13.9	0.14	0.61	0.05	0.00	0.19
ΕΛΛΗΝΟΠΟΙΗΣΗ	2.52	0.21	-0.40	0.00	0.09	0.15	-0.14	5.2	0.0	1.2	6.0	7.2	0.76	0.00	0.04	0.10	0.09
ΕΠΙΘΥΜΙΑ	2.20	0.05	-0.09	-0.01	-0.15	0.12	-0.06	0.2	0.0	2.5	3.6	1.3	0.17	0.00	0.42	0.30	0.08
ΓΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	4.72	0.21	-0.30	-0.29	0.09	-0.15	-0.07	5.4	16.7	2.0	11.2	3.6	0.44	0.40	0.04	0.10	0.02
ΚΑΚΗ ΔΙΟΧΗ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ	1.69	0.12	-0.17	-0.19	-0.01	0.14	0.03	0.6	2.6	0.0	3.7	0.2	0.24	0.29	0.00	0.16	0.01
ΚΩΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ	1.08	0.18	-0.31	-0.16	0.21	0.05	0.08	1.4	1.2	2.6	0.3	1.1	0.55	0.14	0.25	0.01	0.04
ΚΑΛΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ	13.21	0.15	-0.34	0.14	-0.13	-0.01	0.02	19.3	11.6	11.7	0.1	0.8	0.75	0.14	0.11	0.00	0.00
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	1.44	0.20	-0.33	-0.17	0.03	-0.08	-0.11	2.0	1.8	0.1	0.9	2.8	0.54	0.14	0.01	0.03	0.06
ΜΟΝΟ ΕΛΛΗΝΕΣ	4.72	0.30	0.48	0.18	-0.14	-0.07	0.05	14.2	6.4	5.2	2.7	2.1	0.79	0.11	0.07	0.02	0.01
ΝΟΜΟΣ	1.44	0.10	0.03	0.06	-0.08	0.27	0.12	0.0	0.2	0.6	11.9	3.0	0.01	0.04	0.07	0.74	0.14
ΠΑΙΝΟΥΜ ΤΗΝ ΜΟΥ	1.71	0.20	0.04	0.17	0.39	0.07	0.06	0.0	2.2	13.9	0.9	0.9	0.01	0.15	0.75	0.03	0.02
ΠΡΟΕΠΙΒΕΒΙΑ	1.08	0.18	-0.30	0.09	0.20	-0.06	0.18	1.2	0.4	2.3	0.4	5.4	0.49	0.05	0.22	0.02	0.19
ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	1.44	0.16	-0.02	0.10	-0.17	-0.30	0.04	0.0	0.6	2.3	14.3	0.3	0.00	0.06	0.18	0.55	0.01
ΣΗΜΑΙΑ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥΣ	4.09	0.31	0.54	-0.03	-0.08	-0.08	0.00	15.4	0.2	1.5	3.0	0.0	0.95	0.00	0.02	0.02	0.00
ΤΟΞΟΚΟΝ ΕΛΛΗΝΕΣ	1.80	0.16	-0.17	-0.06	-0.18	-0.12	0.29	0.7	0.3	3.2	2.8	22.0	0.18	0.02	0.20	0.09	0.50
ΤΟ ΔΙΟ ΓΙΑ ΜΑΣ	2.20	0.09	-0.10	-0.13	-0.14	0.17	-0.11	0.3	1.7	2.3	7.4	4.0	0.11	0.19	0.21	0.33	0.13
ΦΛΟΒΕΝΙΑ	1.80	0.12	-0.26	-0.09	0.16	0.07	0.10	1.5	0.7	2.6	0.9	2.8	0.56	0.07	0.22	0.04	0.09
ΧΡΕΤΙΑΝΟΙ	1.20	0.08	-0.01	-0.09	-0.06	0.23	0.04	0.0	0.4	0.3	6.9	0.3	0.00	0.09	0.05	0.63	0.02

ΠΙΝΑΚΑΣ 43: Αρχική στάση και στάση μετά από τον πειραματικό χειρισμό για τους μετανάστες. Μέσος Όρος, Τυπική Απόκλιση και Διαφορά του μετα – τεστ από το προ – τεστ ανά συνθήκη. Πενταβάθμια κλίμακα (1= Διαφωνώ / 5= Συμφωνώ). Το αρνητικό πρόσημο δηλώνει μετακίνηση σε θέσεις που συμφωνούν με το περιεχόμενο που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ												
		ΥΠΕΡ - ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ			ΥΠΕΡ - ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ			ΚΑΤΑ- ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ			ΚΑΤΑ - ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ		
		ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ
ΕΚΔΗΛΗ ΞΕΝΟΦΟΒΙΑ	M.O.	2.92	3.12	-0.20	3.19	3.10	0.01	2.87	3.17	-0.30*	3.46	3.34	0.12
	T.A.	0.94	1.15	0.79	0.90	0.93	0.72	1.05	1.10	0.83	1.02	1.07	0.79
	N	41	41	41	41	41	41	40	40	40	37	37	37
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ	M.O.	3.43	3.50	-0.01	3.41	3.73	-0.31**	3.38	3.58	-0.21*	3.45	3.86	-0.41***
	T.A.	0.72	0.61	0.66	0.68	0.64	0.69	0.75	0.63	0.63	0.70	0.44	0.77
	N	41	41	41	41	41	41	40	40	40	37	37	37
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΣΕΒΑΣΜΟΣ	M.O.	4.00	3.97	0.01	3.95	4.00	-0.01	3.99	4.02	-0.01	4.13	4.24	-0.12
	T.A.	0.92	1.05	0.99	1.01	0.97	0.92	0.90	0.57	0.66	0.89	0.86	0.82
	N	41	41	41	41	41	41	40	40	40	37	37	37
ΑΝΟΧΗ	M.O.	4.55	4.41	0.13	4.78	4.43	0.35*	4.58	4.25	0.33*	4.86	4.73	0.14
	T.A.	0.68	0.74	0.76	0.45	0.93	1.01	0.57	0.97	0.98	0.38	0.53	0.64
	N	41	41	41	41	41	41	40	40	40	37	37	37

*2-tailed p<0.05 **2-tailed p<0.01 *** 2-tailed p<0.005

ΠΙΝΑΚΑΣ 44: Συναισθήματα για μετανάστες.

Μέσος Όρος, Τυπική Απόκλιση και Διαφορά του μετα – τεστ από το προ – τεστ ανά συνθήκη.

Πενταβάθμια κλίμακα (1= Ποτέ /2=Σπάνια / 3= Συχνά / 4= Αρκετά Συχνά / 5= Πολύ Συχνά).

Το αρνητικό πρόσημο δηλώνει μετακίνηση προς συχνότερη εμφάνιση των συναισθημάτων που συνοψίζει ο παράγοντας.

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ												
		ΥΠΕΡ - ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ			ΥΠΕΡ - ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ			ΚΑΤΑ- ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ			ΚΑΤΑ - ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ		
		ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΠΡΙΝ	ΜΕΤΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ
ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	<i>M.O.</i>	2.44	2.46	-0.01	1.98	1.99	-0.01	2.12	2.37	-0.25*	2.37	2.40	-0.01
	<i>T.A.</i>	0.99	1.08	1.05	0.88	1.04	0.59	0.89	1.12	0.83	1.02	0.95	0.47
	<i>N</i>	41	41	41	41	41	41	40	40	40	37	37	37
ΘΕΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ	<i>M.O.</i>	2.90	2.77	0.13	2.90	2.95	-0.01	3.01	3.11	-0.01	2.76	2.88	-0.11
	<i>T.A.</i>	0.95	1.07	1.00	0.96	1.01	0.75	0.95	1.13	0.82	0.90	1.05	0.65
	<i>N</i>	41	41	41	41	41	41	40	40	40	37	37	37

* t = -1.940, 2-tailed p=0.06

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abrams, D., & Hogg, M.A., (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, σ. 317 - 334.

Abrams, D., & Hogg, M.A., (1999). (Επιμ.). Social identity and social cognition. Oxford: Blackwell.

Abrams, D., Hogg, M.A., & Marques J.M., (2005). A social psychological framework for understanding social inclusion and exclusion. Στο D. Abrams, M.A. Hogg, & J.M Marques (Επιμ.) *The Social Psychology of inclusion and exclusion*, N.Y.: Psychology Press, σ. 1 - 24.

Abric, J.-C., (2000). A structural approach to social representations. Στο K. Deaux & G. Philogene (Επιμ.) *Representations of the Social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell, σ. 42 - 47.

Abric, J.-C., (2003), (Επιμ.). Méthodes d'études des représentations sociales. Èrès, σ. 59-80.

Adorno, T. W., Frenkel - Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N., (1950). The authoritarian personality. New York: Harper & Row.

Ashmore, R. D., & DelBoca, F. K., (1981). Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. Στο D. Hamilton (Επιμ.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*, Hillsdale, NJ: Erlbaum, σ.1-36.

Aronson, E., Wilson, T., & Brewer, M., (1998). Experimentation in Social Psychology. Στο D. Gilbert, S. Fiske and G. Lindzey (Επιμ.) *The Handbook of Social Psychology*, vol. 1, Boston: Mass: McGraw - Hill, σ. 99 - 142.

Askouni, N., (2000). Greek adolescent perceptions of social change: an ahistorical interpretation of Society. *Journal of Modern Greek Studies*, 18 (2), σ. 255 - 268.

Axia, G., Bremner, J.G., Deluca, P. & Andreasen, G., (1998). Children drawing Europe: the effects of nationality, age and teaching. *British Journal of Developmental Psychology*, 16, σ. 423-437.

Barnes R., Auburn, T., and Lea, S., (2004). Citizenship in practice. *British Journal of Social Psychology*, 43, σ. 187 - 206.

Barrett, M., (1996). English children's acquisition of a European identity. Στο G. Breakwell & E. Lyons (Επιμ.), *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Barrett, M., (2000). The development of national identity in childhood and adolescence. Inaugural lecture presented at the University of Surrey, www.psy.surrey.ac.uk/staff/MBarrett.htm

Barrett, M., Farroni, T., (1996). English and Italian children's knowledge of European geography. *British Journal of Developmental Psychology*, 14, σ. 257-273.

Berelson, B., (1952). Content Analysis in Communication Research. New York: Hafner Press.

Bhabha, H., (1990) (Εμπ.). Nation and Narration. London: Routledge.

Billig, M., (1987). Arguing and thinking: A rhetorical approach to Social Psychology. Cambridge: Cambridge University Press.

Billig, M., (1991). Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology. London: Sage.

Billig, M., (1995). Banal Nationalism. London: Sage Publications.

Billig, M., (1996). Nationalism as an International Ideology: Imaging the Nation, Others and the World of Nations. Στο G. Breakwell & E. Lyons (Εμπ.) *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth-Heinemann, σ. 181 - 194.

Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D., & Radley, A., (1988). Ideological dilemmas: A Social Psychology of everyday thinking. London: Sage.

Branscombe, N., Wann, D., Noel, J., & Coleman, J., (1993). In-group or out-group extremity: Importance of the threatened social identities. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19 (4), σ. 381-388.

Branscombe, N., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B., (2000). The context and content of social identity threat. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (Εμπ.) *Social Identity, Context, Commitment, Content*, Oxford: Blackwell, σ. 35 - 58.

Breakwell, G., (1983). Formulations and searches. Στο G. Breakwell (Εμπ.) *Threatened Identities*, Chichester: John Wiley & Sons, σ. 3 - 26.

Breakwell, G. (1986). Coping with Threatened Identities. London - New York: Methuen.

Breakwell, G., (1993). Social Representations and Social Identity. *Papers on Social Representations*, 2 (3), σ. 1 - 20.

Breakwell, G., (2001). Social Representational Constraints upon Identity Processes Στο K. Deaux & G. Philogene (Επιμ.) *Representations of the Social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell, σ. 271 – 284.

Breakwell, G., Hammond, S., & Fife – Schaw, C., (1995). *Research Methods in Psychology*, London: Sage.

Breakwell, G., & Lyons, E., (Επιμ.) (1996). *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Brewer, M. B., (1979). Ingroup bias in the minimal intergroup situation: a cognitive motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86, σ. 307 – 324.

Brewer, M.B., (1991). The social self. On being the same and different at the same time. *Personality and Social psychology Bulletin*, 17 (5), σ. 475 – 482.

Brewer, M.B., (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, σ.429 – 444.

Brewer, M., (2001). Social Identities and Social Representations: A Question of Priority? Στο K. Deaux and G. Philogene (επιμ.) *Representations of the Social: Bridging Theoretical Traditions*, Oxford: Blackwell, σ. 305 – 311.

Brewer M. B. & Miller, N., (1996). *Intergroup relations*. Buckingham: Open University Press.

Brewer M. B. & Brown, R. J. (1998). *Intergroup Relations*. Στο D. Gilbert, S. Fiske and G. Lindzey (επιμ.) *The Handbook of Social Psychology*, 4^η έκδ., vol. 2, Boston: Mass: McGraw – Hill, σ. 554 – 594.

Brown, D., (1999). Are there good and bad nationalisms? *Nations and Nationalism*, 5 (2), σ. 281 – 302.

Brown, R., (1984). The role of similarity in intergroup relations. Στο H. Tajfel (Επιμ.), *The Social Dimension: European Developments in Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 603-623.

Brown R., (1995). *Prejudice: It's Social Psychology*, Oxford: Blackwell Publishers.

Brown, R., (1996). *Intergroup Relations*. Στο M. Hewstone, W. Stroebe & G.M. Stephenson (Επιμ.), *Introduction to Social Psychology*, 2^η έκδ., Oxford: Blackwell Publishers, σ. 530 –561.

Brown R., (2000). *Group Processes: Dynamics within and between groups*. 2^η έκδ Oxford: Blackwell.

Bruner, J. S. (1957). On perceptual readiness. *Psychological Review*, 64, σ. 123 – 151.

Carrington, B., & Short, G., (1995). What makes a person British? Children's conceptions of their national culture and identity. *Educational Studies*, 21 (2), σ. 217-238.

Carrington, B., & Short, G., (1996). Who Counts; Who Cares? Scottish children's notions of their national identity. *Educational Studies*, 22 (2), σ. 203-224.

Chrysochoou, X. (1996). How group membership is formed: Self categorisation or group beliefs? The construction of a European Identity in France and Greece. Στο G. Breakwell & E. Lyons (Επιμ.) *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth-Heinemann, σ. 297 – 314.

Chrysochoou, X. (2000a). Multicultural societies: Making Sense of New Environments and Identities. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 10(5), σ. 343-354.

Chrysochoou, X., (2000β). Memberships in a Superordinate Level: Re-thinking European Union as a Multi-National Society. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 10, σ. 403 – 420.

Chrysochoou, X., (2003). Studying identity in social psychology. Some thoughts on the definition of identity and its relation to action. *Journal of Language and Politics*, 2(2), σ. 225 – 242.

Coenders, M., Scheepers, P., Sniderman P.M., & Verberk, G., (2001). Blatant and subtle prejudice: Dimensions, determinants and consequences, some comments on Pettigrew and Meertens. *European Journal of Social Psychology*, 31, σ. 281 – 297.

Condor, S., & Brown, R., (1988). Psychological processes in intergroup conflict. Στο W. Stroebe, A. Kruglanski, D. Bar-Tal, M. Hewstone (Επιμ.) *The Social psychology of intergroup conflict: Theory, research and applications*. Berlin: Springer - Verlag, σ. 3 – 26.

Condor, S., (2000). Pride and prejudice: Identity management in English people's talk about "this country". *Discourse and Society*, 11, σ. 175 - 200.

Condor, S., (2001). Nations and Nationalisms: Particular cases and impossible myths. *British Journal of Social Psychology*, 40, σ. 177 – 181.

Connor, W., (1993). Beyond reason: the nature of the ethno-national bond. *Ethnic and Racial Studies*, 16, σ. 373 – 400.

Cullingford, C., (2000). Citizenship and nationality: how young people develop prejudice, *Education – line* [www.leeds.ac.uk/educol / documents / 00001566.htm](http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/00001566.htm) .

Deaux, K., (1993). Reconstructing social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19 (1), σ. 4 - 12.

Deaux, K., (2000). Surveying the landscape of immigration: Social psychological perspectives. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 10, σ. 421 – 431.

Deaux, K., & Philogene G., (2000) (Επιμ.). Representations of the Social: Bridging theoretical traditions. Oxford: Blackwell.

Deschamps, J.-C., (1984). The social psychology of intergroup relations and categorical differentiation. Στο H. Tajfel (Επιμ.), *The Social Dimension: European Developments in Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 541-559.

Deschamps, J.-C., Paèz, D., Pennebaker, J., (2002). Mémoire collective et histoire à la fin du second millénaire. Στο St. Laurens, N. Roussiau (Επιμ.) *La mémoire sociale, Identités et Représentations Sociales*. Rennes: Presses Universitaires, σ. 245-257.

Diehl, M., (1990). The minimal group paradigm: theoretical explanations and empirical findings. Στο W. Stroebe & M. Hewstone (Επιμ.), *European Review of Social Psychology*, vol. 1, Chichester: John Wiley.

Doise, W., (1997). Organizing social – psychological explanations. Στο C. McGarty & A. Haslam (Επιμ.) *The message of social psychology*. Oxford: Blackwell, σ. 63 – 76.

Doise, W., (2000). Human rights studied as normative social representations. Στο K. Deaux & G. Philogene (Επιμ.) *Representations of the Social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell, σ. 96 – 112.

Doise, W., Deschamps, J.-C, & Meyer, G., (1978). The accentuation of intracategory similarities. Στο H. Tajfel (Επιμ.), *Differentiation between Social Groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, London: Academic Press, σ. 136 -146.

Doise, W., Clémence, A., & Lorenzi-Cioldi, F., (1993). The Quantitative Analysis of Social Representations, N.Y.: Harvester Wheatsheaf.

Doise, W., Mungy, G., & Pérez, J.A., (1998). The social construction of knowledge : social marking and socio-cognitive conflict. Στο U. Flick (Επιμ.) *The Psychology of the social*, Cambridge University Press, σ. 77 – 90.

Dovidio J.F., Brigham, J.C., Johnson, B.T., & Gaertner, S.L., (1996). Stereotyping, prejudice and discrimination: Another look. Στο N. Macrae, C. Stangor & M. Hewstone (Επιμ.) *Stereotypes and Stereotyping*. New York: Guilford.

Dovidio, J.F., Mann, J., & Gaertner, S.L., (1989). Resistance to affirmative action: The implications of aversive racism. Στο F. Blanchard and F. Crosby (Επιμ.) *Affirmative Action in Perspective*, New York: Springer – Verlag.

Dragonas, Th., & Bar-On, D., (2000). National Identity among a Neighboring Quartet: The Case of Greeks, Turks, Israelis, and Palestinians. *Journal of Modern Greek Studies*, 18 (2), σ. 335 – 353.

Dragonas, Th., & Frahgoudaki, A., (1997). “National Identity among European Adolescents: A Psychological Approach” Στο M. Angvik and B. von Borries (Επιμ.) *Youth and History: A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*. Hamburg: Korber-Stiftung, σ. A: 417 – 423.

Duckitt, J., (1992). Psychology and Prejudice: A Historical Analysis and Integrative Framework, *American Psychologist* 47 (10), σ. 1182 – 1193.

Duveen, G., & Lloyd, B., (1990). Social Representations and the Development of knowledge. Cambridge: Cambridge University Press.

Duveen, G., (2000). Introduction: The power of ideas. Στο G. Duveen (Επιμ.) *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Oxford: Polity Press, σ. 1 – 17.

Duveen, G., & De Rosa, A., (1992). Social Representations and the Genesis of Social knowledge. *Papers on Social Representations*, 1 (2-3), σ. 94 – 108.

Echebarria- Echabe, A., Gonzales – Castro, J., (1996). Images of immigrants: a study on the xenophobia and permeability of intergroup boundaries. *European Journal of Social Psychology*, 26, σ. 341 – 352.

Ellemers, N., (1993). The Influence of Socio- Structural Variables on Identity Management Strategies. Στο W. Stroebe & M. Hewstone (Επιμ.), *European Review of Social Psychology*, 4, Chichester: Wiley, σ. 27-57.

Ellemers, N., Doosje, B., Van Knippenberg, A., & Wilke, H., (1992). Status protection in high status minority groups. *European Journal of Social Psychology*, 22, σ. 123 – 140.

Ellemers, N., and Van Knippenberg, A., (1997). Stereotyping in Social Context. Στο R. Spears, P. Oakes, N. Ellemers and S.A. Haslam (Επιμ.) *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, Oxford: Blackwell, σ. 208 – 235.

Ellemers, N., Kortekaas P., & Ouwerkerk, J.W., (1999). Self – categorisation, commitment to the group and group self-esteem as related but distinct aspects of social identity. *European Journal of Social Psychology*, 29, σ. 371 – 389.

Ellemers, N., Spears, R., Doosje, B., (2000). Social Identity, Context, Commitment, Content (ΕΓΓΥ.). Oxford: Blackwell.

Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B., (2002). Self and Social Identity. *Annual Review of Psychology*, 53, σ. 161 – 186.

Esses, V., Dovidio, J., Jackson, L., & Armstrong, T., (2001). The immigration dilemma: The role of perceived group competition, ethnic prejudice and national identity. *Journal of Social Issues*, 57 (3), σ. 389 - 412.

Ethier, K.A., Deaux, K., (1994). Negotiating social identity when contexts change: Maintaining identification and responding to threat. *Journal of personality and Social Psychology*, 67, σ. 243 – 251.

Farr, M.R., (1998). From collective to social representations: Aller et Retour. *Culture and Psychology*, 4, σ. 275 – 296.

Fife – Schaw, C., (1995). Surveys and Sampling Issues. Στο G. Breakwell, S. Hammond & C. Fife – Schaw (ΕΓΓΥ.) *Research Methods in Psychology*, London: Sage, σ. 99 – 115.

Fischer, A., Manstead, A., & Zaalberg, R., (2003). Social influences on the emotion process. *European Review of Social Psychology*, 14, σ.171-201

Fiske, S. T., (1998). Stereotyping, Prejudice, and Discrimination, Στο D. Gilbert, S. Fiske and G. Lindzey (ΕΓΓΥ.) *The Handbook of Social Psychology*, vol. 2, Boston: Mass: McGraw – Hill, σ. 357 – 411.

Flick, U., (1998). Everyday knowledge in social psychology. Στο U. Flick (ΕΓΓΥ.) *The Psychology of the social*, Cambridge University Press, σ. 41 – 59.

Flick, U., (1998). Everyday knowledge in social Psychology. Στο U. Flick (ΕΓΓΥ.) *The Psychology of the Social*, Cambridge: University Press.

Guimelli, C., (1999). La pensee sociale. Paris: Presses Universitaires de France.

Hall, S., (1993). Culture, community, nation. *Cultural Studies*, 7, σ. 349 -363.

Hall, S., & Held, D., (1989). Citizens and citizenship. Στο S. Hall and M. Jacques (ΕΓΓΥ.) *New Times: The changing face of Politics in the 1990s*. London: Lawrence & Wishart, σ. 173 – 188.

Hantzi, A., (1997). Greek's National Identity and Identification with their National Group. *The BPS Social Psychology Section Newsletter*, 36, σ. 16-29.

Hantzi, A., & Abakoumkin, G., (2000). National Identification and Ethnocentric Bias among Greek Adolescents: In Search of Correlates. *Journal of Modern Greek Studies*, 18 (2), σ. 321-333.

Haslam, S.A., Oakes, P.J., Turner, J.C., McGarty, C., & Reynolds, K.J., (1998). The group as a basis for emergent stereotype consensus. *European Review of Social Psychology*, 9, σ. 203 – 239.

Herrera, M., & Reicher, S., (1998). Making sides and taking sides: an analysis of salient images and category constructions for pro- and anti- Gulf War respondents. *European Journal of Social Psychology*, 28, σ. 981 – 993.

Hilton, D., Erb, H.P., Dermot, M., & Molian, D., (1996). Social Representations of History and attitudes to European Unification in Britain, France and Germany. Στο G. Breakwell & E. Lyons (επιμ.) *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth Heinemann, σ. 275 – 297.

Hinkle, S., & Brown, R., (1990). Intergroup comparisons and social identity: Some links and lacunae. Στο D. Abrams & M.A. Hogg (επιμ.) *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*, London: Harvester Wheatsheaf, σ. 48 – 70.

Hogg, M.A., (1992). The social psychology of group cohesiveness: From attraction to social identity. New York, London: Harvest Wheatsheaf.

Hogg, M.A., & Abrams, D., (1998). Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes. London: Routledge.

Hopkins, N., & Reicher, S., (1996). The Construction of Social Categories and processes of Social Change: Arguing about National Identities. Στο G. Breakwell & E. Lyons (επιμ.) *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change*. Oxford: Butterworth Heinemann, σ. 69 – 93.

Hopkins, N., (2001). National Identity: Pride and Prejudice? *British Journal of Social Psychology*, 40, σ. 183 – 186.

Jackson, P., & Penrose, J., (1993). Constructions of race, Place and Nation. London: UCL Press.

Jacobson, J., (1997). Perception of Britishness. *Nations and Nationalism*, 3 (2), σ. 181 – 199.

Jahoda, G., (1963a). The development of children's ideas about country and nationality. Part I: The conceptual framework. *British Journal of Educational Psychology*, 33, σ. 47 – 60.

Jahoda, G., (1963β). The development of children's ideas about country and nationality. Part II: National symbols and themes. *British Journal of Educational Psychology*, 33, σ.143 – 153.

Jetten, J., Spears, R., Manstead, S., (1999). Group distinctiveness and intergroup discrimination. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (Επιμ.) *Social Identity: Context, Commitment, Content*. Oxford: Blackwell, σ. 107 – 126.

Jodelet, D., (1989). Representations Sociales: Un domain en expansion. Στο D. Jodelet (Επιμ.) *Les Representations Sociales*, Paris: Presses Universitaires de France.

Jodelet, D., (1993). Indigenous psychologies and social representations of the body and self. Στο U. Kim & J. W. Berry (Επιμ.) *Indigenous Psychologies. Research and Experience in Cultural Context*, Newbury Park, London: Sage.

Jones, E., (1998). Major Developments in Five Decades of Social Psychology. Στο D. Gilbert, S. Fiske & G. Lindzey (Επιμ.) *The Handbook of Social Psychology*, 4^η έκδ., vol. 1, Boston, Mass: McGraw-Hill, σ.3-57.

Kinnear, Paul, R., & Gray, C.D., (2004). SPSS 12 made simple. Hove: Publication info.

Leyens, J.-F., Cortes, B., Demoulin, S., Dovidio, J.F., Fiske, S., Gaunt, R., Paladino, M.-P., Rodriguez, A.P., Rodriguez, R.T., & Vaes, J., (2003). Emotional prejudice, essentialism, and nationalism. *European Journal of Social Psychology*, 33, σ. 703 – 717.

Levenson, R., (1999). The Intrapersonal Functions of Emotions. *Cognition and Emotion*, 13 (5), σ. 481 – 504.

Lipiansky, E.M., (1991). Representation Sociales et Ideologies. Analyses Conceptuelle. Στο V. Aebischer, J.-P. Deconcy & E.M. Lipiansky (Επιμ.), *Ideologies et Representation Sociales*. Cousset: DelVal.

Liu, J., & Hilton, D., (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, σ. 537 – 556.

Lorenzi-Cioldi, F., (1991). Self-stereotyping and self-enhancement in gender groups. *European Journal of Social Psychology*, 21, σ. 403 – 417.

Lorenzi-Cioldi, F., (2001). The when and the why of how: from mental representations to social representations. Στο K. Deaux & G. Philogene (Επιμ.) *Representations of the Social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell.

Luhtanen, R., & Crocker, J., (1992). A collective self-esteem scale: self-evaluation of one's social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18 (3), σ. 302 - 318.

Markova, I., (2000). Amedee of how to get rid of it: Social representations from a dialogical perspective. *Culture and Psychology*, 6, σ. 419 - 460.

Markus, H., & Kitayama, S., (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion and motivation. *Psychological Review*, 98, σ. 224 - 253.

McConahay, J.B., (1983). Modern racism and modern discrimination. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9, σ. 551-558.

McGarty, C., (2001). Social identity Theory does not maintain that identification produces bias, and Self -Categorization Theory does not maintain that salience is identification: Two comments on Mummendey, Klink and Brown. *British Journal of Social Psychology*, 40, σ. 173 - 176.

McGarty, C., & Haslam, A., (1997). Introduction and a short history of social psychology. Στο C. McGarty & A. Haslam (Επιμ.) *The message of social psychology*. Oxford: Blackwell, σ. 1 - 19.

McGarty, C., & Haslam, A., (Επιμ) (1997). The message of social psychology. Oxford: Blackwell.

Melista, A. & Madoglou, A., (2006). Les représentations sociales «intra-» et «inter-» de la patrie. Poster presented at the 6th International Congress of Social Psychology, Grenoble - France.

Messick, D.M., & Mackie, D., (1989). Intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 40, σ. 45 - 81.

Moliner, P., & Tafani, E., (1997). Attitudes and social representations: a theoretical and experimental approach. *European Journal of Social Psychology*, 27, σ. 687 - 702.

Moliner, P., Rateau, P., Cohen-Scali, V., (2002). Les représentations sociales, Pratiques des études de terrain, Presses Universitaires de Rennes

Moscovici, S., (1976). Social Influence and Social Change. London: Academic Press.

Moscovici, S., (1980). Toward a theory of conversion behavior. Στο L. Berkowitz (Επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, 13, New York: Academic Press, σ. 209 - 239.

Moscovici, S., (1990). Social psychology and developmental psychology: extending the conversation. Στο G. Duveen and B. Lloyd (Επιμ.) *Social Representations and the Development of knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 164 -185.

Moscovici, S., (1998). The history and actuality of social representations. Στο U. Flick (Επιμ.) *The Psychology of the social*, Cambridge University Press, σ. 209 – 247.

Moscovici, S., (2000α). The Phenomenon of Social Representations. Στο Gerard Duveen (Επιμ.) *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Oxford: Polity Press, σ. 18 – 77.

Moscovici, S., (2000β). Society and Theory in Social Psychology. Στο G. Duveen (Επιμ.) *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Oxford: Polity Press, σ. 88 – 119.

Moscovici, S., (2001). Why a theory of social representations? Στο K. Deaux & G. Philogene (Επιμ.) *Representations of the Social: Bridging theoretical traditions*. Oxford: Blackwell, σ. 8 – 35.

Moscovici, S., & Vignaux, G., (2000). The concept of themata. Στο G. Duveen (Επιμ.) *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Oxford: Polity Press, σ. 156 – 183.

Mucchi – Faina, A., Costarelli, S., & Romoli, C., (2002). The effects of intergroup context of evaluation on ambivalence toward the ingroup and the outgroup. *European Journal of Social Psychology*, 32, σ. 247 – 259.

Mullen, B., Brown, R., & Smith, C., (1992). Ingroup bias as a function of salience, relevance, and status: an integration. *European Journal of Social Psychology*, 22, σ. 103 – 122.

Mummendey, A., (1995). Positive distinctiveness and social discrimination: An oldcouple living in divorce. *European Journal of Social Psychology*, 25, σ. 657 – 670.

Mummendey, A., Simon, B., Dietze, C., Grunert, M., Haeger, G., Kessler, S., Lettgen, S., & Schaferhoff, S., (1992). Caregorization is not enough: Intergroup discrimination in negative outcome allocations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 28, σ. 125 – 144

Mummendey, A., Klink, A., & Brown, R., (2001α). Nationalism and patriotism: National identification and outgroup rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40, σ. 159 – 172.

Mummendey, A., Klink, A., & Brown, R., (2001β). Nationalism and patriotism: National identification and outgroup rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40, σ. 187 – 191.

Neisser, U., (1988). Five Kinds of self – knowledge. *Philosophical Psychology*, 1, σ. 35 – 59.

Nemeth, C., (1987). Au-dela de la conversion: formes de pensee et prise de decision. Στο S. Moscovici & G. Mungy (Επιμ.), *Psychologie de la conversion*. Cousset: Delval.

Oakes, P.J., (1987). The salience of social categories. Στο J.C. Turner, M.A Hogg, P.J. Oakes, S.D Reicher, & M. Wetherell (Επιμ.), *Rediscovering the Social Group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell, σ. 117 - 141.

Oakes, P.J., Haslam, S.A., & Turner, J.C., (1994). Stereotyping and Social Reality. Oxford: Blackwell.

Oppenheim, A.N. (1999). Questionnaire Design, Interviewing and Attitude Measurement. London: Printer.

Ouwerkerk, J.W., & Ellemers, N., (2002). The benefits of being disadvantaged: performance-related circumstances and consequences of intergroup comparisons. *European Journal of Social Psychology*, 32 (1), σ. 73 -91.

Penrose, J., (1993). Reification in the name of change: the impact of nationalism of social constructions of nation, people and place in Scotland and the United Kingdom. Στο P. Jackson and J. Penrose (Επιμ) *Constructions of race, Place and Nation*. London: UCL Press.

Perreault, St., & Bourhis, R., (1999). Ethnocentrism, social identification, and discrimination. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25 (1), σ. 92 - 103.

Pettigrew, T. F., & Meertens R.W. (1995). Subtle and blatant prejudice in western Europe, *European Journal of Social Psychology*, 25, σ. 57 -75.

Pettigrew, T. F., & Meertens R.W. (2001). In defence of the subtle prejudice concept: A report. *European Journal of Social Psychology*, 31, σ. 299 - 309.

Pettigrew, T.F., (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, σ. 65 - 85.

Plaget, J., Weil, A.M., (1951). The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. *International Social Science Bulletin*, 3, σ. 561-578.

Proshansky, H., Fabian, A.K., & Kaminoff, R., (1983). Place - identity: Physical World Socialization on the Self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, σ. 57 - 83.

Rattansi, A., (1992). Changing the subject? Racism, culture and education. Στο J. Donald & A. Rattansi (Επιμ.) "Race", Culture and Difference, London: Sage.

Reicher, S., & Hopkins, N., (2001). Self and Nation: Categorization, Contestation and Mobilization. London: Sage Publications.

Reicher, S., & Hopkins, N., (1996a). Seeking influence through characterising self-categories: an analysis of anti-abortionist rhetoric. *British Journal of Social Psychology*, 35, σ. 297 – 311.

Reicher, S., & Hopkins, N., (1996β). Constructing categories and mobilizing masses: an analysis of Thatcher's and Kinnock's speeches on the British miner's strike 1984 – 5. *European Journal of Social Psychology*, 26, σ. 353 – 371.

Reicher, S., (2004). Putting identity into practice. *New Review of Social Psychology*, 3(1-2), σ. 47 – 54.

Reynolds, K., Turner, J.C., Haslam, A., (2000). When are we better than them and they worse than us? A closer look at social discrimination in positive and negative domains. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78 (1), σ. 64 – 80.

Rothi, D., Lyons, E., & Chryssochoou, X., (2005). National attachment and patriotism in a European nation: A British Study. *Political Psychology*, 26 (1), σ. 135 – 155.

Schatz, R.T., Staub, E., & Lavine, H., (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20, σ. 151 – 174.

Sherif, M., & Sherif, C., (1969). Social Psychology. New York: Harper & Row.

Smith, A.D., (1990). Towards a global culture? Theory, *Culture and Society*, 7, σ. 171 – 191.

Stephan, W. G., & Stephan, C.W., (2000). An integrated threat theory of prejudice. Στο S. Oskamp (Επιμ.) *Reducing Prejudice and Discrimination*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, σ. 155 – 174.

Stroebe, W., & Insko, C.A., (1989). Stereotype, Prejudice, and Discrimination: Changing Conceptions in Theory and Research. Στο D. Bar – Tal, C.F. Graumann, A.W. Kruglanski & W. Stroebe (Επιμ.), *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions*. New York: Springer – Verlag, σ. 3-34.

Strutch, S., & Schwartz, S.H., (1989). Intergroup aggression: Its predictors and distinctness from in-group bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, σ. 364 – 373.

Tajfel, H., (1978). Differentiation between Social Groups: Studies in the social psychology of intergroup relations. London: Academic Press.

Tajfel, H., (1979). Individuals and groups in Social Psychology. *British Journal of Social Psychology*, 18, σ. 183 – 190.

Tajfel, H., & Wilkes, A. L., (1963). Classification and quantitative judgment. *British Journal of Psychology*, 54, σ. 101 – 114.

Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C., (1971). Social categorization and Intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1, σ. 149 – 178.

Tajfel, H. & Turner, J., (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. Στο W.G. Austin & S. Worchel (Επιμ.) *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, Ca: Brooks/Cole, σ. 33–47.

Timotijevic, L., & Breakwell, G., (2000). Migration and threat to identity. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 10 (5), σ. 355 – 372.

Triantafyllidou, A., (1998). National identity and the “other”. *Ethnic and Racial Studies*, 21 (4), σ. 593 – 612.

Turner, J., (1999). Some current issues in research on Social Identity and Self – categorization Theories. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (Επιμ.) *Social Identity: Context, Commitment, Content*. Oxford: Blackwell, σ. 6 – 34.

Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P.J., Reicher, S.D., & Wetherell, M., (1987). Rediscovering the Social Group: A self-categorization theory. Oxford: Blackwell.

Turner, J.C., Oakes, P.J., Haslam, S.A., & McGarrry, C., (1994). Self and Collective: Cognition and social context. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, σ. 454 – 463.

Turner, J.C., Oakes, P.J. (1997). The socially structured mind. Στο C. McGarty & A. Haslam (Επιμ.) *The message of social psychology*. Oxford: Blackwell, σ. 355 – 373.

Tzanelli, R., (2006). “Not my flag!” Citizenship and nationhood in the margins of Europe (Greece, October 2000/2003). *Ethnic and Racial Studies*, 29 (1), σ. 27 – 49.

Verkuyten, M., (2005). The Social Psychology of Ethnic Identity. Hove & New York: Taylor & Francis Group.

Verkuyten, M., (2006). Multicultural recognition and ethnic minority rights: A social identity perspective. *European Review of Social Psychology*, 17, σ. 148 – 184.

Voulgaris, Y., (2000). The Political Attitudes of Greek Students: Internal Tensions of an Ethnocentric Democratic Culture. *Journal of Modern Greek Studies*, 18 (2), σ. 269 - 285.

Vygotsky, L.S., (1978). Mind in society: the development of higher psychological processes. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Wagner W., Duveen G., Farr R. & Jovchelovitch, Lorenzi – Cioldi F., Markova I., Rose D. (1999). Theory and Method of Social Representations, *Asian Journal of Social Psychology*, 2, σ. 95-125.

Weinstein, E.A., (1957). Development of the concept of flag and the sense of national identity. *Child Development*, 28, σ. 167-174.

Wetherell, M., & Potter, J., (1992). Mapping the language of racism. N.Y: Harvester Wheatsheaf.

Zambeta, E., (2000). Religion and national identity in Greek education. *Intercultural Education*, 11 (2), σ. 145 – 155.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδελά, Ε., (1995). «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. *Σύγχρονα Θέματα*, 54, σ. 17 – 20.

Αβδελά, Ε., (1997). Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (Επιμ.) *«Τι είν' η πατριδα μας;» - Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 49 - 71.

Αναστασιάδου, Σ., & Παπαδημητρίου, Γ., (2002). Εφαρμογή της ανάλυσης δεδομένων στη διδακτική με στόχο τον προσδιορισμό των διαθέσεων των φοιτητών προς τη στατιστική. *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων*, 1, σ. 65 – 74.

Άντερσον, Μπ.,(1997). Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Αθήνα: Νεφέλη.

Abric, J.-C., (1995). Η πειραματική μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στο Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 223 – 239.

Abric, J.-C., (1996). Κοινωνικές πρακτικές, κοινωνικές αναπαραστάσεις. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 103 - 127.

Abric, J.-C., (1996). Μεθοδολογία συλλογής δεδομένων στις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 157 – 183.

Abric, J.-C., (1996). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις : θεωρητικές όψεις. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 51 - 77.

Βεντούρα, Λ., (1994). Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις. Αθήνα: Ε.Ν.Μ.Ε. – Μνήμων.

Βερέμης, Θ., (2003). (Επιμ.) Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Balibar, E., (1990). Η δημιουργία των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνότητα. *Πολίτης*, 103, σ. 43-48.

Balibar, E., & Wallerstein, J., (1991). Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες, Αθήνα: Πολίτης.

Γεώργας, Δ., Χαντζή, Α., Γκαρή, Κ., Μυλωνάς, Κ., Ντάλλα, Μ., Ανδρεοπούλου, Σ., Παναγιωτοπούλου, Π., (2004). Στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και εθνική ταυτότητα. *Ψυχολογία*, 11 (1), σ. 87 – 105.

Γναρδέλλης, Χ., (2006). Ανάλυση Δεδομένων με το SPSS 14.0 for Windows. Αθήνα: Παπαζήση.

Δραγώνα, Θ., (1997). Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης. Στο Α. Φραγκουδάκη και Θ. Δραγώνα (Επιμ.) *«Τι είναι η πατρίδα μας»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 72– 105.

Δραγώνα, Θ., (2003). Ταυτότητα και Εκπαίδευση. www.kleidiakaiantikleidia.net/book19.

Δραγώνα, Θ., (2004). Εκπαιδευοντας τον ανοίκειο «άλλο»: Το παράδειγμα της μειονοτικής εκπαίδευσης. *Ψυχολογία*, 11 (1), σ. 20 – 33.

Δραγώνα, Θ., (2005). Έλληνες έφηβοι και εθνικός εαυτός: Ανάμεσα στην ανατροπή και την εξασφάλιση του οικείου, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (υπό δημοσίευση).

Δραγώνα, Θ., Ersanli, B., & Φραγκουδάκη Α., (2006). Πώς οι Έλληνες και Τούρκοι μαθητές αντιλαμβάνονται την ιστορία, το έθνος και τη δημοκρατία. Στο Θ. Δραγώνα & Φ. Μπιρτέκ (Επιμ.). *Ελλάδα και Τουρκία – πολίτης και έθνος-κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 303 – 350.

Δραγώνα, Θ., Μπιρτέκ, Φ., (2006) (Επιμ.). Ελλάδα και Τουρκία – πολίτης και έθνος-κράτος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Doise, W., (2005). Η εξήγηση στην Κοινωνική Ψυχολογία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Doise, W., Mungy, G. (1987). Η κοινωνική ανάπτυξη της νοημοσύνης. Αθήνα: Πατάκης.

Farr, R. (1995). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Στο Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 107 – 123.

Farr, R. (1996). Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων: Πόθεν και πού. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 37 - 50.

Ferro, M., (2001). Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Flament, C., (1996). Δομή και δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 80-102.

Flament, C., (1996). Περιφερειακές όψεις των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 128 - 158.

Gellner, E., (1992). Έθνη και Εθνικισμός. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Herzfeld, M., (2002). Πάλι δικά μας: Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Hobsbawm J. E., (1996), Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hobsbawm, E., (1998). Για την ιστορία. Αθήνα: Θεμέλιο.

Hobsbawm, E., (2004). Εισαγωγή: Επινοώντας παραδόσεις. Στο Ε. Hobsbawm και Τ. Ranger (Επιμ.) *Η επινοήση της παράδοσης*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 9 - 24.

Hobsbawm, E. J., (1994). Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Ζαραφώνιτου, Χ. & Μαντόγλου, Α., (2000), Η κοινωνική αναπαραγωγή του εγκλήματος και του εγκληματία, Στο Ν. Κουράκης *Αυτεγκληματική Πολιτική II* (Επιμ.), Αθήνα: Σάκκουλας, σ. 77 - 121.

Ηρακλειδης, Α., (1995). Οι εικόνες του εθνικού «εαυτού» και του «άλλου» στις διεθνείς σχέσεις: η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. *Σύγχρονα Θέματα*, 54, σελ. 27 - 35.

Θεοδωρίδης, Π., (2004). Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας: Έθνος, νεωτερικότητα και εθνικιστικός λόγος. Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη.

Θεοδωρίδης, Π., και Μαντζούφας, Π., (1998). Έθνος και ευρωπαϊκή ιθαγένεια: οι μεταμορφώσεις της ιδιότητας του πολίτη. *Το Σύστημα*, 2, σ. 271 - 293.

Javeau, C., (2000). Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.

Jodelet, D., (1995). Κοινωνική αναπαραγωγή: φαινόμενα, έννοια και θεωρία. Στο Στ. Παπαστάμου και Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 124 - 160.

Ιατριδης, Τ., (2003). Κανονιστικές αρχές και επεξεργασία της διομαδικής περίπτωσης ανάλογα με το status της εξω-ομάδας: Μελέτες πάνω στην ξеноφοβία. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ιγγλέση, Χ., (1997). «Να πάμε ξανά σε κάποιους δρόμους των παππούδων μας, των αρχαίων προγόνων»: Ο φόβος εθνικής αλλοίωσης και η εθνική αυτοεικόνα στο λόγο των εκπαιδευτικών. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (Επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας»:* Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 323 - 343.

Ιντζεσίλογλου, Ν., (1999). Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας. Στο Χρ. Κωνσταντινοπούλου, Λ. Μαράτου - Αλιμπράντη, Δ. Γερμανός & Θ. Οικονόμου (Επιμ.) *«Εμείς και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 177 - 202.

Κατερέλος, Γ., (1996) (Επιμ.). Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κατερέλος, Ι.Δ., (2001). Η συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο. Στο Στ. Παπαστάμου και συν. (Σ. Αντωνίου, Ι. Κατερέλος, Α. Μαντόγλου, Γ. Προδρομίτης, Α.-Β. Ρήγα, Μ. Σακαλάκη) *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία - Επιστημολογικοί Προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 433 - 475.

Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, (2002). Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα, Πρώτη και Δεύτερη Βαθμίδα: Δομές και Ποσοτικά Δεδομένα. Αθήνα.

Κυριαζή, Ν., (2000). Η Κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κωνσταντινίδου, Εθ., (2000). Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας: Μια κριτική κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση. Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ψυχολογίας.

Λέκκας, Π., (1996). Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία. Αθήνα: Κατάρτι (2^η έκδοση).

Λέκκας, Π., (2001). Το παιχνίδι με το χρόνο - εθνικισμός και νεωτερικότητα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λέκκας, Π., (2006). Έθνος και Λαός: η πλαστικότητα μιας σχέσης. Στο Θ. Δραγώνα και Φ. Μπιρτέκ (Επιμ.) *Ελλάδα και Τουρκία - Πολίτης και Έθνος -Κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Λιάκος, Α., (2005). Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο; Αθήνα: Πόλις.

Μακρυνιώτη, Δ., (1999). Η γλώσσα των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση: μια πρώτη συζήτηση. *Virtual School, The sciences of Education Online*, 2 (1), <http://www.auth.gr/virtualschool/2.1/TheoryResearch/MakryniottiDis course.html>.

Μαντόγλου, Α., & Προδρομίτης, Γ., (2001). Το πείραμα στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Στ. Παπαστάμου και συν. (Σ. Αντωνίου, Ι. Κατερέλος, Α. Μαντόγλου, Γ. Προδρομίτης, Α.-Β. Ρήγα, Μ. Σακαλάκη) *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία – Επιστημολογικοί Προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 495 – 537.

Μαντόγλου, Α., & Φερεντίνος, Σ., (2005). Κοινωνικές αναπαραστάσεις και περιγραφική / συναισθηματική διάσταση της ατομικής και συλλογικής μνήμης του εθνικού «άλλου», του εθνικού εχθρού» και του εθνικού «αδελφού». *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένου*, 5, Θεσσαλονίκη, σ. 62 – 85.

Μαντόγλου, Α., (2005). Μνήμες: Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

McCrone, D., (2000). Η κοινωνιολογία του εθνικισμού: οι αυριανοί μας πρόγονοι. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μήλλας, Η., (2002). Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Milner, D., (1981/1990). Φυλετική προκατάληψη, Στο Στ. Παπαστάμου (Επιμ.) *Διομαδικές σχέσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 64 – 112.

Moscovici, S., (1989). Προς μια θεωρία συμπεριφοράς της μεταστροφής. Στο Στ. Παπαστάμου (Επιμ.) *Η κοινωνική Επιρροή*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 571 – 614.

Moscovici, S., (1995). Η εποχή των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στο Στ. Παπαστάμου και Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 65 – 106.

Moscovici, S., (1999/1961). Η Ψυχανάλυση, η εικόνα της και το κοινό της (Τίτλος Πρωτότυπου: La Psychanalyse, son image et son public), Αθήνα: Οδυσσέας.

Moscovici, S., (2002). Η κοινωνία δημιουργός θεών. Αθήνα: Οδυσσέας.

Μουζέλης, Ν., & Παγουλάτος Γ., (2006). Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα. Στο Θ. Δραγώνα & Φ. Μπιρτέκ (Επιμ.). *Ελλάδα και Τουρκία – πολίτης και έθνος-κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 303 – 350.

Μπαλτσιώτης, Α., (2003). Γλωσσική ετερότητα. www.kleidiakaiantikleidia.net/book13.

Μπερκάκης, Θ., (1999). Πολυδιάστατη Ανάλυση Δεδομένων, Μέθοδοι και εφαρμογές, Αθήνα, Νέα Σύνορα Λιβάνη.

Mungy, G., Παπαστάμου, Στ., (1989). Μειονοτική επιρροή και ψυχοκοινωνική ταυτότητα. Στο Στ. Παπαστάμου (Επιμ.) *Η κοινωνική Επιρροή*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 428 – 449.

Mungy, G., Παπαστάμου, Στ., (1989). Μειονοτική επιρροή και ψυχοκοινωνική ταυτότητα. Στο Στ. Παπαστάμου (Επιμ.) *Η κοινωνική Επιρροή*, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ. 428 – 449.

Nemeth, C.J., (1989). Πέρα από τη μεταστροφή: Μορφές σκέψης και λήψη αποφάσεων. Στο Στ. Παπαστάμου (επιμ.) *Η κοινωνική Επιρροή*, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ. 763 – 776.

Παπαδημητρίου, Γ., (1994). Μέθοδοι Ανάλυσης Δεδομένων. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.

Παπαρίζος, Α., (1999). Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας. Στο Χρ. Κωνσταντιπούλου, Α. Μαράτου – Αλιμπράντη, Δ. Γερμανός & Θ. Οικονόμου (Επιμ.) *«Εμείς και οι άλλοι: αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 135 – 152.

Παπαστάμου Στ., (1989α) (Εισαγωγή – επιμέλεια) *Η κοινωνική επιρροή*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Παπαστάμου Στ., (1989β). Ψυχολογιοποίηση. Αθήνα, Οδυσσεάς.

Παπαστάμου Στ., (1989γ). (Επιμ.) *Διομαδικές σχέσεις*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Παπαστάμου Στ., (1989δ). Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας. Αθήνα, Οδυσσεάς.

Παπαστάμου, Στ. και συνεργάτες (Αντωνίου, Σ., Κατερέλος, Ι., Μαντόγλου, Α., Προδρομίτης, Γ., Ρήγα, Α.-Β., Σακαλάκη, Μ.) (2001). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία – Επιστημολογικοί Προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαστάμου, Στ., & Μαντόγλου, Α., (1995) (Επιμ.). *Κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Παπαστάμου, Στ., (1996). Πρόλογος. Στο J.A Pérez & G. Mugny (Επιμ.), *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: Διαδικασίες Κοινωνικής Επιρροής*, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ. 17 – 22.

Παπαστάμου, Στ., (2001). Ιστορική και επιστημολογική επισκόπηση της κοινωνιοψυχολογικής σκέψης. Στο *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία – Επιστημολογικοί Προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 109 – 184.

Παπαστάμου, Στ., & Μιούνυ, Γκ., (1983). Μειονότητες και εξουσία. Αθήνα: Αλέτρι.

Παπαστάμου, Στ. (Με τη συνεργασία των: Αποστολίδη, Θ., Λέτσιου, Κ., Ξενικού, Α., Προδρομίτη, Γ., Χαντζή, Α., Χρηστάκη, Ν., Χρυσόχου, Σ.) (2006). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία – Η Παράδοση, τόμος Β'.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαταξιάρης, Ευθ., (2006α) (Επιμ.). Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στην Ελλάδα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπαταξιάρης, Ευθ., (2006β). Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα. Στο Ευθ. Παπαταξιάρης (Επιμ.) *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στην Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 1 – 85.

Pérez, J.A. & Mungy, G., (1996). Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: Διαδικασίες Κοινωνικής Επιρροής. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Pérez, J.A., Mungy, G., (1996). Η εξήγηση της κοινωνικής επιρροής. Στο Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Η θεωρία επεξεργασίας της σύγκρουσης - Διαδικασίες κοινωνικής επιρροής*, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ. 25 - 82.

Pérez, J.A., Mungy, G., Llavata E., & Fierres, R., (1996). Το παράδοξο της διάκρισης και η πολιτιστική σύγκρουση: Μελέτες πάνω στο ρατσισμό. Στο Στ. Παπαστάμου και Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: Διαδικασίες Κοινωνικής Επιρροής*, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ.167-194.

Ρίκου., Ε., (1999). Σώμα, χώρος και κοινωνικές αναπαραστάσεις: το ερώτημα των αισθήσεων. Στο Στ. Παπαστάμου, Σ. Κανελλάκη, Α. Μαντόγλου, Στ. Σαμαρτζή, Ν. Χρηστάκης (Επιμ.) *Η Ψυχολογία στο σταυροδρόμι των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας-Πρακτικά 6^{ου} Συνεδρίου Ψυχολογικής Έρευνας*. Αθήνα: Καστανιώτης – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 563 – 580.

Ρούσσοσ, Π., & Τσαούσης, Γ., (2002). Στατιστική εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σακαλάκη, Μ., (2001). Η ανάλυση περιεχομένου. Στο Στ. Παπαστάμου και συν. (Σ. Αντωνίου, Ι. Κατερέλος, Α. Μαντόγλου, Γ. Προδρομίτης, Α.-Β. Ρήγα, Μ. Σακαλάκη) *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία – Επιστημολογικοί Προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 477 – 493.

Sanchez – Mazas, M., Pérez, J.A., Navarro, E., & Jovanovic, J., (1996). Από την ενδοομαδική παράλυση στην κανονιστική σύγκρουση: Μελέτες πάνω στην έκτρωση, στην αντισύλληψη και στην ξενοφοβία. Στο Στ. Παπαστάμου και Α. Μαντόγλου (Επιμ.) *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: Διαδικασίες Κοινωνικής Επιρροής*, Αθήνα: Οδυσσεάς.

Σαπουντζής, Α., (2005). Η εναλλαγή ιδιαίτερων / εθνικών και οικουμενικών θεμάτων στη διαχείριση του διλήμματος εθνικισμός / πατριωτισμός. *Ψυχολογία*, 12 (4), σ. 624 – 641.

Smith, A., (2000). Εθνική Ταυτότητα, Αθήνα: Οδυσσεάς.

Tajfel, H., & Forgas, J. P., (1990). Κοινωνική κατηγοριοποίηση: γνώσεις, αξίες και ομάδες. Στο Στ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Διομαδικές σχέσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 271- 298.

Tajfel, H., (1992). «Κοινωνικά στερεότυπα και κοινωνικές ομάδες», Στο Στ. Παπαστάμου (Επιμ.) *Διομαδικές Σχέσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 113 - 140.

Τσουκαλάς, Κ., (1999). Η εξουσία ως λαός και ως έθνος. Περιπέτειες σημασιών. Αθήνα: Θεμέλιο.

Φερεντινός, Σ., Μαντόγλου, Α., & Παχουλίδης, Κ., (2003). Ιστορία και μνήμες του εθνικού «άλλου» μέσω μεθόδων της Ανάλυσης Δεδομένων. *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων*, 3, σ. 27 - 39.

Φραγκουδάκη Α. (2004). Η εθνική ταυτότητα, το έθνος και ο πατριωτισμός, Αθήνα, www.kleidiakaiantikleidia.net

Φραγκουδάκη Α., & Δραγώνα Θ., (1997), (Επιμ.). «Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Χαντζή, Α., (2003). Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Στ. Βοσνιάδου (Επιμ.) *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 17 -119.

Χαντζή, Α., (2006). Κοινωνικά στερεότυπα και διομαδικές σχέσεις. Στο Στ. Παπαστάμου και συνεργάτες *Εισαγωγή στην κοινωνική Ψυχολογία: Η παράδοση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 225 - 257.

Χρυσοκόου, Ξ., (2005). Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

Χρυσοκόου, Ξ., Παπαστάμου, Στ., (2006). Η θεωρία της κοινωνικής σύγκρισης. Στο Στ. Παπαστάμου και συνεργάτες *Εισαγωγή στην κοινωνική Ψυχολογία: Η παράδοση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.283 - 305.

Vergès, P., (1996). Προσέγγιση του κεντρικού πυρήνα: Ποσοτικές και Δομικές Ιδιότητες. Στο Γ. Κατερέλος (Επιμ.) *Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 229- 245.

Wetherell, M., (2005) (Επιμ.). Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα. Αθήνα: Μεταίχμιο.

